1937—1938

JAARBERICHT N° 5

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

Het **Voorazïatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux"** gevestigd te Leiden, opgericht 22 Mei 1933, stelt zich ten doel een band te vormen tusschen hen, die den kring van hun belangstelling en studie tot de beschavingen van Voor Azië en Egypte uitstrekken. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van publicaties en het organiseeren van lezingen in plaatsen, waar studiekringen gevestigd zijn. Tot deze lezingen hebben alle contribuanten toegang, terwijl zij districtsgewijs de Inleidingen tot of de Verslagen van deze lezingen ontvangen.

Het „Jaarbericht" bevat een overzicht van den stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zoowel in archæologisch-historisch als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift, doordat het karakter in de eerste plaats informeerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zooveel mogelijk vermeden; behandeling van details is beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot den Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie Ieder jaar worden ook capita selecta opgenomen uit de geschiedenis der beschaving der oostersche volken. Zoo zijn er artikelen in voorbereiding over Oostersche rechtsgeschiedenis, De Etruriërs en Klein Azië, De oudste beschaving van Malta enz.

Leden (*f* 7.50) leden-begunstigers (id.) en donateurs (*f* 10.— p. j. min.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededeelingen en Verhandelingen en de Overzichten der geschiedenis en archæologie gratis, en zoo mogelijk, de Publicaties. Begunstigers (min. *f* 3.— p. j.; buitenland *f* 3.50) krijgen het Jaarbericht en de Overzichten gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerden prijs. Het vereenigingsjaar loopt van 1 September tot 1 September. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Augustus geschieden.

Voor een uitnoodiging tot het lidmaatschap en opgave als donateur of begunstiger wende men zich tot den secretaris, den heer A. A. KAMPMAN, Roodenburgerstraat 41, Leiden, postgironummer 229501, of tot de studiekringleiders en correspondenten (zie pag. 476). Alle bestellingen van publicaties moeten per giro 229501 aan het secretariaat worden gedaan.

Uitgaven:

A. **Jaarbericht n° 1**, 1933, 4°, 16 pgg., 2e druk, voor nieuwe contribuanten *f* 1.50.

Jaarbericht n° 2, 1934, 4°, 40 pgg., plaat I—VIII, voor nieuwe contribuanten *f* 1.75.

Jaarbericht n° 3, 1935, 4°, 104 pgg., plaat IX—XVI, voor nieuwe contribuanten *f* 2.—.

Jaarbericht n° 4, 1936, 4°, 120 pgg., plaat XVII—XXVIII, voor nieuwe contribuanten *f* 2.25; Jaarbericht n° 1—4, tesamen voor *f* 6.75.

Ter perse: nos 1—5: Dr A. ROES, *De gevleugelde zonneschijf* (Voorwerk van de Jaarberichten); J. P. LETTINGA, *Indices* en *Chronologische tabellen* met verwijzing naar de blzz. der Jaarberichten, benevens band. Prijs voor begunstigers circa *f* 2.50.

B. **Mededeelingen en Verhandelingen n° 1**: *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het Oostersch Genootschap*, 13—15 September 1933 te Leiden. 1934, 4°, 66 pgg. (gestencilde tekst) *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n° 2: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620—1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 4°, 26 pgg., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie, *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n° 3 en Supplement: *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. VAN LEER, met een voorwoord van Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 4°, 24 pp., XVII platen, 10 fig., registers *f* 2.—, voor begunstigers *f* 1.50.

C. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten**:
I. *Ras Šamra en Minet el-Beida*, uitverkocht, nieuwe druk in voorbereiding.
II. *Ur en Tell el ʿObeid*, 10 pgg., 1 kaart, *f* 0.50.
III. *Medinet Habu*, ± 10 pgg., 2 kaarten, *f* 0.50 (ter perse).

zie verder pg. 4 van den omslag

JAARBERICHT N° 5

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

1937—1938

JAARBERICHT N° 5

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

AANGESLOTEN BIJ HET „OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND"
ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE A LEYDE, N° 5

Commissie van advies:
Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Dr A. DE BUCK

Redactie-adres: ROODBORSTSTRAAT 16, LEIDEN
Administratie: ROODENBURGERSTRAAT 41, LEIDEN

INHOUD

TER INLEIDING

Zoo zijn het de landen van Vóór-Azië en de kuststreken van de Aegeische zee, die in het midden van de belangstelling van den oud-historicus van heden zijn komen te staan; en zijn eerste plicht is het, om toegerust met de kennis van de talen van het Nijldal en van Mesopotamië, van het Babylonisch-Assyrisch, het Latijn dier eeuwen, bovenal, en zich vertrouwd makend met het overtalrijk archaeologisch materiaal, zich in te leven in cultuur en geschiedenis dier voor ons zoo ongedacht herrezen volkeren, en mede te werken aan de oplossing van de tallooze problemen, die zoals altijd verruimd inzicht en vermeerderde kennis aan de orde stellen.

U. Ph. BOISSEVAIN

Dr. U. Ph. Boissevain, Afscheidscollege Univ. Amsterdam, 28 Mei 1926, blz. 8.

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND

1898—1938

Aan het initiatief van de heeren C. G. Vattier Krane en W. A. van Leer is het te danken, dat in September a.s. ter gelegenheid van het regeerings-jubileum van H. M. de Koningin in het Stedelijk Museum te Amsterdam als onderdeel van het programma der feestelijkheden een tentoonstelling gehouden zal worden, die een overzicht geven zal van de belangrijkste archæologische aanwinsten in openbare en particuliere verzamelingen, benevens van de in Nederland van Nederlandsche hand verschenen archæologische publicaties. Dat de archaeologie gekozen wordt als vertegenwoordigster van de Oude geschiedenis, zoowel van ons land als van de landen der Oudheid, vindt geredelijk daarin zijn verklaring, dat het de *monumenten* zijn, die het gemakkelijkst en dikwijls on-middellijk tot den mensch spreken en zijn belangstelling voor het verleden wekken. De pyramiden intrigueerden eeuwen lang de menschheid en hielden de belangstelling voor Egypte wakker; niet uitsluitend hieraan is het ontraadselen van de schrijfwijze van de taal harer *documenten* te danken, maar wel dat van zooveel kanten daarnaar gezocht werd en in zoovele kringen gevolgd werd. Zoo houdt het kiezen der archæologie als representant geen waardebepaling in tegenover de andere hulpwetenschappen der geschiedenis, maar dient deze tentoonstelling gezien te worden als een uiting van een geestesgesteldheid, die zich vooral de laatste jaren steeds sterker openbaart, nl. dat de geschiedenis niet dient gezien te worden in het raam van eigen land of werelddeel, maar dat geschiedenis, wil zij werkelijk *algemeen* zijn, geen periode of gebied van menschelijk optreden buiten haar gezichtskring laat en slechts in zoovere door tijd en ruimte beperkt is als menschelijk handelen ontbreekt. *Monumenten* en *documenten* zijn voor het opbouwen van de geschiedenis van een belang, dat alleen verschillend van aard, niet van waarde is.

Als wij ons nu afvragen, hoe de ontwikkeling van de belangstelling voor het Nabije Oosten in die afgeloopen jaren ten onzent is geweest, dan valt het op dat, wanneer opnieuw een reeks gepubliceerd moest worden, als waartoe Allard Pierson in den loop der negentiger jaren toe overging nl. *Geestelijke Voorouders*, in een dusdanige reeks niet volstaan zou kunnen worden met *Israel* en *Hellas*, maar dat daarin onder andere ook een plaats zou moeten worden ingeruimd voor het verdere Azië en Egypte; die lagen voor Pierson grootendeels buiten zijn belangstelling [1]). Hij had het tweeslachtige onzer beschaving reeds onderscheiden, maar zag het dubbele van het karakter in een tegenstelling van religie en aesthetiek. Dat standpunt in een figuur als het zijne en in zijn tijd begrijpbaar, is niet meer dat van dezen tijd; het zuiverst vinden wij het geformuleerd in de pericoop van de rede van Professor Vollgraff (*Ter Inleiding*, Jbr. n° 2, blz. 17), waarin hij er op wijst, hoe niettegenstaande tweeërlei oorsprong onze beschaving is uitgegroeid tot een synthese van elementen, die aan Oost en West hun oorsprong danken, dat zij evenwel daarom niet minderwaardig behoeft te zijn.

Langs welken weg is deze ommekeer tusschen het standpunt van voor veertig jaar en het hedendaagsche gekomen? De officieele mijlpalen zich uitend in het instellen van leerstoelen aan onze Universiteiten en het in het leven roepen van Instituten mochten wij in Jrb. n⁰ 4 (blz. 162—163) geven, tevens er op wijzen, dat in deze nog niet alles gedaan is om den nationalen achterstand in te halen, maar daarmede is nog niet de vraag opgelost, hoe de innerlijke ontwikkeling in het denken der maatschappij heeft plaats gehad, die autoriteiten en partikulieren tot het nemen van deze maatregelen noopten; want hoewel *in politicis* regeeren uit vooruitzien bestaat, sluit in zaken van wetenschap een overheid zich slechts gewoonlijk aan bij een ontstanen toestand.

---

[1]) Zie echter, A. Pierson, *De Hethieten* (Onuitgegeven Geschriften, Amsterdam 1919, blz. 133—149).

Terwijl het begin der Egyptologie hier en elders in het begin der vorige eeuw in, laten wij het noemen, profane handen lag, kwam een vijftigtal jaren later de belangstelling voor de oude beschavingen van Azië bijna geheel van de zijde der theologen of ontleende haar oorsprong aan theologisch geïnteresseerden. Dat is ook licht te begrijpen, als men bedenkt dat de taal verwant was aan die van den Bijbel en velen er op uit waren de Assyriologie niet als een zelfstandige wetenschap te beschouwen, maar als een hulpwetenschap van de studie van het Oude Testament. Veel zijn wij aan de theologen in deze verschuldigd; eerst slechts in het laatstse decennium bestaat er van de zijde der *historici* een grootere belangstelling voor het Nabije Oosten.

Nog begrijpelijker wordt die belangstelling van theologische zijde, wanneer men bedenkt welk een vooraanstaande plaats de godsdienst in de beschavingen van het Nabije Oosten innam, waarbij schier alle uitingen ven geestelijk, maatschappelijk en politiek leven zich om dit punt kristalliseerden. Vooral is hier groote dank verschuldigd aan de *godsdiensthistorici*, die onder leiding van C. P. Tiele van af het begin het belang der jonge wetenschappen ook voor hun terrein onderscheidden. Hem en zijn opvolgers, den heeren Kristensen en Obbink is daarvoor hulde te brengen dat zij door het stellen van den eisch, dat hun studenten in de eerste plaats de taal moesten kennen van het volk, welks godsdienst zij wilden bestudeeren, het verwijt van oppervlakkigheid, zoo dikwijls aan iedere vergelijkende wetenschap gesteld, wisten te ondervangen. Zoo kon Dr Thierry op een Egyptologisch proefschrift met een cultuurhistorisch onderwerp promoveeren, maar als hoogleeraar eerst in het Assyrisch (1913), daarna in het Hebreeuwsch (1927) het ontzag zijner leerlingen voor zijn taalkundige exactheid wekken. D^r^ van Wijngaarden werd conservator/archaeoloog van de Egyptische afdeeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Dr de Buck werd lector bij een faculteit der letteren en door het aftreden van zijn leermeester tevens aan de theologische als dusdanig verbonden, terwijl in Professor van der Leeuw's werk en in dat van zijn leerling Cazemier ook de philologie een rol speelt. [1]) De dissertaties van Utrecht van de heeren Edelkoort, van Selms, die tot Senior Lector van de Universiteit te Pretoria benoemd werd, het onder (blz. 331, 338, 366) besproken proefschrift van Dr Vriezen, die als candidaat in de Semietische Letteren tevens een Leidsch figuur is, leggen van dezelfde philologische geschooldheid getuige af. Dr Obbink Jr verdedigde een proefschrift met een onderwerp op Egyptisch terrein gelegen en ook onlangs was op een doctoraal examen in Utrecht nog Egyptologie een bijvak.

Naast de belangstelling der godsdiensthistorici stond en staat die der exegeten. Professor Eerdmans, die als privaatdocent in de Assyriologie zijn welhaast afgeloopen academischen loopbaan begon, wees in tegenstelling met zijn voorgangers, die op Arabische verwantschappen wezen, bij zijn exegetischen arbeid mede in de richting van Babylonië, terwijl zijn leerling Dr Beek een onderwerp koos waar Israel en Babel elkaar troffen. — In Groningen was het Professor de Groot, die in zijn commentaren op Jozua en Richteren het materiaal der Rās eš-Šamra teksten verwerkte. Te betreuren blijft het, dat door zijn benoeming in Utrecht, waar hij een professoraat bekleedt, dat vroeger door twee hoogleeraren waargenomen werd, zijn werken in die richting zoo bemoeilijkt is (zie *Jbr.* n^0^ 4 blz. 163).

Als eerste Nederlander promoveerde Dr C. van Gelderen in de letteren op een Assyriologisch proefschrift en wel te Berlijn, zijn leerling D^r^ van Leeuwen gaf ons de bewerking der Assyrische teksten op den zondvloed betrekking hebbend. Een andere leerling van hem, tevens een der Groningsche Universiteit, verrichtte pioniersarbeid, door als eerste hier te lande de bewerking van een Rās eš-Šamra tekst als aanhangsel bij zijn proefschrift te geven (J. H. Kroese, *Genesis Veertien*).

Noemen wij tot slot van de exegetische school het samenvattend werk van de hand van Professor Noordtzij, den tweeden druk van *Gods Woord en der Eeuwen Getuigenis*.

[1]) Aan zijn invloed zal mede te danken zijn dat door de Groninger Universiteit afgeloopen jaar als onderwerp voor een prijsvraag opgegeven werd, *de phænomenologie* van de Wijsheidsliteratuur, inzonderheid die van Ægypte, Babylonië en Israel.

Evenals Professor Kristensen wist Professor Böhl deze vaderlandsche traditie in stand te houden, toen hij in 1913 als *doctor philologiale* en *doctor s. theologiae* zijn hoogleerschap in Groningen aanvaardde. Van zijn hand verscheen afgeloopen jaar de beneden (blz. 369) besproken 'Vorstenspiegel'. De dubbele belangstelling hem eigen heeft ook zijn leerling Dr Gemser die in Pretoria het hoogleeraarschap in de Semietische talen bekleedt.

Tegen deze activiteit der theologen stond schijnbaar een onverschilligheid der beoefenaars der Oude Geschiedenis. Zoo liet, om een enkel voorbeeld te noemen, Professor U. Ph. Boissevain in zijn onderwijs nooit doorschemeren, hoe hij èn in detail èn in groote lijnen ook de oudste Geschiedenis overzag. Zijn afscheidscollege moest dit zijn leerlingen openbaren. Deze bescheidenheid, ook bij de anderen, is wellicht daardoor te verklaren dat zij zich niet wilden begeven op een terrein, waarop zij niet de bronnen in het oorspronkelijk konden lezen. De verandering sinds een aantal jaren is wellicht aan de papyrologen en archæologen te danken; hier mogen de namen Bolkestein, Cohen, Engers en van Groningen genoemd worden. Door de Grieksche papyri was ook bij hen de belangstelling voor het Egyptisch Egypte opgewekt. Van de hand van Professor Cohen verscheen in *De pelgrimstocht der menschheid* een overzicht der Oude Geschiedenis, en Professor Bolkestein legde in de volgende bewoordingen van zijn methodiek getuige af: 'Het is juist gezien voor een vergelijking een blik te richten naar het Oosten, maar dan naar het Oude Oosten' (ΞΕΝΩΝ, Med. Kon. Ak., Deel 84, Serie B, n^0^, blz. 193). De archaeoloog Lunsingh Scheurleer legde den nadruk ook op de Oostersche invloeden op de jonge Grieksche Kunst (Inaugureele Rede, Leiden 1937).

Maar èn theologen èn historici *kwamen* van een andere wetenschap tot dit onderwerp; het is aan een jongere generatie beschoren geweest vanaf het begin hunner studie, deze om haar zelfswille te doen. Professor Frankfort kreeg zijn scholing in Londen en zijn *field experience* in Egypte en Mesopotamië, de heer Stricker was de eerste die een doctoraal examen Egyptologie aflegde, zonder een nevenstudie te hebben. Mejuffrouw Roes kon aan haar archæologische studies een eigen richting geven, waarvan zij ons een beeld geeft in haar openbare les te Utrecht gehouden (*Aziatische invloeden op het oude Europa*, Haarlem, 1937). Zoekt deze geleerde het door analyse tot een synthese te brengen, principieel verzet zich tegen synthese Dr David, die door de *Stichting tot het in stand houden van een bijzondere leerstoel in de Babylonisch-Assyrische, Israelietische en Hellenistische rechtsgeschiedenis* (Staatsblad 1360, 30 Maart 1937) als eerste bijzondere hoogleeraar in die vakken aangewezen werd (Inaugureele rede: *De rechtshistoricus en zijn taak*, Leiden 1937), Mede door hun kerkelijke ordening wisten de Paters Simons en van der Meer aan hun Palestijnsch/Egyptologische (zie blz. 299) en Assyriologische studies een internationaal karakter te geven.

Aan al deze geleerden en anderen wier namen wij hier niet noemden, behoort een woord van dank van ons allen, die nu sedert vijf jaar tot het gezelschap „Ex Oriente Lux" toegetreden zijn en het Nabije Oosten in den kring hunner belangstelling trekken. Door hun medewerking aan het Jaarbericht, door het vrijwillig houden der lezingen, stellen zij ons in staat een wetenschap, die nog steeds in volle ontwikkeling is, van nabij te volgen. Moge het hun tot een voldoening zijn, dat zij weten, dat de wetenschap die zij beoefenen, er een is, die in het geestelijk leven der Nederlandsche Natie een levend element is.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR W. B. KRISTENSEN

Publicaties in Noorsche tijdschriften zijn in het volgende niet opgenomen

1 — *Aegypternes forestillinger om livet efter döden i forbindelse med guderne Ra og Osiris.*
Kristiania, 1896, 172 blz.

2 — *Het verband tusschen godsdienst en de zucht tot zelfbehoud.*
Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt. Leiden 1901.

3 — *Dualistische en monistische denkbeelden in den Egyptischen godsdienst.*
Theologisch Tijdschrift XXXVIII, 1904, blz. 233—255.
De schrijfwijze van de namen van den koning, de benamingen van de doodkist, de beschouwingen over 'de twee landen' van Egypte, de mythen van de tweelinggoden onderstellen, dat het principieele verschil tusschen leven en dood ontkend is.

4 — *Een of twee boomen in het paradijsverhaal?*
Theol. Tijdschr. XLII, 1908, blz. 215—233.
Egyptische en Babylonische gegevens wettigen de opvatting, dat de Israelieten beide voorstellingen kenden en dat het Paradijsverhaal daarvan getuigt. De boom van kennis is de boom der menschen.

5 — *De* ruach elohim *vóór de schepping.*
Theol. Tijdschr. XLIII, 1909, blz. 398 vgg.
Toegelicht door de Egyptische 'ziel (*ba*) der goden'.

6 — *Over de godsdienstige beteekenis van enkele oude wedstrijden en spelen.*
Theol. Tijdschr. XLIV, 1910, blz. 1—16.
De dans der Saliërs, de wedloop op het Karneia-feest, de *ludus Troiae*; beteekenis van het labyrinth en het labyrinthspel.

7 — *De term „Zoon des Menschen" toegelicht uit de anthropologie der ouden.*
Theol. Tijdschr. XLV, 1911, blz. 1—38.
De term beteekent de typische mensch, de vertegenwoordiger van wat volgens de antieke anthropologie het wezen van den mensch uitmaakt. Hij is sterfelijk, maar bezit het mystieke inzicht in, en de magische macht over het levensgeheim, hem door den heer der onderwereld, zijn bijzonderen beschermgod (Ea, de slang), verleend. De zoon des menschen moet sterven maar zal den dood overwinnen.

8 — *De heilige horens in den oud-Kretensischen godsdienst.*
Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, 4e reeks, deel XII, Amsterdam 1913, blz. 74—99.
De horens stellen de horens van den aardstier voor en zijn symbolen van plantengroei, met „den horen des overvloeds" verwant. De dubbele bijl, het symbool van den bliksem en den regen werd daarom met de horens verbonden. Ook het Grieksche horensymbool, door den offeraar gedragen, en de horens van het altaar zijn zoo te verklaren.

9 — *Over waardeering van historische gegevens.*
Onze Eeuw 15, 1915, blz. 415—440.
Vergelijkend historisch onderzoek, dat tegelijkertijd vergelijkende waardeering is, belet de juiste beschrijving der verschijnselen. Wie historisch inzicht nastreeft, moet van normatieve zienswijzen, die altijd egocentrisch zijn, afzien. Wij kennen en begrijpen de logica der geschiedenis niet, want zij is de goddelijke realiteit zelve.

10 — *De plaats van het zondvloedverhaal in het Gilgameš-epos.*
Verslagen enz. 5e Reeks, Deel II, 1915, p. 54—63.
Het tweede deel van het epos bevat een aantal parallelle beschrijvingen van de reis van den zonnegod door het doodenrijk. Het zondvloedverhaal is de laatste en uitvoerigste beschrijving daarvan.

11 — *Over de viering der Osiris-mysteriën.*
Verslagen enz. 5e Reeks, Deel II, 1916, p. 68—91.
Het Osiris-beeld, dat vervaardigd werd, is „het mysterie"; „het goudhuis", waar het gemaakt werd, stelt het doodenrijk voor, en „het huis van Šentet", waar de mysteriën gevierd werden, is het hemelgraf van den god; zijn doodkist wordt met hemel en aarde gelijkgesteld. De beteekenis van den ritueelen wedstrijd, van den titel „de gemaal zijner moeder" en van de cenotaphiën.

12 — *De „Primitieven" of wij voorop?*
Feestschrift aangeboden aan prof. dr. Chantepie de la Saussaye, 1916, p. 100—104.
Tegen de opvatting dat het godsdiensthistorische onderzoek met de primitieven moet beginnen.

13 — *Idealen van inzicht bij de volken der oudheid.*
Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden, 1916.

14 — *Over de Egyptische Sphinx.*
Verslagen enz. 5e Reeks, Deel III, 1917, p. 94—146.
De leeuw (dubbele leeuw) bewerkt de overwinning der zon in de onderwereld; het menschenhoofd van de sphinx is de drager van hare levensenergie (magische spreuk), en de vleugels illustreeren haar wezen als ziel. De zonnegod en de koning zijn met de sphinx vereenzelvigd. Het raadsel van de Grieksche sphinx vindt in de Egyptische voorstellingen zijn oplossing.

15 — *„Diepte-psychologie"?*
De Gids 82, 1918, n° 6.

16 — *De inaugureele rede van Prof. Van der Leeuw.*
Theol. Tijdschr. LIII, 1919, blz. 260 vgg.

17 — *De symboliek van de boot in den Egyptischen godsdienst.*
Verslagen enz. 5e Reeks, Deel IV, 1919, blz. 254—288.
De boot is de redder over het zondvloedwater (het doodenrijk) en 'de omhoogheffer der schoonheid'; zij doet den Egyptischen God verrijzen. De boot der aarde vertegenwoordigt het leven der aarde. Zoo ook de boot van Sokaris en de *carrus navalis* van Dionysos.

18 — *Over den wetenschappelijken arbeid van Herman Bavinck.*
Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen, 1922.

19 — *De loofhut en het loofhuttenfeest in den Egyptischen cultus.*
Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 56, Serie B, n° 6, 1923, 20 blz.
De loofhut in den doodencultus en den godencultus vertegenwoordigt den plantengroei. De kapel van Zuid-Egypte is een loofhut. De beteekenis der loofhutten in den cultus.

20 — *De Delphische drievoet.*
Mededeelingen enz. Deel 60, Serie B, n° 2, 1925, 22 blz.
De ketel van den drievoet stelt de diepte der onderwereld voor en is daarom de zetel van den waarzegger (Apollon of „Pythia"). Het „ketelfeest" bij de Atheensche Anthesteriën. Het eedoffer in den ketel. De drievoet het symbool van verrijzenis.

21 — *Het leven uit den dood. Studiën over Egyptischen en Oud-Griekschen godsdienst.*
Haarlem 1926, 254 blz.

22 — *De goddelijke bedrieger.*
Mededeelingen enz. Deel 66, Serie B, n° 3, 1928.
De beschaving en het inzicht zijn geschenken van den god der onderwereld (Ea en de paradijsslang), maar een vloek voor de menschen. Hermes, „de gever van zegen", en Pandora zijn „bedriegers", omdat zij de geschenken der aarde brengen, waarmee de dood, d.i. het absolute leven, gepaard gaat. De schoonheid van het leven der aarde wordt een goddelijk „bedrog" genoemd.

23 — *De absoluutheid van het Christendom.*
Eltheto, Maandschr. der N.C.S.V. 82, n⁰ 5, 1928, blz. 129—140.
De absoluutheid van het Christendom is een feit, maar ook die van andere godsdiensten. Absolute waarden kunnen niet met elkaar vergeleken worden.

24 — *De goddelijke heraut en het woord van God.*
Mededeelingen enz. Deel 70, Serie B, n⁰ 2, 1930, 26 blz.
Gegevens uit het Avesta over welsprekendheid als goddelijke kracht. De goddelijke heraut (of bode) beschikt over de kracht van het goddelijk woord. De stier Apis brengt als heraut van Ptah het leven van den aardgod onder de menschen; zijn woord is de aardzegen, dien hij brengt. Dat geldt ook voor Mnevis, de heraut van Re. Ook Hermes brengt als heraut en bode der goden het leven der aarde; zijn schepter is het teeken van dat leven.

25 — *Symbool en werkelijkheid.*
De Gids 95, 1931, blz. 76—85.
Wat wij in de antieke godsdiensten symbool en beeldspraak noemen, waren voor de geloovigen adaequate formuleeringen van wat zij als werkelijkheid opvatten. Alleen bij benadering kunnen wij ons die werkelijkheid voorstellen.

26 — *De Romeinsche fasces.*
Mededeelingen enz. Deel 74, Serie B, n⁰ 2, 1932, 18 blz.
De staven van de fasces hebben den plantengroei vertegenwoordigd; de bijl was het teeken van den regen, die de aarde doet leven. De fasces waren de dragers van de levensorde der aarde en der menschen, en met de Eleusinische fakkels nauw verwant.

27 — *De ark van Jahwe.*
Mededeelingen enz. Deel 76, Serie B, n⁰ 5, 1933, 37 blz.
De kist-troon van Apollon in Amyklai en de Egyptische troon van goden en koningen toonen overeenkomst met de ark van Jahwe; allen stellen de plaats voor, waar het leven der aarde verrijst. De ark van de wet en van het verbond laat zich zoo verklaren; Egyptische parallellen zijn de ark van Min en de troon van den koning. De ark van Noach getuigt van overeenkomstige voorstellingen.

28 — *Schleiermachers opvatting van godsdienstgeschiedenis.*
Vox Theologica 5, 1934, blz. 97 vgg.

29 — *De antieke opvatting van dienstbaarheid.*
Mededeelingen enz. Deel 78, Serie B, n⁰ 3, 1934, 32 blz.
De Romeinsche slaaf en slavin waren heilig, omdat zij de dienaren van de goden der onderwereld (Saturnus, Juno) waren, of van de Lares, de goden van den aardzegen. De sacrale positie der slaven kwam in sommige opzichten met die van den koning overeen; de positie van de slavinnen was met die van de Vestaalsche maagden verwant. Herakles was de goddelijke slaaf en daarom de heiland. De Egyptische *šemsu Hor* en de Israëlietische *Ebed Jahwe* vertoonen hetzelfde type.

30 — *Kringloop en totaliteit.*
Mededeelingen enz. 1938.
Door den ritueelen kringloop werd de virtus van den ring, namelijk blijvend en zich vernieuwend bestaan, aan menschen en plaatsen meegedeeld. De Egyptische ring, šn, en de koningscartouche illustreeren deze zelfvernieuwing. De periode, b.v. het lustrum en het saeculum, werd als temporaire kringloop gevierd. De kringloop van Sokaris rond de muren van Memphis (de muren van het doodenrijk) had de verwerkelijking van zijn overwinning op den dood ten doel. De ring was daarom ook het teeken van totaliteit, die als samenvatting van ondergang en opgang, d. i. als absoluut leven, opgevat werd. De goden van totaliteit zijn de goden van het daemonische noodlot, waarin dood en leven begrepen zijn. De totaliteit werd ook door getallen, vooral 7,3 en 2 uitgedrukt; zij waren inderdaad „heilige getallen". Illustraties daarvan uit den Babylonischen, Israelietischen (Jericho), Griekschen en Egyptischen godsdienst.

PAPYRUS LEOPOLD II

Eenigen tijd geleden werd de Egyptologische wereld verrast met de mededeeling, dat een nieuwe tekst behoorende tot de groep der Tomb-Robberies [1]) *in het Brusselsche Museum voor den dag was gekomen.*

In deze documenten zijn ons de acten bewaard van een proces tegen een bende grafroovers, die onder Ramses IX de Thebaansche necropolis geplunderd hebben [2]). *Deze papyri geven ons een duidelijk beeld van den toenmaligen Egyptischen staat; we zien hoe de staatsmacht sinds Ramses III steeds geringer is geworden, en zoodoende het politie-toezicht verslapte. Zoo staat ook de Thebaansche necropolis, die door haar fabelachtige rijkdommen natuurlijk een groote aantrekkingskracht uitoefende op de avonturiers van die dagen, voortdurend aan plunderingen bloot, totdat de priesters ten einde raad de Koningsgraven maar aan hun lot overlieten en de enkele mummies in veiligheid brachten.*

Een episode uit deze ontwikkeling is ons bewaard in de Tomb-Robberies papyri, *waarbij zich op opzienbarende wijze de nieuwe Brusselsche papyrus, die den naam* Papyrus Leopold II *heeft gekregen, is komen voegen* [3]).

Deze papyrus, door Capart gevonden in een grafbeeldje, dat de Belgische Koning aan het museum te Brussel had geschonken, biedt geen nieuwen, zelfstandigen tekst, maar vormt het bovenste deel van een papyrusrol, waarvan het onderste stuk als Papyrus Amherst *reeds lang bekend was* [4]). *De beide deelen sluiten precies aaneen, zooals Gardiner heeft kunnen constateeren gedurende den korten tijd, dat zij in zijn bezit zijn geweest. Thans rusten beiden weer respectievelijk in Brussel en New York.*

De onderstaande vertaling, die op de in noot 3 genoemde uitgave teruggaat, biedt den nu doorloopenden tekst van Papyrus Leopold II + Amherst.

JAAR 16, DERDE OVERSTROOMINGSMAAND, 22ste DAG [5]) onder de Majesteit van den Koning van Boven- en Beneden-Egypte, den Heer der beide landen Nefer-ka-ra, dien Ra heeft uitverkoren (hij leve, zij welvarend en gezond) [6]), den 'zoon van Ra', den Heer der Kronen evenals Amon, Ramses (IX) Cha-m-wast Merer-amon (hij leve, zij welvarend en gezond), dien Amon-ra, de Koning der Goden en Hor-achte beminnen, die begiftigd is met leven in alle eeuwigheid.

HET ONDERZOEK van de mannen, van wie bevonden is dat zij graven geschonden (?) hebben in het Westen der Stad [7]) en tegen wie beschuldigingen hebben ingebracht: Pa-wêr-a, gouverneur van het Westen der Stad en leider van de politietroepen van de groote, verheven necropolis, van millioenen jaren van den Pharao; — Wenen-nefer, districtsschrijver; — Amon-nacht, districtschef van het Westen der Stad; — en wier ondervraging gehouden werd in het schathuis van Month [8]) den Heer van Thebe door Cha-m-wast, Hoofd der Stad en Vizier, — Nesy-amon, Koninklijken drost [9]), schrijver van den Pharao en leider van het huishouden van het Huis der Aanbidster [10]) van Amon-ra den Koning der Goden, — Nefer-ka-ra-m-per-amon, Koninklijken drost en rapporteur van den Pharao, en Pa-ser, gouverneur der stad.

VOORGELEID WERD Amon-pnefer, zoon van In-her-nacht, een necropolis-arbeider van het Huis van Amon-ra, den Koning der Goden, een ondergeschikte van Amen-

---

[1]) Uitgegeven door Peet: *The great Tomb-Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty*, Oxford 1930.

[2]) Een handig overzicht van dit proces zal de lezer kunnen vinden in Erman-Ranke: *Ægypten und ägyptisches Leben im Altertum*² Tübingen 1923, pg. 146, e.v.

[3]) Uitgegeven door J. Capart, A. H. Gardiner and B. van de Walle: *New Light on the Ramesside Tomb-Robberies* (Journal of Egyptian Archæology 22, 1936, pg. 169 e.v.).

[4]) O.m. uitgegeven in het genoemde werk van Peet en thans opnieuw behandeld in het genoemde artikel van Gardiner.

[5]) Het kleinkapitaal gezette is in den papyrus met rooden inkt geschreven. Het met kleine letter gedrukte zijn inlasschingen van den vertaler.

[6]) Deze telkens achter Koningsnamen en -titels terugkeerende zegewensch zal na den ceremonieelen aanhef van den papyrus achterwege gelaten worden.

[7]) *Het Westen der Stad* (= Thebe) is de vaste aanduiding van de necropolis.

[8]) Een oude Thebaansche krijgsgod.

[9]) In dezen tijd tot hoog aanzien gekomen hoffunctionarissen (verg. de Frankische hofmeiers).

[10]) Een van de aanzienlijkste figuren van den Amon-cultus.

hotep, hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden .... (lacune van circa 4 regels) ..... [1]) ...." (noem de) dieven, die met U waren" .... 1/3 regel verloren .... Amon-ra de Koning der Goden ...... Hij [2]) zegt: "Ik was aan het werk gesteld als ondergeschikte van Ramses-nacht, die hoogepriester was van Amon-ra, den Koning der Goden, gezamenlijk met mijn medenecropolis-werklieden, die met mij waren. Ik begon regelmatig uit de graven te stelen tezamen met den necropolis-werkman Hapi-wêr, zoon van Mer-ne-ptah, die behoort tot den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon [3]) en die een ondergeschikte is van Nesy-amon, *sem*-priester van dien tempel. Toen nu het 13de jaar begonnen was van den
II Pharao, onzen Heer, *dus* 4 jaar geleden [4]) kwam ik samen met den handwerksman Seth-nacht, zoon van Pen-anoeqaet, behoorende tot den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon, in het huis van Amon, en ondergeschikte van Nesy-amon, den tweeden priester van Amon-ra, den Koning der Goden en *sem*-priester van Amon van den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon, — den decorateur (?) Hapi-a van het huis van Amon, — den boer Amen-m-heb van het huis van Amen-ope, ondergeschikte van genoemden Hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden, — den handwerksman Ir-n-amon van den jagermeester van Amon, — den waterplenger Ka-m-wast van den schrijn van Koning Thoetmosis IV in Thebe en met Ahai, zoon van Tari, veerman van den gouverneur der stad. TOTAAL 8 mannen.

Wij gingen erop uit om naar ons gewone doen in de graven te plunderen en wij vonden de pyramide van den Koning Sechem-ra Sjed-tawy, den 'zoon van Ra' Sebk-m-saf welke niet geleek op de pyramiden en graven, waarin wij gewoonlijk plachten te plunderen. Wij namen onze metalen gereedschappen en boorden een tunnel in de pyramide van dien Koning door den achterkant [5]) en vonden haar onderaardsche vertrekken [6]). Wij namen toortsen (?) in de hand en daalden af. Wij haalden het puin weg, dat wij vonden aan den ingang van zijn rustplaats en vonden den God liggen achter in zijn graf. En eveneens vonden we het graf van de Koninklijke gade Noeb-cha'as, zijn gemalin, naast hem. Het was beschermd en beveiligd met gips [7]) en overdekt met puin. Ook hier braken wij doorheen en wij vonden haar rustend op dezelfde wijze. Wij verbraken hun (steenen) sarkophagen en (houten, mummievormige) binnenkisten, waarin zij lagen en wij vonden de verheven mummie van dien Koning, die voorzien was van een sikkelzwaard, met een groot aantal amuletten en gouden sieraden om zijn hals en met zijn gouden hoofdsieraad op het hoofd. De verheven mummie van dezen Koning was geheel bekleed met goud en de binnenkisten waren versierd (?) met goud en zilver en ingelegd met allerlei kostbare steenen. Wij verzamelden het goud, dat wij gevonden hadden op de verheven mummie van dien God en (dat van) zijn amuletten en sieraden, die hij om zijn hals had en (dat van) de kisten, waarin hij lag. Wij vonden de Koningin precies zoo en wij verzamelden eveneens al wat wij bij haar vonden. Wij verbrandden hun kisten en roofden hun uitrusting, die wij bij hen vonden, bestaande uit voorwerpen van goud, zilver en brons. Wij verdeelden het goud, dat wij gevonden hadden bij deze twee goden op hun mummies, hun amuletten, ver-
III sierselen en kisten, in acht deelen. Twintig deben aan goud kwam op het aandeel van ieder van ons achten, 160 *deben* [8]) in totaal vormend, waarbij de resten (? splinters) van het huisraad niet zijn inbegrepen. Vervolgens staken wij over naar de stad. Na verloop van eenige dagen hoorden de districtschefs van de Stad, dat wij in het Westen gestolen hadden. Zij arresteerden mij en zetten mij gevangen in het bureau van den

[1]) In deze lacune eindigt de eerste pagina van *Pap. Leopold II* en begint die van *Amherst.*

[2]) N.l. Amon-Pnefer.

[3]) De doodentempel van Ramses III in Medinet Haboe.

[4]) Blijkbaar rekenen de Egyptenaren zoowel het eerste als het laatste getal (*i.c.* het 13de en 16de jaar) mee.

[5]) Volgens Gardiner de kamer die — boven den grond — het verst van den ingang verwijderd is.

[6]) Letterlijk: haar onderwereld.

[7]) Gardiner wijst op de parallel met het graf van Toet-Anch-Amen, waar de grafkamer afgesloten was door een muur '*of dry masonry, bonded with heavy logs of wood and covered on both sides with a coat of hara plaster*'. (Uit: Carter-Mace: *Tomb of Tutankhamen* II, London, 1923, 41).

[8]) 160 *deben* goud komen ongeveer overeen met 14.5 kg., hetgeen dus wel een aanzienlijke buit te noemen is. Mogelijk hebben we hier te doen met een overdrijven van den beklaagde, die zich ook verder in zijn bekentenis geen berouwvol zondaar betoont!

gouverneur van de stad. Ik had evenwel de 20 *deben* goud, die mij als aandeel waren te beurt gevallen, genomen en aan den districtsschrijver Cha-m-ope van den landingssteiger van de stad gegeven. Hij liet mij toen weer gaan en ik zocht mijn medeplichtigen weer op. Deze stelden mij schadeloos met een nieuw aandeel. Ik ging weer op mijn gewone wijze, gezamelijk met de andere dieven, die met mij waren, tot op dezen dag de graven plunderen van de aanzienlijken en de menschen van het land, die rusten in het Westen der stad. En een groot aantal menschen van het land rooven er eveneens in, zij zijn met ons op één lijn te stellen (?)".

Lijst van de namen van de 8 dieven, die in de pyramide waren: Amon-pnefer, zoon van In-her-nacht, necropolis-arbeider van het huis van Amon-ra, den Koning der Goden, en ondergeschikte van Amen-hotep, hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden; — Hapi-wêr, zoon van Mer-ne-ptah, necropolis-arbeider van den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon, en ondergeschikte van Nesy-amon, tweeden priester van Amon-ra, den Koning der Goden en *sem*-priester van dien tempel; — Seth-nacht, zoon van Pen-anoeqet, handwerksman van den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon en ondergeschikte van Nesy-amon, tweeden priester van Amon-ra, den Koning der Goden en *sem*-priester van dien tempel in het huis van Amon; — de decorateur (?) Hapi-a, zoon van .... [1]) van het huis van Amon-ra, den Koning der Goden en ondergeschikte van den reeds genoemden hoogepriester van Amon; — de handwerksman Ir-n-amon van den jagermeester Nesy-amon van het huis van Amon-ra, den Koning der Goden; — Amen-m-heb, boer van het huis van Amen-ope, die te werk is gesteld op het *eiland van Amen-ope* [2]) en ondergeschikte van den genoemden hoogepriester van Amon; — de waterplenger Ka-m-wast van den schrijn van Thoetmosis IV en ondergeschikte van......... [1]); — Aha-nefer, zoon van Nech-m-moet van Tener-(of Tel-)amon, een Nubischen slaaf van den genoemden hoogepriester van Amon; — TOTAAL van de mannen, die in de pyramide van dezen God zijn geweest: 8 mannen. Het onderzoek tegen hen geschiedde door het slaan met stokken en door het geeselen van hun handen en voeten. Zij legden een eensluidende bekentenis af. — Cha-m-wast, hoofd der stad en vizier en Nesy-amon, Koninklijke drost en schrijver van den Pharao lieten de dieven voor zich uit leiden naar het Westen der Stad in het 16de jaar, 3de overstroomingsmaand, 23ste dag en de dieven toonden de pyramide van dezen god, die zij geschonden hadden. Hun verhoor en schuldig bevinding werd op schrift gesteld en er werd melding van gemaakt in tegenwoordigheid van den Pharao door den vizier, den drost, den rapporteur en den gouverneur der stad [3]).

JAAR 16, 3DE OVERSTROOMINGSMAAND, DAG 23, de dag van het overbrengen IV
van de dieven, die geweest waren in de pyramide van den Koning naar Amen-hotep, hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden. (Dit geschiedde) in het groote gerechtshof door Cha-m-wast, hoofd der stad en vizier; — Nesy-amon, Koninklijken drost, schrijver van den Pharao en leider van het huishouden van de Aanbidster van Amon-ra, den Koning der Goden; — Nefer-ka-ra-m-per-amon, Koninklijken drost en rapporteur van den Pharao; — Pa-ser, gouverneur der stad; — en door de hooge ambtenaren van het groote gerechtshof. Het werd tegen hen (?, *i. e.* de dieven ?) op een papyrusrol geschreven en gedeponeerd in het archief op dezen dag.

Menschen, naar hem (n. l. Amen-hotep) op dezen dag overgebracht door de hooge magistraten: de necropolis-arbeider Amon-pnefer, zoon van In-her-nacht, van het huis van Amon-ra, den Koning der Goden, en ondergeschikte van den reeds genoemden Hoogepriester van Amon; Hapi-wêr, zoon van Mer-ne-ptah, necropolis-arbeider van den tempel van Koning Weser-maat-ra Meri-amon in den tempel van Amon, en ondergeschikte van Nesy-amon, tweeden priester van Amon-ra, den Koning der Goden en *sem*-priester van den tempel van Weser-maat-ra Mer-amon in het huis

[1]) Door den schrijver opzettelijk opengelaten en later vergeten.

[2]) Denkelijk in de omgeving van Loeksor.

[3]) Slechts de Koning heeft het recht vonnissen te vellen; daarom wordt de zaak na het vóóronderzoek der ambtenaren naar hem verwezen.

van Amon; — Amen-m-heb, ambtenaar van het huis van Amen-ope, die te werk was gesteld op het *Eiland van Amen-ope* en ondergeschikte van den reeds genoemden Hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden; — Sjedsoe-ani, zoon van Ani-nacht, tuinman van het huis van Amen-hotep, gunsteling van Amon-ra, den Koning der Goden, en ondergeschikte van genoemden Hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden. Deze was weliswaar niet de pyramide van den Koning binnengedrongen, maar hij behoorde tot de 17 dieven [1]), van wie bevonden is dat zij plegen te plunderen in de graven van het Westen der Stad. TOTAAL van de dieven die in de pyramide van dien god geweest waren en die op dezen dag werden overgebracht naar den Hoogepriester van Amon: 3 man. Dief van de graven: 1 man, totaal 4 mannen.

Dieven van de pyramide van dien god die ontbreken en van wie aan den Hoogepriester van Amon-ra, den Koning der Goden was opgedragen, hen te arresteeren en te brengen naar de gevangenis in het huis van Amon-ra, den Koning der Goden, tezamen met hun mede-dieven, totdat de Pharao, onze Heer hun straf zou hebben vastgesteld: de handwerksman Seth-nacht, zoon van Pen-anoeqet van den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon, en ondergeschikte van Nesy-amon, tweeden priester van Amon-ra, den Koning der Goden, en *sem*-priester van den tempel van Weser-maat-ra Meri-amon in het huis van Amon.

Midden in deze lijst eindigt de tekst.

Amsterdam M. ODEWALD JR

EGYPTISCHE LITTERAIRE PAPYRI

Alan H. GARDINER, *Late-Egyptian Miscellanies* (Bibliotheca Aegyptiaca VII) Brussel 1937.

De in dezen bundel verzamelde papyri *behooren bijna alle tot het oudste bezit der Egyptologie. Reeds de eerste generaties van Egyptologen hebben er zich mee bezig gehouden en daarbij vaardigheid in het lezen van hiëratisch verworven. Later kwam de bestudeering met voornamelijk grammaticale belangstelling; een blik in Ermans* Neuägyptische Grammatik *(1880) is voldoende om te zien, welk een belangrijke bron deze* papyri *daarvoor geweest zijn. Even groot is echter de rol, die zij in Ermans* Ägypten *(1885) spelen bij de schildering van zeden en gewoonten der Egyptenaren.*

Toch bestond er merkwaardig genoeg van deze zoo veel geciteerde papyri *tot voor kort geen volledige en gemakkelijk toegankelijke uitgave. Die van het Britsch Museum, verreweg de meeste, en ook het Leidsche specimen van een papyrus van dit genre waren wel uitgegeven, doch in groote en langzamerhand moeilijk verkrijgbare facsimile-uitgaven van ouden datum. De* Select Papyri *van het Britsch Museum dateeren bijv. van 1842. Andere* papyri, *bijv. die van Bologna, waren nog onbereikbaarder. Thans liggen zij in transcriptie met noten en varianten en daarbij in handigen en vooral ook goedkoopen vorm onder ieders bereik. Een heuglijke gebeurtenis, die in ons Jaarbericht niet onopgemerkt mocht voorbijgaan en die hier m.i. het best met enkele stukjes vertaling kan worden gevierd.*

Eerst een enkel woord over aard en inhoud dezer papyri *in het algemeen. Gardiner noemt ze in den titel van dezen bundel* Miscellanies, *een naam aan hun gemengden inhoud ontleend. Erman en velen met hem plegen van* Schüler-handschriften *te spreken, daar zij uit het onderwijs schijnen te stammen. Erman wijst echter zelf op het minder juiste dezer benaming; leerlingen in den zin van absolute beginnelingen waren de schrijvers dezer* papyri *zeker niet, daarvoor is hun hand veel te vaardig en geoefend. Het is ook twijfelachtig of de herhalingen van sommige teekens aan den rand, die men in sommige dezer handschriften aantreft, werkelijk verbeteringen van de hand van den leeraar zijn, zooals men gewoonlijk aanneemt. Naar onzen smaak zijn ze lang niet altijd mooier dan*

[1]) Deze 17 dieven, die hier plotseling vermeld worden, vinden we misschien ook in *Pap. B.M.* 10054, vs. 5, 1—6, 3.

de teekens in den tekst. Ook zijn de schrijvers zeker geen jongens meer; dikwijls dragen zij reeds een of anderen ambtenaarstitel. En toch is de inhoud blijkbaar als didactisch bedoeld. De titel van een verzameling luidt bijv.: Begin van de onderwijzing van het brief-schrijven, die de schrijver Pentawer gemaakt heeft in het 10de jaar enz. [1]). *De inhoud is daarmee in overeenstemming: modelbrieven, vermaningen tot vlijt, waarschuwingen tegen verleidingen, enz. Uit vele daarvan krijgen wij zelfs den indruk, dat zij eigenlijk voor speelsche, lichtzinnige schooljongens zijn bestemd, meer dan voor de dertig- of veertigjarige schrijvers, wier afschriften ons deze philippica's tegen wijn en bier, muziek en dans, deze bedreigingen met stokslagen en handboeien, deze afschrikwekkende, realistische, maar natuurlijk humoristisch overdrijvende schilderingen van andere beroepen en bedrijven hebben bewaard. Behooren de stukken zelf, ook de modelbriefjes bijv., die blijkbaar den leerling moeten leeren, hoe een brief te beginnen, voort te zetten en te eindigen — sommige bestaan slechts uit beleefde formules — toch thuis bij het eerste onderwijs? Wie reeds op een bureau werkzaam was kon natuurlijk al lang een behoorlijken brief schrijven. Zoo blijft er bij de vraag naar het eigenlijke doel dezer* Miscellanies *nog veel raadselachtigs. Erman dacht ze zich ten slotte als werkstukken, waarmee de gevorderde en reeds practisch werkzame leerling zich den rang van meester verwierf. Als hooggewaardeerd pronkstuk zijner kunde zouden ze hem dan in het graf meegegeven zijn.*

En thans de vertalingen! Zij willen van den gevarieerden inhoud een indruk trachten te geven. De briefvorm is daarbij zoo gewoon, dat ook anderssoortige stukken, bijv. de gebeden, dikwijls door de toevoeging van een inleidende formule als brief worden ingekleed. Dergelijke stereotype wendingen heb ik soms weggelaten. Verder heb ik niet bij ieder onzeker woord een vraagteeken gezet. Het zou het geheel een onpleizierigen schijn van twijfelachtigheid gegeven hebben, die bovendien een onjuisten indruk zou achterlaten; aan de zekerheid van het geheel doet het immers niets af, of allerlei technische woorden — muziekinstrumenten, landbouwgereedschappen enz. — precies juist zijn vertaald of niet.

I *Thoth is een toevlucht in leven en sterven* [2])

O Thoth! plaats mij in Hermopolis [3]), uw stad, waar het zoet is te leven en verschaf mij wat ik noodig heb aan brood en bier en bewaar mijn mond bij het spreken. Ach had ik morgen [4]) Thoth achter mij (als helper) — dan zegt men, wanneer ik binnentreed bij de heeren 〈der waarheid〉: Kom en ga uit als een vrijgesprokene.

O groote *doem*-palm [5]) van zestig el, waaraan vruchten zijn. Er is vruchtvleesch in de vruchten en er is sap in het vruchtvleesch.

O gij die water brengt naar een verre plaats. Kom en red mij, stille in den lande.

O Thoth, zoete bron, wanneer iemand dorstig is in de woestijn; zij is gesloten voor hem die niet op den mond gevallen is, doch zij is open voor den stille in den lande. Komt de stille in den lande, dan vindt hij de bron; komt de brutale, dan zijt gij onvindbaar (?).

II *Thoth en zijn ambt zijn groot* [6])

Kom tot mij, Thoth, heilige ibis, god die *Sjmoen* [3]) liefheeft, briefschrijver van de Enneade [7]), grootste in Hermopolis. Kom tot mij en zorg voor mij en geef, dat ik ervaren zij in uw beroep, want uw beroep is beter dan alle andere beroepen: het maakt (zijn beoefenaar) groot. Degene, die er doorkneed in is, is geschikt om ambtenaar te zijn. Ik heb velen gezien, aan wie gij weldaden bewezen hebt en die nu zitten in het gerechtshof der Dertig; zij zijn sterk en invloedrijk door wat gij gedaan hebt. Gij zijt het die gezorgd hebt voor dengene die geen moeder heeft. Lotsbeschikking en voorspoed zijn in uw hand. Kom tot mij en zorg voor mij; ik ben een slaaf van uw

[1]) Sallier I, 3, 4. [2]) Sallier I, 8, 3.
[3]) Hermopolis (Egyptische naam: *Sjmoen*), de stad, waar Thoth, de god van wijsheid en schrijfkunst, voornamelijk vereerd werd. De ibis was zijn heilig dier.
[4]) Na den dood bij het doodengericht.
[5]) *Hyphaena thebaica*, waarvan het zoete vruchtvleesch in Egypte gaarne gegeten werd en wordt.
[6]) Anastasi V, 9, 2.
[7]) In deze functie schrijft hij een brief voor de goden in het lange verhaal van Horus en Seth, *Jaarbericht* 3, 1935, p. 62.

huis. Zoo zult gij maken, dat ik vertel van uw groote daden in welk land ik ook zijn moge. Dan zal de groote menigte zeggen: *Groot is dat wat Thoth gedaan heeft.* Dan zullen zij komen met hun kinderen om hen te stempelen [1]) voor uw beroep, het goede beroep van den sterken heer; wie het beoefent smaakt vreugde.

III *Amon een redder in nood* [2])

Kom tot mij, Amon, red mij in dit noodjaar. De zon is begonnen niet te schijnen, de winter is gekomen als (ware hij) de zomer, de maanden zijn omgekeerd, de uren in de war. De grooten roepen tot U, o Amon en de kleinen zoeken U. Die in den schoot hunner minnen zijn zeggen: *Geef lucht, o Amon.*

Ervaart men, dat Amon in genade terugkomt, dan maakt de aangename wind (die) voor hem uit(gaat), dat ik een gierevleugel word en als een wel uitgeruste boot — zoo zeggen de herders in het veld, de wasschers op de kade, de politietroepen, die uit het district komen, de gazellen in de woestijn.

IV *Amon, de onomkoopbare rechter* [3])

O Amon-Re, gij die het eerst koning waart, o god van het eerste begin, o vezier van den arme — hij neemt niet bedriegelijk belooning aan, hij bepraat niet dengene die getuigenis brengt, hij kijkt niet naar beloften. Amon richt het land met zijn vingers, hij spreekt tot het hart. Hij veroordeelt den onrechtvaardige en zendt hem naar de hel, doch den rechtvaardige (zendt hij) naar het Westen [4]).

V *Een briefje over weggeloopen boeren* [5])

De schrijver Pewehem doet een mededeeling aan zijn heer, den schrijver Anhor-rech. In leven, welzijn en gezondheid. Dit is een schrijven om mijn heer (het volgende) mede te deelen.

Een andere mededeeling voor mijn heer: ik heb gehoord, wat mijn heer geschreven heeft over het voer van de paarden van den grooten hofstal van Ramses [6]), geliefd door Amon en van de paarden van den grooten hofstal van Mernephtah [7]) geliefd door Amon.

Een andere mededeeling voor mijn heer: de boeren van het landgoed van Pharao, dat door mijn heer beheerd wordt, daarvan zijn twee man weggeloopen voor den stalmeester Neferhotep, nadat hij hen afgeranseld had. Zie nu liggen de akkers van het landgoed van Pharao, dat door mijn heer beheerd wordt, verlaten. Er is niemand om ze te bebouwen.

Dit is een schrijven om het mijn heer mede te deelen.

VI *Een felicitatie-briefje* [8])

De overste en chef van de vreemde landen Penamon aan den overste Peheripite.

In leven, welzijn en gezondheid. In de gunst van Amon-Re, den koning der goden en van den schutsgeest van koning Seti II. Ik zeg dagelijks tot Re-Horachte: Bewaar Pharao, onzen goeden heer, in gezondheid; geef, dat hij tallooze jubilea viere, terwijl gij [9]) in zijn gunst staat.

Voorts: Ik heb gehoord wat gij geschreven hebt, n.l.: Pharao, mijn goede heer, heeft het goed met mij gemaakt; Pharao heeft mij aangesteld tot overste van de Bron [10]). Zoo hebt gij geschreven.

Een gunstbewijs van Re is dat. Gij bekleedt nu de plaats van uw vader. Bravo, bravo!

Voorts: Toen uw brief mij bereikte, heb ik mij zeer verheugd. Moge Re-Horachte geven, dat gij een hoogen leeftijd bereikt, terwijl gij de plaats van uw vader bekleedt. Moge Pharao ook in u niet teleurgesteld worden. Doe (nog) meer uw best en schrijf

---

1) Met een gloeiend stempel van den eigenaar werden dieren en slaven gemerkt.
2) Anastasi IV, 10, 1. 3) Bologna 1094, II, 3. 4) Het normale doodenrijk.
5) Bologna 1094, II, 7. Een modelbriefje of een echt briefje? De grens tusschen deze twee soorten is dikwijls onzeker. 6) De bekende Ramses II. 7) Opvolger van den vorige.
8) Anastasi V, 11, 7. 9) D.i. Peheripite. 10) Waarschijnlijk een militaire post in de woestijn.

mij, hoe het u gaat, hoe het uw vader gaat, door middel van de postbodes [1]), die van u hierheen komen zullen.

Verder: Ik maak het goed, het land van Pharao maakt het goed. Maak u niet bezorgd over mij. Het is goed, wanneer gij gezond zijt.

VII *De schrijver wenscht zijn leeraar voorspoed toe* [2])

Verheug Amon in uw hart — dan geeft hij u een schoonen ouderdom, dan brengt gij uw leven door in vreugde, tot gij de eerwaardheid bereikt. Uw lippen zijn zonder gebrek, uw ledematen krachtig, uw oogen zien scherp. Gij kleedt u in fijn linnen. Gij bestijgt den wagen — een gouden zweep in uw hand, in bezit van een nieuwen dissel, ingespannen met Syrische riemen, terwijl Nubiërs voor u uit ijlen — (dit alles) door de fortuin, die gij gemaakt hebt.

Gij stapt in uw boot van cederhout, goed uitgerust van voor- tot achtersteven en gij bereikt uw schoone slot, dat gij zelf u gebouwd hebt.

Uw mond is gevuld met wijn en bier, met brood, vleesch en koeken; ossen zijn geslacht, wijnkruiken geopend. Aangenaam gezang klinkt er vóór u. Uw overste der zalvers zalft (u) met olie, uw vijvermeester komt met kransen, uw oppervogelaar brengt vogels, uw visscher brengt visschen. Uw koopvaardijschip komt thuis uit Syrië, geladen met alle (mogelijke) goede dingen. Uw stal is vol kalveren, uw familie gedijt.

Gij staat sterk, maar uw vijand is gevallen; wie kwaad van u sprak is niet meer. Gij treedt binnen bij de Enneade [3]) en gaat vrijgesproken weer uit.

VIII *Lied op een troonbestijging* [4])

Verheugt u, o gansche land: de goede tijd is aangebroken. De heer is verschenen in de beide landen. Lofzangers komen tot den zetel van hem, den koning, den heer van millioenen jaren, groot van koningschap als Horus, Mernephtah, geliefd door Amon, hem die Egypte met feesten [5]) onderwerpt, den zoon van Re, heerlijker dan eenig ander koning, Mernephtah, die met het recht tevreden is.

Alle rechtvaardigen ⟨zeggen⟩: Komt, laat ons zien: het recht heeft het onrecht verdreven, de zondaren zijn op hun aangezicht gevallen, alle begeerigen worden met den nek aangezien.

Het water blijft staan, het droogt niet op. De Nijl stijgt hoog. De dagen zijn lang, de nachten hebben uren, de manen komen te rechter tijd. De goden zijn genadig en tevreden. Men leeft in lachen en verwondering.

IX *De koning ziet en hoort alles* [6])

In leven, welzijn en gezondheid. Dit is een schrijven, opdat Men het wete in het paleis, geliefd door de waarheid, den horizon, waarin Re zich bevindt.

(Keer) uw gezicht naar mij, o zon, die opgaat, die de beide landen met haar schoonheid verlicht, o zon der menschen, die de duisternis uit Egypte verdrijft. Gij zijt als uw vader Re, die opgaat in den hemel. Uw stralen dringen binnen (zelfs) in een grot; geen plaats is zonder uw schoonheid. U wordt de toestand van ieder land gemeld, terwijl gij u in uw paleis bevindt. Gij hoort de woorden van alle landen, gij hebt millioenen ooren. Uw oogen schitteren meer dan de sterren des hemels, gij kunt beter zien dan de zon. (Zelfs) indien men spreekt, terwijl de mond in een grot is, komt het u ter oore. (Zelfs) indien men iets doet, terwijl het verborgen is, zal uw oog het zien, Mernephtah, geliefd door Amon, heer van genade, die den adem schept.

X *Verteerend heimwee* [7])

Zie mijn hart is heimelijk uitgegaan; het is geijld naar de plaats, die het kent; het is naar het Zuiden gereisd om Memphis terug te zien. Was ik het maar!

Nu zit ik op mijn hart te wachten, opdat het mij melde, hoe het met Memphis gaat. Niets wordt door mij uitgevoerd, (want) mijn hart heeft zijn plaats verlaten.

---

1) Letterlijk: briefdragers; blijkbaar bestond er een soort officieel, geregeld postverkeer.
2) Anastasi IV, 3, 2. 3) Bij het doodengericht.
4) Sallier I, 8, 7. Oude gedachten over het begin van een nieuwe regeering als het aanbreken van een heilstijd, waarin ook de natuur overvloediger is dan anders. 5) I.p.v. met strengheid.
6) Anastasi II, 5, 6. 7) Anastasi IV, 4, 11.

Kom tot mij, Ptah [1]; neem mij mee naar Memphis en geef, dat ik u onbelemmerd zie.

Den ganschen dag slaapt mijn hart; mijn hart is niet in mijn lichaam. Al mijn ledematen zijn lam geworden; mijn oogen zijn moe van het zien; mijn oor is niet vol; mijn stem is heesch; mijn woorden zijn verkeerd.

Wees mij genadig en geef, dat ik deze dingen te boven kom.

XI *Waarschuwing tegen dronkenschap* [2]

Men heeft mij gezegd, dat gij het schrijven in den steek hebt gelaten en dat gij zwelgt in genoegens. Gij gaat straat in straat uit. Stank van bier is overal, waar het bier u doet dolen; die houdt de menschen van u verwijderd en maakt, dat uw ziel wegvlucht. Gij zijt als een scheef roer in een schip, dat naar geen enkele zijde luistert. Gij zijt als een kapel zonder haar god, als een huis zonder brood. Gij wordt betrapt, terwijl gij over een muur klimt, nadat gij de handboei verbroken hebt [3]. De menschen vluchten voor u uit, nadat gij hun bloedende wonden geslagen hebt.

Ach wist gij maar, dat de wijn een gruwel is, dan zoudt gij den bedwelmenden drank afzweren en uw zinnen niet op de kruiken zetten en het benevelende vocht vergeten.

(Maar nu) heeft men u geleerd te zingen bij de fluit, te kweelen bij de rietfluit, te kwinkeleeren bij de lier, te zingen bij de luit, terwijl gij op straat zit en de deernen om u heen staan en gij staat wartaal uit te slaan.

Gij zit voor de lichtekooi, terwijl gij met olie gedrenkt zijt, terwijl uw krans van lotusranken om uw hals is [4] en gij op uw buik trommelt. Springt gij op, dan valt gij op uw buik; dan zijt gij gezalfd met vuil.

XII *Neem tucht aan* [5]

O schrijver, wees niet lui, (of) men zal u flink straffen. Zet uw zinnen niet op verstrooiingen, of het zal slecht met u afloopen. Schrijf met uw hand; lees met uw mond; ga te rade met hen, die meer weten dan gij. Kies u dit beroep van ambtenaar en het zal u niet teleurstellen, wanneer gij oud zijt. Hooggeschat is een schrijver, die doorkneed is in zijn vak. Doe dagelijks uw best bij het werk, dan zult gij succes hebben. Breng geen dag ledig door of men zal u slaan. Het oor van een jongen zit immers op zijn rug; hij luistert naar het pak slaag, dat hij krijgt.

Let op, luister naar wat ik gezegd heb: dat is nuttig voor u. Men leert (immers) een *kaëri*dier [6] (wel) dansen, men richt paarden af, men zet een gier op het nest, men bindt een valk de vleugels.

Doe uw best in het leeren, wees niet lui. Schrijf, wees er niet afkeerig van. Let op, luister naar mijn woorden. Gij zult ze nuttig bevinden.

XIII *Ook de leeraar is een bekeerd zondaar* [7]

Gij zwelgt in verstrooiingen, gij slaat geen acht op hetgeen ik gezegd heb, gij let op geen enkel woord. Verstrooiingen verdooven uw oor, uw aandacht wordt (slechts) geboeid door de lichtekooien, waarmee gij omgaat.

Ik zal maken, dat uw voeten terugdeinzen van het gaan in de straten, doordat gij geslagen zijt met een zweep van nijlpaardenhuid.

Waarlijk, ik heb velen gezien die als gij waren, toen zij in het schrijflokaal zaten, die god niet met rust lieten met zweren: het schrijven is in het geheel niets! Zij zijn (nu toch) schrijvers; hun namen zijn betrouwbaar bevonden om hen met opdrachten uit te zenden.

Kijk naar mijzelf — toen ik zoo oud was als gij nu, heb ik mijn tijd in de handboei gesleten; zij temde mijn lichaam; zij heeft drie maanden lang aan mij gezeten, terwijl ik opgesloten was in den tempel [8], terwijl mijn vader en moeder op het (vrije) veld waren, evenals mijn broers en zusters. Toen zij van mij verwijderd

---

[1]) De god van Memphis. [2]) Anastasi IV, 11, 8.
[3]) Hij heeft voor straf gevangen gezeten, zie XIII.
[4]) Zooals men bij festijnen getooid was. [5]) Anastasi III, 3, 9.
[6]) Een onbekend dier, een der stereotype voorbeelden van een wild dier, dat zich toch temmen laat.
[7]) Anastasi V, 17, 3.
[8]) De school was dikwijls aan een tempel verbonden; een deel daarvan was blijkbaar straflokaal.

werd en mijn hand vrij was — streefde ik dengene, die mij voor was geweest, voorbij; ik was de eerste van al mijn kameraden; ik overtrof hen in het schrijven.

Handel naar hetgeen ik gezegd heb en uw lichaam zal zonder gebrek zijn en men zal morgen ontdekken, dat gij geen superieuren hebt.

XIV *Satyre op andere bedrijven* [1]

Zie slechts met eigen oogen — de beroepen liggen voor u.

De wasscher gaat elken dag voortdurend op en neer, al zijn ledematen zijn doodop, terwijl hij de kleeren van zijn buurman wit maakt en hun linnen wascht.

De pottenbakker is besmeerd met slijk als één wiens gezin gestorven is [2]. Zijn handen en voeten zijn vol klei. Hij is als één die in de modder vast zit.

De schoenmaker mengt looi. Hij verspreidt een scherpe geur. Zijn handen zijn rood door verf als van één die met zijn bloed besmeurd is, terwijl hij omkijkt naar den gier, als naar iemand, die zijn vleesch gevonden heeft [3].

De bloemist maakt bouquetten en versiert de stellen met wijnkruiken. Hij zwoegt den heelen nacht als één op wiens lichaam de zon schijnt.

De kooplui reizen op en neer, terwijl zij het razend druk hebben en waren van de eene stad naar de andere vervoeren. Zij bedienen (ook) dengene die niets heeft. Maar de belastinggaarders halen goud weg [4], het kostbaarste van alle steenen.

De koopvaardijbemanningen van welke firma ook, zij hebben hun lading gekregen, zij zijn van Egypte naar Syrië gereisd. Ieder hunner heeft zijn god bij zich, (want) geen hunner gelooft meer, dat hij Egypte terug zal zien.

De handwerksman, die op de scheepstimmerwerf werkt, tilt hout op en legt het neer. Levert hij (eerst) heden zijn werk van gisteren af, dan: wee zijn gebeente! De ploegbaas staat achter hem en zegt tot hem: *slecht!*

De rondtrekkende timmerman, die den boer opgaat, dat is erger dan eenig ander beroep. Hij is den heelen dag beladen met zijn gereedschappen, hij zit vastgebonden aan zijn kist. Gaat hij 's avonds naar huis, dan is hij beladen met zijn kist vol gereedschappen, zijn kruik om te drinken en zijn slijpsteenen.

Maar de schrijver, hij berekent de belasting voor al dezen. Weet dat wel.

Voorts: Kom, opdat ik u uitlegge, hoe het gesteld is met den boer, dat andere harde beroep. Het water staat op het land, hij is doorweekt. Hij staat toebereidselen te treffen. Hij snijdt den heelen dag landbouwgereedschappen, hij draait den heelen nacht touw. (Zelfs) zijn middaguur brengt hij door met het werk van een boer. Heeft hij zijn toebereidselen getroffen om naar het land te gaan, als welke man ook, dan ligt de akker opgedroogd voor hem. Hij gaat uit om zich paarden te verschaffen. Vele dagen gaan voorbij, terwijl hij den herder [5] zoekt. Heeft hij zich paarden verschaft, dan komt hij daarmee terug. Nadat hij voor hen een plaats op het veld heeft gemaakt, gaat hij 's morgens uit om ze in te spannen. Hij vindt ze niet op hun plaats. Nadat hij ze drie dagen lang gezocht heeft, vindt hij ze in de modder, (maar) hij vindt (zelfs) de huiden niet (meer) aan hen; de wolven hebben ze afgeknaagd. (Dan) gaat hij uit met zijn schort in de hand om zich paarden te bedelen [6]. Bereikt hij zijn land, dan vindt hij het........ Hij brengt zijn tijd door met te staan ploegen, terwijl de worm achter hem aan komt. Het zaaikoren gaat voor hem totaal verloren, terwijl het op den grond geworpen ligt. Hij ziet geen groen sprietje. Hij heeft het gedaan met drie zaaiingen van geleend koren. Zijn vrouw is in de handen der kooplui gevallen, (want) zij heeft niets om te betalen. Dan landt de schrijver op de kade en schrijft den oogst op. Deurwachters vergezellen hem met stokken en Nubiërs met roeden. Men zegt: *Geef koren!* Er is niet. Hij wordt geslagen, terwijl hij uitgestrekt is; hij wordt gebonden en wel in de sloot geworpen; hij zinkt en verdrinkt. Zijn vrouw is in zijn tegenwoordigheid gebonden; zijn kinderen zijn in boeien geslagen;

---

[1]) Lansing 4, 2. [2]) Ten teeken van rouw besmeerde men zich het gelaat met slijk.
[3]) Hij ziet er zoo bloederig uit, dat de gier reeds meent zijn prooi gevonden te hebben. De vertaling is echter niet geheel zeker.
[4]) De kooplui moeten vaak zonder betaling leveren, doch zelf hun belasting onmiddellijk betalen.
[5]) Van wien hij paarden huren moet.
[6]) Wat den zin betreft zou men gaarne vermoeden, dat hij nu met de schort in de hand, zoodat deze bij het werk niet hindert, zelf als paard voor de ploeg moet gaan loopen. In het vervolg maakt hij ook inderdaad den indruk zonder paarden te werken. Doch het schijnt moeielijk den tekst anders te vertalen, als hier is geschied.

zijn buren laten hen aan hun lot over; zij vluchten. Afgeloopen! Er is geen koren. Indien gij verstandig zijt, word dan schrijver en wees gewaarschuwd tegen het boer-zijn: gij zoudt het niet kunnen zijn. Weet dat wel!

XV *Het ellendige bestaan van den soldaat* [1])

Kom toch en zie de ellende van den soldaat, want zijn superieuren zijn vele — de generaal, de kolonel, de kapitein, die aan hun hoofd staat, de vaandeldrager, de luitenant, de schrijver, de overste van vijftig, de sergeant. Zij gaan uit en in in de hallen van het paleis; zij zeggen: *laat hem weten wat werken is!* Men wekt hem wanneer het één uur is [2]); men zit achter hem aan als achter een ezel; hij werkt tot de zon ondergaat en de duisternis van den nacht valt. Hij heeft honger; zijn buik doet pijn — hij is (reeds) dood, hoewel hij nog leeft. Nadat hij zijn rantsoen koren gekregen heeft, is hij vrij van dienst, maar het is niet aangenaam, want hij is gemalen [3]). Hij wordt naar Syrië gedreven, zonderdat hem rust gegund wordt. Er zijn geen kleeren, geen schoenen; (toch) wordt de legeruitrusting geïnspecteerd bij de vesting Taroe [4]). Zijn marschen zijn lang in het gebergte; (slechts) om de drie dagen drinkt hij water, dat stinkt als de smaak van zout. Zijn buik is gebroken door ondervoeding. Dan komt de vijand en omringt hem met pijlen. Het leven is ver van hem. Men zegt: *vlug, vooruit! dappere soldaat, haal u een roemrijken naam!*, ofschoon hij half bewusteloos is, zijn lichaam zwak en zijn knieën krachteloos. Is de overwinning behaald en heeft Zijne Majesteit de gevangenen aangewezen voor transport naar Egypte, dan wordt de barbarenvrouw, indien zij er bij neervalt van het marcheeren, op den schouder van den soldaat gelegd. Zijn ransel wordt achtergelaten en anderen pikken hem in — hij is met de Syrische beladen. Zijn vrouw en kinderen zijn in hun dorp, maar hij is dood en bereikt het niet. Indien hij er levend afkomt, is hij zwak van het marcheeren..... Is dan de soldaat balsturig en vlucht hij en gaat hij over de grens, dan wordt zijn heele gezin gevangen gezet. Hij ligt dood in de wildernis, terwijl er niemand is om zijn naam te doen voortleven. Dood en leven zijn (even) erg voor hem.

Leiden A. DE BUCK

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

Zoowel van Engelsche als Duitsche zijde verscheen een brochure over de Egyptologie: A. M. Blackman gaf zijn inaugurale rede uit over *The value of Egyptology in the Modern World*, London, 1936 (*CdE* XII, 1937, 60—61) en W. Wolf zijn voordracht over *Wesen und Wert der Ägyptologie*, Glückstadt, 1937 [5]) (*CdE* XII, 193—194). Haar waarde bestaat voor laatstgenoemde (*o. c.* 42) niet hierin: dat ze ons meedeelt wat de Egyptische cultuur heeft gepresteerd, en nog veel minder, dat uit haar eventueel normen voor ons zouden moeten worden afgeleid, maar daarin, dat wij onszelf terugkennen in een levensverloop, dat hemelsbreed verschilt van het onze. Zooals men ziet, bekijkt Wolf de Egyptologie vooral als historische wetenschap, terwijl Blackman een overzicht geeft van de huidige kennis der Egyptische beschaving. Om op dit gebied den vooruitgang der laatste vijf en twintig jaar eens duidelijk voor oogen te hebben, vergelijke men slechts Boeser's *De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen*, Leiden, 1910 (van Wijngaarden N⁰. 54), dat evenals enkele andere kleinere verhandelingen (als van Blok, Breasted, Foucart, Reinach) beiden schrijvers onbekend schijnt.

H. Grapow gaf een studie over de *Sprachliche und schriftliche Formung ägyptischer Texte*, Glückstadt 1936, (*CdE* XII, 198—200), die aan duidelijkheid noch voorbeelden te wenschen overlaat. Bevreemdend is het daarom te meer, wat hij op blz. 53 schrijft over het teeken [hieroglyph]. Dit neemt echter niets weg van het belang van zijn onderzoek,

[1]) Lansing 9, 5. [2]) D. i. wanneer hij één uur geslapen heeft.

[3]) Hij is kapot. Het woord *gemalen* schertsend gebruikt met het oog op het koren, dat hij gekregen heeft.

[4]) Op de landengte van Suez, aan den weg naar Palestina.

[5]) In afwijking van het vorige overzicht worden de verwijzingen naar de *Chronique d'Egypte* niet met z. g. arabische cijfers naar de afzonderlijke nummers maar met een romeinsch cijfer naar de jaargangen gegeven; zulks in verband met het gebruik in het op blz. 297 besproken register.

dat zich voor de eerste maal bezig hield met de vraag, in hoever de Egyptenaar den wil had en in staat was, kunstig gevormde taal ook zoo kunstig te schrijven, dat men daaraan reeds alleen den kunstvorm van b.v. een gedicht ook uiterlijk in strofen kan herkennen.

Van Duitsche zijde verschenen twee studies over zeer bekende *papyri:* H. D. Schaedel heeft in *Die Listen des grossen Papyrus Harris*, Glückstadt 1936, aannemelijk gemaakt, dat alle hier vermelde tempelgoed schenkingen zijn van Ramses III. Wanneer men daar dan nog bij moet tellen, wat de tempels reeds bezaten, heeft men weinig moeite zich hun alles overheerschende macht voor te stellen, die dan ook met de XXIste dynastie een feit werd. Om dit in het juiste licht te zien, herleze men eens *CdE* VII, 1932, 97—99. Door A. Scharff werd in de Beiersche Akademie *Der historische Abschnitt der Lehre für König Merikarê*. (Ph.-h. Klasse 1936, 8) behandeld. Schrijver geeft niet alleen een nieuwe vertaling en verklaring van deze bijna unieke zelfbekentenis van een Pharao, maar komt ook tot geschiedkundige gevolgtrekkingen (*CdE* XII, 203).

Toen in 1925 W. Spiegelbergs *Demotische Grammatik* verscheen, was haar voorgangster bijna 70 jaar oud. In 1936 verscheen er weer een: G. Ort-Geuthner: *Grammaire démotique* (Parijs) [1]), die zich baseert op den magischen papyrus van Londen en Leiden, zooals Spiegelberg op den tekst van den Setne-roman [2]). Deze is grootendeels opgenomen in Erichsen's *Demotische Lesestücke*, Leipzig 1937 (*OLZ* 40, 1937, 478), waarin men ook iets van den magischen papyrus vindt, natuurlijk naast verschillende andere. De woordenlijst bevat ook tal van grammaticale opmerkingen en gegevens, terwijl de *Schrifttafel* het groote voordeel biedt, dat zij naar den uiterlijken vorm der teekens is opgesteld. Het aanhangsel stelt dit nog eens duidelijk voor oogen. Hoewel juist dit deeltje zich bescheiden aandient (voorwoord) als *een zuiver practisch hulpmiddel voor den beginner*, zal het ook anderen welkom zijn.

Van het 3de deel van G. Möller's *Hieratische Paläographie*, Leipzig 1936, verscheen een nieuwe druk, die zich aandient als een verbeterde. In elk geval geldt dit dan toch niet voor de platen, die op sommige plaatsen onleesbaar zijn geworden. De verbeteringen zijn zeer schaarsch, al is het een voordeel, dat het boek nu tweezijdig bedrukt is. Het valt te betreuren dat Grapow bij de heruitgave er niet toe is kunnen besluiten vooraf eenige nieuwe litteratuur aan te geven. Wat Dévaud, Gardiner (*JEA* 15, 1929, 48), Bagnani (*JEA* 19, 1933, 162), Shorter (*JEA* 20, 1934, 33) schreven, heeft toch wel eenige waarde. Dit bezwaar geldt ook voor het *Ergänzungsheft zu Band I und II*. Als men zich in 1927 de moeite had getroost, deel I en II werkelijk verbeterd uit te geven, dan was deze uitgave nu vrijwel overbodig geweest.

Bibliographisch was het weer een goed jaar, daar deel 5 der *Topographical Bibliography* van Porter & Moss verscheen (zie *Jbr.* 4, 1936, 174). Het omvat Boven-Egypte van Assioet tot Philae met uitsluiting van Thebe en de zes groote tempels langs den Nijl. Aan den lof, die dit werk overal ten deel valt, zullen wij het niet wagen iets toe te voegen. Zijn onmisbaarheid zegt meer dan genoeg. De *CdE* gaf een index uit op de eerste tien jaargangen, die samen meer dan 3300 bladzijden tellen. Ook al ontbreekt hier helaas een afzonderlijk zakenregister, dit boekje van 80 blz. verhoogt de gebruikswaarde der *CdE* ten zeerste en is veel beter en uitgebreider dan b.v. het laatste register op *ÄZ* (40—71, 1904—1935). J. Vandier verzamelde in zijn *La Famine dans l'Egypte ancienne*, Cairo 1936 (*CdE* XII, 207—208) alle teksten, die hierop betrekking hebben, zoowel in hieroglyphen als vertaling. Hij besprak den œconomischen kant der kwestie en voegde een studie over de Egyptische uitdrukkingen van dit begrip er aan toe. Natuurlijk komt ook de beroemde Sehel inscriptie ter sprake, maar schrijver is ook in staat (*o.c.* 8, 105) enkele regels van een nog niet gepubliceerden tekst mede te deelen. Wel kan hij ook gebruik maken van de *Ḥeḳanacht-papyri*, maar helaas kon B. Gunn nog maar niet tot definitieve publicatie besluiten.

In de *Bibliotheca Aegyptiaca* verscheen een deel van A. H. Gardiner, *Late-Egyptian Miscellanies*, dat wegens zijn belang afzonderlijk (blz. 290) besproken is.

[1]) Bij het schrijven van dit overzicht nog niet in Nederland in een openbare bibliotheek aanwezig, zooals trouwens wel meer der hier genoemde boeken. [2]) Zie nu ook B. H. Stricker, *Notices sur le papyrus démotique 30646 du Musée des Antiquités au Caire*. Acta Orientalia 16, 1937, 85—104.

Twee studies, die ook een aantal hieroglyphische teksten betreffende de behandelde stof geven, zijn P. Montet, *Les reliques de l'art syrien dans l'Égypte du Nouvel Empire*, Straatsburg 1936, en R. O. Steuer: *Über das wohlriechende Natron bei den alten Ägyptern*, Leiden 1937. Juist aan dit deel van beide boeken had echter meer zorg besteed kunnen zijn.

De uitgave van K. Sethe's: *Übersetzung und Kommentar* (*Jbr.* 4, 1936, 170—173 en *CdE* XI, 1936, 65—67) werd voortgezet. Thans is ook het derde deel geheel verschenen.

Leiden J. JANSSEN

Van het *Wörterbuch der Ægyptischen Sprache* verscheen een tweede aflevering der *Belegstellen*, die op een geheel nieuw systeem blijken te zijn opgebouwd: in tegenstelling met het eerste fascikel zijn niet slechts de vermelding der plaatsen, maar nu ook korte citaten gegeven. Niet alleen is de eerste aflevering, die dus slechts de plaatsen opgaf, thans onbruikbaar geworden, maar ook zijn de citaten zoo kort genomen, dat zij vrijwel niets omtrent het woordgebruik leeren en de gebruiker toch meestal verplicht is, de groote uitgaven te raadplegen.

In de tijdschriften werden in het afgeloopen jaar verschillende teksten en vertalingen gepubliceerd: In de *ÄZ* 72, 1936, 44 gaf Kees een Kopenhaagsche stèlè uit den tijd van Apriës uit; in de *JEA* 22, 1936, 121—140 vinden we een vertaling van R. O. Faulkner van den *Bremner-Rhind-papyrus I*, (*Bibliotheca Aegyptiaca* III, Brussel 1933), die van godsdienst-historisch oogpunt interessant is, daar hij een cantate bevat, door twee priesteressen, die Isis en Nephthys voorstellen, bij de Osiris-mysteriën te zingen. In datzelfde tijdschrift vinden we een uiterst belangrijk artikel van J. Capart, A. H. Gardiner en B. van de Walle, dat de uitgave bevat van den boven (pg. 287) besproken *papyrus Leopold II*. Verder publiceert A. W. Shorter daar een hieratisch magisch ostrakon. Tenslotte bevat *Kêmi* 4, 1936, 1—43 de publicatie door G. Goyon van *Les travaux de Chou et les tribulations de Geb*. Het is een vrij lange tekst met mythologischen inhoud, goed bewaard op de wanden van een kapelletje, dat zich thans in het Museum van Ismailia bevindt.

A. Jirku heeft in de *Klio* 38tes *Beiheft* (N. F. 25, 1937) een handig boekje gegeven: *Die ägyptischen Listen palästinensischer und syrischer Ortsnamen*. Hij biedt daarin een transcriptie der lijsten, zoodat zij ook voor niet-Egyptologen toegankelijk zijn. Ja zelfs schijnt de uitgave speciaal voor die groep lezers bedoeld te zijn, daar b.v. in register 3 Jirku de volgorde van het Hebreeuwsche en niet van het Egyptische alfabet heeft genomen, hoewel het over Egyptische namen gaat.

Zie in dit verband de bespreking in J. Simons *Handbook* blz. 190—191.

Over den vorm en beteekenis van verschillende hieroglyphen schreven Stracmans (*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves de l'Université libre de Bruxelles* (= *Mélanges Fr. Cumont*) 4, 1936, pg. 963 e. vv.): *Origine et sémantique de quelques hiéroglyphes égyptiens* en P. Montet in zijn *l'arc nubien et ses emplois dans l'écriture Kêmi* 4, 1936, waarin hij wil aantoonen dat het teeken Gardiner, *Sign-list* Aa 32 een nubischen boog voorstelt, zooals reeds vaak een onderwerp van debat heeft uitgemaakt.

Kommentaar op reeds uitgegeven teksten leverden A. M. Blackman (*JEA* 22, 1936) *Some notes on the Story of Sinuhe and other Egyptian texts*, waarin hij belangwekkende mededeelingen doet over passages uit Sinoehe, Welsprekende Boer, Westcar, Schipbreukeling, Levensmoede en d'Orbiney, terwijl Wainwright aldaar schrijft over *Orion and the Great Star* in *Pyr*. 882, waartusschen hij gelijkheid wil aantoonen.

In de reeds genoemde *Mélanges Fr. Cumont* pg. 903 schrijft J. Pirenne over den Egyptischen doodencultus, waarin we z. i. niets vinden dat ons zou kunnen wijzen op vereering der voorouders of andere uitingen van stam- of clan-leven.

In de *ÄZ* 71, 1935, 44 geeft Grapow een samenvatting der *ägyptischen Personenbezeichnungen zur Angabe der Herkunft aus einem Ort* en tenslotte schreef over het linguistisch verband van het Egyptisch met andere taalgroepen: S. Yeivin *Studies in comparative Egypto-Semitics* in Kêmi IV, 1936, p. 63.

Amsterdam M. ODEWALD JR

Dr. J. SIMONS S. J. *Handbook for the study of Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia*. Leiden, E. J. BRILL. 1937, large 4to. XVI, 224 pp. with frontispiece, 6 figures, 23 plans, 36 diagrams, 36 lists and index of names.

Het is sinds lang bekend, dat de befaamde afgeslotenheid van Egypte slechts zeer betrekkelijk is geweest. Van de oudste tijden af vinden wij Egypte in veelvuldige, deels vriendschappelijke, deels vijandige aanraking met naburen. Zeer oud — het is ons nu alleen om het Noorden te doen — zijn de handelsrelaties met de Phoenicische kust, de exploitatie van de mijnen op het Sinaï-schiereiland, de strafexpedities en strooptochten tegen vijandige stammen daar en in Palestina, om nu van de prehistorische aanraking met Mesopotamië maar niet eens te spreken. Bij deze gelegenheden vallen dan zoo nu en dan, eerst schaars, later soms in grooten getale, de namen van volken en plaatsen in Syrië en Palestina, die begrijpelijkerwijs van oudsher ook buiten den engen kring der Egyptologen de aandacht hebben getrokken als oudste bron voor de topographie van een gebied, waar de inheemsche bronnen eerst veel later gaan vloeien en ook dan nog veel minder rijk.

Een volledige verzameling dezer namen uit de veelsoortige teksten, waarin zij voorkomen, is het uiteindelijk doel van den schrijver van het hier besproken boek, dat zelf slechts een gedeelte, zij het ook kwantitatief waarschijnlijk het grootste, van dit materiaal bevat, nl. de lange lijsten met soms honderden namen van door den Pharao veroverde steden, die voornamelijk op de muren van verschillende tempels uit het Nieuwe Rijk en van later tijd staan gebeiteld.

De inrichting van het boek is overzichtelijk. In een inleiding (p. 1—24) bespreekt de schr. den aard dezer lijsten, waarbij hij vijf typen onderscheidt, de eigenaardige spelling der namen — de schr. geeft hier een goed resumé van het probleem der *syllabische* orthographie en een m. i. juiste kritiek op Albright — en de waarde der lijsten. Onder dit laatste hoofd leest men een indrukwekkend requisitoir tegen Egyptische teksten als bronnen van exacte gegevens: de met de naamringen verbonden koppen vertoonen dikwijls raskenmerken — doch zij zijn willekeurig aangebracht (p. 6), de volgorde der namen is waardeloos, zoodat wie daarmee een marschroute wil opbouwen in *Labyrinthwanderungen* vervalt (Müller geciteerd, p. 37), de beschrijvende opschriften zijn *stereotyped, thoughtless and consequently worthless* (p. 11); en nu moge dit alles meer afbreuk doen aan de historische waarde der lijsten dan aan de topographische, daar immers het bestaan van een bepaalde plaats *in some period or another* (p. 15) er toch wel door bewezen wordt, ook in dit opzicht vermindert de waarde er wel door evenals die van een antiquiteit, waarvan men de herkomst niet kent. Men ziet, de schr. staat kritisch genoeg tegenover zijn stof, waarom wij te gereeder naar zijn betoog luisteren, wanneer hij het een enkele maal (de lijst van Sjosjenk), m. i. terecht, tegen al te groote scepsis in bescherming neemt.

Het eigenlijke boek bestaat uit twee deelen. Deel I (p. 25—103) geeft een beschrijving van de lijsten, 36 in getal, in chronologische volgorde gerangschikt, van Thotmes III tot Taharka. Bij iedere lijst vindt men een inleidende historische notitie, waaruit blijkt in hoeverre veldtochten van den koning een reëelen achtergrond der lijst kunnen vormen en uitvoerige vermelding van de gebruikte bronnen, waarvan de volledigheid gewaarborgd wordt door de voortreffelijke bibliotheek in Oxford, die de schr. gebruiken kon. Op een plattegrond wordt de plaats aangegeven, waar het origineel (indien *in situ*) zich bevindt. Een appendix (p. 189) geeft zelfs een plan van den heelen tempel van Karnak, den tempel, waar zich de meeste lijsten bevinden. Voor de zorgvuldigheid, waarmee de schr. dit gedeelte bewerkt heeft, kan men hem niet dankbaar genoeg zijn; het napluizen der talrijke oude edities, die altijd fragmentarisch, verward en onnauwkeurig zijn, moet een uiterst tijdroovend werk zijn geweest. Door zijn practische plattegronden heeft hij het bovendien dengene, die zijn teksten met de origineelen wil confronteeren, zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Deze teksten geeft dan dl. II (p. 105—187). Zeer nuttig zijn hier weer de diagrammen, die de rangschikking der namen met één oogopslag duidelijk maken. Dan volgen genummerd de namen en in de noten vindt men onder hetzelfde nummer

opmerkingen over de lezing, varianten van andere copieën, mogelijkheden door andere lijsten gesuggereerd, identificaties [1]) enz. Ook hier weer is voor dengene, die zich met het boek voor de monumenten wil begeven, in velerlei opzicht het pad geëffend. Jammer echter, dat de schr. dit niet zelve heeft gedaan! Ziedaar metéén mijn hoofdbezwaar tegen dit boek: een uitgave van dezen omvang en deze uitvoering (dus ook: prijs) had toch eigenlijk definitief moeten zijn. Hoe had het bovendien de lengte der noten kunnen bekorten, indien de schr. hier i. p. v. vele overwegingen op grond van eigen onderzoek van het origineel [2]) naar Ewalds recept *gleich das Richtige gesagt* had! Dan zou zich waarschijnlijk ook den schr. zelf spoedig het ernstigste gebrek van dit deel geopenbaard hebben, nl. de omzetting van de verticale rangschikking in een horizontale, in mindere mate ook de omkeering der richting. Ik geef toe, dat dit niet altijd hinderlijk is. Bij gave namen zal het er in het algemeen niet veel toe doen, hoe de teekens precies gerangschikt zijn. Anders is het echter bij lacunes en beschadigingen. Daarbij is voor fijner werk een reproductie als de hier gegevene onvoldoende; men krijgt op de mogelijkheden van aanvulling slechts kijk, indien het origineel zoo nauwkeurig mogelijk wordt weergegeven. Ik heb mij met het oog op het belang van dit werk verplicht gevoeld althans één lijst nauwkeurig met de bron te vergelijken. Mijn eigen boekenbezit bepaalde de keus toevallig op de lijst van Sjosjenk (p. 178 v.). Telkens weer bleek mij bij de collatie de waarheid van het zooeven opgemerkte. Nergens krijgt men een indruk van de rangschikking van het origineel; bepaald misleidend is bijv. de groepeering in nº 16, 24, 36, 39, 45, 84, 90, 92, 110, 53; vgl. bijv. voor de willekeurige hergroepeering nº 86 met 88 of ook de streep naast of onder *r*. Dit alles is niet al te belangrijk; maar nu in geval van lacunes — in nº 39, 45, 94, 116 kan niemand uit dézen tekst den juisten vorm van de lacunes en dus de mogelijke aanvullingen vermoeden. Dat in nº 39 een [hieroglyph], in nº 94 [hieroglyph] mogelijk is, in nº 45 een heele groep ontbreekt vertellen ons de noten, doch niet de copie. Daardoor is men toch weer genoodzaakt telkens naar de oudere edities te grijpen. Eerst dan ziet men, dat bijv. wat in nº 116 voor de twee streepjes ontbreekt slechts een klein teeken kan zijn, dat naast deze onder de [hieroglyph] staat. Bij een copie, die de rangschikking van het origineel in acht nam, zou verder de volgorde der teekens in nº 130 niet omgekeerd zijn en de weglating van een teeken (*w*) in nº 26 waarschijnlijk niet zijn voorgekomen. Over de hiëroglyphische hand van den schr. te spreken wekt misschien den indruk van vitzucht. Ik zou het dan ook liever nalaten, ware het niet, dat de vorm van één zijner hiëroglyphen betreurenswaardige gevolgen heeft gehad. De [hieroglyph] [3]) van den schr. lijkt nl. meer op [hieroglyph] en is dan ook in de noten als [hieroglyph] gedrukt (p. 100, 134, 164, 181, 186 en *passim*) en blijkbaar later door den schr. zelf daarvoor aangezien, althans bij de correctie overal aan de aandacht ontsnapt.

De lezer trekke uit deze opmerkingen vooral niet de conclusie, dat er veel op dit werk zou zijn aan te merken. Integendeel — zij betreffen minder het voortreffelijke, dat de schr. geeft, dan het wenschelijke, dat hij niet geeft. Voor het meerendeel zijn

[1]) Ofschoon de schrijver zich in dit opzicht opzettelijk zeer beperkt heeft, waardoor het onlangs verschenen boekje van Jirku *Die Ägyptischen Listen Palästinensischer und Syrischer Ortsnamen*, dat juist deze uitvoerig behandelt, een soort aanvulling vormt, zooals schr. zelf zegt in een Addendum (p. 190 vv.), waarin hij op het laatste oogenblik ook dit boekje nog verwerken kon. Toch hopen wij, dat de schr. met zijn kennis der Palestijnsche opgravingen in een volgend deel ook deze vraagstukken zal bespreken.

[2]) Het nalaten hiervan verwondert te meer, daar de schr. zelf de overtuiging is toegedaan, dat *a collation of Müller's copies* (en dat zijn nog de beste) *with the original inscriptions would undoubtedly make possible the correction and improvement of many more names* (p. 23).

Naar ik verneem is een ziekte, waarvan de schr. thans gelukkig hersteld is, de oorzaak geweest, waardoor een collatie met de origineelen is uitgebleven. Toch had m. i. het belang van zulk een collatie tegen een uitstel van zelfs enkele jaren ruimschoots opgewogen.

[3]) Dit in de namen oneindig vaak voorkomende teeken moet de schr. toch wel bedoeld hebben. Ook de tusschenvorm (voorarm als bij [hieroglyph], achterarm als bij [hieroglyph]), die blijkens Müller nog al eens voorkomt, is verwaarloosd. Misschien is het hier de plaats een wensch uit te spreken — bij dit Hollandsch-Engelsche boek schijnt het tijdstip, waarop ik dit schrijf, tusschen Sinterklaas en Kerstmis daarvoor uitermate geschikt — deze nl. dat de schrijver ook de basis van dit teeken moge verbeteren en ook dat de schr. in zijn 2de boek lacunes in regelmatige richting [hatching] moge arceeren. Zooals het hier gebeurd is, is het heel leelijk. Bovendien lijken de horizontale streepjes soms bedenkelijk op getallen.

deze onvolkomenheden slechts min of meer noodzakelijke consequenties van het opgeven der teeken-volgorde in de origineelen. Indien de schr. zich daartoe wilde bekeeren — bij geautographeerde teksten maakt het geen verschil in kosten — zou het mij zeer verheugen. Zijn volgend boek zou er ongetwijfeld als betrouwbaar en onmisbaar instrument nog door winnen.

Vermeld zij tenslotte nog, dat een zeer uitvoerige index, die het ook mogelijk maakt de namen in de boeken van Borée, Burchardt, Gauthier, Albright (en Jirku) zonder moeite te vinden, het werk besluit en de waarde er van ten minste verdubbelt.

Leiden A. DE BUCK

EENIGE OPMERKINGEN BETREFFENDE DEN HUIDIGEN STAND VAN ONZE KENNIS EN ONS INZICHT AANGAANDE ACHNATON

Sedert ik mijn boekje over den vermaarden ægyptischen koning schreef [1]), is zoowel het materiaal betreffende Achnaton en zijn tijd uitgebreid als ook het inzicht in zijn werk en persoon verdiept. In de eerste plaats moet hier genoemd worden de magistrale samenvatting, welke Heinrich Schaefer, de man, die ook tevoren reeds het meeste tot ons begrip van 's konings kunst en religie had bijgebracht, thans van zijn inzichten gaf: *Amarna in Religion und Kunst, (7. Sendschrift der Deutschen Orientgesellschaft)*, 1931. In belangrijkheid slechts weinig daarbij achter staat het overzicht, dat Ed. Meyer gaf in den nieuwen druk van *Geschichte des Altertums* (II², 1, 1928). Daarbij sluiten zich een reeks kleinere geschriften aan, waaronder die van onzen landgenoot Frankfort een eerste plaats innemen [2]). Het doel van deze bladzijden is te wijzen op enkele der in bovengenoemde geschriften genoemde gegevens en daar onzerzijds iets aan toe te voegen.

I. BIOGRAPHIE VAN ACHNATON. Wat den levensgang van den koning betreft, Ed. Meyer heeft nog sterkeren nadruk dan reeds was geschied, doen vallen op de benarde politieke omstandigheden van het ægyptische wereldrijk, reeds bij de troonsbestijging van Amenophis IV. De hetietische moeilijkheden, de steeds herhaalde invallen der semitische nomadenstammen (Chabiri!) vormen het begin van den ondergang van het ægyptisch imperium. Wordt hiermede de politieke signatuur van Achnaton's regeering duidelijk aangewezen, het religieus karakter daarvan komt sterk uit in de breuk met het verleden, die den vorm aannam van verandering van residentie. Meyer schrijft de onmiddellijke oorzaak toe aan de poging tot revolutie, die in het vierde jaar van den koning moet hebben plaats gehad. Belangrijker echter is, uit godsdiensthistorisch oogpunt, de eed, dien de koning zwoer om het gebied van Achet-aton niet te overschrijden. Meyer merkt terecht op, dat door deze gelofte het contact tusschen den koning en zijn onderdanen beperkt werd tot de met hartstochtelijken ijver van Napata tot in Syrie bedreven propaganda voor de nieuwe leer. Van zijn volk is hij sedert vervreemd. Het sectarisch karakter van Achnaton's werk komt hierdoor nog in sterker licht te staan.

II. KARAKTER VAN 'S KONINGS WERK. Aan de karakteristiek, die ik in mijn boekje gaf, valt op grond van het nieuwe materiaal niet veel toe te voegen. Slechts mag ik aanstippen, wat betreft de zoogenaamde 'dogmatische' godsnamen, dat Ed. Meyer de vroegste vorm van het tweede deel daarvan vertaalt: *in zijn naam als Sjoe, die in den Aton is*, terwijl Sethe de identiteit der beide goden had aangenomen. Meyer ziet in Sjoe den glans of gloed, die in de zonnenschijf is [3]). Van de eigenaardige uitdrukking in den derden godsnaam: *in zijn naam als vader van Rē, die is teruggekomen als Aton*, geeft Kees een parallel uit de wereld van Osiris: *Siehe, er kommt als Orion, als Osiris, der als Orion wiedergekehrt ist* [4]). In beide gevallen dekt de uitdrukking:

[1]) G. van der Leeuw, *Achnaton. Een religieuze en aesthetische revolutie in de veertiende eeuw voor Christus, 1927*.

[2]) H. Frankfort, *Egyptische beeldhouwwerken uit de verzameling A. Stoclet te Brussel*, Maandblad voor beeldende kunsten, 7., 1930, 67 vv.; — *Nieuwe monumenten der Amarnah-kunst*, Elsevier's geïllustreerd maandschrift, 1929; — *Preliminary report on the excavations at El-Amarnah*, The Journal of Egyptian Archæology 15, 1929; — *The affinities of the mural painting of El-'Amarneh*, in: *The mural painting of El-'Amarneh*, 1929.

[3]) II², 1, 382, A. 1.

[4]) *Totenglaube*, 207.

'teruggekomen is', wat ik een godsdiensthistorische 'verschuiving' heb genoemd [1]). Het nieuwe wordt aangeduid als terugkeer van het oude.

De hoogst gewichtige plaats in de Zonnehymne:

wanneer gij voor het aangezicht der menschen zijt, zijn toch uw schreden onnaspeurlijk,

(aldus mijn vertaling, naar Sethe), is ook enkele malen onder oogen gezien. Spiegelberg vertaalt:

du bist in den Gesichten (der Menschen), (aber) *man kennt dein Gehen nicht* [2]).

Dat komt dus op hetzelfde neer. Belangrijker is de parallel uit den berlijnschen *Ptah-hymnus*, waar W. Wolf op wees:

der fern ist und doch nah, dessen .... niemand kennt [3]).

De theologisch hoogst merkwaardige gedachte van Gods verre zijn in zijn nabijheid, zijn nabij zijn in zijn verwijderd zijn, schijnt dus ook onafhankelijk van het verschijnsel van de zon in Ægypte te zijn opgekomen.

Hoe sterk overigens de door Achnaton in het leven geroepen eeredienst werd beheerscht door de zichtbaarheid van de stralende zonneschijf, wordt duidelijk, wanneer wij den Aton-cultus vergelijken met dien van Amon; tot nu toe stelden wij vaak de tegenstelling alleen als: Amon—theriomorph ⟷ Aton—de reëele zonneschijf. Maar niet minder belangrijk is het contrast: Aton—de openbaar zichtbare ⟷ Amon—de verborgene, of ook: Aton—de lichte ⟷ Amon—die in het duister woont.

III KARAKTER VAN 'S KONINGS KUNST. Het nieuwe in de kunst van el-Amarna wordt ook door de jongste onderzoekers sterk geaccentueerd. Ed. Meyer spreekt zelfs van een breuk in de ægyptische kunstgeschiedenis, te vergelijken met de Renaissance en vooral met het Impressionisme van het laatste kwart der 19de eeuw [4]). Het dogmatisch karakter ook van de kunst wordt nog eens onderstreept door de opnieuw gebleken overbrenging van het koningstype op de afbeeldingen van particuliere personen [5]) en beambten [6]). Zoowel Frankfort als Schäfer leggen den nadruk op den persoonlijken invloed van den Koning op de kunstenaars der el-Amarna-periode en hun werk, een invloed, waarvan het bestaan reeds lang vaststond, maar waarvan elke hernieuwde bestudeering opnieuw onder den indruk brengt [7]).

De vroolijke noot wordt in de geschiedenis der kunst van el-Amarna gebracht door den medicus Felix Proskauer, die de erfelijke misvorming der koninklijke familie, welke het el-Amarna-type in de kunst deed ontstaan, uit rachitis verklaart [8]). Dit kan juist zijn, maar vermakelijk wordt het betoog van den dokter, wanneer hij de gansche zonneprediking van Achnaton als een anti-rachitiscampagne opvat! Godsdiensthistorie modern-hygienisch gemotiveerd! En zoo iets nog wel in het deftige *Zeitschrift für Ægyptologie!*

IV. 'S KONINGS WERK IN HET GEHEEL DER ZONNETHEOLOGIE. Dat Achnaton's hervorming, hoezeer ook het werk van een geniaal mensch, niettemin niet uit de lucht is komen vallen, maar gezien moet worden als de hevigste, zij het kortste manifestatie van de zonnetheologie van Heliopolis, is ook reeds lang bekend. Het behoeft ons dus niet te verbazen, wanneer steeds weer gedachten en zelfs woorden van Achnaton opduiken in de vroege literatuur. Wij wezen reeds op het voorbeeld van den derden godsnaam. In Wolf's artikel: *Vorläufer der Reformation Echnatons* [9]), vinden wij nog andere voorbeelden, terwijl de Berlijnsche Ptah-hymnus ook den naam *Aton* gebruikt [10]).

Dat ondanks den plotselingen en radicalen ondergang van 's Konings werk veel van zijn gedachten is blijven leven werd door de Buck [11]) en Boeser [12]) duidelijk gemaakt. De laatste geeft uit een demotischen papyrus letterlijke parallelen van den zonnehymnus. Zoowel deze papyrus, als de door de Buck aangehaalde Chester-Beatty-papyrus

[1]) In mijn *Phänomenologie der Religion*, 1933, blz. 578 vv.
[2]) *AeZ* 65, 1930, 105. [3]) *AeZ* 64, 1929, 18.
[4]) II^2, 1, 386, A. 1. [5]) Frankfort, *Prel. Report, plate* XX, blz. 149. [6]) Schäfer, 37.
[7]) Frankfort, *Affinities*, 27 vv.; Schäfer, 45. [8]) *ÄZ* 68, 1932, 114 vv. [9]) *ÄZ* 59, 1924, 109 vv.
[10]) Wolf, *ÄZ*, 64, 1929, 21. [11]) *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 3, 1935, 70.
[12]) *Egyptian Religion* 2, 1933, 1 vv.; 3, 1935, 59.

(*CB* IV) behooren in het genre der *chokma*-literatuur thuis. Achnaton's gedachten hebben dus in de schrijverscholen, die in Ægypte gelijk in Israel zulk een wonderbaarlijk rijke en diepzinnige literatuur voortbrachten, wortel geschoten. De vraag rijst of ook omgekeerd deze *chokma*-scholen invloed hebben geoefend op het denken van den Koning. Wij kunnen de vraag voorloopig niet bevestigend beantwoorden; maar onwaarschijnlijk is het niet, dat de zonnehymnus gedachten aan de wijsheidsscholen ontleende. Ook in Israel moeten wij den oorsprong van sommige psalmen in die scholen zoeken [1]).

Aan de oorspronkelijkheid van Achnaton doet dit alles niets af. Integendeel, wij moeten Schäfer toestemmen, dat al deze overeenkomsten ook het gebruik van den naam Aton vóór de hervorming, ons slechts opvallen, *'weil wir durch die Tat* (A's) *hellhörig geworden sind'* [2]).

V. HET Z. G. MONOTHEISME DES KONINGS. Al te vaak wordt in de literatuur aan het woord 'monotheisme' een soort tooverkracht toegeschreven, alsof wij bij het ware zijn aangeland, zoodra wij dit kunnen constateeren. Theoretisch monotheisme echter, waarbij er dus maar één bovenmenschelijke kracht is, komt nergens voor, ook niet in het Christendom en den Islam, die beide het bestaan van min of meer zelfstandige 'machten', dæmonen enz. erkennen. Maar zelfs het monotheisme, dat geen goden erkent nevens God, moeten wij bij Achnaton niet zoeken. Het is bij hem veeleer, als in het grootste gedeelte van het Oude Testament: andere 'goden' bestaan natuurlijk, maar zij zijn niets vergeleken bij 'God' ('drekgoden' zegt de Statenvertaling drastisch!) en zij behooren verdelgd te worden. 'Monotheïsme' is geen theorie, maar de neerslag van een zeer sterke openbaring van een bepaalden god.

Een voortreflijke parallel van Achnaton's monotheisme is nu eerst onlangs geboden door de onderzoekingen van E. Herzfeld over de religie der Achæmeniden [3]). De religie van Zarathustra heeft, dank zij den koningen Darius, Xerxes en Artaxerxes, de polytheistische religie der 'magiërs' overwonnen. De naam Ahuramazda was vóór-zarathustrisch, maar verdrong bij Zarathustra den oorspronkelijken naam van den hemelgod Varuna (Οὐρανος) geheel. Darius en Xerxes roepen uitsluitend Ahuramazda aan en vermijden zelfs de belangrijkste goden b. v. Mithras. De andere goden vernederden zij tot den rang van *daiva's*, dæmonen. Zoo strijden *mazdayasna* en *daivayasna* tegen elkaar als monotheisme en polytheisme. De perzische termen hebben echter een diepere gevoelswaarde dan de moderne begrippen; zij staan voor een strijd tusschen den Heer en de anderen. In de vóór-zarathustrische religie kan men *mazda-* en *daivayasna* tegelijkertijd zijn. In de profetische religie zijn beide elkaars vijanden geworden. Met Artaxerxes II komen dan de magiërs weer aan het roer en met hen de *daiva*: formeel blijven Ahuramazda en Zarathustra erkend, de geest van den laatste wordt echter verloochend. De poging tot vestiging van een exclusieven dienst van den Alheer door de Achæmeniden is dan mislukt.

Hoogst karakteristiek voor deze poging is de proclamatie van Xerxes in een onlangs (1935) te Persepolis ontdekte inscriptie:

„Als ich König wurde, da gab es unter diesen Ländern die oben niedergeschrieben sind solche, die Unruhen machten. Da brachte mir Ahuramazda Hilfe; mit Ahuramazdas Willen schlug ich jene Länder und stellte die Ordnung in ihnen wieder her. Und unter jenen Ländern waren solche, in denen bis daher die *daiva* angebetet wurden. Da machte ich mit Ahuramazdas Willen jene *daiva*—stätten dem Erdboden gleich und erliess das Verbot: „Die *daiva* sollen nicht angebetet werden." Wo zuvor die *daiva* angebetet wurden, da liess ich Ahuramazda anbeten mit 'Rtam dem erhabenen. Und andres gab es das übel getan wurde; das machte ich gut. Das was ich tat, tat ich alles durch den Willen Ahuramazdas [4]).

Terwijl dus mono- en polytheisme theoretische begrippen zijn, staan *mazda-* en *daivayasna* voor levenshoudingen. De mensch, die een van beide dient, kiest partij tegen den ander; hij beweert niet, dat de andere god er niet is (dat is een moderne

[1]) Verg. P. A. Munch, *Die jüdischen 'Weisheitspsalmen' und ihr Platz im Leben*, Acta Orient. 15, 1936, 112 vv. [2]) Schäfer, 15.
[3]) E. Herzfeld, *Die Religion der Achaemeniden*, *Revue de l'Histoire des religions* 113, 1936 blzz. 21vv. Zie ook J. H. Kramers *Jbr. EOL* 4, 1936, blzz. 253 v. [4]) Herzfeld, 35 v.

uitvinding!), maar hij verzet zich tegen hem en wil hem vernietigen. Dat poogden de Achæmeniden, dat poogde ook Achnaton [1]).

Want de 'ketterkoning' was geen monotheistisch theoreticus, die alle problemen in de wereld tot één factor herleidde. Hij was veeleer een hartstochtelijk kampioen van zijn god tegen de andere, zeer reëele machten, die hij wilde verdelgen. Hij was zulk een heftig partijganger van zijn god, zóózeer bezeten door diens 'schoonheid', gegrepen door zijn 'waarheid', dat hij niet slechts alle goden, met uitzondering van Atoem (zie beneden), maar ook de „goden" als *genus* op niets ontziende wijze vervolgde [2]). De wijze, waarop hij dat deed, is vele malen, ook in mijn aan den aanvang genoemd boekje, beschreven.

In het licht van het zoojuist over het 'monotheisme' gezegde wordt nu echter ook nog een eigenaardige trek van die godenvervolging duidelijk. Wij weten hoe de Koning de vervolging zóó ver doorvoerde, dat hij ook de hieroglyphen, die de namen van goden suggereeren, door andere vervangt wordt (transcriptie van beide combinaties is *mt*) wordt (*ḥr*) [3]). Hieroglyphen nu zijn zelf 'goden', machten die schaden of baten kunnen. 's Konings onderdrukking der theriomorphe hieroglyphen is dan ook niet een tot het uiterste doorgevoerde theoretische conclusie, maar een zeer practische en reëele strijd tegen de machten, die in de teekens zijn, of nog beter: die de teekens zijn. P. Lacau's artikel: *Suppressions et modifications de signes dans les textes funéraires* [4]) had ons reeds lang op den weg tot beter verstaan van deze wijze van godenvervolging kunnen brengen.

Met dit uitermate practisch, realistisch karakter van Achnaton's strijd zal het ook wel samenhangen, dat wij bij hem geen strikte consequentie moeten zoeken: de Mnevis-stier krijgt een graf in den tempel van Achet-Aton [5]). En omdat 's Konings 'monotheisme' allerminst een theoretische overtuiging was, kon hij zich ook gemakkelijk aansluiten bij de pantheistische stroomingen, die in Ægypte sedert onheuglijke tijden met den zonnedienst, inzonderheid met Atoem, verbonden waren [6]).

VI. DE CATASTROPHE. Ed. Meyer beschrijft deze en de verwarring, die er op volgde, op voortreffelijke en indrukwekkende wijze [7]). Sakere, de echtgenoot van Merit-Aton volgt op. Nefertete echter biedt den overwinnenden Hethiet, Subbiluliumma, haar hand voor een zijner zonen. Deze gaat op dit aanbod in. Als echter de prins in Ægypte aankomt, is de revolutie gereed: Nefertete en Sakere verdwijnen, de hethietische prins wordt gedood. De instorting van het rijk wordt verhinderd door terugkeer tot de oude religie. *Toet-anch-aton* wordt *Toet-anch-amon* en vereert weder den Imi-oet (de leeren balg, aan een stang opgehangen, werd in zijn graf gevonden [8]). De prinses *Anches-en-aton* wordt *Anches-en-amon*. *Pa-aton-m-heb* wordt *Horemheb;* hij is de sterke man, die den zwakkeren Eje, met *Anches-en-amon* gehuwd, eenmaal een steunpilaar van Achnaton's regeering, verwijderde [9]) en het rijk redde, als een Napoleon na de Revolutie.

Groningen — G. VAN DER LEEUW

[1]) Verg. voor wat het Christendom betreft, het leerzame geschrift van Erik Peterson, *Der Monotheismus als politisches Problem*, 1935; de Christenen zijn de partij van den éénen god en sluiten de andere goden uit.
[2]) Verg. Ed. Meyer II², 1, 392.
[3]) Zie bijv. Schäfer, 21. [4]) *ÄZ* 51, 1914, 1 vv. [5]) Ed. Meyer II², 1, 391. [6]) Aang. w. 326 vv.
[7]) Aang. w. 381 vv., en 400 vv. [8]) Von Bissing, *Om T.-A.-A's graf*, 79.
[9]) Verg. Percy E. Newberry, *King Ay, the successor of Tutʿankhamūn*, J.E.A. 18, 1922, 50 vv.

EEN MERKWAARDIGE EGYPTISCHE VOORSTELLING VAN ZONSOP- EN ONDERGANG

Figuur 3—6

In het *museum Meermanno-Westreenianum* in Den Haag bevindt zich o.a. een kleine verzameling Egyptische oudheden. Hoewel de beteekenis van genoemd museum hoofdzakelijk op ander gebied ligt, biedt toch ook deze kleine Egyptische collectie interessants genoeg om een bezoek loonend te maken. Het zou mij daarom verheugen, indien dit artikel, gewijd aan één der merkwaardigste *papyri* dezer verzameling, ook iets zou bijdragen tot een ruimere bekendheid van dit museum, dat zooals zoovele dergelijke instellingen aan zeer velen waarschijnlijk geheel onbekend is.

De hier bedoelde papyrus meet 266 bij 33 cm en is bijzonder goed bewaard; op een enkel scheurtje na is hij intact [1]). Hij behoort tot een klasse van documenten der late doodenliteratuur, die of weinig of in het geheel geen teksten bieden, doch geheel of bijna uitsluitend uit afbeeldingen bestaan. Deze soort *papyri* dateeren uit het einde van het Nieuwe Rijk of later. Hoewel bijna alle *musea* er *specimina* van bezitten, sommige zelfs in grooten getale, zijn zij weinig bekend, daar slechts enkele er van gepubliceerd zijn [2]). Deze schaarschte van gepubliceerde stukken is dubbel jammer, daar juist de vergelijking der verschillende manuscripten het beste middel is om tot een goede interpretatie der vignetten te komen. Want wel is waar is de inhoud dezer *papyri* geen bepaalde compositie, zooals bijv. *Am-Duat* of Poortenboek, maar toch vindt men telkens figuren of groepen van figuren, die bij alle variatie in details toch onmiskenbaar tot eenzelfde type behooren. In zulke gevallen verduidelijkt de eene illustratie de andere. Het is duidelijk, dat een indeeling dezer vignetten in bepaalde klassen en een verzameling en onderlinge vergelijking van alle voorbeelden van een bepaalde klasse de noodzakelijke voorbereiding vormen [3]), waardoor soms een of andere op zichzelf duistere compositie begrijpelijk kan worden. Deze vaste basis missen wij voorshands. Zij wordt slechts geschapen door datgene wat wij bezitten of kennen bekend te maken, ook al kunnen wij nog geen definitieve verklaring er van geven; misschien zijn anderen gepubliceerde of ongepubliceerde varianten bekend, die verdere opheldering schenken of voor wie omgekeerd onze publicatie de '*missing link*' in een zoo goed als gesloten reeks beteekent. Dit ter rechtvaardiging van een bespreking, waarbij veel vragen tenslotte zonder antwoord zullen blijven.

Onze afbeelding fig. 3 is een reproductie van het rechteruiteinde van den papyrus en is waarschijnlijk werkelijk het einde (en niet het begin) van de rol, daar deze wel terugloopend beschreven zal zijn d. w. z. dat de volgorde der regels (in ons geval: der afbeeldingen) niet van rechts naar links loopt, wat in Egypte het normale is, doch van links naar rechts, ook al kijken de hiëroglyphen, figuren enz. eveneens naar rechts. Dit teruglopen (*rétrograde, rückläufig*) is het normale bij de doodenliteratuur uit het Nieuwe Rijk, Doodenboek, *Am-Duat* enz. [4]).

De linker helft der afbeelding behoeft ons thans niet lang bezig te houden. Het is een vignette van een zeer bekende soort. Beneden ligt Apap, de slang der duisternis en vijand der zon, gedood door vele messen [5]). Daarover vaart zegevierend

[1]) De papyrus draagt het museum-nummer 37. Hij wordt niet genoemd in de Gids voor de bezoekers van het museum Meermanno-Westreenianum I (1912). Het afgebeelde gedeelte is 77 cm lang. De Directie van het *museum Meermanno-Westreenianum* gaf welwillend verlof tot publicatie van dit stuk. Den heer A. J. de Mare dank ik voor zijn bemiddeling en verdere vriendelijke hulp.

[2]) Een zeer uitvoerige papyrus van deze soort met tamelijk veel tekst is uitgegeven door G. Nagel in *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 29, 1929, 1 vv., waar men ook een algemeene inleiding tot dit type van *papyri* vindt en een zeker niet volledige opsomming van handschriften van dit genre, vooral in het museum te Cairo.

[3]) Daarbij vormen naast de papyri de druk beschilderde sarcofagen van dien tijd een rijke bron.

[4]) Aan fig. 3 gaat dus een lange reeks teekeningen vooraf. Zij zijn van denzelfden aard en schijnen eveneens dikwijls het thema van op- en ondergang der zon te behandelen. Een publicatie van den geheelen papyrus zou ongetwijfeld gewenscht zijn.

[5]) Deze zijn in de origineele teekening rood.

de zonnegod — in dit geval in de gedaante van de nachtelijke zon met ramskop — in een kapel, omgeven door een bemanning en getrokken door zes figuren. Het is dezelfde vorm van god en boot, die wij uit het boek *Am-Duat* kennen. Zeer gewoon zijn varianten, waarbij de boot vanzelf vaart, terwijl daarin de zonnegod in de gedaante van een gevleugelden kever verschijnt, Chepera, de opgaande zonnegod — de symboliek is dan nog duidelijker [1]).

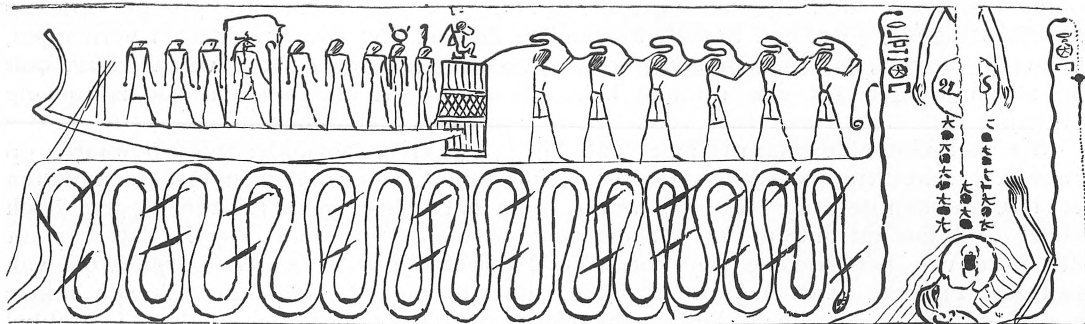

Fig. 3. *Papyrus Meermanno-Westreenianus* n⁰. 37.

Daarop volgt dan de hoofdgroep, waarom het hier in het bijzonder te doen is. Wij zien tusschen twee slangen, die rechtop op hun staart staan, een tamelijk samengestelde compositie. Een achterover gebogen hoofd met wijd opengesperden mond, waarin of waarop een zonneschijf rust, als morgenzon gekenmerkt door den daarop geteekenden kever [2]). Hoofd en zonneschijf liggen in een heuvel, weergegeven door een aantal min of meer evenwijdig loopende, roode lijnen. De opgeheven armen komen daaruit echter gedeeltelijk te voorschijn. Van den bovenrand der teekening reiken twee armen, die aan een vrouwelijken boezem verbonden zijn, naar beneden. Zij omvatten een tweede zonneschijf [2]), waarop ditmaal een boot is afgebeeld. Het middelste gedeelte dezer schijf is verloren gegaan, zoodat wij niet zien kunnen, of zich daarin een afbeelding van den zonnegod heeft bevonden. De boot kan ook ledig zijn geweest. Van de zonneschijf gaan stralen uit, die uit alterneerende sterren en onregelmatig ronde, rood gekleurde schijfjes bestaan.

Voor deze hoofdgroep zijn wij bijzonder goed van varianten voorzien. Zij behoort klaarblijkelijk tot hetzelfde type als de talrijke illustraties bij de zonnehymnen van *Doodenboek* 15, die in de laatste jaren uitvoerig door Schäfer [3]) en Sethe [4]) behandeld zijn.

Over de beteekenis der benedenpartij — ook de door hen besproken teekeningen vertoonen nl. dezelfde indeeling in een boven- en benedenpartij — bestaat daarbij geen verschil van meening. Zij zien daarin een zonsopgang. De zon wordt door een godheid, wiens aard zich daartoe leent, omhoog getild (fig. 5). Noen, de god der oerwateren, waaruit de zon het eerst verschenen is en nog dagelijks verschijnt, doet het bijvoorbeeld of Sjoe, de god, die den hemel in den beginne ophief en dit nog elken morgen doet. Meestal gebeurt het echter door de van armen voorziene symbolische teekens

[1]) Over de beteekenis van deze en andere verwante voorstellingen handelt W. B. Kristensen, *De symboliek van de boot in den Egyptischen godsdienst.* (Versl. en Meded. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterkunde, 5de reeks, dl. IV, 1919, p. 257 vv.).

[2]) De zonneschijf is rood gekleurd.

[3]) Eerst in *Weltgebäude der alten Ägypter;* daarna, na Sethe's kritiek, in *Zeitschrift für Ägyptische Sprache*, 71, 1935, 15 vv.

[4]) *Altägyptische Vorstellungen vom Lauf der Sonne* (Sitzungsber. der Preuss. Akad. der Wissensch. Phil.-Hist. Klasse, XXII, 1928, 259 vv.).

van duurzaamheid (de *ded*-zuil met vier kapiteelen) en leven [1]). In de meeste gevallen worden ook de bergen van het Oosten, waaruit de zon verrijst, op een of andere wijze aangeduid, gewoonlijk door min of meer parallel loopende lijnen, die samen met donkerder stippen het conventioneele Egyptische uitdrukkingsmiddel vormen voor bergen, heuvelachtig woestijngebied en dergelijke.

Dit moet dus ook de beteekenis zijn van het benedengedeelte onzer groep en de scarabee op de zonneschijf wijst, zooals reeds gezegd, duidelijk in die richting. Dat echter deze zonneschijf uit den mond van een menschelijke figuur te voorschijn komt is, voor zoover mij bekend, nieuw en uniek. Wie is deze figuur? Op het eerste gezicht is het verleidelijk te denken aan een bekende mythe, volgens welke de hemelgodin Noet de zon opeet [2]). Dit gebeurt echter bij zonsondergang 's avonds in het Westen en daaraan beantwoordt een geboorte uit Noet in het Oosten en niet bijvoorbeeld een weer uitspuwen [3]) door Noet, waaraan men misschien zou willen denken. Van dezen kring van voorstellingen moeten wij blijkbaar afzien. Het natuurlijkst schijnt het dan wel bij deze grootendeels in een aardhoop stekende figuur aan een aardgod te denken. Echter is mij geen ander gegeven bekend, waaruit de gedachte zou blijken, dat de zon 's morgens uit den mond van den aardgod, Geb of een ander, verschijnt [4]). Wel wordt er echter bij de opstanding van den doode dikwijls over gesproken, dat Geb zijn kaken over den doode opent [5]), zoodat hij uit kan gaan uit het graf, dat de aarde haar mond over den doode opent [6]), of met een ander beeld, dat de deuren der aarde en de grendels van Geb voor den afgestorvene geopend worden [7]), dat de poort van Aker open gedaan en de deuren van Geb hem geopend worden [8]). Het zou dus bij het zoo gewone parallelisme tusschen het lot van den zonnegod en dat van den doode geen verwondering behoeven te baren, indien wij de voorstelling aantroffen, dat ook de zonnegod uit den mond van Geb was opgegaan. Dit schijnt in elk geval tot nader order de waarschijnlijkste interpretatie dezer figuur.

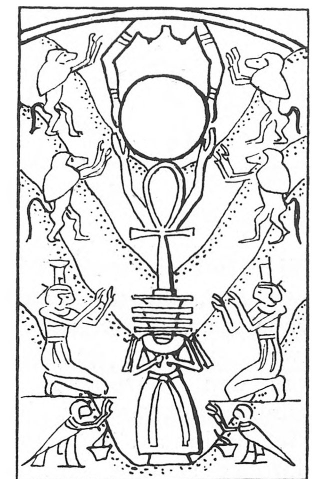

Fig. 4

Wenden wij ons nu tot de bovenhelft onzer afbeelding. Vergelijking met de door Schäfer en Sethe verzamelde vignetten is ook hier weer leerrijk. Wij zien daar de armen en de vrouwelijke, soms ook mannelijke borst verbonden met den hemel (fig. 4) of met de omgekeerde hiëroglyphe van berg [9]). Volgens Schäfer wordt daarmee de zonsondergang symbolisch voorgesteld: de zon wordt opgenomen door de hemelgodin of door den berg van het Westen. Zijn uitlegging schijnt gesteund te worden door onze fig. 5 [10])). Daar luidt het bijschrift tusschen de gebaarde knielende aanbidders en de blijkbaar mannelijke figuur, die de zon opneemt [11]): *Aanbidding van Re bij het ondergaan.* Schäfer schijnt mij dus gelijk te hebben, wanneer

[1]) Zie fig. 4 (= *Z.Ä.S.* 71, 1936, 27, afb. 13). Ruime illustratie van wat hier slechts wordt aangestipt vindt de lezer in de bovengenoemde artikels van Schäfer en Sethe.

[2]) Zie H. Frankfort e.a., *The Cenotaph of Seti I at Abydos* I p. 82 vv.

[3]) Ook wat *Pyr. 1460 b* zegt over *het Horusoog, dat gekauwd is en weer uitgespuwd* zal men reeds wegens den term *kauwen* i. p. v. *inslikken* beter doen niet met onze voorstellingen te combineeren.

[4]) Zie echter beneden: de zonsopgang uit den mond eener slang.

[5]) *Doodenboek* 26, ook reeds in de '*Coffintexts*' van het Middel-Rijk.

[6]) *Coffintexts* I 11*a;* Lacau, *Textes Religieux* 28.

[7]) *Doodenboek* 68, reeds in het Middel-Rijk aanwezig.

[8]) *Pyr.* 1014.

[9]) Doch veel langer gerekt dan de druktype. Overigens kunnen hemel en berg ook zonder de ontvangende armen worden geteekend.

[10]) Ontleend aan den *Pap. Louvre* 3293, gepubliceerd door Piankoff in *Egyptian Religion*, 3, 1935, p. 144.

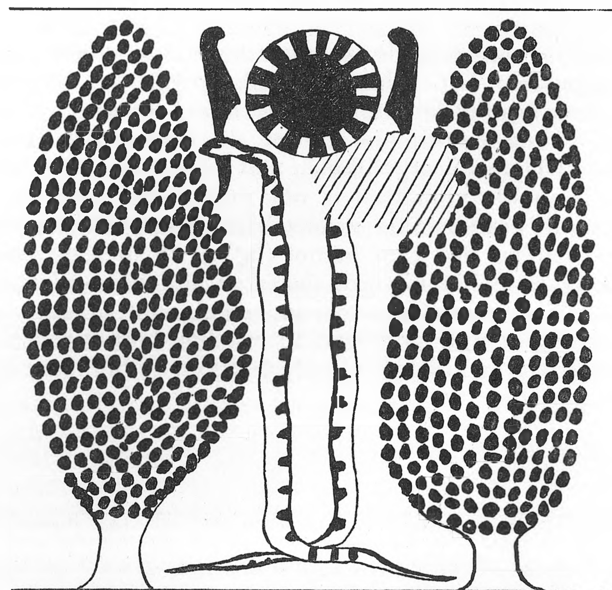
[11]) Deze figuur zit in dit geval, evenals in onze fig. 3 de borst met armen, onmiddellijk tegen den rand der teekening. Bij dergelijke mannelijke figuren, die met den zonsondergang verbonden zijn, wil Schäfer denken aan een mannelijk woord voor den berg van het Westen. Men zou ook aan den god der oerwateren kunnen denken, waaruit de zon opgaat en waarin hij 's avonds weer verzinkt.

hij in dit type van vignetten momenten van zonsopgang en -ondergang vereenigd ziet, een symbolische samenvatting van den cirkelgang van het zonneleven.

Ligt hier misschien ook de verklaring van de merkwaardige samenstelling der zonnestralen uit zonne(?)schijfjes en sterren? De vorm is in deze soort *papyri* niet ongewoon [1]. Zou men hierin een zinspeling op de dag- en nachturen mogen zien? Voor die mogelijkheid pleit, dat men dag- en nachturen als vrouwenfiguren met de zonneschijf (resp. een ster) op het hoofd en tusschen de handen in de lijkkist afgebeeld vindt [2], blijkbaar als zinnebeeld van de eeuwige wisseling en vernieuwing van het leven van den afgestorvene. Een stellig antwoord op de vraag zal echter eerst gegeven kunnen worden op grond van een vollediger verzameling van het materiaal, dan mij thans ter beschikking staat — en misschien ook dan niet.

Fig. 5.

Ten slotte nog de beide slangen, waartusschen de besproken groep zich bevindt. Bij de linksche staat: *deurwachter van Dat*, bij de rechtsche, die vuur spuwt: *heer van Dat* [3]. Dat twee slangen de voorstelling van den zonsopgang omlijsten schijnt niet zonder beteekenis. Het herinnert, ondanks het feit dat de slangen hier naar denzelfden kant gericht zijn, aan een antithetische groep van twee slangen tusschen wier koppen de zon rust [4], die in het 10de uur van *Am-Duat* voorkomt [5]. Dat daarmee de zonsopgang bedoeld wordt is duidelijk, wanneer men fig. 6 [6]) vergelijkt. Daar staan aan weerszijden van het slangenpaar nog twee boomen en de beteekenis van deze is goed bekend. Het zijn „de twee sycomoren van malachiet, waartusschen Re te voorschijn komt.... bij elke Oostelijke poort, waaruit Re opgaat" [7]. Naast den opgang tusschen twee bergen, twee

Fig. 6.

[1]) Zie bijv. ook *Egyptian Religion* 3, 1935, 144. [2]) Zoo op een bekende Leidsche mummiekist, afgebeeld bijv. in de Buck, *De Zegepraal van het Licht*, 1930, Afb. 13 en 14.

[3]) Dit bijschrift en het vuur zijn in het origineel rood gekleurd. [4]) Dus ongeveer als fig. 6 zonder de boomen.

[5]) Bijv. Bucher, *Les Textes des Tombes de Thoutmosis III et d'Aménophis II*, pl. IX, XXXVII. Lefébure, *Le Tombeau de Seti Ier*, II, pl. 19.

[6]) Ontleend aan een Leidsche mummiekist: *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* VIII, pl. VI. [7]) *Doodenboek* 109.

leeuwen of sphinxen [1]), twee boomen kent men dus ook de voorstelling van een opgang tusschen twee slangen, als variant van den opgang uit één slang [2]), waar de zon 's nachts doorheen reist. Deze slang, blijkbaar een symbool van de aarde [3]) wordt afgebeeld in het 12de uur van *Am-Duat*, dus onmiddellijk aan den zonsopgang voorafgaande, en de tekst zegt: *hij* (d.i. de zonnegod) *gaat binnen in haar staart, hij gaat uit uit haar mond* [4]). En ook naar de slang met één of twee koppen verbonden door één lichaam, die in de rest van onzen papyrus eenige malen is afgebeeld en die *het leven der beide landen* (of *der aarde*) heet, loopt van deze antithetische groep een onmiskenbare verbindingslijn. Zooals aan weerszijden van de p. 308, n. 5 geciteerde afbeelding een godin met de Roode resp. met de Witte Kroon zit, zoo draagt de ééne kop van de zooeven genoemde slang in onzen papyrus de Roode kroon, waarboven een godin zit, heerscheres van Beneden-Egypte genoemd, de andere de Witte Kroon en daarboven de heerscheres van Boven-Egypte.

Doch daarmee heb ik me reeds buiten de grenzen der hier behandelde afbeelding begeven. De beteekenis der antithetische slangengroep is duidelijk. Blijft slechts de vraag, of de twee slangen van onze afbeelding hiermee in verband gebracht mogen worden. Naar den inhoud heeft hun aanwezigheid in ieder geval dezelfde beteekenis: zij accentueeren den opgang der zon uit *Dat*, het doodenrijk.

Leiden A. DE BUCK

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

A. OPGRAVINGEN

Allerlei omstandigheden hebben mij, zeer tegen mijn zin, belet om [5]) voor dit jaarbericht een beredeneerd overzicht te schrijven over de ontwikkeling van de Ægyptische archæologie sinds de oprichting van ons gezelschap. Dit voornemen zal eerst in een volgend jaar verwezenlijkt kunnen worden.

Een kort résumé van de belangrijkste resultaten van de laatste maanden volge hieronder:

GISEH (pgg. 5, 21, 72, 176, v. v.). Tijdens de ook dit jaar weder voortgezette opgravingen in de omgeving van de groote sphinx bij de Chefren-pyramide ontdekte prof. dr. Selim Hassan, onderdirecteur van den *Service des Antiquités* te Caïro, een kalksteenen stèle van ongewone afmetingen, die bij nader onderzoek uit de XVIIIde dynastie bleek te dateeren. De stèle draagt een goed bewaarde inscriptie, waaruit blijkt, dat ze werd opgericht door Amenhotep II in het tweede jaar van zijn regeering (1447 v. Chr.) ter herinnering aan een pelgrimstocht, dien hij als jonge man van Memphis uit ondernam naar de graven van zijn voorouders Chnum Chufu en Chafre te Giseh.

Amenhotep beroemt zich op zijn athletische mannenkracht en vertelt hoe hij zonder vermoeienis gedurende drie mijlen een boot stroomopwaarts roeide met een roeispaan, 20 ellen lang, terwijl zijn roeiers reeds na een halve mijl vermoeid waren, en meer van dergelijke krachttoeren, (*CdE* XII, 1937, 55 en *ILN* No. 5092 21/11—'36 blz. 921 met twee niet zeer veel zeggende photo's).

[1]) Zie o. a. W. B. Kristensen, *Over de Egyptische Sfinx*. (Versl. en Meded. Kon. Akad. van Wetensch. Afd. Letterkunde, 5de Reeks, dl. III, 1917) *passim*. De leeuwen zijn de berg van het Oosten en de berg van het Westen volgens de duidelijke bijschriften in *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 29, 1929, pl. IV.

[2]) Evenals naast de twee boomen ook één boom voorkomt. Zie W. B. Kristensen, *Een of twee boomen in 't Paradijsverhaal?*, Theologisch Tijdschrift 42, 1908, p. 215 vv.

[3]) Zoo wordt de aardgod Geb ook wel afgebeeld met den kop van een slang, Lanzone, *Dizionario di Mitologia Egizia* pl. CLIX = *Egyptian Religion* 3, 1935, p. 155 (beter).

[4]) Zie het op p. 308, n. 5 genoemde werk van Bucher pl. XI, XL.

[5]) Met het oog op het feit dat het register van de CdE naar de deelen, en niet naar de fascikels gaat, is in overleg met Janssen de citatie naar het deel opgenomen.

In verdere berichten betreffende het werk van prof. Selim Hassan is o. a. sprake van een door Amenhotep II opgerichten kleinen tempel, die thans gerestaureerd wordt. Hierbij doet zich ten gevolge van onder de XIXde dynastie uitgevoerde herstellingen de vraag voor wat de voorkeur verdient: een restauratie van het werk in zijn oorspronkelijken staat of een wederopbouw naar het stadium dat de tempel uiteindelijk bereikte (*CdE* XII, 1937, 167/8).

In SAKKARA NOORD (pgg. 21, 72, 163 en 178) zette de *Service des Antiquités* zijn vroegere opgravingen voort.

Aangemoedigd door zijn succes van verleden jaar zocht Walter B. Emery verder naar wat, naar hij vermoedt, een groot kerkhof van hoogere beambten en middelhoogen adel uit de tweede helft van de Iste dynastie is. Hij stiet hierbij op het graf van een zekeren Sabu, een beambte van koning Azab-Merpaba (Miebides bij Manetho) waarin o. a. het lichaam van den doode nog werd aangetroffen gedeeltelijk in de houding waarin het er tijdens de begrafenis moet zijn neergelegd.

Het graf bestond uit een groote ruimte, uitgehakt uit de rots en door middel van zes in leemsteen gemetselde muurtjes in zeven vertrekken verdeeld. Zes hiervan dienden als magazijn. Het zevende, middelste, was de eigenlijke grafkamer. Het geheel was omgeven door een grooten muur met beurtelings vooruitspringende panden, in leemsteen uitgevoerd en oorspronkelijk helder gewit. De grafkamer had een bedekking van hout (balken en planken), waarvan nog stukken werden gevonden. Van de als magazijn dienende vertrekken werden er twee intact aangetroffen; de inhoud bestond uit wijnkruiken; de andere vier waren geschonden, evenals de grafkamer waarin het lijk nog te midden van de overblijfsels van de kist werd aangetroffen, doch het hoofd en den rechterarm miste, die vermoedelijk door dieven waren weggenomen om het meenemen van gouden of zilveren sieraden te vergemakkelijken. In deze kamer bevonden zich verder, behalve runderbeenderen, overblijfselen van wat eens tot spijziging van den overledene bestemd was, allerlei voorwerpen zooals houten doozen met kleine vuursteenen mesjes, fragmenten van ivoren doozen vermoedelijk voor soortgelijken inhoud gediend hebbend, rieten pijlen met beenen spitsen, schalen en borden in koper en aardewerk en een groot aantal potten en pannen in albast en leisteen waarvan vele intact zijn. Zeer interessant is een groot stuk, meesterwerk van smaak en techniek beide, ten onrechte een vaas genoemd en mogelijk, zooals Capart zegt, een reusachtige lamp. (Vgl. *CdE* XII, 1937, 163 vv. en *ILN* 5106, 27/2'37 blz. 348/9 met afbeeldingen o. a. van laatstbedoeld stuk).

In de omgeving werd inmiddels, eveneens voor den *Service des Antiquités*, nog een zeer groot en zeer oud kerkhof gevonden. De Egyptenaar R. Macramallah werkte hier aan het blootleggen van de sphinxen-allee die moet hebben gelegen tusschen het Serapeum uit het Nieuwe Rijk en dat uit den Grieksch-Romeinschen tijd, toen hij op een zeer groot aantal graven stiet dateerend uit de 1ste dynastie of ouder. De naam van den eigenaar van een der graven was Ip-Ka. Prof. Capart merkt in dit verband op (*CdE* XII, 1937, pag. 166) dat cylindervormige vazen met de namen Ip en Ka reeds vroeger door Flinders Petrie in Abydos en Tarkhan gevonden werden. In beide gevallen betrof het een machthebber ouder dan de 1ste dynastie, wiens Horus-naam Ka en wiens zuidelijke naam Ip is.

Er werden veel fraaie vazen en gebruiksvoorwerpen — o.a. twee stel schaakpionnen — aangetroffen in ivoor en allerlei gesteente, waarvan men af beeldingen vindt in ILN 5098, 2/1'37, blz. 3. (Vgl. verder *CdE* XII, 1937, pgg. 165/166).

In het FAYOEM hebben al sedert jaren Italiaansche opgravingen plaats. Voor het Koninklijk Museum en de Universiteit van Milaan wordt daar bij Medinet Madi door de professoren Achille Vogliano en Monneret de Villars een diep onder het zand bedolven tempel-complex blootgelegd, aan Sobek en de oogstgodin Renenoetet gewijd; onder de XIIde en XVIIIde dynastieën en vervolgens onder de Ptolemæen en in den Grieksch-Romeinschen tijd werd aan dit complex gebouwd. Het werk belooft op velerlei gebied een rijken oogst.

Hermopolis West (Tunah el-Gebel) (pgg. 4, 23, 178 v.v.). Kalm, bedaard en wars

van veel vertoon zette hier prof. dr. Sami Gabra voor de Ægyptische universiteit te Cairo zijn belangwekkenden arbeid voort. Zijn ontdekkingen liggen in het interessante grensgebied, waar Ægyptische en Grieksche kunst elkander raken (vgl. boven blz. 23). Het laatste jaar werden de werkzaamheden geconcentreerd op het terrein, waar een groote steenen kolonnade de nabijheid van een of ander heiligdom scheen aan te duiden. Inderdaad werd een uitgebreid gebied gevonden, dat aan Thoth en zijn heiligen vogel Ibis gewijd in laat-Ægyptischen tijd een groot park met broedplaatsen, een overdekt bassin, verscheidene kapellen, inrichtingen voor mummificeering en uitgestrekte onderaardsche begraafplaatsen bevatte; in de catacombenachtige gangen en dwarsgangen, aansluitend op kamers en nissen zijn in lange tijdperken van geestelijke aberratie en religieuze decadentie honderdduizenden van ibissen en ibisachtige vogels, ook apen bijgezet. Het systeem van deze onderaardsche galerijen werd van de aarde af op onderscheiden plaatsen bereikt langs monumentale trappengangen, bekleed met gepolijste steenen.

Thans is ook de beteekenis duidelijk geworden van den grooten put, waarvan ik sprak op blz. 178. Deze put, die uit twee boven elkander gelegen deelen bestond, diende n.l. voor de watervoorziening van het bij het Ibis-park behoorend bassin. Het naar boven brengen van het water geschiedde in twee etappes door middel van geitenhuiden, die over een katrol aan een touw werden opgeheschen. Het toestel is gereconstrueerd en werd bij gelegenheid van een bezoek van Z.M. Koning Farouk op 7 Januari van dit jaar in werking gesteld. Nadere bijzonderheden en goede afbeeldingen kan men vinden *ILN* No. 5121 d.d. 12/6'37 blz. 1088/9.

Over de werkzaamheden gedurende het afgeloopen seizoen in TELL EL-AMARNA (*Egypt Exploration Society*: pgg. 4, 23, 74, 178 v.) schrijft S. Pendlebury in *JEA* 33, 1937, 118/9 o.m.: Een korte werkperiode was voldoende om het werk in de middenstad te beëindigen. De plattegrond van het paleis werd definitief vastgesteld. Ten Zuiden van den tempel werd een groot gebouw ontgraven, een of andere badgelegenheid of reinigingsplaats. Verder werden soldaten-kwartieren ontgraven en naar het Zuiden toe werden twee kleinere gebouwen gevonden van uitzonderlijk belang, het eene een pavilloen met in heldere kleuren beschilderde muren, plafond en zuilen, het andere gebouwd om een beeltenis van den koning in een houten schrijn te kunnen opnemen.

THEBE. (Westelijke Nijloever). In het voorjaar van 1935 werden voor het *Institut Français d'Archéologie Orientale* te Caïro (directeur: P. Jouguet) door Alexandre Varille en Clément Robichon op de grens van de woestijn en het bebouwde land ongeveer ten N.W. van de Memnon-kolossen een viertal tempels uit de XVIIIde dynastie blootgelegd; de grootste en belangrijkste bleek de doodentempel te zijn van Amenhotep, zoon van Hapu, vizier van Amenhotep III en bouwmeester o.a. van de groote kolonnade van Luxor. De opgravers, die destijds een met afbeeldingen versierd verslag hebben uitgebracht (o.a. *CdE* X, 1935, 237—242) hebben dit jaar hun in 1935 niet geheel geëindigde werkzaamheden afgemaakt. De voorhof van genoemden tempel bestond uit een met trappen bereikbaar zeer diep en gedeeltelijk in hardsteen gebouwd rechthoekig bassin, rondom beplant met sycomoren. In het bassin leefden visschen en watervogels. Voorbij de tweede en derde pylonen bevonden zich kapellen met gewelfde dakbedekkingen en in reliëf en schilderwerk uitgevoerde wandversieringen, o. a. met biographische teksten.

De andere tempels, die werden opgedolven, dateeren eveneens uit de XVIIIde dynastie, doch zijn veel kleiner van afmeting en ook minder belangrijk. Ze werden, later, vermoedelijk tusschen de XXIste en de XXVIste dynastie, gedeeltelijk gesloopt om plaats te maken voor een ringmuur, die om het heiligdom van den inmiddels vergoddelijkten bouwmeester Amenhotep, zoon van Hapu, werd getrokken.

Bij het ontgraven van het bassin, waarvan hierboven sprake was, kwamen nog enkele stukken mooi beeldhouwwerk voor den dag. Vgl. verder, evenals voor enkele kortere berichten omtrent andere opgravings- en restauratiewerken in de omgeving: *CdE* XII, 1937, 173—180 en *ILN* No. 5098, 2/1, 1937 blz. 12/3 met afb. 1/6.

Voor de voortzetting en beëindiging van het werk in DEIR EL-BAHRI zie men

ook het zooals steeds prettig geschreven en rijk-geïllustreerde verslag van Ambrose Lansing en W. C. Hayes in „Section II of the *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, New York, January, 1937." Het verslag heeft betrekking op werk verricht in den winter 1935/6. Gedurende den afgeloopen winter werden door het Metropolitan Museum geen opgravingswerkzaamheden in Ægypte uitgevoerd.

HERMONTHIS (*Egypt Exploration Society*, pgg. 179/80). De tot en met 1935 verkregen resultaten zal men gepubliceerd vinden in het tegen November 1937 aangekondigde eerste deel van *Cemeteries of Armant* door Sir Robert Mond en Oliver H. Myers. Intusschen werkte de expeditie dit jaar verder aan de blootlegging van den vier steenlagen dikken vloer van den Ptolemæën-tempel in Erment el-Hêt, waarin veelal prachtig bewaarde blokken uit oudere gebouwen verwerkt zijn. Voor enkele, kortere gegevens zie: *JEA*, 33, 1937, 117/8.

In TOUD (Tôd, pgg. 76, 186, = Tuphium) zette het Louvre-museum ook dit jaar weder zijn werkzaamheden voort. Er werd o. a. een heilige vijver, bestaande uit twee bassins, ontgraven, liggende in het verlengde van den pronaos van Euergetes II. Voor bijzonderheden vgl. *CdE* XII, 1937, 170/1.

GEBELEIN (Universiteit van Turijn pg. 180). Hier werden de werkzaamheden voortgezet in dezelfde omgeving als waar verleden jaar gegraven werd. Een groot aantal graven uit het Oude Rijk werden geopend. Twee ervan uit de Iste dynastie stammend waren nog gedekt met tamarisken-takken, een derde met planken van hetzelfde hout. Uit de Vde dynastie dateert een vijf meter diepe put, door een houten vloer in twee deelen verdeeld, in het bovenste waarvan twee en in het onderste waarvan één lijkkist werd aangetroffen. (*CdE* XII, 1937, pg. 167).

HIERACONPOLIS (el-Kab, pgg. 180/1). CdE XII 1937, 18/9, bracht ons een in korte bewoordingen gestelde aankondiging van een opgravingsplan van het thans nog ommuurde gebied van het oude Nechen door de *Fondation Egyptologique Reine Elisabeth* te Brussel. ʿ*Un des nos membres, qui avait, en plus d'une circonstance déjà, témoigné sa sympathie pour la Fondation, offre de subventionner nos recherches à el-Kab, l'antique Nekheb, située sur la rive droite du Nil, à quelque 80 km. au sud de Louqsor*ʾ. Men zou willen weten wat er, toen hij dat neerschreef, in het hart van Jean Capart is omgegaan, den man, die voor de Ægyptologie in België meer gedaan — en gedaan gekregen! — heeft dan wie in welk ander land ook, met uitzondering wellicht van James Henry Breasted; maar in America gelden nu eenmaal andere verhoudingen! Is er een plaats aan te wijzen eerbiedwaardiger en — zeer betrekkelijk gesproken! — minder beschadigd dan de oude residentie van de vóór Menes geleefd hebbende koningen van het Rijk van het Zuiden? Men kan dan ook de *Fondation* niet anders dan geluk wenschen met deze nieuwe onderneming, waarvan belangrijke vruchten voor de wetenschap mogen worden verwacht.

Van de inmiddels gedane korte proef-graving in het begin van dit jaar vindt de lezer een kort verslag *CdE* XII, 1937, 184/5.

In EFDU hebben gecombineerde Poolsch-Fransche opgravingen westelijk van den beroemden Horus-tempel interessante resultaten opgeleverd, die zich uitstrekken van het late Oude Rijk tot in Romeinsche en Christelijke tijden. (Vgl. *CdE* XII, 1937, 185 vv. en *ILN* No. 5107, 6/3'37, blz. 403).

SESEBI. Over de resultaten van onder leiding van Prof. dr. A. M. Blackman door de *Egypt Exploration Society* ingestelde opgravingen in Sesebi (Sese), het Gem-Aton van Amenhotep IV, vindt men voorloopige berichten van Blackmann zelf: *ILN* No. 5130, 14/8 1937, blz. 272/3 en *CdE* XII, 1937, 190/2. Met spanning zal men uitgebreider materiaal tegemoet zien, vermoedelijk in een volgend n° van *JEA* van deze in hooge mate belangwekkende onderneming.

B. BOEKBESPREKINGEN.

Jean-Philippe LAUER, *La Pyramide à degrés. L'Architecture*. Tome I: *Texte*. VIII, 254 pp., 249 ills, 1 pl. hors texte. Tome II: *Planches*. 20 pp., 104 pls. = 2 vols. gr. in 4°. Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. 1936. P. E. 420.

In dit tweedeelige werk, bedoeld als aanvulling op de voor wijlen Cecil M. Firth door den intusschen eveneens overleden J. E. Quibell voorbereide publicatie *The Step Pyramid*, brengt Lauer ons het verslag van zijn 14-jarige werkzaamheid als architect bij de onder de auspicien van den *Service des Antiquités* thans grootendeels volbrachte opgravingen van de *trappenpyramide* te Sakkara.

Het boek, dat voor een deel een samenvatting is van verschillende reeds vroeger van de hand van Lauer in de *Annales du Service* verschenen studies en de daarin neergeschreven conclusies nader preciseert, brengt een afgeronde behandeling van de architectuur van de tot het ʿpyramideʾ-gebied behoorende monumenten van koning Zoser uit de IIIde dynastie en van de bij de verschillende onderdeelen van het complex toegepaste bouwtechniek.

Het is een knappe en zeer goed leesbare verhandeling geworden, die door den auteur volgens de behandelde stof in twee deelen werd ingedeeld. Eerste en hoofdgedeelte vormen de zakelijke, meestal op gestelde problemen dieper ingaande beschrijvingen van de verschillende constructies, die achtereenvolgens werden blootgelegd; om te beginnen de ʿpyramideʾ zelf, resultante van zes achtereenvolgende projecten, en de daarbij behoorende onderaardsche ruimten, dan de noordelijk gelegen vermoedelijke doodentempel, de zuidelijke ringmuur en het hieronder gelegen graf, de groote kolonnade aan den ingang, de ʿ*heb-sed*ʾ-tempel en wat daarbij hoort, de twee zeer merkwaardige bouwwerken door Lauer vermoedelijk terecht: ʿde Huizen van het Zuiden en het Noordenʾ genoemd, tenslotte de zuidelijk gelegen groote hof en de gedeelten westelijk en noordelijk van de pyramide liggend.

Behalve de beschrijvingen en de gegeven definities vinden we een aantal beredeneerde reconstructies voor zoo veel deze uit de soms maar heel fragmentarisch teruggevonden steenen mogelijk bleken. Er resten natuurlijk allerlei onzekerheden en open vragen, niet slechts ten opzichte van de bouwkundige verklaring van de boven een zeker niveau zich verheffende bouwvormen en architectuurdeelen maar vooral natuurlijk omtrent de beteekenis en de bedoelingen van vele toch zoo smaakvol en sierlijk gedachte gebouwen en tempeltjes.

Hier en daar stond de schrijver voor absoluut onoplosbare kwesties. Waar hij door vergelijking met materiaal van elders het aandurfde een verklaring te geven lijkt ons zijn bewijsvoering in de meeste gevallen wel overtuigend. Dit lijkt vanzelfsprekend bij zuivere reconstructie-vragen; hier laat het gevonden materiaal na nauwkeurig onderzoek veelal geen andere oplossing toe dan de door den schrijver aan de hand gedane, zooals b. v. blz. 115 e. v. waar hij laat zien, dat de groote toegangsallee oorspronkelijk open en zonder zuilen moet zijn ontworpen. Wat die „driekwart"-zuilen betreft: hoe aannemelijk weet Lauer de ermee verbonden steunmuren te verklaren uit de stuksgewijze saamgestelde zuilentrommels. (Contra F. W. v. Bissing. *Ægyptische Kunstgeschichte*, dl. I p. 57 v. v. Vgl. ook Jb. N° 3, p. 77).

De lezing van het boek wekt den indruk, dat de auteur erin geslaagd is de verschillende onderdeelen van het gebouwen-complex op logische en ook in vele détails wèl verantwoorde wijze te reconstrueeren.

In het tweede gedeelte van het werk behandelt de schrijver in vier hoofdstukken de bij deze bouwwerken toegepaste techniek, verder de gebruikte werktuigen enz. Uitermate belangwekkend lijkt ons de door hem aan de hand van zijn gedane bevindingen uitgewerkte theorie. (Of is het niet beter ook hier te spreken van een eenvoudige verklaring der feiten? Aan de logica immers van deze feiten zelf kan iemand bezwaarlijk ontkomen.)

Tijdens de IIIde dynastie beschikten de bouwmeesters van Zoser over een corporatie van uitstekende beeld- en steenhouwers, die in de 20 of 30 jaren welke er noodig waren voor den bouw van de doodenstad, natuurlijk school konden maken en leer-

lingen kweeken. De uitvoering van de werken is op heel veel plaatsen heel ongelijk: met name aan de eigenlijke 'pyramide' is een duidelijke vooruitgang waarneembaar, wanneer men b.v. de definitieve bekleeding vergelijkt met de hier en daar reeds aangevangen bekleedingen van de vroegere, later weer overbouwde projecten.

Belangrijk is echter het feit dat in Ægypte het bouwen met gehouwen steen afgeleid is uit het bouwen met leemtegels. We vinden deze afleiding duidelijk aangetoond b.v. aan de telkens inspringende muren en in verschillende andere eigenaardigheden, die de gebouwen van Sakkara kenmerken en die Lauer in zijn werk alle in detail nader onderzocht, doch waarop hier met het oog op de beschikbare plaatsruimte nu niet kan worden ingegaan. Woordelijk schrijft Lauer dan: pag. 203/4:

„Choisy nous dit des premiers monuments grecs: „A l'époque d'archaisme, l'ordre dorique se présente comme une forme construite et non comme une combinaison de structure imprimant ses exigences à la forme [1]). N'est-ce pas exactement ce que nous constatons à Saqqarah, et n'avons-nous pas là l'indice certain de l'extrême archaisme de ces monuments, malgré bien des apparences contraires? La forme en a été souvent le point de départ; on y reproduisit en pierre des formes connues et particulières à des constructions en d'autres matériaux; aussi la complète harmonie avec la structure n'existe-t-elle pas encore. Ce fut l'honneur des constructeurs de la fin de la IIIe dynastie et de la IVe d'être arrivés à réaliser cette concordance. Ils s'aperçurent bien vite, en effet, qu'ils économiseraient une grande partie du travail de taille, et par suite beaucoup de temps, s'ils employaient des blocs plus gros; et comme l'abondance de la main-d'œuvre nécessaire aux travaux de force ne fit jamais défaut aux pharaons, ils n'hésitèrent plus à mettre en œuvre des blocs énormes. Dès lors il leur fallut bien renoncer aux formes anciennes; les lois de la construction de pierre s'imposèrent d'elles-mêmes avec toute leur rigueur et l'on dut revenir à une architecture beaucoup plus rigide et fruste d'apparence, bien que certainement plus évoluée dans la technique."

Zoo is het inderdaad! In Sakkara hebben de architecten (of heeft de architect) van de pyramide van Zoser den enkelen steen ontdekt als vormgevend element en hem als zoodanig overgedragen in de architectuur. De (op eenvoudige stapeling berustende) steenmassa als onmiddellijk werkende constructieve factor werd eerst aan die na hen kwamen geopenbaard. Dat is de groote, aanschouwelijke les, die Sakkara ons te zien geeft, dank zij mannen als Firth, Quibell en Lauer zelf, dank zij ook vooral dit boek.

Utrecht HENRI ASSELBERGHS

SAKKARA NOORD. Bij het ter perse gaan maken de kranten gewag van het vinden van een graf, dat aan Menes, den eersten koning der Iste dynastie zou toebehoord hebben; op de albasten vazen althans daarin gevonden staat de Horus naam van dezen koning. Het graf, dat vijf kamers en twaalf bergruimten bevat, was door dieven geplunderd, maar dat wat door hen overgelaten is, belooft niet alleen voor de *pottery*, maar ook voor de geschiedenis, de beschaving, en die de taal uitermate belangrijk te zijn. [R.]

1) Choisy, *Histoire de l'architecture*, I, p. 303.

EEN MECHANISCHE BEWERKING EN EEN ONSYSTEMATISCH *HANDBUCH*

Een tweetal werken die aandacht vragen voor het geheele oude Oosten en de klassieke oudheid moge als brug tusschen Egypte en de Aziatische beschavingen te dezer plaatse behandeld worden.

Eduard MEYER, *Geschichte des Altertums*. 3. Band. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage.
Herausgegeben von Hans Erich STIER. Stuttgart 1937.

Het is een gelukkige en toe te juichen gedachte na Eduard Meyer's dood de nieuwe uitgave van diens *Geschichte des Altertums* niet te staken. Zijn werk neemt onder de werken, die op het gebied der Oude Geschiedenis verschenen zijn, een zeer bijzondere plaats in en verdient ten volle in verjongde gestalte, verrijkt met de resultaten, die de onderzoekingen der laatste jaren te bieden hebben, te verschijnen.

Bij een dergelijke bewerking dient voorop te staan, dat het oorspronkelijke karakter van het werk zooveel mogelijk bewaard moet blijven. Stier schrijft in zijn voorrede van het hierboven geciteerde derde deel: '*Für den Inhalt konnte nur ein Text Verwendung finden, der von Eduard Meyer selbst herrührte*' (blz. V). Men kan het hiermede eens zijn, als deze woorden in dien zin opgevat moeten worden, dat uit den inhoud slechts de geest van Eduard Meyer mag spreken. Helaas heeft Stier het formalistische standpunt ingenomen zich slechts te houden aan Eduard Meyer's woorden. De gevolgen hiervan kan men zich licht denken, als men weet, dat Eduard Meyer's eigen manuscript van de nieuwe bewerking gaat tot blz. 86 (*cf.* blz. 86, noot 2), d.w.z. midden in de beschrijving van het Assyrische rijk onder Assurbanipal afbreekt.

Hoe is Stier nu aan de resteerende 682 pagina's tekst gekomen? In hoofdzaak door het laten herdrukken van de eerste editie van de '*Geschichte des Altertums*'. Alleen hoofdstuk II *(Die Religion Zoroasters)* wordt gevormd door een herdruk van '*Ursprung und Anfänge des Christentums*' II, hoofdstuk III, met dien verstande evenwel dat de laatste § van dit hoofdstuk *(Ausbreitung der persischen Religion in die westliche Welt)* hier zonder eenigen commentaar wordt weggelaten. Ten onrechte m.i., want in *GdA* I[1] § 449 wordt hierover, al is het zeer in het kort, wel gesproken.

Wanneer men er nu bovendien rekening mede houdt, dat Stier om ruimte te sparen (*cf.* blz. IX) het grootste deel der noten van den eersten druk heeft weggelaten en er daarenboven van af heeft gezien de nieuwste literatuur in den tekst te verwerken, kan men niet anders zeggen, dan dat het van grooten moed getuigt van den uitgever ons deze uitgave als een *völlig neubearteitete* voor te zetten. Voor den stevigen prijs van RM 28.— (ingenaaid!) krijgt men een boek, waarvan de waarde op dit oogenblik zelfs geringer is, dan die van een eersten druk, en dat eerst zijn volle waarde zal krijgen, als de *Ergänzungsband* verschijnt, die de weggelaten noten en de '*Stellungnahme der gegenwärtigen Forschung zu den von Eduard Meyer behandelten Problemen*' zal bevatten (tot nu toe bestaat nog slechts het plan hiertoe; *cf.* blz. IX, noot 1).

Afgezien van deze utiliteitsoverwegingen, die ieder enthousiasme over deze uitgave in de kiem smoren, bestaat het groote bezwaar, dat het toch nimmer in de bedoeling van Eduard Meyer gelegen kan hebben, dat een nieuwe bewerking van de ,*Geschichte des Altertums*' een dusdanig karakter zou dragen! Het argument, dat het weglaten der noten enz. noodzakelijk was om den omvang van het deel te beperken, ken ik geen kracht toe, want zelfs, als men niet tot een splitsing van *Band* III zou willen overgaan (en wat is daar eigenlijk tegen?), bestaat toch de mogelijkheid de noodige ruimte te winnen. De uitgever had dan echter, in plaats van zich zoo streng te houden aan de woorden van Eduard Meyer, dat hij zelfs

1) *Cf.* blz. 162. In overeenstemming met den eersten druk wordt daar een plaatsnaam uit Herodotus als Μάγδολον geciteerd. Blijkbaar citeerde Ed. Meyer uit het hoofd: de plaats (II, 159) is niet genoemd. Geen enkele overlevering geeft namelijk deze lezing. De beste traditie geeft Μάγδωλος; deze vorm is dan ook door de meeste uitgevers (o.a. Hude, Kallenberg, Abicht) opgenomen.

evidente verschrijvingen uit den eersten druk opnieuw laat afdrukken [1]), meer moeten letten op diens b e d o e l i n g e n: het was immers uitdrukkelijk zijn bedoeling, dat de Oostersche Geschiedenis in *Band* II afgehandeld zou worden (*cf.* II, 2 blz. 5 (1931)). Stier had aldus ongeveer 200 bladzijden kunnen uitsparen door hoofdstuk I—III van het thans verschenen deel te laten verschijnen als II, 3 (en dan werkelijk *völlig neubearbeitet!*). Verdere ruimtebesparing zou desgewenscht verkregen kunnen zijn door die onderdeelen te bekorten, die ook Eduard Meyer wenschte te besnoeien (bijv. de terugkeer der Heracliden en de Dorische volksverhuizing; *cf.* blz. VIII).

Volgens zijn voorrede (blz. VIII) heeft Stier op twee plaatsen belangrijke wijzigingen in den tekst van de Grieksche geschiedenis moeten brengen. Hij noemt er echter maar één; de tweede heb ik niet kunnen vinden. Wat deze genoemde plaats betreft: het is mij niet duidelijk geworden, dat uit Eduard Meyer's uiteenzettingen in *Band* II, 1 (blz. 551 sq.) volgt, dat de beschrijving van de kolonisatie van de Klein-Aziatische kusten thans aan het begin van het hoofdstuk over de kolonisatie van de 8ste eeuw en later geplaatst moet worden. Ik laat deze opvatting dan ook geheel voor rekening van Stier.

Resumeerende kan men zeggen, dat de nieuwe uitgave van *Band* III min of meer teleurstellend is, omdat Stier, zich houdende aan Eduard Meyer's woorden, diens bedoelingen verwaarloosd heeft. Het wachten is nu op de beloofde *Ergänzungsband*, die de rehabilitatie moet brengen.

A m s t e r d a m — P. J. REIMER

HANDBUCH DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT. H a n d b u c h d e r A r c h ä o l o g i e *herausgegeben von* Walter OTTO, *Erste Lieferung*, München, 1937.

Aan het *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* heeft zich ook het proces voltrokken, dat feitelijk reeds voor het verschijnen van het eerste deel in 1886 bezig was zich te voltrekken, en ook aan het *Handbuch* niet voorbijging, maar eerst sinds een twintigtal jaren tot volle ontwikkeling gekomen is, n.l.: dat de klassieke oudheid niet als een geïsoleerd geheel van plaats, tijd en personen, maar in meer of minder nauw verband met een grooter geheel wordt opgevat. Eigenlijk moet men zich er over verbazen, dat die ontwikkeling eerst zoo laat gekomen is, omdat toch de inzet van de historiographie, 'het verslag van het onderzoek ingesteld door Herodotus van Halicarnassus' zich reeds bewoog in de boven aangegeven richting.

Met het opnemen van het reeds in 1904 verschenen eerste deel van F. Hommel's *Grundriss und Geographie des Alten Orients* (III I 1), met Kees' *Ägypten*, met Götze's *Kleinasien* en Christensen's *Iranier* (III I 3) in 1933, was het bestek, dat van klassiek als afgrenzing sprak, reeds overschreden, zoodat het weglaten van dit adjectief in den nieuwen titel slechts den nadruk legt op de doorloopende ontwikkeling. Toch doet zich een nieuw element in het plan ontworpen voor het *Handbuch der Archäologie* kond, en wel dat *Nordeuropa* op voet van gelijkheid naast Westelijk Azië en Egypte, naast Ægæis, Hellas en Rome gezet wordt.

Nu kan men zich over zulk een uitbreiding slechts verheugen, maar het bezwaar, in dit geval er aan verbonden, is, dat dit werk aangekondigd wordt onder den algemeenen titel *Handbuch der Archäologie*, zonder een beperking, door den inhoud opgelegd, er aan toe te voegen. Bovendien is er een tweede en grooter bezwaar, terwijl het eerste bij het verschijnen van deze aflevering nog te verhelpen zou zijn. Immers naast *Der alte Orient* en *Europa und einige angrenzende Gebiete* zou men mechanisch ook nog voor de zoovele andere terreinen, waar archæologische vondsten gedaan worden, eenige deelen kunnen beschikbaar stellen. Dit *Handbuch* houdt echter geen rekening, althans in zijn opzet, met die wetenschap die men de 'v e r g e l i j k e n d e archæologie' zou kunnen noemen. Bezwaren tegen een dusdanige studie kan men gemakkelijk inbrengen, evenals tegen de wetenschappen, daarmee op een lijn staande en die den naam inspireerden. Terecht kan men een eigen karakter voor en van

iedere beschaving postuleeren, ook kan men bezwaar maken tegen een al te groote geneigdheid uit gelijkheid in vorm of motief een afhankelijkheid af te leiden, maar dat neemt niet weg dat juist ook de vergelijkende archæologie zoo dikwijls een verrassend licht op het ontstaan dier beschavingen, en aldus ook op die beschavingen zelf kan werpen. Wie voor overtuiging vatbaar is in dezen, leze Dr Roes' bovenvermelde openbare les (blz. 28): hij zal zien hoe noch de klassieke kunst van Zuid-Europa, noch die van Noord-Europa onafhankelijk is van invloeden uit het Oosten.

Naast het wijzen op historische afhankelijkheid heeft de samensteller van een *Handbuch* nog een andere taak, n.l. aandacht te vragen voor de p h æ n o m e n o l o g i e in de door hem beoefende wetenschap. Hieronder valt dus het behandelen van de oplossingen door de dragers der verschillende beschavingen gevonden voor de zooal niet identieke, dan toch gelijksoortige problemen, waarvoor zij zich gesteld zagen. Het is voor de Redactie van het *Jaarbericht* een voorrecht geweest in dit nummer van Ir Forbes een artikel te mogen opnemen, waarin de resultaten van zulk een vergelijkende studie zijn neergelegd, ook al beweegt de schrijver zich buiten de grenzen, die een Vooraziatisch-Egyptisch gezelschap zich gesteld heeft (blz. 431).

Deze dubbele taak, de historische vergelijking en de phænomenologie, kent de samensteller van dit *Handbuch* niet, althans heeft hij het niet noodig geacht iets daarvan bij de inleidende deelen, *Begriff und Geschichte*, *die Quellen* op te nemen; en toch hoe zou de opname een exposé als dat van Mejuffrouw Roes naast het inleidende artikel *Begriff und Methode der Archäologie*, de conceptie als geheel ten goede zijn gekomen.

Dat artikel begint aldus: 'Nur zögernd übernehme ich es einiges... einem Handbuch vorauszuschicken, d e s s e n A r b e i t v o n a n d e r e n g e l e i s t e t i s t'. Buschor had er aan toe kunnen voegen 'und geleitet'. Het is te betreuren niet om den inhoud van het artikel, maar om het *Handbuch* als geheel, dat hij zijn aarzeling wel overwonnen heeft. Hier had de *Herausgeber* aan het woord moeten komen en diens werk had zich ook verder niet mogen beperken tot het ontwerpen van een plan en tot een doorsturen van de ingezonden copie. Dat hij dan uit patriottisme niet veranderd zou hebben de opmerking dat de nood der tijden Duitsche opgravingen in Egypte verhinderde (blz. 62), kan men nog begrijpen; maar een rangschikking van het vinden van Toet-anch-amoen's graf en van de 'koningsgraven' in Ur onder de *Zufallsfunde* doet licht aan internationale jaloezie denken. Dan had hij bovendien moeten zorgen dat het *bis in idem* vermeden ware, o.a. een dubbel historisch overzicht van de opgravingen (blz. 69 en 93), en dan hadde hij er bovendien voor gezorgd dat ze in elk geval met elkaar correspondeerden, zoodat weglaten van de opgravingen van het *Oriental Institute* in Tell Asmar, wel vermeld op blz. 69, op blz. 90 vermeden ware: Had hij ook niet een egyptoloog gevraagd voor het behandelen van de geschiedenis van het schrift in het algemeen, dan zou een zoo algemeene definitie van het begrip ideogrammen in het spijkerschrift, als op blz. 153, ons gespaard zijn. Voor de Grieksche munten in het algemeen, en voor Regling's werk op dat gebied in het bijzonder, moge men de hoogste bewondering hebben, toch kan men zich afvragen waarom aan Wiegand's (trouwens reeds elders verschenen) artikel, slechts alleen een beschouwing over de m u n t e n als hulpwetenschap van het archæologisch onderzoek is toegevoegd. Wie bovendien als Nederlander in de rubriek H o l l a n d op blz. 126 leest van 'Reijksbureau', 'Reijksadviseurs voor Monumenten von Geschiedenis' zal als hij de juiste schrijfwijze van archæologische instituten in b.v. Polen of Yougo-Slavië zoekt, huiverig zijn dit *Handbuch* ter hand te nemen.

Overziet men dus nogmaals conceptie en uitvoering van dit *Handbuch*, dan moet men een tekort aan synthetisch vermogen constateeren, een tekort dat de heer Reimer ook in Stier's b e w e r k i n g van Ed. Meyer's levenswerk waarnam. Eduard Meyer's werk is geen σύστημα meer, en het Handboek is er niet toe uitgegroeid. Dit is niet zoozeer te verwonderen, want juist de synthese die door Boissevain als het kenmerk van den tijd, dat hij de geschiedenis beoefende, genoemd wordt (blz. 4), stelt de laatste jaren eischen, die een theoretisch bezinnen opnieuw aan de orde stellen. Naar die synthese zoekt ook de analyticus, want zonder haar zou hij zijn werk niet kunnen doen.

L e i d e n — B. A. VAN PROOSDIJ

DE LITERATUUR VAN HET OUDE TESTAMENT

PENTATEUCH, PROPHETEN, WIJSHEIDSBOEKEN

Het is niet de bedoeling hier een volledig overzicht te geven van alles wat er in de laatste jaren op oudtestamentisch gebied is verschenen. Daarvoor kan men het *Bibliogr. Beiblatt der Theol. Liter. Zeit.* raadplegen, de Bibliographie van *Biblica* of van het *Bibl. Zeitschrift*. Dit laatste geeft tevens korte kritische opmerkingen bij de voornaamste boeken en tijdschriftartikelen. De bedoeling is eerder aan de hand van de voornaamste publicaties de actuele stand van de studie uiteen te zetten. We zullen dat voor de Pentateuch iets uitvoeriger doen en daarom in dit overzicht terug moeten grijpen naar reeds in een vorig *Jaarbericht* gesignaleerde en besproken boeken. In de andere delen beperken we ons tot de nieuwere literatuur.

I DE PENTATEUCH. Walter Baumgartner bespreekt in de *Theologische Rundschau* 8, 1936: *Alttestamentliche Einleitung und Literaturgeschichte* de opvattingen van de verschillende inleidingen op de H. Schrift en de literatuurgeschiedenissen van Hempel en E. Fascher. Eerst geeft hij een algemeen overzicht van de verschillende stromingen, die zich heden ten dage doen gelden, waarbij natuurlijk de Pentateuchkwestie het leeuwenaandeel opvraagt, om daarna de afzonderlijke publicaties te bespreken. Zijn artikel grijpt voor een deel over dat van P. Humbert heen, dat voor enige jaren verschenen is (*Die neuere Genesisforschung*, ThR 6, 1934) en evenzo loopt het voor een deel parallel aan het artikel van A. Bea (*Der heutige Stand der Pentateuchfrage*, Biblica 16, 1935). Vgl. voor beiden *Jaarbericht* 3, blz. 90. Ook Baumgartner constateert van de ene kant een verder voortschrijdende verdeling in bronnen, en van de andere kant een steeds groeiende scepsis tegen de resultaten en de methode van de litteraire kritiek. Hij bespreekt ook de oorzaken van die scepsis, en concludeert dat die scepsis niet geoorloofd is. Hij wijst op de zwakke punten bij de auteurs, die de bronnensplitsing niet willen aanvaarden en houdt het er voor, dat de voornaamste stellingen van Wellhausen nog onaangetast zijn gebleven. De eigenlijke kwesties worden ten slotte niet uitgevochten in de Inleidingen, maar in de commentaren en monografieën. — De boeken, die dan ook vooral aanleiding hebben gegeven tot deze herhaalde wapenschouw zijn de boeken van B. Jacob: *Das erste Buch der Tora Genesis*, 1934, van U. Cassuto: *La questione delle Genesi*, 1934, en het boek van P. Volz en W. Rudolph: *Der Elohist als Erzähler ein Irrweg der Pentateuchkritik?* 1933. Zij gaan ieder van een heel ander standpunt uit, hebben een heel ander doel en volgen een heel andere methode, maar in zekere zin versterken zij elkaar en vormen een aanval op, wat Volz noemt, het dogma der bronnenscheiding. Voor een vergelijking tussen deze boeken *cf.* M. Buber: *Genesisprobleme* Mon. Gesch. Wiss. Jud. 80, 1936. Het boek van Jacob is een commentaar in grote stijl. Het stelt zich uitdrukkelijk op conservatief israëlietisch standpunt, zowel wat de exegese, als wat de litteraire kritiek betreft. *'Die Genesis ist ein einheitliches Werk, in einem Geist entworfen'*. Hij ontkent niet, dat de schrijver, die in het begin van Davids regering moet gewerkt hebben, bronnen gebruikt heeft, maar het is onmogelijk in de ene grote stroom de bronnen en bijrivieren te onderscheiden. Hij erkent dus wel het probleem, maar berust er in, wanhoopt eigenlijk aan een oplossing. Is dat nodig? Neen, meent ook Closen in zijn uitvoerige bespreking van Jacobs boek: *Biblica* 17, 1936. *'Auch in der Genesis als Werk des Moses... kann eine sich behutsam vorantastende Literarkritik Teile unterscheiden, die Erbgut älterer Quellen sind und solche in denen sich die persönliche Eigenart des literarischen Gestalters des Ganzen starker offenbart'*. Wat de exegese betreft, heeft het bij een diep doordringen in de zin en het verband van een verhaal of van een tekst, toch iets vreemds over zich, een neiging tot overscherpzinnige interpretatie. Uit toevallige eigenaardigheden van taal en stijl worden theologische conclusies getrokken, waarvan men betwijfelen kan of die nu werkelijk door den bijbelsen schrijver zijn bedoeld. Een zelfde geest ten opzichte van de kritische problemen spreekt ook uit de commentaar op Genesis van C. Ch. Aalders verschenen in de serie van de Korte Verklaring, waarvan het eerste deeltje met de inleiding in 1933 is verschenen,

de twee volgende in 1936. Hij meent, dat de inhoud van de Pentateuch, de wetten en reisverhalen van Moses afkomstig zijn, maar het boek als geheel geschreven moet zijn onder de regering van Saul. Een voorbeeld van zijn poging tot harmoniëren vinden we ook in *The Evangelical Quarterly* 9, 1937 in het artikel: *By whom was Josef sold to the Ismaelites*, waarin hij dezelfde mening verdedigt als in zijn commentaar. Ook Cassuto a.w. ziet Genesis als het werk van één hand. Zijn boek is geen commentaar als van Jacob, maar een onderzoeking naar de waarde van de bronnenhypothese. Hij erkent wel, dat Genesis uit bronnen is ontstaan, maar die bronnen vormen geen aaneengesloten geschriften, die een redactor onveranderd en mechanisch in elkander gezet heeft. In een slothoofdstuk geeft hij zijn eigen theorie vgl. *Jaarbericht* No 3, 1935. Een geniale geest zou uit het uiteenlopende materiaal, dat in de traditie van het volk leefde, een keuze hebben gedaan. Vgl. ook C. Bernheimer: *La questione delle Genesi di U. Cassuto* Rev. Stud. Orient. 16, 1936 en het antwoord van Cassuto.

P. Heinisch, van wiens hand een commentaar op Numeri verscheen: *Das Buch Numeri* Bonn 1936 zoekt de oplossing in een voortdurende aanvulling van het bestaande mosaïsche boek. Voor zijn commentaren op Exodus en Levitic. vgl. *Jaarbericht* No 3, 1935. Dus ook hier blijft hij bij de aanvullingshypothese. In Numeri worden naast de wetten van Moses ook wetten gevonden uit de tijd van de rechters, uit de latere koningstijd en zelfs van na de ballingschap. Ook het historisch materiaal bevat tradities, die eerst in de na-mosaïsche tijd zijn opgetekend.

Hierbij aansluitend verwijzen we nog naar het boven reeds aangehaalde artikel van P. Humbert: *Die neuere Genesisforschung*. Hij neemt een bestaande kern van beperkte omvang aan, die vervolgens door verschillende scholen geleidelijk zou zijn aangevuld. In dezelfde geest spreekt zich M. Buber uit, die, wat we nu gewoonlijk de bronnen J, E en P noemen, als typen van tendenzen wil zien. Hij spreekt van een *'frühhöfischen, sagenfreudigen'*, van een *'frühprophetischen'* en van een *'frühpriesterlichen'* tendenz. Het auteurschap is niet *'etwas einmaliges'*, maar een steeds voortschrijdend proces, dat zich ten slotte voltrekt bij den man, die voor de compositie van het geheel verantwoordelijk is.

Hiermee zijn we eigenlijk weer genaderd tot de bronnenhypothese, die we meer verondersteld dan verdedigd vinden in de overigens uitstekende commentaar van Dr W. J. de Wilde op Leviticus, verschenen in *Tekst en Uitleg*. De bronnensplitsing wordt nog verder doorgevoerd o.a. door Von Rad: *Die Priesterschrift im Hexateuch*, 1934, die een dubbele P-bron onderscheidt. Hij schijnt overigens weinig bijval gevonden te hebben en dat is begrijpelijk. Zelfs in een zo strak gebouwd geheel als Gen. 1 onderscheidt hij een dubbelverhaal. W. J. Pythian-Adams meent in een artikel in *The Church Quarterly Review* 123, 1936 *The origin and evolution of Deuteronomy* meer dan een stadium te kunnen constateren, waarin dat boek tot stand gekomen is.

Het is hier, dat we het best melding kunnen maken van het artikel van E. Fascher in Paulys *Real-Encyclopädie 2. Reihe 5. Band* onder het woord *Testament*. Hij geeft daarin een korte geschiedenis der literatuur dienaangaande. In een ontegenzeglijk zeer aanschouwelijk en levendig overzicht behandelt hij het ontstaan van de Pentateuch in het historisch verband. En zo ook de andere boeken van het O.T. Aanvaardt men echter de bronnensplitsing niet of minstens niet in die mate, dan valt heel zijn opzet. De literatuurgeschiedenis, die men wil schrijven, steunt uitsluitend op de vooronderzoekingen. Hetzelfde kan men zeggen van het prachtige werk van Hempel, dat hier, als te bekend, niet verder gekarakteriseerd behoeft te worden.

Het boek, dat misschien wel de sterkste aanval is op de gevestigde overtuiging der *critici* is het boek van P. Volz en W. Rudolph: *Der Elohist als Erzähler ein Irrweg der Pentateuchkritik*, Beih. ZAW, 1933. Na een reeks van algemene opmerkingen tegen de bronnenhypothese, die weinig bewijzen, wordt speciaal het bestaan van E en J in de hoofdstukken 15—50 van Genesis onderzocht, en in een aanhangsel ook twijfel geopperd aan het verhalend karakter van P. Wat we van P bezitten zijn geen verhalen parallel aan J of de vermeende E, maar eerder theologische beschouwingen. Wanneer hun boek ondanks de vele juiste opmerkingen en vaak juiste analysen weinig instemming ontmoet heeft bij de *critici*, dan mag men dat niet alleen wijten aan de vasthoudendheid en de hardleersheid van de laatstgenoemden, maar eerder aan het feit,

dat de schrijvers hun eigen theorie schaden door overdrijving, nu ook alle oneffenheden willen wegwerken en in een geforceerde harmonie vervallen. Vandaar o.a. de weinig vleiende opmerking van J. Battersby-Harford in *The Expos. Times* 47, 1936 *Problems of the Pentateuch 'it seems to me he also displays a childlikeness of mind which makes him blind to phenomena, which are clear to other minds'*.

Fr. Dornseiff, wiens artikelen over Genesis en Exodus *Antikes zum A.T.* ZAW NF 11 en 12 reeds zijn aangegeven in *Jaarbericht* No 3, 1935, zet zijn artikelen voort over Exodus en Numeri ZAW NF 14, 1937. Hij wil door vergelijking met de Griekse literatuur aantonen, dat bronnensplitsing overbodig is, dat die rijke afwisseling van kultus-, moraal- en rechtsregels, waar geschiedverhalen tussendoor zijn gevlochten, met opzet is aangebracht om de lezers te boeien. Als grondbeginsel meent hij voor alle antieke literatuur de wet van de *'grosser Mimesis'* te kunnen opstellen, waaronder hij verstaat, dat de hoorders en lezers het aangenaam en mooi vinden door toespelingen, door imitatie en omvorming herinnerd te worden aan een bekend gegeven. Dat gegeven kan ook in hetzelfde werk uitgedrukt liggen, vandaar de gelijkvormige verhalen en herhalingen. Er is vroeger reeds gewezen op de problematische waarde van zijn materiaal, dat zonder onderscheid van tijd en ruimte wordt aangevoerd. Nuttiger zou zijn een vergelijking onder dit opzicht met het Gilgamešepos, waar Jirku al op gewezen heeft *Altorientalischer Kommentar z. A.T. Anhang* II.

Een van de voornaamste oorzaken, die een terugslag heeft gebracht ten nadele van de bronnenhypothese is de archeologie. In zijn bovenaangehaald artikel meent Baumgartner te moeten besluiten, dat de resultaten van de litteraire kritiek ook door de archeologie niet wezenlijk zijn aangetast en hij haalt voor die mening ook Albright aan, die echter in *The Archaeology of Palestine and the Bible* (uitgave van 1932) een tussenpositie inneemt en meent, dat noch de radicale vleugel noch de ultra-conservatieve vleugel door de archeologie in het gelijk worden gesteld (pag. 175—6). Enigszins anders oordeelt J. W. Jack *The Bearings of Archaeology on Old Testament Criticism*, The Expos. Times 47, 1937. Al bestrijdt hij niet het bestaan van bronnen, zo meent hij toch, dat de archeologie wel bewezen heeft, dat er geen reden is ons aan een zo late datering, als door Wellhausen en Kuenen geschiedde, te houden, speciaal wat betreft J en E, die best gelijktijdig of kort na de feiten, verhaald in de Patriarchengeschiedenissen, kunnen zijn ontstaan. Terwijl L. Woolley in het tweede gedeelte van zijn boek *Abraham: Recent discoveries and Hebrew Origins*, London, 1936 de nadruk legt op de eenheid van de mondelinge traditie en bewijst, dat de gemeenschappelijke overleveringen van E en J voor het koningschap moeten dateren, zo gaat R. Dussaud in zijn boek *Les Découvertes de Ras Shamra et l'Ancien Testament*, Paris, 1937 veel verder. Al zijn verschillende van zijn conclusies, bij de vaak nog onzekere interpretatie der teksten, voorbarig, toch schijnt hij gelijk te zullen krijgen, wanneer hij beweert, dat door die vondsten de school van Wellhausen gedwongen is haar resultaten te herzien, en zelfs de reactie van Gunkel onvoldoende is geweest. De waarde van de bijbelse teksten is onderschat (inleiding), en in zijn conclusie zegt hij, dat men er van zal moeten af zien, in het bijzonder wat de patriarchenverhalen betreft, in het O. T. een verzameling van kleine onafhankelijke geschiedenissen te zien, die door de schrijvers van de 8ste en 7de eeuw willekeurig tot een doorlopend verhaal zijn verenigd.

We zouden in dit verband nog willen wijzen op de meer populaire uitgaven van Dr. A. Leimbach *Die biblische Urgeschichte Gen. 1:1—11:9*, Fulda 1937 en van H. Frey *Das Buch der Anfänge (Gen. 1:11)* 1935 en *Das Buch des Glaubens (Gen. 12:25)* 1936 Stuttgart. Zij doen daarin geen zelfstandig onderzoek, maar de eerste geeft wat de beste katholieke, de tweede wat de protestantse auteurs houden omtrent het boek Genesis.

Ten slotte heeft dit overzicht geen belangrijk nieuw werk naar voren kunnen brengen, dat het kritisch probleem opnieuw belicht en waar niet reeds vroeger op gewezen was. Voor een groot deel mag dat te wijten zijn aan de verminderde belangstelling voor kritische vraagstukken en de stijgende interesse voor de godsdienstige kant van de H. Schrift, die ook verreweg het voornaamste is, zoals ook Dr Joh. de Groot uiteengezet heeft in zijn inaugurale rede gehouden te Utrecht getiteld *Exegese* Groningen—Batavia, 1936 en S. du Toit in zijn inaugurale rede gehouden te Potchefstroom *'n Nuwe Fase in die strijd om die Ou Testament*, Pretoria 1937. Deze laatste gaat zelfs de strijd om het O. T. na van de oudste tijden af tot op onze dagen toe

en geeft de houding aan, die de hedendaagse gereformeerden Protestanten tegenover de verschillende problemen moeten innemen. Maar al moet men aan de kritiek een lagere plaats toekennen, dan zij vroeger veelal innam, men mag toch niet vergeten, dat men geen wetenschappelijk verantwoord beeld van de theologische opvattingen van het oude Israël kan krijgen, noch van zijn historie of literatuur, zonder die kritische problemen tot een redelijke oplossing te hebben gebracht. Het voornaamste daarvan is wel de tijd van het ontstaan en het karakter van de vermeende bronnen. Zijn die geschriften inderdaad uit de tijd, die de traditionele opvatting er voor aangeeft; dan is ook het traditionele beeld, dat het O. T. geeft van Israëls historie en religie betrouwbaar en waar, al mogen er dan enige wetten en voorschriften of historische verklaringen later zijn ontstaan.

II De Propheten. Voor de boven geuite mening, dat de godsdienstige vraagstukken van de H. Schrift meer de belangstelling genieten dan de kritische, kan de rijkere literatuur dienen, die de laatste tijd verschenen is, over de profeten en de wijsheidboeken. We verwijzen hiervoor naar het overzicht over de religie van Israël.

Wat Jesaja betreft, S. Mowinckel schreef een helder en uitstekend orienterend overzicht *Neuere Forschungen zu Deuterojesaja, Tritojesja und den Aebäd-Jahwä Problem*, Acta Orientalia 16, 1937. — R. B. Scott tracht uit taal, stijl en inhoud te bewijzen, dat hoofdstuk 35 van het boek Isaias tot Deuterojesaja behoort *The Relation of Isaiah chapter 35 to Deuterojesajah AJSL* 52, 1935/6. — J. Buda wil uit het eenvormig gebruik van de Godsnamen in het boek Isaïas een argument construeren voor de eenheid van het boek: J. Buda, *Nomina divina in libro Isaiae*, Biblica 18, 1937. — Van katholieke zijde verscheen een uitstekende commentaar op Isaïas 1—39 van de hand van Dr J. Fischer *Das Buch Isaïas*, Bonn, 1937. Volgens de aard van de collectie, waarin het werk verscheen, is het op een ruimere lezerskring berekend. Dr Fischer was misschien als geen ander de aangewezen man voor deze commentaar, waartoe hij reeds twintig jaar geleden werd aangezocht en waar verschillende speciaalstudies hem toe hebben voorbereid. De kwestie van de zgn. Deutero- en TritoIsaïas onderzoekt hij hier niet verder, maar sluit zich aan bij de traditionele opvatting van eenheid van auteur. — Bijzonder moet zijn korte en klare behandeling van de messiaanse profetie in 7:14 naar voren gebracht worden. — Dr J. S. van der Ploeg schreef een monografie *Les Chants du serviteur de Jahvé*, Paris, 1936. Het eerste gezang beperkt hij tot 42^{1-4} en houdt $^{5-9}$ voor een gezang op Cyrus. Verder rekent hij daartoe 49^{1-6}, 50^{4-9} en 52^{13}—53^{12}. Hij beschouwt al die liederen wel als van één auteur, maar toch als geheel losstaande van de actuele contekst. Hij meent, dat er ook geen reden aan te geven is voor hun tegenwoordige plaatsing. In de exegese en de vraag naar den persoon van den dienaar van Jahweh geeft hij een duidelijk overzicht van de verschillende meningen om ten slotte tot de directe messiaanse zin te besluiten. —

Als no. 13 van de serie van het *Handb. z. Alt. Test.* onder leiding van O. Eissfeldt schreef Alfr. Bertholet een commentaar op Ezekiël *Hesekiël*, Tübingen, 1936. Het zal wel een zeldzaamheid zijn, dat een auteur veertig jaar later een nieuwe commentaar schrijft, zo grondig verschillend van zijn eerste werk. Zijn vroegere commentaar is verschenen in 1897 in *Martis Kurzen Handkommentar*. Het nieuwe is vooral, dat hij nu ook meent, dat het boek in zijn tegenwoordige vorm niet van Ezekiël zelf is, zelfs niet in een eerste redactie, die later gewijzigd en uitgebreid zou zijn. Ezekiël zou slechts een reeks van ontwerpen op losse bladen hebben nagelaten, die door een of meer redacteuren tot een geheel zouden zijn verwerkt. Hij meent ook, dat Ezekiël zelf van verschillende stukken verscheidene ontwerpen heeft gemaakt, die door latere handen ineen zouden zijn gewerkt. Vandaar de herhalingen en uitweidingen in het boek. Hij beproeft de parallelrecensies te scheiden en drukt ze in zijn commentaar naast elkaar. Toch is hij zich het problematische van die schifting volkomen bewust. Verder constateert hij in het boek nog talrijke glossen en toevoegingen, die ook een oorzaak zijn, dat de stijl van het tegenwoordige boek zo ingewikkeld is. Wat volgens hem vooral verwarrend heeft gewerkt bij de redactie van het boek, is de vergissing, dat Ezekiël uitsluitend in de ballingschap zou hebben gepredikt. In werkelijkheid zou Ezekiël eerst in Jerusalem zijn opgetreden, daarna enige tijd in een andere plaats van Judea, en eerst in 585 naar Babylon zijn gegaan. Hetzelfde heeft hij ook verdedigd

in *Hesekiëlprobleme*, Forschungen und Fortschritte 12, 1936 en in *Mélanges Franz Cumont*, Bruxelles 1936. Vgl. voor de kwestie Jaarbericht 3, 1935. De zwakheid van die thesis is, dat hij herhaaldelijk gedwongen is de tekst te wijzigen, waardoor zijn redenering een objectieve basis mist. De persoon van Ezekiël ziet hij als een epilepticus, waardoor echter de profeet niet gedegradeerd wordt, daar God ook de epilepsie als een middel tot het doel van zijn profeteren kan gebruiken. De symbolische handelingen beschreven in het boek beschouwt hij als werkelijk uitgevoerd. Hij houdt ze voor magische handelingen, hoewel de gedachte aan magie nauwelijks meer bewust is bij Ezekiël. (Cf A. v. d. Born: *De symbolische handelingen der O. T. Profeten* voor de tegengestelde mening). — De commentaar van G. A. Cooke in de ICC 1936 houdt zich meer aan de traditionele opvatting. Het eerste plan en de eerste tekst gaan op Ezekiël terug. Maar zijn oorspronkelijk chronologisch plan is door latere handen verbroken, die een ander plan hebben gevolgd en daardoor vaak verwarring gebracht. Ook moeten glossen en tekstveranderingen op rekening van die lateren worden geschoven. De commentaar van Bertholet was hem blijkbaar niet bekend, maar het werk van Torrey en Herntrich, die een zelfde mening als B. verdedigden, kent hij en met alle waardering voor hun ernstige pogingen om de moeilijkheden op te lossen, meent hij toch hun opvatting omtrent de judese werkzaamheid van Ezekiël en de samenstelling van zijn boek uit parallelrecensies te moeten afwijzen. Bijzonder weldadig doet zijn *Preface* aan, waarin hij het bovennatuurlijk karakter van de Profeten erkent. Het is bijzonder interessant het artikel van J. A. Bewer *Das Datum im Hesekiël 33:21* in ZWNF 13, 1936 te vergelijken met de uitleg van Bertholet, die o.a. uit die tekst besluiten wil tot een verblijf van Ezekiël in de nabijheid van Jerusalem.

H. H. Rowley zet in de *Exp. Times* 47, 1935 *Some Problems in the Book of Daniël* de verschillende meningen over de compositie van het boek uiteen en verdedigt zelf de eenheid van het boek in die zin, dat alles van een zelfden auteur zou stammen, die na elkaar de verschillende stukken zou hebben uitgegeven, deels in het aramees, deels in het hebreeuws, en die hij later, van een inleiding voorzien, tot een geheel heeft verzameld. De tweetaligheid was in de tijd van het ontstaan (de tweede eeuw), niet zo vreemd als ons dat lijkt. Al hebben we daar geen voorbeelden van in het O. T.[1]), in de latere joodse literatuur vinden we vaak hebreeuws en aramees naast elkaar. Verder wijst hij in de verklaring van de vier wereldrijken de theorie van Eerdmans en Beek af. Hetzelfde doet Aage Bentzen in zijn commentaar op Daniël verschenen in het *Handb. z. A. T.*, Tübingen, 1936. B. beroept zich op 2[14] waar het vierde rijk blijkbaar een gedeeld rijk is en de andere rijken dus ook geen symbolen van de babylonische koningen Nebukadnezar, Nabonid en Belsazar kunnen zijn en ook de steen niet Cyrus kan aanduiden. Het boek moet volgens B. dan ook na Alexanders dood zijn ontstaan. In de jaarweken ziet hij een onnauwkeurige berekening van het aantal jaren tussen 586 en 167. De blijvende waarde van die profetie is de getuigenis van de geloofstrouw.

Evenals van de commentaar op de Kleine Profeten van Th. H. Robinson, *Die Zwölf kleinen Propheten, Hosea bis Micha (Handb. z. A. T.)*, Tubingen, 1936 is ook in de collectie van *Die Heilige Schrift des Alten Testament* onder leiding van Dr Feldmann en Dr H. Herkenne de eerste helft van een commentaar op de kleine Profeten verschenen. Dr J. Lippl en J. Theis, *Die zwölf kleinen Propheten, 1. Hälfte, Osee-Michäas*, Bonn, 1937. Het werk van Lippl dat Osee, Jonas en Micheas zou omvatten, is, daar hij in 1935 gestorven is, door Dr Herkenne voltooid. Als karakteristieken merken we op, dat Lippl het huwelijk van Osee als een werkelijk huwelijk beschouwt, dat Osee niet zonder meer de cultus en de offers verwerpt, maar alleen, zoals ze in zijn tijd beoefend werden. Lippl beroept zich daarvoor op Os. 9[4]. Het boek Joël vormt een eenheid en is van één hand. Amos is niet de eerste, die het ethisch monotheïsme predikte, reeds voor hem deed Nathan dat bij David. Abdias beschouwt hij als de oudste profeet. Hij zou onder Joram zijn opgetreden. De verovering van Jerusalem, waarop hij zinspeelt, is die van 845. Omtrent de al of niet geschiedkundige waarde van het boek Jonas drukt hij zich zeer gereserveerd uit, vooral met het oog op Matt. 13[39], maar houdt toch de mogelijkheid open, dat die

[1]) de S. vergeet blijkbaar de Arameesche stukken van Esdras

tekst een zuiver litteraire zinspeling is of het voorstellen van een typus. — Dr A. H. Edelkoort bedoelt in zijn boek *Nahum Habakuk Zefanja*, Amsterdam, 1937 geen eigenlijke commentaar op deze profeten te leveren, maar zoals de ondertitel ook aangeeft, hun betekenis voor onze tijd te laten zien. Het is een uitstekend werk. Hij schildert uitvoerig de tijd van hun optreden, gaat grondig op hun tekst in en dit alles aan de hand van de beste bronnen en trekt dan de conclusie voor den modernen mens om hem te sterken in zijn strijd tegen de wereldse machten. — Als belangrijke detailonderzoekingen noemen we de artikelen van H. Bardtke, *Jeremia der Fremdvölkerprophet*, I ZAW NF 12, 1935; II ZAW NF 13, 1936 en R. Press, *Das erste Nachtgesicht des Propheten Sacharja* ZAW NF 13, 1936 en vooral H. Schmidt, *Das vierte Nachtgeschicht des Propheten Sacharja*, ZAW NF 13, 1936.

III De Wijsheidboeken. Op het boek der Psalmen, dat we het best onder deze groep rangschikken uit practische overwegingen, verschenen verschillende katholieke commentaren, die allen voor een ruimere lezerskring zijn bestemd zo o.a. van Dr E. Kalt *Die Psalmen übersetzt und erklärt*, Freib. i. Br., 1936, van J. Calés *Livre des Psaumes traduit et commenté*, Paris, 1936, 2 dl. In de collectie *La sainte Bible* onder redactie van L. Pirot schreef de inmiddels overleden E. Pannier *Les Psaumes*, Paris, 1937. De inleiding reproduceert vrijwel letterlijk het artikel van denzelfden auteur verschenen in 1912 in de *Dictionnaire de la Bible* van Vigouroux. Met de nieuwere literatuur is vrijwel geen rekening gehouden. Tussen de ongewijzigde tekst van 1912 vindt men alleen het artikel van Dom de Bruyne in de *Rev. Bénéd.* van 1930. De commentaar zelf is, naar enige steekproeven te oordelen, vlot, duidelijk en overzichtelijk en houdt met het oog op de lezerskring rekening met de Vulgaattekst. — Van een soortgelijke opzet, maar veel beter op de hoogte is de commentaar van Dr H. Herkenne, *Das Buch der Psalmen*, Bonn, 1936. Niet dat hij zich aansluit bij de heersende opvattingen, integendeel hij blijkt zeer sceptisch omtrent de *formgeschichtliche* methode en zoekt zijn kracht in een zeer zorgvuldige tekstkritiek, die hem de basis levert voor een objectieve en zakelijke uitleg. Een uitvoerige inleiding behandelt duidelijk de verschillende kwesties. P. A. Munch stelt in een artikel *Die jüdische "Weisheitspsalmen" und ihre Platz im Leben*, Acta Orientalia XV, 1936, de latere joodsche psalmen tegenover de oud-israëlietische psalmen. Zij zouden een nabootsing van deze laatsten zijn en beïnvloed zijn door de Wijsheidliteratuur. Zij zouden in de scholen zijn ontstaan, gedeeltelijk als godsdienstoefeningen (*Schulandachtspsalmen*) gedeeltelijk tot onderrichting (*Unterrichtspsalmen*). — Een voorbeeld van methodische opzet en logische uitwerking is het boek van Dr J. Schmidt, *Studiën zur Stilistik der Alttestamentlichen Spruchliteratur*. Na een inleiding, waarin hij o.a. de betekenis van het woord *maschal* aangeeft als 'het vaststaande' of nader omschreven *die in ihrer Wahrheit für das praktische Leben gültige und feststehende Weisheitslehre*, behandelt hij de bouw der spreuken. De enkelvoudige spreuk is de grondvorm voor de meerledige spreuk, terwijl de tweeledige de *litteraire* grondvorm is. Na het onderzoek van de grammatica en de syntaxis, die hem alleen een voldoende basis lijken van onderzoek, komt hij tot de conclusie, dat men inderdaad van een eigen literatuursoort kan spreken, niet alleen op grond van de inhoud, maar ook op grond van de vorm. In een aanhangsel behandelt hij de verhouding tot de babylonische en egyptische literatuur, ook alleen naar de vorm. De vergelijking met de babylonische is nogal vluchtig, terwijl in Babylonië toch juist de oudste vorm van de wijsheidsspreuken in de vele enkelvoudige spreekwoorden schijnt behouden te zijn. Dr B. Gemser schreef in de serie *Handb. z. A.T.*, een geleerde commentaar op *Sprüche Salomos*, Tübingen, 1937. Hij heeft hier veel van zijn materiaal, dat hij in zijn vroegere commentaar, verschenen in *Tekst en Uitleg*, niet kon publiceren, op kunnen nemen, vanzelfsprekend met verwerking van nieuwere literatuur. Het boek van Schmidt, dat wel in de literatuurlijst wordt geciteerd, schijnt hij niet meer te hebben kunnen gebruiken, ten minste men vindt er geen sporen van in zijn paragraaf over de *Form der Sprüche*. Zo brengt hij ook de *maschal* nog in verbinding met het begrip heersen. — Het boek van O. Rankin, *Israels Wisdom Literature. Its bearings on Theology and the History of Religion*, Edinburg, 1936 heb ik niet in kunnen zien. A. Drubbel M. S. C. gaf zijn artikelen verschenen in Biblica 17, 1936, als doctoraats-dissertatie uit onder de titel *Les livres Sapientiaux d' Israel*

dans leurs sources pré-exiliques, Rome 1936. Het is een tegenhanger van het boek van Schmidt in zover hier niet de vorm, maar de inhoud der Wijsheidboeken wordt behandeld. Hij gaat niet alleen de samenhang na met de profetische boeken, die inderdaad zeer nauw is, maar zelfs met de Pentateuch. Zonder voldoende grond zoekt men de oorsprong van de leer der Wijsheidboeken bij andere volken. Verder verscheen nog een vermeldenswaardig artikel van Lange, *The Wisdom of Salomon and Plato*, JBL 55, 1936 en vooral het zeer interessante en instructieve artikel van G. Bertram, *Die religiöse Umdeutung altorient. Lebensweisheit in der griechische Uebersetzung des A.T.*, ZAW NF 13, 1936, waarin hij aantoont hoe de Sept. vertalers de dikwijls nuchtere profane waarheden door veranderingen of toevoegingen een religieuze betekenis hebben gegeven. Hier kan het best het artikel vermeld worden van W. Knox *The divine Wisdom* JThSt 38, 1937. — Volgens G. Hölscher behoort het boek Job tot de jongere Wijsheidgedichten. G. Hölscher *Das Buch Hiob, Handb. z. A.T.*, Tübingen, 1937. In de oorspronkelijke kern zelfs is aramese invloed te constateren. Verder herinnert het door zijn karakter aan het Hellenisme. Het zou afhankelijk van Jerem. zijn, maar voor Sirach, zodat de tijd van ontstaan moet vallen tussen 400 en 200. Het verhalende gedeelte zou ontleend zijn aan een volksvertelling, maar het optreden van de drie vrienden vinding van den auteur zijn. Als latere invoegingen beschouwt hij de gedichten over de struisvogel, het nijlpaard, de krokodil, het gedicht over de woning der wijsheid en de rede van Elihu. Ook de woorden van Job zelf zijn door latere handen aangepast aan de orthodoxe vergeldingsleer. In de commentaar zelf is op te merken zijn uitleg van 19 : 25, waarin hij leest, dat Job hoopt *na zijn dood* te zien, hoe God hem hier op aarde recht zal verschaffen. Vgl. ook *ZAW NF* 12, blz. 277. Een afzonderlijke plaats tussen de bijbelboeken neemt het Hooglied in. K. Kuhl *Das Hohelied und seine Bedeutung*, ThR 9, 1937 geeft met uitvoerige literatuuropgave een historisch overzicht van de verschillende verklaringspogingen van het Hooglied, waarvan geen een hem bevredigt. Zelf neigt hij het meest tot de fragmentenhypothese met de realistische opvatting. Vgl. ook het literatuuroverzicht van H. H. Rowby *JThS*, 1937. — Een originele commentaar op het Hooglied verscheen van de hand van A. Hazan *Le cantique des cantiques enfin expliqué suivi de la belle et le pâtre*, Paris [1936]. Niet alleen is het boek opvallend door zijn luchtige en satyrische taal, maar vooral door de afwijkende methode van behandeling, waar echter de duidelijkheid en overzichtelijk niet bij wint. Voortdurend worden verschillende kwesties door elkaar behandeld, zodat veelvuldige herhalingen en verwijzigingen nodig zijn. Van verscheidene woorden geeft hij een nieuwe philologische verklaring, die vaak zeer aannemelijk lijkt. Het karakter van het Hooglied beschrijft hij gedeeltelijk in het derde hoofdstuk: *Le parallélisme du Cantique* en gedeeltelijk in het vierde: *Le théatre du cantique*. Hij ziet het als liederen die gezongen werden door een zanger of zangeres met nauw medeleven van het publiek, zoals bij de *fandango* of *saeta* der Andalusiërs, of de *hedjaz* der Turken, de *ispehan* der Arabieren. Driemaal wordt hetzelfde thema opgenomen om telkens breder uitgewerkt te worden. Dit verstaat hij onder parellelisme. Het zou een satyre op Salomon zijn en een overblijfsel van een veel omvangrijker literatuur van die aard. De schrijver heeft een wel wat eenzijdige verering voor alles wat joods is, maar wijkt juist af in het beste van de israëlietische traditie, die het Hooglied niet als profaan beschouwde, maar als heilig. Dat het door de doctoren der wet als heilig boek zou zijn aangenomen alleen, omdat de naam Salomon er in voorkomt, is niet aannemelijk. Daarmee wordt niets afgedaan aan de philologische en litteraire kwaliteiten van het boek, die zeker helpen bijdragen tot een beter begrip, maar er is geen poging gedaan er iets hogers in te zien.

Daar de geschiedenis afzonderlijk behandeld wordt, volstaan we hier met het vermelden van de commentaren op de historische boeken van Dr A. Leimbach *Die Bücher Samuel*, Bonn, 1936, die een paraphrase op de geschiedenis geeft en weinig exegetisch nieuws brengt, van Dr C. van Gelderen *de Boeken der Koningen*, waarin hij I Kon. 12^{22} tot 2 Kon. 1—4 behandelt, en van Dr A. Noordtzij *de Boeken der Kronieken, Eerste Deel I Kronieken 1—29*. Dr Noordtzij heeft de inleidingskwesties voor het tweede deel bewaard. Men betreurt, dat de S. niet zijn volledig materiaal met verwijzing naar de bronnen kan geven. Maar ook zoo kan men zijn werk

waardeeren om het zelfstandig onderzoek en zijn voorzichtig oordeel, dat zich niet door de meening van anderen laat beinvloeden. De laatste commentaren zijn beide verschenen in de collectie van de *Korte Verklaring*, die voldoende bekend is, zodat het onnodig is ze hier nog nader te karakteriseren.

Tot slot van dit overzicht van de exegetische literatuur moeten we nog de tekstverzameling vermelden van J. Brierre-Narbonne: *Exégèse aprocryphe des prophéties messianiques de L'A.T.*, Paris, 1937 nadat in de vorige jaren reeds verschillende soortgelijke werken van zijn hand waren verschenen over de talmud en de targums.

Nijmegen — P. J. COOLS O. P.

TEKST EN TAALKUNDE, GESCHIEDENIS, VERGELIJKENDE GODSDIENSTGESCHIEDENIS, RELIGIE VAN ISRAËL

TEKST EN TAALKUNDE. Onze eerste vermelding kan niet anders zijn dan die van de voltooiing der derde editie van Kittel's *Biblia Hebraica*, welke de uitgever, wiens naam onafscheidelijk daaraan verbonden is, niet meer heeft mogen beleven. Ze werd na den dood van den bewerker beëindigd door A. Alt en O. Eissfeldt, onder medewerking van vele geleerden, onder wie allereerst moet worden genoemd P. Kahle, die de verzorging van den masoretischen tekst op zich nam. De bedoeling van deze volstrekt nieuwe bewerking van den tekst van het O.T. werd reeds in het derde Jaarbericht, blz. 86, voldoende uiteengezet. Met de uitgaven in 1936 van het boek Jozua door M. Noth, Richteren door R. Kittel†, en in 1937 van Daniël (Baumgartner), Ezra en Nehemia (H. H. Schaeder en J. Begrich) en Kronieken (J. Begrich) is het standaardwerk door de Priv. Württ. Bibelanstalt volledig beschikbaar gesteld.

Over de masoretische tekst-vocalisatie verscheen van P. Leander een posthuum opstel: *Bemerkungen zur palästinischen Ueberlieferung des Hebräischen*, ZAW NF 13, 1936, 91; hij verdedigt tegenover P. Kahle de waarschijnlijkheid, dat de Tiberiënsische Masoreten daar, waar ze een uitspraak volgen, die verschilt van de oudere Palestijnsche punktatoren, teruggaan op oude, nog niet opgemerkte, traditiebronnen; voor de correcte Tiberiënsische laryngaaluitspraak wil hij daarbij denken aan Judeesche tradities, blijkbaar ook voor andere door hem opgesomde verschillen.

Een bijzonder belangrijke studie gaf R. Gordis: *The biblical text in the making*, a study of the Kethib-Qere, 1937; dit onderzoek over het verschijnsel van de Kethib in de Masora, mag met zijn 86 staten en staatjes van verschillende gevallen een model heeten van zelfstandigen arbeid en uitwerking. De schrijver verwerpt de theorieën, dat KQ varianten van manuscripten of correcties van foutieve lezingen zouden zijn; zijn hoofdgedachte is, dat er verschillende stadia in KQ zijn: het *oorspronkelijke* stadium is KQ als vermijding van blasphemie (lezing van het *tetragram*) en onwelvoeglijke uitdrukkingen, òf (wegens het ontbreken van een vocalisatiesysteem) een hulpmiddel voor correcte lectuur; een *secundair* stadium — zij 't niet in tijdelijken zin — is KQ als instrument voor de bewaring van oude tekstvarianten, welke resultaat waren van vergelijking van oude standaard-uitgaven met een bestaand (vóór 70 n. Chr.) tekstarchetype; uit dit oogpunt bewaart de KQ de vermelding van de oudste en belangrijkste collatie van Bijbelhss. Een *derde* stadium vertegenwoordigt een klein aantal latere KQ, die voortkwamen uit variante lezingen van latere hss., toen (na 70) het archetype was verdwenen, maar deze zijn niet in alle handschriften gelijk.

Op het gebied der versiones viel in onze verslagperiode een opzienbarende ontdekking, nl. de vondst van vijf stukken papyrus in de *John Rylands Library*, afkomstig uit twee stukken mummiecartonnage. Ze zijn door C. H. Roberts: *Two biblical papyri in the John Rylands Library*, Manchester 1936, uitgegeven en verklaard als stukken van een Joodsch Thora-*handschrift* in Grieksche vertaling uit de tweede eeuw v. Chr., bevattende verzen uit enkele Dt.-hoofdstukken. H. G. Opitz en H. H. Schaeder schreven er over in ZNTW 35, 1936, 115: *Zum Septuaginta-Papyrus Rylands Greek 458*, die de gevonden teksten als getuigen van een zelfstandige tot nu toe onbekende

Sept.-recensie beschouwen; vgl. ook de artikelen van C. A. Phillips: *The oldest Biblical Papyrus, and a Leaf from a Testimony Book*, ET 48, 1936/7, 168 en van J. Hempel: *Zum griechischen Dt.-Text des 2. Jahrhunderts a. C.*, ZAW NF 14, 1937, 115; de laatste legt er den nadruk op, dat deze vondst een versterking beteekent voor de these van een Oerseptuaginta.

Wat de tekstcritiek betreft, kunnen we weer aansluiten aan Jaarbericht n° 3, 88 en wijzen op de voortzetting van het werk van Fr. Wutz, die in zijn nieuwe publicatie: *Systematische Wege von der Septuaginta zum hebräischen Urtext*, 1937, XIX en 1027 blz., tracht zijn vroegere stellingen aan de hand van talrijke soms zeer willekeurige, reconstructies te verifieeren. Hij neemt den tekst van de Septuaginta (Cod. B) als uitgangspunt en tracht met behulp van de verschillen van de LXX en de Masora te komen tot herstel van den oervorm (!) van den Hebreeuwschen tekst; de wijze, waarop de oude vertalers nl. met den verdorven grondtekst hunner dagen handelden, is volgens Wutz, een zekere aanwijzing om tot herstel van dien tekst te komen; alle tekstverschillen wijzen op de een of andere foute lezing van den oud-Hebreeuwschen tekst, die langs zuiver tekstcritischen weg is te herstellen.

Deze mechanische opvatting van de verschillen tusschen Grieksche vertaling en Hebreeuwschen tekst bestreed G. Bertram, *Das Problem der Umschrift und die religionsgeschichtliche Erforschung der Septuaginta* (Werden und Wesen des A. T. Beih. ZAW 66, 1936, 97), die er op wees, dat heel veel van deze verschillen een 'religionsgeschichtliche' oorsprong hebben, nl. in den nieuwen geest van het Hellenistische Jodendom, dat als vanzelf aan den Hebreeuwschen tekst een nieuwe interpretatie gaf; vóór men de LXX kan gebruiken als middel tot O.T.-ische tekstcritiek is het noodzakelijk ze eerst godsdiensthistorisch en 'begriffsgeschichtlich' te onderzoeken.

Over den masoretischen tekst op zichzelf handelde H. Junker in een opstel, in denzelfden bundel (blz. 162) opgenomen, onder een titel, die voor zichzelf spreekt: *Konsonantenumstellung als Fehlerquelle und textkritisches Hilfsmittel im M. T.*, waarvoor men ook enkele opmerkingen van G. R. Driver, ZAW NF 14, 1937, 70 vergelijke.

Voor de opvatting en methode van P. Ruben: *Recensio und Restitutio*, 1936, zij eveneens verwezen naar de genoemde blz. van het 3de Jaarbericht (*recensio* is het opnemen, in een onbegrepen tekst, van andere recensies; *restitutio* is het verwerken van de verschillende recensies in den tekst tot een nieuw tekstgeheel, zooals dat ons is bewaard gebleven); de methode wordt in den breede toegepast op verschillende teksten, waarbij de schrijver vaak allerlei interessante godsdiensthistorische vergelijkingen en scherpzinnige lexicologische vondsten naar voren brengt, die de overweging ten volle waard zijn, maar die zijn fantastische hoofdstelling allerminst kunnen redden (zie beneden voor het *tetragrammaton*).

Van tekstcritische onderzoekingen vermelden we G. R. Driver: *Problems in Job*, AJSL 50 1935/6, p. 160 ss. en *Linguistic and textual problems* (The Jewish Quarterly Review 28, Oct. 1937, 97 ss.); bovendien zagen we aangekondigd, zonder zelf gelegenheid gehad te hebben ze in te zien: H. Gotthardt: *Text des Buches Nehemia* 1932—35 (in *Theologie der Gegenwart* 31, 1937, 81) en M. Rehm: *Textkrit. Untersuchungen z. den Parallelstellen der Samuel-Königsbücher und der Chronik*, 1937.

Sommige der genoemde studies behandelen reeds linguistische en grammaticale kwesties. Van de verschillende onderzoekingen op het aan het Hebreeuwsch verwante taalgebied noemen we: *A grammar of the phoenician language*, (American Oriental Series Vol. 8) 1936, door Z. S. Harris, die reeds eerder de Rās-Šamrateksten uitgaf. Hij behandelt in deze grammatica maar terzijde de R.-Š.-taal, die hij als (een ouder) Noord-Kanaänietisch stelt tegenover het Phoenicisch als Midden-Kanaänietisch en de Amarna-glossen als Zuid-Kanaänietisch. Het Phoenicisch vormt met het Hebreeuwsch, het Moabietisch en de genoemde groepen één taalvorm: het Kanaänietisch, dat zich duidelijk van het Arameesch onderscheidt. De schrijver bestrijdt dan ook Bauer-Leander, als ze het Phoenicisch met het Akkadisch tegenover het Hebreeuwsch plaatsen. De masoretische tekst van den Bijbel vertegenwoordigt een Jeruzalemsch dialect van het Kanaänietisch, dat in sommige gevallen (sibilanten) minder ver afstond van het Phoenicisch dan het Midden-Palestijnsche, in andere gevallen echter verder. De grammatica zelf beperkt zich in hoofdzaak tot phonologie en morphologie, en besluit met een zeer breedvoerig glossarium van het Phoenicisch, echter zonder het R. S. vocabulaar aan te halen.

De belangrijkste studie op het gebied der Hebreeuwsche grammatica zelf is die van G. R. Driver: *Problems of the hebrew verbal system* (Old Testament Studies n° 2), 1936, waarin de stelling geponeerd wordt, dat het Hebreeuwsch geen zelfstandige taal is, die tot een eenheid is gegroeid, maar bestaat uit een verbinding van verschillende elementen, voornamelijk het Akkadisch en het Arameesch; dit zou in hoofdzaak in het verbaalsysteem uitkomen. Daarnaast zijn er allerlei algemeene beschouwingen verwerkt b.v. het oorspronkelijk bestaan van woordstammen uit twee consonanten. Meer voorbeelden voor deze twee stellingen geeft de schrijver in een artikel in de ZDMG (91, 1937, 343): *Problems of semitic grammar*.

Een korte opmerking aangaande de Hebreeuwsche grammatica van A. Schulz: *Der Status constructus in der Geschichte der Exegese*, ZAW NF 13, 1936, 270, brengt nog eens de vraag, die hij reeds meermalen behandelde (zie de t. p. genoemde literatuur) naar voren of bij den *status constructus* niet in vele gevallen het *nomen rectum* als hoofdbegrip kan gelden, waarvan het *nomen regens* afhankelijk is. Een *Untersuchung zur Syntax und Stilistik des hebräischen Buches Esther*, ZAW NF 14, 1937, 73, door H. Striedl toont aan, dat de taal van het boek Esther niet meer een levende, natuurlijke is, maar een litteraire kunsttaal uit een tijd toen het Arameesch reeds volkstaal was geworden; terwijl de stijl van het boek duidelijk slechts één hand verraadt.

Van lexicologischen aard zijn de woordstudies van L. Köhler: *Hebräische Vokabeln I* en *II*, ZAW NF 13, 1936, 287 en NF 14, 1937, 167, welke Köhler publiceert als voorbereiding voor de heruitgave van Gesenius' Hebreeuwsch woordenboek: de bedoeling is, ter vermijding van te grooten omvang daarvan, het voor een woord verzamelde materiaal in het ZAW te geven, waarheen later het woordenboek kan verwijzen; vgl. van denzelfden geleerde in ZDPV 60, 1937, 135: *Ein hebräisch-arabischer Brunnen-Terminus* (nl. *'ābēl*). Het is niet mogelijk alle studies en opmerkingen op dit gebied te verzamelen, we wijzen nog slechts op enkele publicaties van G. R. Driver: *Confused Hebrew Roots* (*'bl*), Occident and Orient (Gaster Anniversary Volume 1936, ed. by B. Schindler) 72; ZAW NF 14, 1937, 68 (*nepheš*), en op R. Gordis: *Studies in hebrew roots of contrastic meanings*, JQR 27, 1936, 33.

Een heruitgave van Mandelkern's *Concordantia Veteris Testamenti*, 1937, in het *Schockenverlag* mag in dit verband niet onvermeld blijven.

Studies op het gebied der begripsontwikkeling zijn voor het verstaan van taal en literatuur van het grootste belang. Natuurlijk mogen deze niet in een 'Sprachstatistik' ontaarden, waar tegen W. Staerk in ZAW NF 14, 1937, 10 terecht waarschuwt; maar in de volle beteekenis van 'begriffsgeschichtliche' methode van onderzoek, zullen ze nog een belangrijke rol kunnen spelen èn voor de taalwetenschap èn voor de litteraire (dus ook theologische) exegese. Een bijzonder goede uiteenzetting over de werkwijze en taak van dit onderzoek is te vinden in het eerste, beneden genoemde geschrift van Gulkowitsch. Indien we b.v. lezen, hoe O. E. Ravn: *Der Turm zu Babel*, ZDMG 91, 1937, 352, door een onderzoek naar de beteekenis van *migdal* kan aantoonen, dat dit niet 'toren' beteekent, maar een *burcht*, dan komt daardoor de kwestie van den z.g. torenbouw van Babel in een heel ander licht te staan. (Men vergelijke voor dezelfde pericoop een gedeeltelijk verwante beschouwing van A. Brock-Utne, *Gen. 11 : 1—9 im Lichte der Kulturgesch.*, ARW 32, 1935, 293).

Een voortreffelijke studie in dezen zin, zij 't ook gedeeltelijk reeds op het terrein der geschiedenis liggende, gaf ook: E. Würthwein, *Der 'amm ha'arez im A. T.* (Beitr. Wiss. A. u. N. T. IV 17, 1936 vgl. ook reeds R. Gordis: *Sectional rivalry in the kingdom of Judah*, JQR 1935), waaruit blijkt, dat dit de aanduiding is voor de leidende groep in het volk van af Davids tijd, pas na het exiel voor de niet-Israëlietische 'Oberschicht', en eerst in de Talmud voor het proletariaat (misschien beter: de schare, die de wet niet kent, vgl. Joh. 7 : 49).

L. Rost gaat in een uitvoerige monografie de beteekenis na van den naam *Israël bei den Propheten* (Beitr. Wiss. A. u. N. T. IV 19, 1937), waarbij aan den dag komt, dat 'Israël' vóór 734 wordt gebruikt voor het Noordelijke Rijk; daarna tot 597 voor het Judeesche Rijk, terwijl kort voor Ezra's optreden de naam Israël in verschillenden zin weer gaarne werd gebezigd.

L. Gulkowitsch: *Die Entwicklung des Begriffes Ḥāsīd im A. T.*, Tartu 1934, en: *Die Bildung des Begriffes Ḥāsīd I*, 1935 onderzoekt dit woord in het O. T. en het latere Jodendom; de oorspronkelijke beteekenis is: de in het (Gods)-verbond opgenomene; later: de tot de cultusgemeenschap behoorende; ten slotte, synoniem van *ṣaddīk*. P. A. Munch: *The expression Bajjôm hāhū is it an eschatological terminus technicus?* 1936, ontkent tegenover Gressmann het eschatologische karakter van deze uitdrukking.

GESCHIEDENIS. Voor de voorgeschiedenis van Israël is van beteekenis het reeds in het vorig Jaarbericht even genoteerde boek *Hethither, Churriter und Assyrer* (1936) van A. Götze, die daarin de 'hoofdlijnen van de Voor-Aziatische kultuurontwikkeling in het tweede millennium voor Christus' trekt; hiernaast noemen we A. Alt: *Völker und Staaten Syriens im frühen Altertum* (1936), AO 34/4, die de staatkundig en volkenkundig verwarde toestanden in Syrië beschrijft onder den Hyksosinvloed tot aan de Arameesche volksverhuizing, welke nieuwe toestanden schiep; en O. Eissfeldt: *Philister und Phoenizier* (1936), AO 34/3, die beide volken in hun geschiedenis kort beschrijft, waarbij vooral het verschil van beide naar voren wordt gebracht. In AfO 11, 1937, 325, bestrijdt Von Bissing: *Das angebliche Weltreich der Hyksos* de theorie van Götze en Alt, als zou er zoo iets als een wereldheerschappij van niet-Semietische Hyksos hebben bestaan.

Een kort overzicht geeft W. L. Wardle: *The history and religion of Israël*, 1936, dat ondanks het populair-wetenschappelijk karakter door den critischen zin van den schrijver waardevol is; opvallend is o.a. zijn Noord-Arabische opvatting van den Sinaï. Een breed overzicht over de problemen der bijbelsche chronologie geeft J. Coppens: *En marge de l'histoire sainte*, 1936, 27—47.

Tot Israëls oergeschiedenis behoort allereerst de figuur van Abraham. Het is geen wonder, dat de steeds vermeerderende kennis van het oude Oosten er toe brengt de problemen rondom zijn figuur in het nieuwe historisch licht te bezien. L. Woolley schreef een boek *Abraham* (1936), dat naar stijl en inhoud den naam verdient: de roman van Abraham. Het is buitengewoon boeiend geschreven en plaatst de figuur van den aartsvader 2000 v. Chr. in Ur, waar Teraḥ een uit de woestijn gekomen Semiet, aan den rand der beschaafde wereld een tijdlang doorbracht, om daarna naar Haran te vertrekken. Beneden behandelen we de godsdiensthistorische gevolgtrekkingen, die Woolley maakt. Aan *Genesis XIV* laat Sir Leonard zich weinig gelegen liggen, te meer J. H. Kroese, die in dit jaar op dit onderwerp aan de Vrije Universiteit promoveerde; hij verdedigt hierin de historische waarde van dit hoofdstuk, waarin hij wel latere toevoegingen erkent (uit Kanaäneesche gegevens, na Davids verovering van Jeruzalem, aangevuld). De tijd van Abraham is die van vóór Hammurabi (bij 'Amrafel' wil hij eventueel denken aan Ibal-pel van Esjnunna, ± 2100 v. Chr.). Terwijl hij dus een zeer vroege dateering volgt, tracht F. C. M. Boenders: *Wanneer leefde Abraham?* NTT 25, 1936 blz. 144vv., A. te plaatsen ± 1380. Onze vaderlandsche O.T.-ische wetenschap bemint blijkbaar wel zeer de limiet, vooral in polariteit!

C. C. Robertson: *On the track of the Exodus*, 1936 is de studie van een militair over het probleem der stations van de woestijnreis; de Sinaï wordt gezocht in Midian (N. en O. van de Golf van Akaba). Waardevol is een toegevoegde stafkaart van het gebied ten Noorden van deze Golf.

A. Alt behandelt de figuur van Jozua (*Werden und Wesen des A. T.*, 13: *Josua*), waarbij hij eerst historisch-kritisch in aansluiting aan Gressmann het secundaire karakter van het boek Jozua bepaalt, dat naast allerlei ætiologische sagen ook historische overlevering bevat; hij komt op grond van de laatste tot de erkenning van Jozua als Ephraëmietische richterfiguur.

Een belangrijke bijdrage tot het verstaan van de figuur van Saul geeft A. Weiser: *I Samuel 15*, ZAW NF 13, 1936, 1 waarin Saul gezien wordt als de tragische figuur, die voor de taak gesteld werd een profetisch-Jahwistisch gebonden koningschap te vestigen onder het volk en tegenover den volkswil; hij wordt in laatste instantie geplaatst voor de taak het Jahwisme door te voeren tegenover een sterk synkretistisch beïnvloed volksleven; deze dubbele taak, die, naar uit I Sam. 15 blijkt, Saul te machtig is, werd later vervuld door David. Over het Davidische rijk ('territorialgeschichtlich') schreef K. Elliger in het *Palästinajahrbuch* 32, 1936, 34: *Die Nordgrenze des Reiches David*; over *The boundaries of Edom*, N. Glueck in Hebrew Union College Annual 11, 1936, 141.

Het tweede deel van E. Auerbach: *Wüste und gelobtes Land*, 1936 (voor deel I zie Jaarbericht 2, blz. 30) behandelt de latere geschiedenis van den dood van Salomo tot Nehemia's tijd. Groote nadruk wordt hierin gelegd op den geestelijken achtergrond van de historie. Het is zoo geschreven, dat men het boek met spanning leest. Enkele punten, waarin men met den schrijver verschillen kan, zijn de waardeering van de profetie als voortkomend uit de volksbegaafdheid en de sterke afgrenzing van *nebiïsme* en kultisch denken (zie beneden bij religie); de onderstelling, dat de 'Thora' tusschen 459—432 zou zijn ontstaan in zijn tegenwoordige samenstelling is vooral met het oog op de overname door de Samaritanen wel zeer onwaarschijnlijk.

In *Occident and Orient*, p. 439 ss. berekende J. Morgenstern: *The New Year for Kings*, (daarbij zijn studie over de *Calenders of Ancient Israël* in de *Hebrew Union College Annual*, 10, 1935, voortzettend) dat in tegenstelling met het Babylonische jaarbegin op den 10den van de 7de maand viel. Uitvoerige chronologische berekeningen van de laatste Judeesche koningsgeschiedenis zijn ingevlochten; de schrijver houdt voor Jeruzalem's val vast aan Augustus 586.

Over den na-exielischen tijd zijn onderscheidene studies verschenen: Kurt Galling schreef: *Syrien in der Politik der Achämeniden bis 448 v. Chr.* (AO 36/3, 4) en *Der Tempelschatz nach Berichten und Urkunden im Buch Esra* ZDPV 60, 1937, 177. In de eerste studie verdedigt Galling de echtheid van het edict van Ezra 6, maar meent, dat dit slechts op den tempelbouw, niet op den terugkeer betrekking had; de terugkeer is eerst ongeveer 524 geschied, enkele jaren na de verovering van het Westen (en Egypte) door Kambyses; de eerste poging tot tempelherstel dadelijk na 538 onder Sesbazzar was geheel mislukt; de tweede, na den terugkeer, gelukte na het optreden van Haggaï en Zacharia en het ingrijpen van Darius. In het tweede opstel verdedigt Galling de echtheid van de lijst der tempelgereedschappen in Ezra I : 9 vv. Een derde studie is van R. de Vaux: *Les décrets de Cyrus et de Darius*, RB 47, 1937, 29, waarin hij met een uitvoerig inschriftenmateriaal de godsdienstpolitiek der Achæmeniden beschrijft en aantoont, dat de edicten van Cyrus en Darius uit Ezra 6 zeker in deze politiek passen en niets hun echtheid in den weg staat; terwijl de tekst van Ezra I òf een vrije weergave is van den Cyrustekst Ezra 6 òf een ander edict over het Jodendom. [Bijzonder instructief voor een beter inzicht in de verhoudingen na de Ballingschap is Alt: *Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentum* (Procksch-Festschrift 1934): de Nieuw-Babylonische koningen maakten van het door hen veroverde Juda geen nieuwe provincie, maar voegden het — provisorisch! — bij de reeds door de Assyrische overheerschers ingerichte provincie Samarīa. De Perzische koningen bestendigen deze toestand, totdat Artaxerxes I Nehemia als gouverneur naar Jerusalem zendt. Uit deze staatsrechtelijke constellatie moeten vele verwikkelingen, die aan de komst van Ezra voorafgaan, worden verklaard. Sterk afwijkend van de vele reconstructies, die voor de geschiedenis van de zesde en vijfde eeuw zijn beproefd, is het beeld, dat wordt ontworpen in A. C. Welch: *Post exilic Judaism* 1935. Sinds Kittel (1927) hebben ook conservatieve onderzoekers, die Ballingschap en Herstel van Israel voor historisch hielden, de nadruk gelegd op het belangrijke volksdeel, dat nà de verovering in Palestina bleef. Onafhankelijk van hen heeft Auerbach in het bovenbesproken werk becijferd, dat dit deel 90% van de bevolking bedroeg. Welch nu, schenkt — in aansluiting bij vele, vroegere studies van zijn hand — onder deze achtergeblevenen bijzondere aandacht aan de bevolking van Noord Israel; haar nooden en haar monotheïstisch streven na den val van Samaria vindt hij o. a. weerspiegeld in het gebed van Neh. 9, Ps. 80 en 44. Na den val van Jerusalem concentreert zich de eeredienst van de Godsgetrouwen uit Noord Israel èn Judah om het altaar op de plaats van de tempel. De schrijver van Ezra is er op uit om het belang en de invloed der uit Babylonië teruggekeerde ballingen te vergrooten. In werkelijkheid echter geeft Šešbatsar, Perzisch gouverneur te Samaria in 538 namens Cyrus aan de achtergebleven bevolking verlof tot herbouw van de tempel. Deze wordt pas herbouwd bij de eerste terugkeer van ballingen onder Zerubbabel tijdens Darius in 520. Tusschen Šešbatsar en Zerubbabel profeteert Mal'achi(!), omstreeks 520 schrijft de Chronist, met wien de auteur van Ezra geenszins identiek

is. De bronnen weêrspiegelen spanningen tusschen achtergeblevenen en teruggekeerden (Hagg. 2.10 vv. Zech. 3, ook in de kwestie der Levieten). Constitutief voor de nieuwe gemeenschap wordt de Judaeïsche wet (P) met verwerping van de N. Israëlitische (D). Ezra's opdracht is het instellen van een commisoriaal onderzoek naar bepaalde toestanden, maar niet het invoeren eener nieuwe wet(?) S.]. Over de geestelijke ontwikkeling van dien tijd schreef Sh. H. Blank: *Studies in Postexilic Universalism*, Hebr. Union College Annual, 11, 1936, 159, waarin hij teekent, hoe het Jodendom in het exiel openstond voor toetredende heidensche elementen, na het exiel hoopte op overwinning van de volkerenwereld, om ten slotte te eindigen in een streng exclusivisme (uit de eerste periode: Deutero-Jesaja; uit de tweede: de laatste bewerking van de Jacob-Ezauverhalen in Genesis; uit de derde: de orakels tegen de volken in de profetische boeken).

Wij willen het overzicht over de nieuwe verschenen literatuur op dit gebied beëindigen met een paar boeken, die op een grensgebied liggen, en wel in de eerste plaats met het zoo juist voltooide werk van K. Galling: *Biblisches Reallexikon*, 1937. Ieder, die het gebruikt heeft in zijn onvolledigen staat, is dankbaar voor dit met zulke accuratesse geschreven werk, dat tot den laatsten tijd toe is bijgehouden en wel zoo goed als alle waardevolle archæologische materiaal bijeenbrengt en bruikbaar maakt. Niet minder verheugend is de voortzetting van G. Dalman's groote werk: *Arbeit und Sitte in Palästina*, waarvan het 5de deel verscheen (1937) bevattende: de weefstof, het spinnen, het weven en de kleeding; men vindt hier een groote reeks onderwerpen behandeld van het schaapscheren, den vlasbouw, beschrijvingen van weefgetouwen tot mannen-, vrouwen- en priesterkleeding uit de Oudheid en het tegenwoordige Palestina toe. Deze verzameling van Dalman is eenig in haar soort en zal altijd waardevol blijven, omdat het moderne Palestina waarschijnlijk spoedig, juist in de dingen van het dagelijksche leven, volkomen zal hebben afgerekend met allerlei gewoonten, die vergelijkbaar zijn met en herinneren aan het oude Oostersche leven. De folklore van Palestina, beoefend door zulk een eminent geleerde als Dalman, met zulk een kennis èn van het latere Joodsche leven, èn van het Palestina in den N.T.-ischen tijd, bewijst in dit werk van onschatbare waarde te zijn voor de kennis van het Oosten, in heden en verleden.

VERGELIJKENDE GODSDIENSTGESCHIEDENIS. Een der brandendste vragen op O.T.-isch terrein blijft de verhouding van Israël en de volkeren, vooral met betrekking tot de religie. Naar alle kanten worden contacten gelegd. In dit opzicht biedt het genoemde boek van W. L. Wardle: *The history and religion of Israel*, een duidelijk critisch overzicht van de probleemstelling, door de verhouding tegenover de 'primitieve' Noord-Arabische, Kanaänietische, Babylonische en Egyptische voorstellingen te bepalen; hij legt echter op de primitieve elementen (als totemisme en taboe) te veel nadruk, en raakt de nieuwe Rās Šamra-literatuur nauwelijks aan. St. A. Cook: *The Old Testament*, A reinterpretation, 1936, wijdt eveneens een hoofdstuk aan Israël en de volkeren.

Een algemeen samenvattend overzicht geeft het groote werk van C. F. Jean: *Le milieu biblique*, waarvan het derde (slot)deel in 1936 verscheen; het geeft zoo goed als alle materiaal op litterair en archæologisch gebied, zoowel uit de oud-oostersche als de antieke wereld, in hoofdzaken weer, zonder het bepaald te verwerken.

Wanneer we nu beproeven een overzicht te geven van de godsdiensthistorische problemen rondom het O.T., dan moeten daarbij achtereenvolgens de Sumerisch-Babylonische, de Phoenicisch-Kanaänietische, de Parsistische en de Hellenistische werelden aan de orde komen.

Een merkwaardige poging Israëls monotheïsme uit Sumer te verklaren is die van L. Woolley in zijn genoemde boek, *Abraham*, waarin dat monotheïsme wordt teruggevoerd op den cultus van een door Abraham uit Ur meegenomen familiegodheid (d.i. de patroongod, zooals die uit verschillende zegelcylinders bekend is; Woolley brengt deze eenerzijds in verband met door hem in Ur gevonden grafkamers onder de huizen, anderzijds met de *terafîm* uit het O.T.); deze zouden door Abraham — in tegenstelling met den maandienst — bewaard zijn gebleven op zijn reis naar Kanaän en later daar tot clangod verheven zijn.

Hoever de meeningen uiteengaan bij de waardeering der verhouding van Israël en Babel blijkt uit de opvattingen van R. Pettazoni en G. Widengren. R. Pettazoni: *La confessione dei Peccati*, Parte Seconda, Vol. II, 1935, behandelt na Egypte en Babylonië breedvoerig Israël (blz. 140—311). Uitgangspunt voor zijn opvatting van zondebelijdenis is de idee, dat het uitspreken der zonde een magische beteekenis heeft, daar dit de zonde actualiseert en de mogelijkheid geeft ze te elimineeren; bij het uitspreken behoort dus wezenlijk de handeling als het reinigende, vernietigende element. Terwijl in Babel dit element duidelijk is gehandhaafd gebleven, is het in Israël hoogstens als *survival* bewaard. In de O.T.-ische klaagpsalmen, die als schuldbelijdenissen wel in den cultus hun oorsprong vinden (als in Babel) en die hun prototype hebben in de boetepsalmen in Babel, is echter de primitieve opvatting overwonnen: de klaagliederen zijn aangepast aan de Israëlietische religie. Naast de individueele klaagliederen behandelt Pettazoni de voor Israël typische collectieve zondebelijdenis (in den vorm: *wij* hebben gezondigd), waartegenover in Babel de klaagliederen van den koning staan; daarna: den collectieven periodieken grooten verzoendag, die in de oud-Semietische wereld ontstaan is en verbonden is met den Kanaänietischen (Ḫurrietischen) zondebok en met het Nieuwjaarsfeest.

Geheel anders oordeelt G. Widengren over de klaagliederen; in zijn dissertatie (Uppsala 1936): *The accadian and Hebrew psalms of lamentation as religious documents*, a comparative study, bestrijdt hij b.v. scherp Edelkoort, die in zijn dissertatie het magische element der Babylonische begeleidende handelingen bij de psalmen had geaccentueerd; Widengren echter meent, dat hier slechts sprake is van symbolische illustratieve handelingen. Het boek gaat uit van de gedachte van de geestelijke eenheid van Israël en Babel; de Israëlietische religie is in wezen diep beïnvloed door de Babylonische; de 'Syro-Phoenicische' religie is het gezochte verbindingselement tusschen de Akkadische en Kanaänietisch-Israëlietische godsdiensten. Het is niet te verwonderen, dat de schrijver tot het volgende 'most interesting' resultaat is gekomen, dat de vergelijking van het Akkadisch en Hebreeuwsch materiaal aanwijst, dat 'in the whole of the Near Orient, the essential features of the Semitic idea of God seems to have been the same'. Wat zijn eigenlijke onderwerp betreft, is zijn resultaat, dat de Israëlietische klaagpsalmen onder invloed van de overeenkomstige Akkadische literatuur ontstonden. Hoofdzakelijk tegenover G. R. Driver, die de overeenkomsten der boetepsalmen in de beide literaturen toeschrijft aan gemeenschappelijke afkomst der volkeren, tegenover den Psalmencommentaar van Gunkel-Begrich, die het persoonlijk-geestelijk element in de psalmen erkennen, en tegenover Edelkoort, die de tegenstelling probeert te formuleeren, zoekt Widengren de eenheid in vorm èn idee van beide psalmgroepen aan te toonen. Inderdaad wijst de vergelijking vaak verrassende verwantschap in vorm en inhoud. Maar over de verschillen, die bij vergelijking (van twee zulke verwante literatuurgenres bij twee zulke verwante volkeren) het belangrijkste zijn, gaat Widengren te vluchtig heen (b.v. zijn bespreking van het Israëlietische monotheïsme; het verschil in aanhef der psalmen; de erkenning, dat de Israëlieten meer subjectief en minder traditionalistisch zijn). Strenger taalkundig onderzoek van de belangrijkste der gebruikte Babylonische en Israëlietische termen en van hun ontwikkeling (die aan deze termen in de verschillende stadia der godsdienstgeschiedenis telkens nieuwe beteekenis geeft) en erkenning van het magisch karakter der begeleidende handelingen zouden in veel opzichten een ander beeld hebben gegeven; te veel zijn hier uiterlijke formuleeringen als bewijzen voor wezensverwantschap aangezien.

Het proefschrift van Th. C. Vriezen: *Onderzoek naar de paradijsvoorstelling bij de oude Semietische volken*, 1937, gaat het paradijsmotief na, benevens de in het O.T.-ische paradijsverhaal voorkomende bijzondere of verwante motieven in de oud-Semietische wereld, waarbij het materiaal uit de Sumerische, Babylonisch-Assyrische en Phoenicische werelden wordt gelegd naast het bijbelsche. Uitgangspunt is de zelfstandigheid dezer religies, zoodat bij elk dezer afzonderlijk de motieven nagegaan worden. Van samenhang met specifiek Babylonische voorstellingen blijkt in het O.T.-ische paradijsverhaal zoo goed als niets, wel met algemeen oud-Semietische ideeën, het allermeest met Phoenicische; terwijl typisch Palestijnsche voorstellingen evenmin ontkend kunnen worden als het Jahwistisch-profetisch karakter van het (verloren-)paradijsverhaal zelf. De verhouding Israël-Babel ligt op de onderscheiden gebieden van religie en religieuze voorstellingen telkens zeer verschillend; het voorbijzien daarvan schijnt de zwakke plek van de bovengenoemde studie van Widengren.

In verband met de vraag Israël en Babel mogen we noemen de korte studie van H. Th. Obbink: *The horns of the altar in the semitic world, especially in Jahwism*, JBL 56, 1937, 43, waarin de samenhang van de altaarhoornen met de als onwettig veroordeelde masseben uit de Syro-Phoenicische wereld wordt ontkend, maar verband wordt gezien met de hoornen als goddelijke symbolen in Babylonië-Assyrië [1]).

Meer en meer blijkt de groote beteekenis van de Rās-Samra-literatuur voor het O.T.-isch onderzoek [2]). Er komt iets spannends in, als van de momenten der groote ontdekkingen op Babylonisch gebied, de Tell el-Amarna-brieven en de zuil van Ḫammurabi. Wij wijzen voor de bewerkingen van de onderhavige teksten behalve op de laatste jaargangen van *Syria*, vooral op verschillende artikelen van Dussaud in *RHR*, 1931/2; 1935/6, de titels daarvan met de belangrijkste literatuur vindt men behalve bij Dussaud in het onmisbare werkje van H. Bauer, *Die alphabetischen Keilschrifttexte von R-Š* (Lietzmanns Kleine Texte 1936). Hiernaast mag de verzameling en bewerking van H. L. Ginsberg, *Kitbe Ugarit*, 1936, zeker niet onvermeld blijven (zie ook vorig *Jaarbericht*, blz. 211). De verschijning van een officieele serie RS-publicaties is in voorbereiding; er verschenen in 1936 twee deelen van de *Mission de RS*, nl. Tome I Ch. Virolleaud: *La légende phénicienne de Danel*, en Tome II: *La légende de Keret, roi des Sidoniens*. Ze zijn prachtig uitgegeven met inleidingen, transcripties, vertalingen, noten, glossarium, autografieën en foto's der teksten. Wie zich met deze werken bezighoudt, krijgt niet alleen eerbied voor wat de Fransche editor reeds heeft gepraesteerd, maar tegelijk de zekerheid, dat er nog jaren van studie en samenwerking van vele geleerden noodig is, om tot een vaste interpretatie van deze teksten te komen. Het materiaal is echter alreeds op deze wijze onbekrompen ter beschikking gesteld. Op het eerste deel gaf E. Dhorme een breedvoerige critiek in Syria 18, 1937, 104—113, waaruit we aanstippen, dat hij den naam 'Danel' eerder met Dan, den zoon van Jakob, dan met Danel uit Ez. 28 wil verbinden; want verbindingen tusschen Sidon en Dan zijn geographisch zeer waarschijnlijk; trouwens, ook Dussaud bracht reeds Syria 16, 1936, 283, het Hulemeer met Dan en zijn stiercultus in verband met een Rās Šamratekst (*Anat et la Génisse*, zie ook het nagenoemde werk blz. 100 en J. W. Jack: ET, 48, 1936/37, 261). — R. Dussaud: *Les découvertes de Ras Shamra et l'Ancien Testament*, 1937, geeft in boeienden vorm een algemeen overzicht over den stand van het vraagstuk RS en het O.T. Ook al schijnt den critischen lezer niet alles, wat daar geboden wordt, vaststaand, toch blijft er genoeg belangrijks over, historisch, cultisch, litterair. Niet alleen enkele belangrijke bijzonderheden van het O.T. komen in nieuw licht te staan (Ex. 13^{19}; 34^{26}; namen Terah? en Danel uit Ez. 28?; waarde van den sikkel in het O.T., de oorsprong van den cultus te Dan, Zebulon en Ašer als Kanaäneesche stammen, de uitdrukking: land van melk en honing, veel cultische woorden en mythologische namen, als leviathan), maar het aspect op het O.T. wordt meermalen vernieuwd. Want met deze teksten naderen we dichter dan ooit de geestelijke levenssfeer, waarin Israël zich heeft ontwikkeld, en waartegenover het O.T. is ontstaan. Dussaud's conclusie b. v., dat de patriarchenverhalen en de cultische voorschriften van het O.T. gebleken zijn veel ouder te wezen, dan men tot nu toe bij het historisch-critisch onderzoek toegaf, schijnt ons onweerspreekbaar. — Daarnaast noemen we de zeer waardevolle opstellen van R. de Vaux: *Les textes de Ras Shamra et l'Ancien Testament*, RB 46, 1937, 526—555; vgl. a. w. 440—447 en 362—372. In de laatste blzz. geeft hij een nieuwe theorie aangaande de plaats van handeling der Keret-legende, welke zijns inziens waarschijnlijker gezocht moet worden in Galilea, dan in Zuid-Palestina; het eerste genoemde opstel behoort tot de beste overzichten, die ons in handen kwamen. — Het boekje van Ditlef Nielsen, *Ras Šamra Mythologie und biblische Theologie*, schijnt ons in zijn opzet nog veel meer dan sommige conclusies van de genoemde Fransche auteurs praematuur, al bevat het goede bladzijden over godenzonen buiten en in het O.T., en in verband daarmede over de engelenleer. Een, voor zoover ons bekend is, eerste Nederlandsche bewerking van een der Rās Šamra-teksten werd gegeven door Dr J. H. Kroese in zijn dissertatie: *Genesis*

---

[1]) K. Fuchs, *Die altest. Arbeitsgesetzgebung im Vergleich zum Codex Hammurapi, zum altassyrischen und hethitischen Recht*, diss. Heidelberg 1935, heeft hoogstens als materiaal-verzameling waarde.

[2]) Verg. ook in dit *Jaarbericht*, blz. 347.

Veertien, en wel van den tekst, die bekend is onder den titel: *La naissance des Dieux gracieux et beaux*, waarin hij zich verzet tegen Barton's bekende verklaring (zie Jaarbericht n° 3, 1935, 99). — De mythologische slangenvoorstellingen van het O.T. (Leviathan etc.) worden in verband met de Rās Šamra-gegevens onderzocht door P. Humbert: *A propos du „serpent"* (bšn) *du mythe de Mot et Aleïn*, AfO 11, 1936/7, 235—237.

De verhouding van Israëls religie tot den godsdienst der Kanaänietische en Arabische stammen en het Palestijnsche volksgeloof worden door Cook en Wardle aan de orde gesteld. Uitteraard wordt deze kwestie ook aangeraakt in vele onderzoekingen op het gebied van Israëls inwendige godsdienstgeschiedenis (vgl. beneden: Religie).

A. Brock-Utne (zie Jaarbericht n° 4, 1936, 193) publiceerde een zeer interessant, hoewel aanvechtbaar artikel, over Gen. 4: *Die religionshistorischen Voraussetzungen der Kain-Abel-Geschichte*, ZAW NF 13, 1936, 202, waarin Kain gezien wordt als de stamvader van een lagere cultuspriesterschap, die in haar vegetatiecultus (offer van Kain) het menschenoffer (dood van Abel door Kaïn) kende, die als muzikanten en handwerkers onder de stammen rondtrok en zich vaak bij de steden vestigde; als 'heilige personen' was ze onder Jahwe's bescherming en ontving ze Zijn teeken. Het verhaal van Gen. 4 zou dus als wapen in den strijd tegen de misschien onder het volk populaire 'Keniten' zijn gebruikt. Naar onze meening is hetgeen Brock-Utne geeft, eerder een mogelijke achtergrond van het verhaal dan zijn inhoud zelf, dat minder primitief en cultisch bepaald is dan de auteur het voorstelt (vgl. b.v. naast dit broederpaar Ezau-Jacob). Verwant hieraan is de poging van W. E. Staples om in het boek *Ruth* een latere verwerking van een oude cultusmythe te zien, samenhangend met een vruchtbaarheidscultus in Bethlehem (AJSL 5, 1937, 145). In zijn 2de artikel: *Le „refrigerium" dans l'au-delà*, RHR, 114, 1936, 69 ss., behandelt A. Parrot, de doodenverzorging in het O.T. (spijziging en water schenken voor de *nepheš*).

In dit verband noemen we het opstel van S. Krauss: *Der richtige Sinn von 'Schrecken in der Nacht'*, HL, III, 8, in Occident and Orient, welke wijst op het volksgeloof, volgens hetwelk de dæmonen het vooral op den bruidegom in de eerste huwelijksnacht begrepen hebben.

De in Jaarbericht n° 3, blz. 95, genoemde opvatting van Eissfeldt over Molech = *molk* = kinderoffer, is nog steeds een onderwerp van bespreking; door velen is ze bestreden o.a. door E. Dhorme, RHR, 113, 1936, 150, door A. Bea, *Biblica*, 18, 1937, 95: *Kinderopfer für Moloch oder für Jahwe?*, maar door R. Dussaud verdedigd, AfO, 11, 1936, 167, die uit de Ras Šamra-literatuur meent een bewijs te hebben voor de beteekenis van *mlk* als offer (in zijn bovengenoemde: *Découvertes*, p. 110 is D. reeds voorzichtiger in zijn uitdrukking).

Een artikel van J. W. Jack: *La situation religieuse d'Israel au temps d'Achab*, RHR 112, 1935, 145 behandelt, zonder veel nieuwe gezichtspunten te geven, de verhouding van 'Baälisme' en Jahwisme ten tijde van Elia, waarbij Elia wordt gezien als de verpersoonlijking van een Jahwistische hernieuwing, die uit de woestijngebieden van Sinaï-Qades naar het Noorden kwam.

Van bijzonder belang is het groote werk van den Straatsburgschen R. Katholieken geleerde A. Vincent: *La religion des Judéo-Araméens d'Eléphantine*, 1937, die zich deze Joodsche kolonie gevormd denkt tusschen 630 en 621 v. Chr. als een vluchtelingengemeente waarschijnlijk uit Bethel, na de inname dezer stad en verwoesting van het heiligdom door Josia. In de overgebleven documenten is niets bewaard van een herinnering aan de deuteronomistische reformatie van dezen koning; de religieuze staat van de Joodsche kolonie in het Zuiden van Egypte komt dus in hoofdzaak overeen met de religieuze praktijken van Bethel van vóór 622, zoodat we daardoor een inzicht krijgen in het syncretisme van Bethel uit die tijden. We zien, hoe in dezen vorm van religie allerlei antiek-Semietische namen en voorstellingen bewaard zijn gebleven; zoo bleef de oude Godsnaam *Yahô* daar in gebruik in plaats van den zuiver-Israëlietischen naam *Jahwe*; naast Jahwe als hoofdgod werden toenmaals in Bethel en later in Elephantine vereerd: *Harambéthel*, geïdentificeerd met den Syrischen berg(god) Hermon; *Anat*, godin des hemels en de oude Amorietische god Ašim-Esmun onder den naam *Ašimbéthel*. De geringe beteekenis der priesters en de onkunde in zake de feesten (Paschen) wijzen er wel op, hoe weinig de illegitieme priesters van Bethel in tel waren en hoe weinig men zich aldaar naar de Mozaïsche traditie richtte. Onnoodig te zeggen, dat

in dit boek met meer dan 700 blz. een massa materiaal is verwerkt, waarin vooral de verhouding der religieuze voorstellingen van de gemeente van Elephantine wordt vastgesteld tot de uit het O.T. als zuiver-Israëlietisch bekende, en tot de Phoenicisch-Kanaäneesche of de algemeen-Semietische.

Nog naar andere samenhangen wordt gezocht; zoo behandelt W. Staerk de vraag: *Hat sich der Paradiesesmythos Gen. 2 f. in parsistischer Tradition erhalten?* in Werden und Wesen des A. T., Beih. ZAW 66, 225. Eveneens in de richting van gemeenschappelijke Indisch-Perzische en O. T.-ische traditie beweegt zich het opstel van A. H. Krappe: *The birth of Eve*, Occident and Orient 312, waar hij in aansluiting aan vroegeren (zie bovengenoemde dissertatie over de Paradijsvoorstelling blz. 168) Adam vóór de geboorte van Eva als androgyn voorstelt en van daaruit Gen. 2[24] verklaart.

Over Israëls wijsheidsliteratuur als een phase tusschen oud-Oostersche en Grieksche Wijsheid schreef A. Causse een opstel: *L'Humanisme Juif* (Annuaire Institut Phil. et Hist. Orientales et Slaves IV 1936); de *chokmā* moet in haar klassieke periode als erfgename van de oude Oostersche wijsheid; in haar tweede phase als beheerscht door de Wet, in haar laatste (niet-bijbelsche) stadium als aanpassing aan de *sophia* worden beschouwd.

Ook de verhouding van antieke wereld en Israël wordt nagespeurd; zoo zet F. Dornseiff zijn artikelen: *Antikes zum A. T.*, ZAW NF 14 1937, 127 voort. De belangrijkste studie in dit verband is van H. Thiersch: *Ependytes und Ephod* (Geisteswissenschaftliche Forschungen, Achtes Heft) 1936. De bekende klassicus-archæoloog behandelt hier het thema: Godsbeeld en priesterkleed in Voor-Azië; hij gaf reeds in ZAW NF 12, 1935 180 een *Voranzeige*, waarop we met nadruk wijzen; in één opzicht herziet de schrijver zich, door nl. de in ZAW 183 bestreden Hollandsch-gereformeerde voorstelling van de *ḥošaen* ('borstlap') als vierkant met drie rijen van vier edelsteenen als juist te erkennen. De auteur zoekt in een, in de geheel klassieke wereld zeer verbreid, langer of korter overkleed der godenbeelden de parallel van de O. T.-ische *ephod*; hij ziet daarbij ook de beteekenis van de *urim* en *tummim* onder het oog, welke hij meer als functies van de *ephod* beschouwt dan als bijzondere aan deze toegedane voorwerpen. De verzamelde gegevens zijn door veelvuldige afbeeldingen zeer verrijkt, waardoor de vorm en ook vaak de idee van het borstkleed van godenbeelden, priesters en vorsten uit verschillende cultuurkringen wordt duidelijk gemaakt. Dat hiermee een wezenlijke verheldering van vorm en functie van de ephod is gebracht, is even zeker als dat het boek van den geleerden schrijver nieuwe vragen opwerpt (b.v. zijn de door hem bijeengebrachte kleedingstukken inderdaad van een zelfde functie?) en oude vragen niet voor allen bevredigend oplost (opvatting van *urim* en *tummim*). Nu de Rās Šamrateksten ons reeds het equivalent van *ephod* gaven, is de mogelijkheid naderbij gekomen van de oplossing dezer eeuwenoude kwestie langs zuiver litterairen weg. — In *Occident and Orient* 409 geeft A. Marmorstein, *Comparisons between Greek and Jewish religious customs and popular usages*; deze betreffen grootendeels laat-Joodsche gewoonten, maar betrekken ook het O.T. in de vergelijking, b. v. Dt. 22[5] en Nu. 19[1] vv.

Terugziend op het vergelijkend godsdienst-historisch onderzoek verwondert de afwezigheid van Egypte; dit land zou niet ontbreken, indien we de wijsheidsliteratuur meer hadden kunnen betrekken in ons overzicht.

Al tastend naar verbanden tusschen de aparte feiten, die de oud-Semietische wereld biedt, worden bepaalde verhoudingen eenigszins duidelijk en blijkt het O. T. te staan midden in den samenhang met de geheele oud-oostersche wereld, maar dan in een levende relatie, wat zoowel overeenkomst als verschil, aansluiting èn bestrijding beteekent. Naarmate het gemeenschappelijke meer aan den dag komt, teekent zich ook het eigene van Israëls religie scherper af. Te veel op de overeenkomst wijzen boeken als Widengren, en W. C. Graham and H. G. May: *Culture and Conscience*, an archæological study of the new religions past in ancient Palestine, 1936, dat niet bereikbaar was in de bibliotheken. Daarnaast wordt steeds duidelijker het polemische element in het Israëlietische Jahwisme, waarvan Hempel telkens spreekt, b. v. *Althebr. Lit.* I, 14, ZAW NF 14, 1937, 149 ook Welch: *Prophet and Priest in Old Israel*, 1936, onze dissertatie, blz. 211 v. v., en Dussaud's meergenoemde boek 95. De beide elementen komen duidelijk uit in het

opstel van St. A. Cook: *The development of the religion of Israël*, Annuaire Institut Philologie et Hist. Orientales et Slaves 1936, 539.

RELIGIE VAN ISRAËL. De reeds eerder genoemde boeken van Wardle en Cook moeten als algemeene overzichten voorop gaan. Het boek van Cook is een in allerlei opzicht streng verantwoord werk, dat bijna nog eerder dan een inleiding in het O. T. (zooals de titel doet vermoeden) een compacte Israëlietische godsdienstgeschiedenis kan genoemd worden. Het boek van K. Holzhey: *Jahwe der Gott Israëls*, Alttestl. Abhandlungen XII 4, 1936, stelt teleur, omdat het weinig bijdraagt tot een werkelijk inzicht in het probleem, dat het behandelt: 'Jahwes strijd tegen de vreemde goden', maar is blijven steken in allerlei geografische bijzonderheden omtrent de volken, in het O. T. genoemd; onjuistheden worden den lezer niet gespaard.

[J. Kaufmann is begonnen met de publicatie van de synthese zijner vele opstellen op het gebied der Israëlitische godsdienstgeschiedenis: *Tôledôth ha-emunah ha-jiseëlith*, deel I, 5697 (1937). De hoofdthesen van het boek zijn de volgende: De idee van het absolute monotheïsme is geenszins pas een schepping van de profeten. Aan hun optreden gaat een wettische en historische litteratuur vooraf (Thorah-litteratuur), die geheel door deze idee wordt beheerscht, maar die voor het overige in àl haar voorstellingen (omtrent de aard van de zonde, omtrent de cultus, omtrent de geschiedenis van Israel, omtrent de eschatologie) fundamenteel van de profeten verschilt. Veel van deze oude litteratuur is verzameld in de veel jongere boeken van Genesis tot en met Koningen, waarbij (blijkens vele tegenspraken en anachronismen) van verandering door redactioneel ingrijpen bijna geen sprake was. De verschillende lagen, waaruit de boeken zijn opgebouwd zijn nog duidelijk te onderkennen; met name aan de volkomen onafhankelijkheid der erin opgenomen wetscorpora kan geen twijfel bestaan. De JEP litteratuur vertegenwoordigt een ouder stadium dan D. Vooral de gedeelten van het werk, waar door een godsdiensthistorische analyse van de wetten (ook die betreffende priesters en landbouwgaven), de geschiedsopvatting en het wereldbeeld de hooge ouderdom van P (het wetboek der *Bamôth*, heiligdommen vóór de centralisatie van de cultus door D), moet worden aangetoond, maken de indruk van een uitermate scherpzinnige critiek, onbezwaard door het vooroordeel van eenigerlei theologische of wetenschappelijke traditie. S.].

Over het karakter van het ethische monotheïsme, welks oorsprong achter den tijd der latere groote profeten moet teruggaan, in de Mozaïsche periode, schreef O. E. James: *The development of the idea of God in the O. T.*, ET 47, 1935/6, 150, en: *Ethical Monotheïsm*, Occident and Orient, 267.

In aansluiting aan vorige Jaarberichten blz. 89 en 192 v. wijzen wij in dit verband op enkele nieuwe beschouwingen aangaande den Godsnaam in Israël. Uitgaande van den in Rās Šamra gevonden Godsnaam *Jw* wil A. Vincent in zijn bovengenoemde boek, blz. 25 vv., met Virolleaud (tegenover H. Bauer, ZAW NF 10, 1933, 92) den oudsten vorm van den lateren Israëlietischen Godsnaam zien, waarvan de uitspraak geluid moet hebben Yahô. Deze naam is naast den officieelen Jahweh in de volksreligie bewaard gebleven. A. Lukyn Williams: *The Tetregrammaton-Jahweh, Name or Surrogate*, ZAW NF 13, 1936, 262, komt tot ongeveer dezelfde conclusie, wat de uitspraak betreft (*Jāhôh*), maar veronderstelt, dat de naam Jahweh een surrogaat is, die de juiste uitspraak verbergt. Volgens Vincent is de naam Jahweh daarentegen een nieuwe naam op grond van de Mozaïsche openbaring, die de idee uitdrukt: 'Hij, die is.' R. de Vaux, die in zijn genoemd opstel RB 46, 1937, 553 zeer critisch staat tegenover een vóór-Israëlietisch equivalent van Israëls Godsnaam, meent, dat, indien er ooit een zeker bewijs van zou zijn, de naam Jahweh een bewuste vernieuwing is geweest op grond van de openbaring aan Mozes en volgens de verklaring, gegeven in Ex. 3. Een voordeel van deze veronderstellingen is wel, dat een beroemde *crux interpretum*, de tegenstelling Ex. 6[2] v. en Gen. 4[26], wordt opgeheven. Ook A. Schleiff: Der *Gottesname Jahwe*, ZDMG 90, 1936, 679, maakt onderscheid tusschen een religieus gebruik in Israël van den naam *Jahwe* en een profaan gebruik van den naam *Jao*. Een breedvoerige, helaas zeer weinig overzichtelijke, beschouwing over de geschiedenis van den Godsnaam in Israël, en het gebruik in het O.T., geeft P. Ruben in zijn genoemd boek: *Recensio und Restitutio*, 91; de Godsnaam zou samenhangen met

den cultus te Silo en oorspronkelijk hebben geluid: *Adonai Jahweh Ṣebaoth*, wat R. vertaalt met: 'de Heer, die de legerscharen leidt' (*hjh* synoniem van *jṣʾ*).

Twee belangrijke zijden van de O.T.-ische religie worden belicht door G. van Rad: *Das theologische Problem des alttest. Schöpfungsglaubens*, (Werden und Wesen des A. T. 138), volgens wien het O.T.-ische scheppingsgeloof een soteriologischen inhoud heeft (vooral Ps. 89; 74, Gen. 1, tegenover Ps. 19 en 104, die meer in overeenstemming zijn met het oud-oostersch scheppingsgeloof), en daarnaast door W. Staerk: *Zum alttest. Erwählungsglauben*, ZAW NF 14, 1937, 1, die de verkiezing Gods als genade en taak, geschonken aan het volk, enkelingen en heilige plaatsen, laat zien als een der beslissende godsdienstige voorstellingen van oud-Israël.

H. W. Robinson: *The Hebrew Conception of Corporate Personality* (Werden und Wesen des A.T., 49) onderzoekt de verhouding van individu en gemeenschap in oud-Israël en verklaart van uit het psychologische feit van den mogelijken overgang van beide in elkaar, de verhouding van vorst en volk, van het 'Ik' der Psalmen, en de figuur van den Knecht van Jahweh in Deuterojesaja (profeet als representant der natie en andersom). Het karakter van het boek van A. Heschel: *Die Prophetie* (Krakow 1936) kan niet met enkele woorden worden omschreven; het is een psychologisch-godsdiensthistorische studie, inzoover het meer de profetische beleving naar haar werkelijkheid dan naar haar waarheid onderzoekt, maar door uitgangspunt en doel is het wezenlijk een theologisch werk geworden en zou dus ook bij de volgende literatuurgroep behandeld kunnen worden. Het vergelijkend godsdiensthistorisch onderzoek, dat het profetisme benadert van de idee der extase verwerpend, ziet de schrijver het profetisme vanuit het getuigenis der profeten omtrent hun profetische ervaring zelf. De profeet beleeft daarin: de goddelijke bewogenheid om den mensch, welke hemzelf meetrekt in sympathetisch gevoelen en handelen (nieuwe beschouwing van Hosea's huwelijk in dit verband); de ervaring betrekt zich op een gebeuren, dat als 'ingeving' gekend wordt en een strenge gebondenheid meebrengt. In tegenstelling met de mystische kennis Gods, die een verstaan is van het Wezen Gods, is de profetische een *verstaan van Gods verhouding* ('Pathos') tot de wereld. In de laatste bladzijden behandelt Heschel de profetische religie en theologie. Jammer is, dat de schrijver zoo sterk met eigen begripsformaties werkt, het profetische beleven zoo uitsluitend in de sfeer van het affectieve plaatst en zoo weinig het oudste profetisme in historisch verband met godsdienstige verschijnselen van omwonende volkeren kan zien, maar alles bijeengenomen achten we dit boek godsdienst-psychologisch èn theologisch een bijzondere verschijning (vgl. Jaarbericht n⁰ 3, blz. 94). In aansluiting aan dit boek over de profetie noemen wij de korte studie van H. W. Wolf: *Das Zitat im Prophetenspruch*, 1937, dat grootendeels een stilististische studie over den vorm en de echtheid of gefingeerdheid van het profetische citaat is, maar daarnaast verschillende theologische conclusies trekt, o. a. over het wezen der profetie.

In aansluiting hieraan is op haar plaats een bespreking van één der meest op den voorgrond tredende vragen n.l. de beteekenis van den O.T.-ischen cultus, en de houding van de profeten ertegenover, zie vorig Jaarbericht blz. 191. Daar wordt voornamelijk gewezen op L. Köhler, die in zijn *Theologie* met nadruk betoogt, dat het cultische is overgenomen uit het vóór-Mozaïsche tijdperk, en het profetische het nieuwe openbaringselement van het Mozaïsme vertegenwoordigt. Een verwant standpunt neemt ook C. R. North, *Sacrifice in the O. T.*, ET, 47, 1935/6, 250 in, volgens wien de profeten het offer als zoodanig bestrijden. Zeer beslist schrijft P. Volz in *Z. f. syst. Th.*, 14, 1937, 63 over: *Die radikale Ablehnung der Kultreligion durch die alttestamentlichen Profeten*. De taak der profetie is voor hem blijkbaar: de ontworteling der priesterreligie; de Mozaïsche periode was volgens de profetische traditie volstrekt zonder offers (op grond van de bekende Amos- en Jeremia-teksten), hoewel daarnaast in het O.T. andere tradities zijn, die het offer in die periode wel erkennen. Men krijgt bij Volz sterk den indruk, dat een Christelijk-reformatorische waardeering van den cultus in het O.T.-isch profetisme wordt ingedragen; deze zelfde opmerking maakt J. Hempel in zijn *Chronik*-bespreking van Köhlers *Theologie* tegenover den schrijver, ZAW, NF 13, 1936, 294. Op diens critiek willen we met nadruk ook verwijzen. Evenals Hempel ziet ook A. C. Welch, *Prophet and priest in Old Israel*, 1936 den Israëlietischen cultus ontstaan uit de inwerking van het profetische op het priesterlijk-

cultische geestelijk leven, dat op zijn beurt een *historisch* uitgangspunt heeft in vóór-Mozaïsche riten. Sterk is Welch in zijn uitgangspunt: het herstel van den cultus na de ballingschap onder medewerking van de profetie bewijst, dat de cultus gevoeld moet zijn als behoorend tot het wezen van het Jahwisme, en niet als iets ontleends uit de omringende wereld. (Vgl. nog het opstel van A. R. Johnston, *The prophet in israel. worship*, ET 47, 1935/6, 312). Dit probleem hangt ten nauwste samen met de vraag naar de verhouding van priester en profeet. In dit opzicht zijn verwant de opvattingen van Welch en W. Eichrodt, zooals de laatste die in een 'Zusammenschau' van Israëls religie vanuit de idee van Jahwe's koningschap (*Gottes ewiges Reich und seine Wirklichkeit in der Geschichte nach alttest. Offenbarung*, Th. St. u. Kr. 108 NF 3, 1937, 1) uitwerkt. Deze studie behoort eerder bij de theologische literatuur genoemd te worden, maar daar de schrijver zich juist breedvoerig over het onderhavige thema uitspreekt, vinde ze hier vermelding. Het verschil van Welch en Eichrodt schijnt dit, dat laatstgenoemde nog meer den nadruk legt op het naar haar wezen *kritische* karakter der profetie, die dan ook verdwijnt na het herstel van tempel en gemeente na de ballingschap. In den profeet is als het ware vertegenwoordigd de eschatologische zijde van het Jahwisme, dat Jahwe erkent als andersoortig dan de goden der volkeren, terwijl de priester vertegenwoordigt den 'diesseitigen' kant van ditzelfde monotheïsme. Dit standpunt doet, ondanks de meesleepende eenheid van structuur, wat erg denken aan een theologische systematiek, die te veel abstraheert van de historische werkelijkheid.

Op het gebied van den priester voeren ons de studies van Begrich en Hänel. Begrich: *Die priesterliche Tora* (Werden und Wesen des A.T., 63), stelt als 't wezen van de Thora vast: ze is het door den priester, namens Jahwe, uitgesproken woord, dat principieel bedoelt het onderscheid te leeren kennen tusschen heilig en profaan; daarna gaat Begrich de stijlvormen na, waarvan de Thora-meedeeling zich bedient; J. Hänel: *Das Recht des Opferschlachtens in der chronistischen Litteratur*, ZAW, NF 14, 1937, 46, onderzoekt het recht van het offerslachten, dat in de Kronieken, tegenover den Priestercodex, aan de Levieten wordt toegestaan. Hij trekt hieruit conclusies aangaande den tijd van ontstaan der Kronieken, in dezen zin, dat de Midrasch, waarvan het boek de uitwerking is, vóór de Ezra-reformatie moet zijn ontstaan.

We noemen tenslotte nog H. Torczyner, die uitgaande van Zach. 4 [10]: Gods oogen zwervend over de heele aarde, schreef over Satan als den oorspronkelijken geheimen politieken beambte, die voor den koning onderzoek doet naar het gedrag der onderdanen, en zoo later de aanklager-figuur wordt (*How Satan came in the World*, ET 48, 1937, 563). Men zie daarnaast vorig Jaarbericht blz. 193. J. H. Korn in zijn studie over de verzoeking in den Griekschen Bijbel: Πειρασμός (Beitr. Wiss. A. u. N. T. 4, 1937, 20) betrok het Hebreeuwsche woord *nsh* ook in zijn onderzoek. Het *Theologisches Wörterbuch z. N. T.*, dat tot κρύπτω verscheen, bevat ook nu weer een aantal O.T.-ische begripsonderzoekingen (b.v. *ḳorban, mišpaṭ*).

Van beteekenis voor 't inzicht in het latere Jodendom is een aantal studies, dat laat zien hoe in de verdere verwerking van Israëls religieuze documenten de exegese reeds een rol speelt, en dat uit de geschiedenis dier exegese de ontwikkeling van de godsdienstige voorstellingen in later tijd naspeurt (zie reeds Jaarbericht n⁰ 3, blz. 81). Daarbij moet genoemd worden H. W. Hertzberg's bijdrage in *Werden u. Wesen des A. T.*: *Die Nachgeschichte alttest. Texte innerhalb des A. T.*, waarin hij den nadruk er op legt, dat de O.T.-ische tekst een nageschiedenis heeft, evenzeer als een voorgeschiedenis; deze nageschiedenis is hoofdzakelijk uit glossen e. d. te lezen, waarvan hij eenige voorbeelden geeft. Andere studies betreffen de Septuaginta, o.a. van Bertram (Werden u. Wesen des A. T., 97, en ZAW NF 13, 1936, 153), of onderzoeken de latere Targumim, waarover ZNTW 1936 (Seidelin, 194, zie ook 308), eenige artikelen geeft. We gaan niet verder op deze materie in, omdat het vooruitzicht bestaat, dat in een volgend Jaarbericht een beschouwing aan de oudste Bijbelexegese zal worden gewijd.

Van Theologische Literatuur over het O.T. kunnen we, behalve wat we reeds gaven, slechts enkele opstellen noemen. We wijzen voor oriënteering op theologisch-exegetisch terrein naar 't overzicht, dat R. Abramowski: *Vom Streit um das A. T.* (Theol. Rundschau 9, 1937, 65) biedt. Hempel's reeds genoemde *Chronik*, ZAW NF 13, 1936 geeft een belangrijke uiteenzetting tegenover E. Hirsch. In *Werden und*

Wesen des A.T. staan twee opstellen; één van J. Lindblom: *Zur Frage der Eigenart der alttest. Religion*, 128, die komt tot een wezensbepaling van de O.T.-ische tegenover de N.T.-ische religie; het tweede van A. Weiser: *Die theologische Aufgabe der alttest. Wissenschaft*, 207 is een van de beste beschouwingen, die ons onder oogen kwamen, zoowel om de strenge historisch-philologische wetenschappelijke, als om de 'sachgemässe' theologische inzichten (we werden bij Weiser's uiteenzetting over verhouding God en wereld in het O.T. opvallend sterk aan Heschel's *Prophetie* herinnerd, die beide wel in zeer verschillend milieu zijn ontstaan!).

's-Gravenhage TH. C. VRIEZEN

De schrijvers van dit overzicht brengen hier hun dank aan den heer I. L. Seeligmann, voor zijn bereidwillige inlichtingen. De laatstondergeteekende bovendien voor enkele belangrijke aanwijzingen en aanvullingen, met name voor de (met S. geparafeerde) besprekingen van de studies van Alt, Welch en Kaufmann.

Th. C. VRIEZEN, *Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de oude Semietische volken*, dissertatie Utrecht, Wageningen 1937.

Ziehier een dissertatie die een stuk levenswerk mag heeten. Men weet niet, wat men meer bewonderen moet, het geduld en den ijver, waarmede de vaak zeer verspreide studies en artikelen over dit onderwerp bijeen gezocht zijn, of de rustige energie, waarmede Vriezen in dit vele en verwarde materiaal zijn weg weet te vinden en zijn eigen lijn weet vast te houden. Niemand, die iets te schrijven heeft over de eerste hoofdstukken van het boek Genesis, zal voortaan dit boek willen missen, en wie dit heeft, kan vele andere ontberen.

Een van de belangrijkste onderdeelen schijnt mij het onderzoek naar het Sumerisch materiaal; in het bijzonder zijn hier de zgn. paradijstekst van Langdon en *UMPBS* I, 2, n⁰ 103 te noemen. De vertaling, die Vriezen van den laatsten tekst geeft, is een aanmerkelijke vooruitgang vergeleken bij die van Chiera, al komt Vriezen ook nog tot de conclusie, dat de tekst vrij duister is.

Bij de behandeling van het Babylonisch-Assyrische materiaal wordt in het bijzonder aandacht geschonken aan de menschenschepping, waarbij vooral opmerkelijk is, dat nergens in Babel over een eerste menschenpaar gesproken wordt. In dit hoofdstuk begeeft de auteur zich nogal eens op zijpaden, waarvoor de lezers hem overigens slechts dankbaar kunnen zijn, al was het slechts om den schat van literatuur die hun in de noten wordt geboden. Zoo b.v. op p. 78 de noot over 'in de verte, aan de monding der stroomen'. Over de laatste uitdrukking kan men ook nog Rās Sjamra A I 33/34 vergelijken.

Is de conclusie van hoofdstuk I, de parallellen in de Oost-Semietische wereld, in hoofdzaak negatief, iets meer geneigd tot het aannemen van verwante voorstellingen, zij het dan ook slechts in details, blijkt de auteur, als hij het Phoenicisch materiaal gaat bespreken. Daarbij valt vooral de aandacht op de teksten van Rās Sjamra. Het komt ons voor, dat de schrijver zich daarbij wel wat te veel heeft laten leiden door de vertalingen en bewerkingen, die van Fransche zijde zijn verschenen (gelijk ook Jack heeft gedaan, wiens werkje daardoor nu reeds verouderd is, twee jaar na het verschijnen!) Bij alle respect voor den pioniersarbeid van Virolleaud en Dussaud moet immers vastgesteld worden, dat zij bij hun gewaagde etymologieën veel te weinig vraagteekens hebben gebruikt.

Het derde en uitvoerigste hoofdstuk behandelt de paradijsvoorstelling in Israël. Zooals vanzelf spreekt, neemt de interpretatie van Gen. 2 en 3 daarbij de grootste plaats in. Als motto voor zijn behandeling der Bijbelsche gegevens had Vriezen het woord van Raschi in zijn commentaar op Gen. 3⁸ kunnen kiezen: 'Maar ik ben nergens anders op uit dan op de eenvoudige interpretatie van de Schrift'. Het komt ons voor, dat Vriezen deze taak op uitnemende wijze heeft aangevat. Zijn werk is een uitstekende voorstudie voor de theologische behandeling der stof.

Met enkele woorden willen wij de aandacht vestigen op een resultaat van Vriezens onderzoek, dat voor de theologie van veel belang is, nl. dat wij in Gen. 2 en 3 te maken hebben met een profetische compositie. M.a.w. dit Bijbelgedeelte wil als prediking verstaan worden en is een voortdurende oppositie tegen de Oostersche religieus-magische voorstellingswereld, welker tendenties in de slang belichaamd zijn.

Gegeven het profetisch karakter der compositie eischt de vraag naar de plaats van de paradijsgeschiedenis in het geheel van Israëls religie een breedere behandeling. De schrijver meent, dat er in de overige O. T.ische geschriften nauwelijks één zinspeling op gemaakt wordt. Daarin sluit hij zich aan bij H. Schmidt, die zich nog iets sterker uitdrukte: 'In de geheele literatuur van het O. T. is nergens een spoor te vinden, dat men zich met Gen. 2 en 3 beziggehouden heeft'. Daarentegen bewijst Hertzberg in zijn voortreffelijken commentaar op Prediker (Leipzig 1932) juist den sterken invloed van de paradijsgeschiedenis op de gedachtenwereld van Prediker. Hertzberg komt tot de conclusie: 'Het boek Prediker is geschreven met Gen. 1—4 voor de oogen van zijn auteur; de levensbeschouwing van Prediker is aan de hand van de scheppingsgeschiedenis gevormd' (p. 40).

Het komt mij voor, dat Vriezen bij zijn beschouwing over de plaats van de paradijsgeschiedenis te weinig gerekend heeft met de conclusie, waar hij zelf toe komt en de theologie hem dankbaar voor is, nl. het verkondigingskarakter van Gen. 2 en 3. Daaruit volgt immers, dat de voorstelling als zoodanig van minder beteekenis is dan het doel, waarvoor ze gebruikt is. De vragen, die voor het beoordeelen van de plaats van Gen. 2 en 3 in de Israëlietische religie gesteld moeten worden, zijn dan in twee verschillende rubrieken te brengen: de eerste afdeeling onderzoekt, of de prediking van Gen. 2 en 3 zich laat voegen in het geheel van de profetische verkondiging, zooals die in heel het O. T. voor ons ligt; de tweede, of de gebezigde paradijsmotieven samenhang vertoonen met de andere gegevens, die wij voor onze kennis van de religieuze en mythische voorstellingen van Israël in Kanaän uit verspreide zinspelingen van het O. T. kunnen bijeengaren.

In dat geval zal men tot een positiever godsdiensthistorisch resultaat kunnen komen, dan Vriezen ons geeft. Dit is nu namelijk sterk negatief: 'Buiten Gen. 2v. is onder de oude Semietische volken geen paradijsvoorstelling bekend'. Vriezen moest wel tot dit resultaat komen, omdat hij zijn definitie van 'paradijs' uitsluitend aan Gen. 2 en 3 ontleent (p. 1—11). Maar hebben wij eenmaal de plaats van de paradijsmotieven, afgezien van hun toepassing in de profetische prediking, in de algemeene Palestijnsche voorstellingswereld bepaald, dan is het zeer zeker mogelijk, dergelijke motieven, in ander verband bij andere volkeren gebruikt, toch in hun samenhang met die van Gen. 2 en 3 te beschouwen, en anderzijds ook bij afwijkende motieven verwante functies aan te wijzen. Om een voorbeeld te noemen, het gaat niet aan, te zeggen gelijk Vriezen doet (p. 5), dat 'een verblijf van goden, heroën, dooden en eerste menschen in wezen onderscheiden' is. Dat zweemt naar rationalisme. Men kan die verschillende 'verblijfplaatsen' niet streng gescheiden houden, daar de oude volkeren het zelf niet doen.

Men krijgt den indruk, dat deze dingen voor den auteur minder belangrijk zijn dan de nauwkeurige philologische behandeling der teksten. Hij heeft gaarne vasten grond onder de voeten en in dit opzicht zal zijn werk niet gemakkelijk overtroffen worden. Hij behoort meer tot de litterair-historische dan tot de godsdiensthistorische school. Dat blijkt wel zeer sterk uit zijn afwijzen van het verband tusschen de paradijsmotieven en de eschatologie (p. 227). Toch valt het niet te ontkennen, dat de godsdiensthistorische school ons dichter bij het verstaan der oude motieven brengt, dan de enkel-philologische methode zou kunnen. Anderzijds is zijn werk een nadrukkelijke herinnering aan de noodzakelijkheid van solide, nauwkeurige, philologische bewerking der stof. Ook uit dit oogpunt moet deze dissertatie als een stuk voorstudie beschouwd worden. En dan als een zeer belangrijk stuk! Men zie b.v. de bespreking van 'den boom van kennis van goed en kwaad' op p. 142—148, of van de slang op p. 172—180.

De schrijver stelt een volgend deel op het terrein van de jongere Semietische volkeren in het vooruitzicht (p. 21). Men kan zich daar enkel over verheugen; wij spreken den wensch uit, dat deze belofte ingelost zal worden: er zijn in den loop des tijds te veel dissertaties verschenen, die nooit verder kwamen dan deel I! Wij zijn er van overtuigd, dat dit volgend deel even voortreffelijke kwaliteiten zal aanwijzen als het eerste: breede kennis op uiterst nauwkeurige wijze verwerkt. Als theoloog zou men den schrijver dan nog om een derde deel willen verzoeken, waarin via het godsdiensthistorische de lijnen naar het theologische werden getrokken. Het zou ons spijten, als in dezen „strijd om den levenden Patroclus" (W. van der Vlugt, *Levensbericht van Abraham Kuenen* p. 19) de philologische Trojanen blijvend de overhand hielden.

Culemborg A. VAN SELMS

RAS SCHAMRA [1]

TAFELN XXXIII UND XXXIV

Seit 1929 fördern französische Ausgrabungen unter Leitung von F. A. Schaeffer auf dem Ruinenhügel Rās eš-Šamra im nördlichen Syrien, dem einstigen Ugarit, 12 km nördlich van Lādiḳīje = Laodicea, eine altorientalische Kulturstätte ersten Ranges ans Tageslicht. Archäologie des alten Orients und der Ägäis, Schriftgeschichte und Keilschriftforschung, vorderasiatische Philologie und semitische Sprachwissenschaft, alttestamentliche Forschung und Religionsgeschichte sind an den dortigen Funden und an den sich anschliessenden Forschungen in gleicher Weise interessiert. Solange aber die endgültigen Publikationen der Ausgräber noch ausstehen, ist es für den nur mittelbar Interessierten nicht leicht, mit den rasch auf einander folgenden Veröffentlichungen Schritt zu halten und ein klares Bild vom Stande der Forschungen zu gewinnen. Im Jahre 1933 versuchte ich in dem Heftchen *Ras Schamra. Ein Überblick über Funde und Forschungen* (Leipzig 1933 = Der Alte Orient, 33. Bd., Heft 1/2) den damaligen Stand der Kenntnisse einem weiteren Forscherkreise darzustellen. Im Anschluss an dieses Büchlein, dessen Kenntnis ich im Folgenden voraussetze und das ich kurz mit *R. Sch.* zitiere, sei hier ein kurzer Überblick über die seitdem neu gewonnenen Erkenntnisse gegeben.

A. Funde

1. Archäologisches [2]. Die Siedlungsgeschichte von Ugarit ist uns jetzt einigermassen klar, da die Tiefgrabungen der letzten Jahre bis auf den gewachsenen Boden geführt haben. 5 Schichten von zusammen mehr als 18 m Dicke zeigen uns die Besiedlung des Ortes von der frühen Steinzeit an bis in den Anfang des 12. Jahrhunderts v. Chr.

Die tiefste Schicht V ist noch wenig greifbar und auch noch nicht zu datieren. Die Werkzeuge sind noch aus Feuerstein, die Keramik, rohe Gefässe aus dunklem Ton, ist noch unbemalt. Ob diese Keramik Verwandte im vordynastischen Ägypten des 4. oder gar 5. Jahrtausends hat, steht noch dahin.

Die darüber liegende Schicht wird charakterisiert durch eine feine Buntkeramik, die nach ihrem Hauptfundort meist Tell-Halaf-Keramik genannt wird, die aber auch an anderen Orten von Syrien und Nordmesopotamien vorkommt, in Karkemisch, in Tell Schagher Bazar, im Chabur-Gebiet und in Tell Arpachijah bei Ninive. Die oft sehr dünnwandigen Gefässe müssen in recht vollkommenen Öfen gebrannt sein. Die Bemalung zeigt eine ganze Reihe verschiedener Muster: Dreiecke, Zickzack- und Wellenlinien, Fischgrätenmuster usw. Zahlreiche Gefässe tragen um den Hals eine Linie gemalter Augen, die offenbar apotropäischen Charakter haben. Die Verwandtschaft dieser Keramik scheint bis weit nach Mesopotamien und Iran hinüberzureichen; bis nach Samarra und Susa hin hat man ähnliche Formen gefunden. Die vierte Schicht von Ras Schamra läuft demnach mit den hocharchaischen Kulturen von Sumer, Susa und Iran parallel. Auch diese Schicht kennt noch kein Metall; die Werkzeuge sind teils noch aus Feuerstein, teils aus hartem poliertem Stein, teils aus Knochen. Die grosse Dicke dieser Schicht (4—5 m) spricht für eine lange Dauer der Besiedlung; sie wird dem 4. Jahrtausend angehören.

Eine zwischen IV und III liegende Schicht mit unbemalter Keramik bedarf noch genauerer Untersuchung.

---

[1]) Op uitdrukkelijk verzoek van Professor Friedrich is dit artikel, dat als een eenheid geconcipieerd was, niet verdeeld over de rubrieken philologie en archæologie van Voor Azië. — Voor de vermelding van Ugarit in een van de teksten in Māri gevonden, vrg. het artikel van Professor Dossin, blz. 363. [R].

[2]) Der folgenden Darstellung sind vor allem die Ausgrabungsberichte von C. F. A. Schaeffer in *Syria* 15, 1934, S. 105 ff.; 16, 1935, S. 141 ff.; 17, 1936, S. 105 ff. zugrunde gelegt. Der Bericht in *Syria* 18, 1937, S. 125 ff. konnte nicht mehr benutzt werden. Einen populären Überblick über Ras Schamra und die sich daran anknüpfenden Probleme gibt neuerdings auch die Schrift von Dussaud, *Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) et l'Ancien Testament*, Paris 1937.

Die Schicht III beginnt in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends. Die sehr schöne Keramik der älteren Zeit wird durch dunkelbraune, violette oder schwarze Bemalung in geometrischen Mustern charakterisiert. Gelegentlich kommen noch eingeritzte Muster hinzu. Ganz gleichartige Keramik kannte man schon aus Tell Arpachijah bei Ninive, ähnliche auch aus Susa. Die Werkzeuge auch dieser Schicht sind noch aus Stein. In der jüngeren Zeit der 3. Schicht, d. h. etwa in der Zeit zwischen dem Alten und Mittleren Reiche der Ägypter (2. Hälfte des 3. Jahrtausends), taucht einerseits eine rohe und unbemalte Keramik auf, andererseits eine ganz eigenartig glänzende rote und schwarze Keramik, von der einzelne Exemplare bis ins 20. Jahrhundert hinein vorkommen.

Die Schicht II, die etwa dem ägyptischen Mittleren Reiche entspricht, ist schon länger bekannt (s. *R. Sch.* S. 6f.) Ihre Anfänge reichen wohl bis in das Ende des 3. Jahrtausends zurück. Die Keramik dieser Zeit hat ihre nächsten Verwandten in Palästina und am Libanon, sie ist also wohl bodenständig syrisch. Die Zeit des Mittleren Reiches ist die des starken ägyptischen Einflusses auf Ras Schamra. Jedoch sind auch schon in dieser Zeit mykenische Einflüsse nachzuweisen.

Südlich von der Gegend der späteren Bibliothek hatte zu Beginn des zweiten Jahrtausends ein grosser Tempel gestanden, dessen Mauern bei der Neubebauung der Stätte im 14. Jhd. zum Teil abgetragen worden sind. In den Ruinen dieses Tempels hatte man schon seinerzeit die Statuette der Prinzessin *Henmet Nefer Ḥeḏ* gefunden (*R. Sch.* S. 6), und dieselben Ruinen enthielten nun weiter neben anderen Votivgegenständen die verstümmelte Statue eines hohen ägyptischen Würdenträgers *Senwesret-ʿench*, der anscheinend als Gesandter des Pharao in Ugarit residierte. *Senwesret-ʿench* war sitzend dargestellt, doch fehlt die ganze obere Hälfte seines Bildes. Links und rechts neben ihm stehen in kleinerem Masstab, daher unbeschädigt erhalten, seine Gattin *Henwetsen* und seine Tochter *Set-Amun* (Tafel XXXIII, Abb. 1).

Am Fusse des Burghügels kamen mehrere steinerne Grabgewölbe ans Tageslicht, von denen vor allem eines ganz unberührt und mit Hilfe seiner altkanaanäischen Keramik, seiner Bronzen und Skarabäen in das Ende des Mittleren Reiches (18.—16. Jhd.) zu datieren war. Die rechteckige Grabkammer mit geneigten Wänden, mit zwei Platten als Decke und mit dem Eingang an der Ecke der einen kurzen Seite, zu dem zwei rohe Stufen hinabführen, erinnert so sehr an die späteren Grabgewölbe mit Dromos, die bisher für mykenisch galten, dass man fast an einheimischen Ursprung auch der späteren Gräber von Ras Schamra denken möchte. Für Handelsbeziehungen Ugarits zum Kreise der Ägäis schon in dieser Zeit des Mittleren Reiches sprechen Funde aus diesen Gräbern, ein kurzes Bronzeschwert von minoischer Art, eine sicher aus Kreta importierte Schale von mittelminoischer Art mit ganz dünner Wand ('Eierschalen-Keramik') und die Reste eines ebenfalls dünnwandigen Bechers, der auch aus Kreta stammen muss.

In dieser älteren Zeit war Ugarit eine befestigte Stadt; Reste der Stadtmauer sind am nördlichen Fusse des Burghügels gefunden worden. Aber seit dem 14. Jhd. ist Ugarit unbefestigt; wann die Mauer niedergelegt wurde, lässt sich nicht sagen.

Am besten durchforscht ist naturgemäss die oberste Schicht von Ras Schamra, die dem 15.—12. Jhd. v. Chr. angehört. Der besseren Übersicht halber kann man diese Schicht I in drei Unterschichten zerlegen, die hier als Ia (frühes 12. Jhd.), Ib (13. und 2. Hälfte des 14. Jhd.) und Ic (15. und 14. Jhd.) bezeichnet seien. Die Bauten der Schicht Ic sind durch ein Erdbeben eingestürzt. Eine Erwähnung dieser Katastrophe glaubt Schaeffer in den Worten eines Briefes des Abimilki von Tyrus an den Pharao Amenophis IV. zu finden: *EA* 151 (55)... *ù ḳár šarri* ^{alu}*Ú-ga-ri-it*^{KI} (56) *i-ku-ul i-ša-tum mi-ši-il-šu* (57) *i-kúl ù mi-ši<-il>-šu ia-nu* ʿund die Königsburg (?) Ugarit hat Feuer verzehrt; ihre (eine) Hälfte hat es verzehrt, und ihre (andere) Hälfte ist nicht daʾ. Ist das richtig, so wäre das Erdbeben um 1350 v. Chr. erfolgt und ein wichtiger Anhalt für die Datierung der Schicht I gewonnen. Da die Keilschrifttafeln unter den Trümmern der eingestürzten Häuser lagen, würden sie sämtlich aus der Zeit vor 1350 stammen.

Die zahlreichen Funde von Privathäusern, die die Grabungen der letzten Jahre gebracht haben, gehören meist der Periode Ib, der Blütezeit von Ugarit, an.

Glücklicherweise können wir aber auch schon von den Häusern des 15.—14. Jahrhunderts eine Vorstellung gewinnen. Von dem Wohlstande der damaligen Bewohner zeugen die prächtigen Gefässe, Bronzewaffen, Siegelzylinder usw. Ein besonders wichtiger Fund ist eine kleine Stele aus Kalkstein mit einer erhaben ausgearbeiteten bildlichen Darstellung. Zwei gleich grosse, einander zugewandte Männer, der eine barhäuptig, der andere mit Kopfbedeckung, berühren gegenseitig ihre Fingerspitzen über einem zwischen ihnen stehenden Tischchen, das zwei rechteckige Gegenstände trägt. Über den Männern hängen zwei stilisierte Lotosblumen. Die gleiche Grösse beider Männer und das Fehlen jedes Gottheitsattributs spricht dafür, dass wir nicht eine Gottheit mit ihrem Verehrer, sondern zwei Menschen vor uns haben. Die gemessene Haltung beider Personen beweist, dass die Szene einen feierlichen, wohl religiösen Akt darstellt. Schaeffer rechnet mit der Möglichkeit, dass der Austausch von Vertragsurkunden zwischen zwei verbündeten Fürsten dargestellt ist. Dann wären die zwei rechteckigen Gegenstände auf dem Tischchen Tontafeln mit dem Keilschrifttext der Verträge (TAFEL XXXIII, Abb. 2).

Die glänzendste Zeit von Ugarit ist die von etwa 1350—1200 v. Chr. (Ib). Damals herrschte der regste Handelsverkehr mit den Ländern der Ägäis, vor allem mit Kreta, und damals war Ugarit wirtschaftlich und kulturell auf der Höhe. Das zeigen die stattlichen Häuser mit zahlreichen Räumen und geräumigen unterirdischen Grabgewölben, die sich die Handelsherren und Kunsthandwerker von Ugarit damals bauen liessen. Im Erdgeschoss lagen die Arbeits- und Vorratsräume sowie die Gemächer der Dienerschaft, im ersten Stockwerk wohnte der Hausherr. Zu ihm hinauf führte eine Steintreppe mit Absatz, unter dem der Abort eingebaut war. In zweien dieser Häuser stellte man Werkstätten von Goldschmieden fest. In der einen fanden sich mehrere goldene und silberne Anhänger, z. T. in Form von Sonnenscheiben und Mondsicheln. Die andere lieferte eine Gussform zur Herstellung eines Schmuckstreifens mit Vögeln, Greifen und Granatäpfeln, ferner eine Waage mit sämtlichen Gewichten von $^1/_4$ Sekel bis zu 1 Mine. Das Gewichtssystem ist nicht mit dem babylonisch-assyrischen (wo 1 Mine = 60 Sekel), sondern mit dem alttestamentlichen gleich (1 Mine = 50 Sekel). Das grösste Gewicht, aus Bronze, hat die Form eines menschlichen Kopfes, der durchaus nicht altorientalisch, sondern europäisch-mittelalterlich wirkt.

Aus dem Hause eines Kunsthandwerkers für Statuetten und bronzene Kultwaffen stammen ein Gewicht von 1 Mine in Gestalt eines ruhenden Stieres und eine Kultaxt mit Löwenkopf.

Ein ganzes Stadtviertel aus Privathäusern mit schmalen Gassen fand man südlich des Archivgebäudes. Jedes Haus enthielt einen kleinen Innenhof mit einem Brunnen und einer Treppe, die zu den Wohnräumen emporführte. An den Fundamenten waren z. T. grosse Menge von Gold, Silber und Elektron versteckt.

Weitere Privathäuser deckte man am Westrande des Ausgrabungsgeländes sowie am Nordhang des Burghügels auf. Auch sie sind um einen Innenhof mit Brunnen gruppiert und haben stets im Keller ein Grabgewölbe. Ein Fund in einer dieser Hausruinen verdient noch Erwähnung. Es sind zwei ungeschickt ausgeführte Fritte-Figuren bärtiger Männer in syrischer Kleidung. Neben ihnen lagen Bruchstücke eines gut modellierten Pferdekopfes und eines zweiräderigen Wagens. Schaeffer nimmt an, dass die zwei männlichen Figuren auf dem Wagen gestanden haben und dass die ganze Gruppe einen Votivgegenstand darstellt oder sonst im Kultus Verwendung fand. Die Gruppe ist wohl ein lokales syrisches Produkt. Ihre Datierung ins 13. Jhd. ist durch daneben liegende mykenische Vasen gesichert (TAFEL XXXIII, Abb. 3).

Direkt unter dem Hause, das die Wagengruppe enthielt, fand sich ein unversehrtes Grab des 14. Jhds., eine Familiengruft, in der in mehreren Räumen 44 Personen beigesetzt worden waren. Mehr als 100 Grabgefässe waren unversehrt erhalten, teils kanaanäische, teils kyprische Ware des 14. Jhds. Zu den letzten Bestattungen gehörten einige bemalte mykenische Vasen der el-Amarna-Zeit. Drei Terrakottalampen in einer Nische der Ostseite hatten während der Bestattungsfeiern zur Beleuchtung des Grabes gedient, das zeigten ihre rauchgeschwärzten Dochtöffnungen.

Drei weitere grosse Grabkammern fanden sich im Süden des Archivgebäudes. Sie waren, wie schon früher gefundene, mit Treppe, Dromos und Grabkammer sowie mit einem grossartigen Wasserversorgungssystem ausgestattet und vorzüglich erhalten. Nur die Ausstattung war schon im Altertum zum grossen Teile ausgeraubt. Einige Stücke mykenischer Keramik datieren auch diese Gräber auf das 14. Jhd.

Eine der wichtigsten Feststellungen der letzten Jahre war, dass in der Entfernung von nur 52 m südöstlich von dem schon bekannten grossen Baʿaltempel (*R. Sch.* S. 7 ff.) und von letzterem durch die dazwischen liegende Bibliothek getrennt ein zweiter, in Plan, Ausdehnung, Orientierung und Einzelheiten der Innenausstattung diesem völlig gleicher Tempel lag. Man konnte vom Baʿaltempel zu dem zweiten Tempel entweder südlich der Bibliothek durch die (von den Ausgräbern so genannte) 'Bibliotheksstrasse' oder nördlich davon durch die 'Strasse des Gottes Dagon' gelangen. Wahrscheinlich ist der neugefundene Tempel ein wenig älter als der Baʿaltempel, und wahrscheinlich diente er dem Kulte einer anderen Gottheit. Da man in den Ruinen des zweiten Tempels zwei Kalksteinstelen mit Weihinschriften an den Gott Dagon in alphabetischer Keilschrift gefunden hat, scheint der neugefundene Tempel ein solcher des Dagon zu sein.

An wichtigen Einzelfunden seien noch folgende erwähnt. Einfach in der Erde ohne Schutz vergraben fanden sich nicht weit von dem Baʿaltempel eine goldene Schale und eine goldene Schüssel, beide vorzüglich erhalten und mit vortrefflichen Reliefs in getriebener Arbeit geschmückt (TAFEL XXXIV, Abb. 4). Die Schale hat 17 cm Durchmesser und trägt auf der Aussenseite eine Fülle von Figuren in drei Ringen. Der innerste Ring zeigt vier Steinböcke vor stilisierten Lebensbäumen, der mittlere zwei Löwen und zwei Stiere, ebenfalls vor Lebensbäumen, der äussere eine Löwenkampfszene, Steinböcke, Löwen und allerlei Fabelwesen. Die Schüssel hat 19 cm Durchmesser und trägt auf der Innenfläche Darstellungen in zwei Ringen: innen vier Steinböcke und aussen eine sehr lebendige Jagdszene, wobei der Jäger vom Wagen aus auf einen Wildstier und einen Steinbock schiesst, während ein anderer Wildstier seinen Wagen von hinten angreift. Beide Stücke stammen aus einer einheimischen Werkstatt des 14. Jhds. und zeigen das hervorragende Können der dortigen Handwerker, verraten aber auch mancherlei kulturelle Einflüsse der Nachbarländer.

Aus einem Versteck am Fusse des Burghügels kam nicht weit von einem Sichelschwert, das einer gleichen Waffe aus Gezer ausserordentlich ähnelt, eine Bronzestatuette des Gottes Baʿal von 19 cm Höhe ans Tageslicht. Gleich der grossen Stele von Ras Schamra (*R. Sch.* S. 9 und Abb. 3) zeigt sie den Gott mit erhobener Rechten, dem Gestus des Blitzschleuderns. Der Helm ist aus einem polierten graugrünen Steine gefertigt und gut auf den Kopf verpasst, die besonders angefügten Hörner aus Elektron, die die Schreckensgewalt des Gottes versinnbildlichen, dienen zugleich zum Anhängen des Bildes (TAFEL XXXIV, Abb. 5).

Aus der jüngsten Schicht Ia, der Zeit des Einbruches der Seevölker, sind vor allem die Reste von Privathäusern zu erwähnen, die in dieser Katastrophe zerstört wurden. In einem davon, der Werkstatt eines Bildhauers, fand sich eine unvollendete Stele, die eine Libationsszene eines Königs vor dem Gotte El zeigt. Der Gott sitzt auf einem verzierten Throne, der König steht vor ihm mit Szepter und Libationskrug, über ihnen schwebt die geflügelte Sonnenscheibe (TAFEL XXXIV, Abb. 6).

Im Einfall der Seevölker (um 1200) hat Ugarit das Schicksal des Hethiterreiches geteilt; es ist völlig vernichtet worden. Etwa im 8. oder 7. Jhd. v. Chr. aber muss eine neue Besiedlung der Stätte eingesetzt haben, wie wir an Bestattungen aus dieser und späterer Zeit feststellen können, die man südlich des Archivgebäudes aufgedeckt hat. Man bestattete damals die Toten in Sarkophagen, unter den Beigaben finden sich auch Bronzefibeln und eiserne Waffen. Die Gräber ähneln den mykenischen Gräbern der vorhergehenden Jahrhunderte, sodass der Gedanke an ein Fortleben der Tradition wohl erlaubt ist. Diese späte Siedlung hat bis in die hellenistische Zeit fortbestanden. Das zeigt uns ein Schatz makedonischer Silberstatere des 6. Jhds. v. Chr., den nach Schaeffers Annahme die griechische Kolonie an der Stätte von Ugarit versteckt hat, als am Ende des 6. Jhds. die Perser Syrien eroberten. Das zeigen weiter griechische Sarkophage mit Keramik und Münzen des 4. Jhds. v. Chr. Unter den Seleukiden dürfte die Siedlung endgültig aufgegeben worden sein.

2. Texte. Mit der reichen archäologischen Ausbeute halten die Funde von Texten auch jetzt noch keineswegs gleichen Schritt. Immerhin sind so ziemlich bei jeder Grabung auch einige Keilschrifttexte neu gefunden worden.

Unter den Texten in babylonischer Keilschrift und akkadischer Sprache

sei zunächst ein Abrechnungstext über Wollieferungen genannt, den Schaeffer 1933 in Lādiḳījeh gekauft und den Thureau-Dangin in *Syria* 15, 1934, S. 137—146 veröffentlicht hat. Nach Thureau-Dangins Feststellung ist er deshalb besonders wichtig, weil er in Übereinstimmung mit dem o. S. 342 besprochenen Gewichtssystem das Talent nicht wie die Babylonier zu 3600 Sekeln, sondern wie das Alte Testament zu 3000 Sekeln rechnet.

Sehr interessant ist ein assyrisch gefärbter Brief eines Belubur an einen Ilu-šar, wohl einen König von Ugarit, denn die Grussformel enthält die Worte *ilānu*$^{\text{MEŠ-}nu}$ *ša māt* ^{alu}*Ú-ga-ri-ta aḫi-ia li-zu-ru-ka* 'die Götter des Landes Ugarit mögen dich, mein Bruder, beschützen!' Thureau-Dangin hat diesen Brief in *Syria* 16, 1935, S. 188—193 veröffentlicht und meint, er sei zu Beginn des 13. Jhds., unter einem der Könige Adadnarari I., Salmanassar I. oder Tukulti-Ninurta I., aus Assyrien nach Ugarit geschickt worden.

Besonders zahlreiche akkadische Texte hat die Grabung des Jahres 1936 geliefert, Testamente, Kontrakte und andere Urkunden, doch sind diese meist noch unveröffentlicht. (Drei Kontrakte jetzt bei Thureau-Dangin *Syria* 18, 1937, S. 245 ff.). Zu erwähnen sind darunter das Testament eines Mannes für seine Gattin, ein Brief vom Gatten der Schwester des Königs und vor allem ein Brief des Königs von Karkemisch an den König von Ugarit.

Auch das Material an Texten in alphabetischer Keilschrift und der neuen westsemitischen Sprache hat sich erfreulich vermehrt. Ich erwähne einen schlecht erhaltenen und schwer verständlichen Text, der anscheinend über die Behandlung von Pferdekrankheiten spricht (Virolleaud *Syria* 15, 1934, S. 75—83). Ich nenne ferner ein namentliches Verzeichnis der Beamten, Sänger, Opferpriester, Künstler und Wächter des Tempelbezirkes von Ugarit, das ein gutes Bild von der Organisation der dortigen Heiligtümer gewinnen lässt. Weiter finden sich bei jeder Grabung neue Anschlussfragmente zu den grossen epischen Zyklen.

Hier scheint ein Wort zu den Textveröffentlichungen angebracht. Die meisten Texte, akkadische wie solche in der neuen Sprache und Schrift, sind auch heute noch in den verschiedenen Bänden der *Syria* veröffentlicht. Dadurch wird die Übersichtlichkeit und die Arbeit an den Texten in der neuen Sprache und Schrift etwas erschwert. Um dem abzuhelfen, hat der leider zu früh verstorbene Hans Bauer, einer der ersten Entzifferer der neuen Keilschrift, in einem handlichen Heftchen unter dem Titel *Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Schamra* (Berlin, de Gruyter, 1936 = Lietzmanns Kleine Texte Nr. 168) alles bis Ende 1935 bekannt gewordene Material übersichtlich und mit Anmerkungen versehen zusammengestellt. Eine Zusammenstellung nur der bis dahin bekannten mythologischen Texte gaben J. A. Montgomery und Z. S. Harris in dem Hefte *The Ras Shamra Mythological Texts*, Philadelphia 1935 (= Memoirs of the American Philosophical Society, vol. IV), eine Zusammenstellung aller semitischen (nicht der churritischen) Texte in neuhebräischer Sprache H. L. Ginsberg, כתבי אוגרית, *The Ugarit Texts*, Jerusalem 1936.

Daneben aber hat nun auch die endgültige Ausgabe der grossen Epen unter dem Titel *Mission de Ras Shamra* begonnen. *Tome I* enthält: *La légende phénicienne de Danel*, par Ch. Virolleaud (Paris 1936), *Tome II: La légende de Keret, roi des Sidoniens*, par Ch. Virolleaud (Paris 1936). Der erste Band enthält auch eine wichtige historisch-philologische Einleitung. Ein grosser Teil von Texten in der neuen Sprache, auch von den epischen Texten, steht freilich noch ausserhalb dieser massgebenden Ausgabe.

B. Forschungen

1. Textbearbeitungen und Übersetzungen. Die Ausgaben einzelner alphabetischer Texte in der *Syria* — in der Hauptsache von Virolleaud, nur wenige von Dhorme (ein Brief und ein religiöser Text: *Syria* 14, 1933, S. 229 ff.) oder Dussaud (die Aufschriften auf den Stelen aus dem zweiten grossen Tempel mit Weihungen an den Gott Dagon: *Syria* 16, 1935, S. 177 ff.) — bieten zugleich mehr oder weniger vollständige Übersetzungen der betreffenden Texte und ausführliche Kommentare. Diese Bearbeitungen bedeuten freilich in den seltensten Fällen die

restlose Erschliessung der betreffenden Texte, meist vielmehr ist noch sehr viel Kleinarbeit in Gestalt erneuter Bearbeitungen nötig, und vielen Stellen stehen wir trotz aller Mühe auch heute noch ratlos gegenüber. Gewöhnlich ist der Verlauf der, dass auf die Erstausgabe eines Textes eine Neubearbeitung durch Albright, Ginsberg oder Gaster folgt (andere Namen wie Dussaud, Maisler, Obermann, Gordon sind seltener vertreten, und Montgomery, Harris und H. Bauer haben sich immer nur mit Bemerkungen zu einzelnen Stellen, nicht mit Übersetzungen ganzer Texte beteiligt), und mit der Zeit nähert man sich dann dem Verständnis des Textes. So ist, um nur ein paar Beispiele zu bieten, der von Virolleaud in *Syria* 12, 1931, S. 193 ff. zuerst veröffentlichte epische Text *A* mit seinem Zusatzstück *A** (*Syria* 15, 1934, S. 226 ff.) weiter bearbeitet von Albright *JPOS* 12, 1932, S. 185 ff. und *BASOR* 46, April 1932, S. 15 ff., Baneth *OLZ* 35, 1932, Sp. 449 ff. 705 f., Montgomery *JAOS* 53, 1933, S. 111 ff. 283 f.; 54, 1934, S. 60 ff., Ginsberg *Tarbiz* 4 S. 106 ff., H. Bauer *OLZ* 37, 1934, S. 241 ff., 38, 1935, Sp. 132 f., Dussaud *Syria* 15, 1934, S. 301 ff., Gaster *JRAS* 1932, S. 857 ff.; 1936 S. 225 ff., Ginsberg *Orientalia NS* 5, 1936, S. 193 ff., oder das Stück 'von der Geburt der gütigen und schönen Götter'[1]) (*Syria* 14, 1933, S. 128 ff.) von Albright *JPOS* 14, 1934, S. 133 ff., H. Bauer *OLZ* 37, 1934 Sp. 205 f., Dussaud *RHR* 108, 1933, S. 1 ff. und *Syria* 17, 1936, S. 59 ff., Montgomery *JAOS* 54, 1934, S. 63 ff., Harris *ebd.* S. 80 ff., Gaster *Studi e materiali di storia delle religioni* 1934 S. 156 ff., Ginsberg *JRAS* 1935 S. 45 ff. Eine vollständige Aufzählung dieser Neubearbeitungen würde Seiten füllen und ist auch deshalb überflüssig, weil sie bereits von H. Bauer in seinen *Alphabetischen Keilschrifttexten* wenigstens bis in den Anfang des Jahres 1936 mitgeteilt sind.

Diese wiederholten Textbearbeitungen dürfen nun nicht den Eindruck erwecken, dass die erste Bearbeitung durch Virolleaud etwa mangelhaft sei. Vielmehr stehen dem Verständnis der Texte von Natur aus ganz besondere Schwierigkeiten entgegen, und dem Herausgeber Virolleaud gebührt im Gegenteil unsere aufrichtigste Anerkennung, dass er trotz dieser Hemmungen und trotz des Gefühles, dass das Richtige vielleicht erst von anderen gefunden wird, die Herausgabe und Erstbearbeitung dieser Texte wagt. Das wichtigste Hindernis zum Verständnis der Texte ist die über alle Massen defektive Schreibung, die alles übertrifft, was etwa die westsemitische Epigraphik auf diesem Gebiete kennt. Vereinzelte Versuche zur Andeutung der Vokale kommen zwar auch in Ras Schamra vor, vgl. zu ihnen Dussaud, *Les découvertes de Ras Shamra* (Paris 1937) S. 52, auch H. Bauer, *Der Ursprung des Alphabets* (Leipzig 1937, = Der Alte Orient 36, Heft 1/2) S. 41. Aber sie sind sehr selten, und in den allermeisten Fällen bleiben wir über die Vokalisierung doch im unklaren. Gelegentlich geben die vokalhaltigen Alefzeichen einen Hinweis für die richtige Auffassung einer Wortform, aber in den meisten Fällen tappen wir im Dunkeln und haben keine richtige Vorstellung von den grammatischen Formen der Sprache. Die Folge davon ist, dass allen Übersetzungen von Ras-Schamra-Texten noch ein grosses Stück Unsicherheit anhaftet. Wir dürfen also solche Übersetzungen keineswegs so als gesicherte Grössen verwerten wie etwa die Übersetzung eines anderen Keilschrifttextes oder eines ägyptischen Textes.

2. Die neue semitische Sprache. Ich sagte eben, dass wir noch keine richtige Vorstellung von den grammatischen Formen der neuen semitischen Sprache haben. Das hat z. T. seinen Grund auch darin, dass sich manche Forscher über die neue Sprache überhaupt nicht den Kopf zerbrechen, vielmehr einfach die aus dem Alten Testament geläufigen hebräischen Formen, womöglich noch in der masoretischen Aussprache, in die Ras-Schamra-Texte hineinlesen. Dem entsprechend gilt denn auch die Sprache der Texte meist ohne nähere Prüfung als ein älteres 'Phönizisch', unter Umständen gar als 'Protohebräisch' oder bestenfalls allgemein als 'Kanaanäisch'. Grammatische Erörterungen fehlen zwar in den Textbearbeitungen nicht ganz — der

---

[1]) Van dezen tekst vindt men in het proefschrift van Dr J. H. Kroeze *Genesis veertien*, *proefschrift Vrije Universiteit* 1937 (zie boven blz. 283) een transcriptie in hebreeuwsche karakters, een vertaling, commentaar en 'Würdigung' (Hoofdstuk XI, *Genesis 14 en de vondsten te Ras Sjamra* (blz. 159—202). [R.].

Verfasser bekennt, namentlich von Ginsberg und Albright in dieser Beziehung mancherlei wertvolle Belehrung empfangen zu haben, — aber in der Menge der Produktion füllen sie doch nur einen verhältnismässig geringen Raum aus. Untersuchungen über sprachliche Einzelheiten, wie sie der Verfasser dieser Übersicht mit seinem Artikel zu den Alefzeichen in *ZA* 41, 1933, S. 305 ff. angebahnt hatte, verdanken wir z. B. dem jungen amerikanischen Forscher Z. S. Harris, der auch durch seine treffliche phönizische Grammatik [1]) gute Hoffnungen erweckt hat und der sich auf dem Gebiete der Ras-Schamra-Sprache mit zwei recht guten lautlichen Untersuchungen, zu den Zischlauten (*JAOS* 55, 1935, S. 95 ff.) und zum Vokalismus vor allem der pronominalen Präformative in den Verbalformen (*JAOS* 57, 1937, S. 151 ff.), eingeführt hat. Solche Spezialuntersuchungen sind noch vereinzelt, aber sie zeigen doch die Wichtigkeit auch genauerer sprachlicher Erforschung. Dass das Semitische von Ras Schamra zunächst einmal als eine selbständige Sprache aufzufassen und ohne Zuhilfenahme des Hebräischen in der Hauptsache aus sich selbst zu erklären ist, hat der Verfasser dieser Zeilen immer betont. Ihm stimmt neuerdings auch Götze bei (vgl. seine vorläufigen Bemerkungen *JAOS* 57, 1937, S. 239). Sollte er mit der — übrigens zögernd schon von Bauer vertretenen — Ansicht recht haben, dass die Sprache von Ras Schamra neben dem 'Perfekt' *qatala* und dem 'Imperfekt' *ịaqtulu* auch ein Praesens-Futur *ịaqatalu* nach akkadischer Art besessen habe, so stünde diese Sprache in scharfem Gegensatz zu allen bekannten westsemitischen Sprachen.

Mancherlei Aufklärung in sprachlichen Fragen ist auch von der Metrik der Ras-Schamra-Epen zu erwarten, die soweit wir sehen, der westsemitischen, d. h. vor allem der alttestamentlichen Metrik parallel geht. Um die Metrik von Ras Schamra hat sich vor allem Dussaud bemüht, *RHR* 111, 1935, S. 1 ff., *Artibus Asiae* 5, 1935, S. 236 ff., *Syria* 16, 1935, S. 196 ff.).

3. Das Churritische in Ras Schamra. Während also unser Verständnis des Semitischen von Ras Schamra noch zu wünschen übrig lässt, ist die zweite Sprache von Ras Schamra (*R. Sch.* S. 27 f.) wenigstens etwas deutlicher geworden. Am besten greifbar ist sie in dem Vokabular in babylonischer Schrift, weil diese Schrift die Vokale mit enthält, andererseits liefert dieses Vokabular nur einen sehr beschränkten Sprachstoff. Immerhin hat Ungnad, *Subartu* (Berlin und Leipzig 1936) § 124 (S. 155 ff.) an einigen Beispielen gezeigt, dass die Verwandtschaft mit der weitverbreiteten Sprache der Subaräer oder Churriter, die Thureau-Dangin bei der Veröffentlichung des Vokabulars angenommen hatte, tatsächlich vorhanden ist. Allerdings bestehen vielleicht dialektische Unterschiede.

Die churritischen Texte in der vokallosen alphabetischen Keilschrift bereiten dem Verständnis noch grössere Schwierigkeiten. Immerhin heben sich auch hier einzelne klare churritische Wörter und Wortverbindungen aus dem noch undurchsichtigen Satzzusammenhang (Verfasser *AfOr* 10, 1936, S. 295, *Die Welt als Geschichte* 3, 1937, S. 62, *OLZ* 40, 1937, Sp. 519; Bauer, *Alphabetische Keilschrifttexte* Nr. 28 Anm. b). Wir werden es wohl also tatsächlich auch hier mit dem Churritischen und nicht mit einer beliebigen anderen Sprache des alten Vorderasien zu tun haben, und die alphabetische Keilschrift von Ras Schamra lässt uns wichtige Blicke in die churritische Lautlehre tun (Verfasser *Analecta Orientalia* 12, 1935, S. 128 ff.). Der Verfasser kann daher Th. H. Gaster nicht ohne weiteres beistimmen, wenn er im *Gaster Anniversary Volume* (edited by B. Schindler and A. Marmorstein, London 1936) S. 154 ff. [2]) nur allgemein von 'einer neuen asianischen Sprache' in Ras Schamra spricht und zum Vergleich die verschiedensten Sprachen des alten Vorderasien aus verschiedenen Zeiten heranzieht (Keilschrifthethitisch und Hieroglyphenhethitisch, Churritisch und Urartäisch, Lykisch und Lydisch, Etruskisch und moderne Kaukasussprachen).

4. Zur Schriftgeschichte. Die neue alphabetische Keilschrift gibt uns auch schriftgeschichtliche Probleme auf. Von der komplizierten babylonischen Keilschrift unterscheidet sie sich durch die einfache Form und die geringe Zahl ihrer nur 29

[1]) Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language* New Haven 1936 (=American Oriental Series, vol. 8).
[2]) Vgl. auch schon *OLZ* 39, 1936, Sp. 403 f.

Zeichen. Nicht zu vergessen ist noch der wichtige Unterschied in der inneren Schriftform: die babylonische Keilschrift enthält Silbenzeichen und Ideogramme, die Keilschrift von Ras Schamra alphabetische Zeichen, in der Hauptsache Konsonantenzeichen ohne Andeutung der Vokale, nur die Alefzeichen sind vokalhaltig. Bei diesen durchgreifenden Unterschieden scheint der Versuch von Ebeling (*SPAW*, phil.-hist. Kl. 1934, S. 10 ff.), die Keilschrift von Ras Schamra aus der babylonischen Keilschrift abzuleiten, nicht nur in der Durchführung willkürlich, sondern auch in den Voraussetzungen verfehlt. Vielmehr liegt es näher, Beziehungen zur semitischen Buchstabenschrift zu suchen, und das haben auch die meisten Forscher, die sich mit dieser Frage beschäftigten, getan. Die Frage ist nur, ob in Ras Schamra eine Vorstufe, eine jüngere Form oder eine Parallelentwicklung zur Buchstabenschrift vorliegt. Olmstead bei Sprengling, *The Alphabet, its Rise and Development from the Sinai Inscriptions* (Chicago 1931, = Oriental Institute Communications 12) S. 57 ff. wollte die Ras-Schamra-Schrift mit der selbst noch sehr umstrittenen Sinaischrift verknüpfen. Buchman *Przegląd Historyczny* 1934 S. 213 ff. und Burrows *JRAS* 1936 S. 271 ff. denken an Entstehung aus der westsemitischen oder südsemitischen Buchstabenschrift. Der anfechtbarste Punkt an letzterer Arbeit ist die Heranziehung ganz umstrittener Lesungen auf angeblich frühkanaanäischen Ostraka aus der 1. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. Es scheint in diesen Fragen zur Zeit eine gewisse Zurückhaltung geboten, da eine umfassende Behandlung des ganzen Fragenkomplexes durch den Amerikaner Obermann noch zu erwarten ist. Nur soviel sei bemerkt, dass die Existenz von drei vokalhaltigen Alefzeichen in Ras Schamra entschieden gegen eine einfache Ableitung des Ras-Schamra-Alphabets aus der fertig entwickelten westsemitischen Buchstabenschrift mit nur einem vokallosen Alef spricht. Diese Ansicht wird jetzt auch von H. Bauer, *Der Ursprung des Alphabets* S. 38 ff. ausgesprochen. Vgl. auch Verf. *ZDMG* 91 (*NF* 16), 1937, S. 321 ff.

5. Religionsgeschichtliches. Ras Schamra und das Alte Testament. Da die Texte von Ras Schamra in der Hauptsache religiösen Inhalts sind, unterrichten sie uns in erster Linie über die Religion der alten Westsemiten. Ein kurzer Überblick über das Pantheon von Ugarit ist schon *R. Sch.* S. 36 f. gegeben. Es sei weiter auf die Artikel von Dussaud *Revue de l'histoire des religions* 104, 1931, S. 353 ff.; 105, 1932, S. 245 ff. und von H. Bauer *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 51 (*NF* 10), 1933, S. 81 ff., 53 (*NF* 12), 1935, S. 44 ff. verwiesen. Auch das anregende Buch von Eissfeldt, *Baal Zaphon, Zeus Kasios und der Durchzug der Israeliten durchs Meer* (Halle 1932) darf hier nicht vergessen werden. Die in den letzten Jahren neuveröffentlichten Texte haben natürlich viel neues Material gebracht, doch steht eine abschliessende Behandlung noch aus. Bei den Schwierigkeiten des Textverständnisses wäre sie auch nicht ganz einfach.

Die churritischen Texte aus Ras Schamra lehren uns nun auch eine Anzahl churritischer Götternamen kennen. Wir stellen dabei fest, dass das churritische Pantheon von Ras Schamra mit dem der sonstigen churritischen Texte (vor allem aus Boğazköy) und mit dem in den anderwärts (besonders aus Nuzi) bekannten churritischen Namen vollkommen identisch ist. Götter wie Tešup, Kumarpi, Aštapi, Šimigi, Piša(i)šapḫi, Nupatik, Ḫepit, die Göttergruppen Ḫutena Ḫutellurra u. a. begegnen uns hier wie dort. Auch hier sind die Forschungen erst im Anfange, vgl. etwa Hrozný *Archiv Orientální* 4, 1931, S. 119 ff.

Besonders wichtige Aufschlüsse erwartet die Forschung naturgemäss von den Beziehungen, die sich zwischen Ras Schamra und dem Alten Testament ergeben werden. Solche Beziehungen sind natürlich heute schon zahlreich zu erkennen, in den Realien — man denke an die gleiche Teilung der Mine in 50 Sekel oder an die Übereinstimmungen im Opferwesen — wie im geistigen Inhalt der Texte, angefangen

mit Übereinstimmungen im einzelnen Ausdruck wie *rkb ᶜrpt* 'Wolkenreiter' Epos *B* III 11 und רֹכֵב בָּעֲרָבוֹת Psalm 68[5] oder *ltn bšn brḥ* ... *bšn ᶜqltn* 'Ltn, die flüchtige Schlange ... die gekrümmte Schlange' Epos *A** I 1 f. und לִוְיָתָן נָחָשׁ בָּרִחַ ··· לִוְיָתָן נָחָשׁ עֲקַלָּתוֹן Jes. 27[1] und endigend mit der Vergleichung ganzer Literaturstücke: den von Dhorme *Syria* 14, 1933, S. 231 ff. veröffentlichten religiösen Text RŠ 1932. 4474 hat Obermann *Journal of Biblical Literature* 55, 1936, S. 21 ff. geradezu als einen antiphonischen Psalm (nach Art von Ps. 135 und 136) aufgefasst und erklärt. Eine ganze Anzahl solcher Parallelen zwischen den Ras-Schamra-Texten und dem Alten Testament gab Jirku in *ZDMG* 89 (*NT* 14), 1935, S. 372–386; sie liessen sich mit dem heutigen Material natürlich noch beträchtlich vermehren. Vgl. auch D. Nielsen, *Ras Šamra-Mythologie und biblische Theologie* (Leipzig 1936, = Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXI, 4), gegen dessen Auffassung man aber zahlreiche Einwände haben kann. Es wird vor allem Sache der Alttestamentler sein, solche Übereinstimmungen auch weiterhin aufzuspüren und zur gegenseitigen Aufhellung dunkler Stellen zu verwerten. Übereinstimmungen dieser Art finden sich auch zwischen Ras-Schamra-Texten und phönizischen Inschriften (Verfasser *AfOr* 10, 1935, S. 81 f.).

Wie weit wir darüber hinaus von den Ras-Schamra-Texten Aufklärung über dunkle Stellen der israelitischen Vorgeschichte erwarten dürfen, wie weit beispielsweise der Mondgott *Trḫ* der Keretlegende Beziehungen zu Abrahams Vater Teraḥ hat oder der *Dn-il* bzw. Dan-El der Legende von Ras Schamra das Urbild des weisen Königs Daniel von Tyrus darstellt, den der Prophet Hesekiel erwähnt, das sind Fragen, die sich heute noch nicht beantworten lassen. Unser Verständnis der Texte ist ja — daran muss noch einmal erinnert werden — noch in einem derart elementaren Stadium, dass voreilige Schlüsse nur Unheil stiften könnten.[1])

Leipzig JOHANNES FRIEDRICH

ABKÜRZUNGEN

AfOr	=	*Archiv für Orientforschung*
BASOR	=	*Bulletin of the American School of Oriental Research*
EA	=	KNUDTZON, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1915
JAOS	=	*Journal of the American Oriental Society*
JPOS	=	*Journal of the Palestine Oriental Society*
JRAS	=	*Journal of the Royal Asiatic Society*
OLZ	=	*Orientalistische Literaturzeitung*
RHR	=	*Revue de l'Histoire des Religions*
RSch	=	J. FRIEDRICH, *Ras Schamra, ein Überblick über Funde und Forschungen* (Alter Orient 33, 1/2, 1933)
SPAW	=	*Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*
ZA	=	*Zeitschrift für Assyriologie*
ZDMG	=	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

[1] Zie voor verdere literatuur over het Oude-Testament en R.Š blz. 332 van dit *Jbr* [R]

RELIGIEUZE TEKSTEN UIT ASSUR (I—III)

Afkortingen:

AfO	=	*Archiv für Orientforschung*
AOTB	=	H. GRESSMANN, *Altorientalische Texte und Bilder*
az	=	*achterzijde*
CH	=	*Codex van Ḫammurabi*
CT	=	*Cuneiform Texts... in the British Museum*
KB	=	*Keilinschriftliche Bibliothek*
MAOG	=	*Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*
MDOG	=	*Mitteilungen der deutschen Orient-gesellschaft*
MVAG	=	*Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft*
vz	=	*voorzijde*
r	=	*regel*
RA	=	*Revue d'Assyriologie*
Rawl	=	RAWLINSON, *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*
ŠL	=	A. DEIMEL, *Šumerisches Lexikon*
ZA	=	*Zeitschrift für Assyriologie*

De Berlijnsche hoogleeraar Erich Ebeling heeft in de moeilijke jaren 1915—1923 in zijn *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* (9 afleveringen in twee folio-deelen, 354 en 444 pp.) niet minder dan 472 kleitafels en fragmenten van kleitafels in autographie gepubliceerd. Zijn werk bevat nauwkeurige nateekeningen van het spijkerschrift, die echter buiten den kring der Assyriologen onbegrijpelijk zijn. Voor een ruimeren kring bereikbaar en begrijpelijk gemaakt zijn slechts degene van deze oorkonden, die (zooals de meeste uit *Heft* I—IV) door Ebeling zelf en door andere geleerden ontcijferd en in verschillende boeken en tijdschriften getranscribeerd, bewerkt en vertaald zijn. Van de hand van Prof. Ebeling komen hiervoor vooral zijn *Quellen zur Kenntnis der babylonischen Religion* (MVAG 1918, 1/2) en zijn *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier* (1. Teil: Texte, 1931) in aanmerking[1]).

Evenwel is deze schatkamer nog geenszins uitgeput. Nog steeds zijn er teksten in deze negen afleveringen, die onontcijferd en dus buiten den kring der Assyriologen ten eenenmale onbekend zijn gebleven.

De spijkerschrift-texten (voorloopig uit Heft I—III, waarvan wij op grond van onze transcripties den inhoud meedeelen, behooren alles behalve tot de meest gemakkelijke of best bewaarde uit deze groote verzameling van religieuze teksten uit Assur. De moeilijkheden zijn vaak onoplosbaar. In vele gevallen zou het noodig zijn deze teksten opnieuw met de origineelen (in de musea te Berlijn en Istanbul) te collationneeren en vooral de vele brokstukken (na grondige reiniging) telkens opnieuw met elkaar te combineeren. Het aantal *Keilschrifttexte aus Assur* is feitelijk nog veel grooter dan dat van de teksten *historischen*, *religiösen*, *juristischen* en *verschiedenen Inhalts*, die indertijd in de *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-gesellschaft* gepubliceerd zijn[2]). Een groot gedeelte van de in Assur opgegraven spijkerschrift-tabletten is eerst na lange omzwervingen in het Berlijnsche museum beland; het werd gedurende de oorlogsjaren en de inflatie-periode in de haven van Lissabon, in het begin van den oorlog nog neutraal gebied[3]), achtergehouden en ligt thans ongepubliceerd te Berlijn. Dat Prof. Ebeling niet in de gelegenheid is geweest zijn werk voort te zetten moet worden betreurd[4]). Te betreuren is ook, dat hij aan zijn autographieën geen opgaven omtrent de vindplaatsen (binnen het uitgestrekte opgravingsterrein van *Ḳalᶜat Šerḳât*, de oude stad Assur) heeft kunnen toevoegen. Slechts op grond van zulke (stratigraphische) gegevens zou men het tijdperk nauwkeuriger kunnen bepalen dan dit op grond van algemeene overwegingen (op grond van het schrift en de taal) mogelijk is. Eerst in de jongste aflevering van het *Archiv für Orientforschung* (AfO XII, 1/2, 1937, p. 49) heeft E. F. Weidner de gegevens meegedeeld, op grond waarvan men moet veronderstellen, dat het meerendeel van de litteraire teksten uit het archief van den Assur-tempel tijdens de regeering van koning Tiglatpileser I (1116—1090 v. Chr.) werd opgeteekend.

1) Voorts o.a. *MAOG* I/1 (1925) en V/3 (1931). De literatuuropgaven in den index *KAR* IV, p. 321—354 (bij *Heft* I—IV) moeten hiermede en met andere publicaties sedert 1919 aangevuld worden.
2) Afgekort: *KAH*, *KAR*, *KAJ* en *KAV*. Wij beperken ons hier tot de 9 afleveringen (*Hefte*) der *KAR*.
3) Zie W. Andrae, *Der Rückerwerb der Assur-Funde in Portugal* (*MDOG* 65, April 1927).
4) Vgl. thans E. Ebeling, *Kritische Beiträge* (*MAOG* X, 2, 1937).

Wij beperken ons tot het materiaal, dat uit godsdiensthistorisch oogpunt eenigszins van belang blijkt te zijn, dus zooveel mogelijk met uitschakeling van de zuiver magische en mantische ritualen en lijsten van dagen, maanden en voorteekens, en met weglating van de kleine brokstukken, waaruit te weinig over den inhoud en het verband blijkt.

KAR, Heft I, no. 2, een mythologisch (episch) fragment, waarvan over het algemeen slechts telkens twee woorden in het midden van 15 regels bewaard zijn gebleven, doet denken aan de mythe van Adad, die wij in het vorige Jaarbericht n⁰ 4, blz. 198 v. vertaald hebben. De vijand (de god Adad ?) 'verwoest' het land (r. 2 *iḫtepi*) en het komt te staan 'onder het gezag van al de vijanden' (r. 3 *ina ḫimmat kiššat naki*[*ri*]). Toen zeggen 'zijn vader Enlil' en 'Ea, de vader', dat 'Siris (de godin van den sterken drank) uw gemoed moge kalmeeren' (r. 7 v. *kabattaka* ^{d}*Siris lišapšeḫu kabtat* . . . .) [1]) en dat 'de verheven Bêlit-ilī (de gebiedster der goden) uw voorspraak moge zijn' (r. 10 *damāqka liqbi*) en dat men 'hem, den heilige (?), moge huldigen', met de woorden: 'gij hebt uwen vader gewroken' (r. 11 v.: . . . . *likrubu ellim ?* . . . . *tutirru gimil abika* . . . .). Terecht merkt Ebeling (in zijn index, *Heft* IV, p. 322) op, dat het nog niet gelukt is, dit kleine brokstuk in het kader van een der bekende epische verhalen te rangschikken. Naast de Adad-cyclus zou wellicht de Lugalbanda-cyclus het meest in aanmerking komen.

N⁰ 3 is een klein fragment van een 'intocht-psalm' (evenals o.a. ook n⁰ 106 en n⁰ 119 az): een hymne ter eere van de plechtige inkomst van den god Marduk (of van den met Marduk geïdentificeerden god Aššur) in zijn tempel bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest. Den god, die aan het hoofd van de godenprocessie naar zijn tempel terugkeert, wordt deze hymne toegezongen. Bekleed met 'het koninklijk gewaad' en omgeven door 'al de goden van Aššur' (r. 4 v.) . . . .

'. . . . trekt gij naar Esaggil, den tempel van al de goden.
Zij huldigen u in eeuwigheid,
als gij den tempel binnentrekt door de poort van den Sterke,
die vervuld is van verschrikking . . . .' (r. 9—11) [2]).

Opmerkelijk is nog in r. 17 de vermelding van 'Ašira en Dunpaë, de bedachtzame koningen': eigenlijk bijnamen van den god Marduk, hier als zelfstandige goden in zijn gevolg gedacht [3]).

N⁰ 19 is het benedenstuk van een lied ter eere van den zonnegod Šamaš, zonder wiens hulp de maangod *Sin* geen orakels kan geven noch de koningsheerschappij over stad en land kan bepalen, zonder wien ook de god der kudden, *Sumuqan*, er niet voor kan zorgen, dat de koning met zijn koninklijk gewaad bekleed wordt, en zonder wien de god *Latarak* eveneens machteloos is. *Latarak* is de zonnegod der Elamieten, *Šamaš* die der Babyloniërs. De tekst, waarvan slechts de benedenhelft bewaard is, begint waarschijnlijk rechts, met de vermeende *Rückseite* (?). Hier is vermoedelijk reeds in r. 1 sprake van den Maangod Sin (Ideogr. ^{d}ENZU). Anders zou men wellicht aan den Elamietischen herdersgod *Laḫar* kunnen denken, daar de naam in r. 1 met *La-* (niet met EN-) schijnt te beginnen.

De tekst maakt door de vormen van enkele teekens en door de phonetische spelling een archaïstischen indruk. Waarschijnlijk is hij (tijdens de regeering van Tiglatpileser I ?) min of meer mechanisch en niet zonder fouten overgeschreven van een origineel uit den tijd der dynastie van Isin of Larsa (omstreeks 2000 v. Chr.) Wij vullen de eerste regels bij wijze conjectuur aan:

1) Vgl. een soortgelijke passage, eveneens met vermelding van de godin *Ninkasi* of *Siris* in de mythe van *Lugalbanda* en *Zû*: IV *Rawl.* 14,1, r. 26 v. (Jensen, *KB* VI/1, p. 54 v., Ebeling, *AOTB* I, p. 143).

2) Transcriptie: (9) *bît É-sàg-gíl, bît kiššat ilāni, tabā'i*; (10) . . . . *liktarabu šulumka ana dāriš*, (11) *ina erēbi* (?) *ana bāb qarrādi, ša rašubbata malū, bîta* [*ina*] *erēbika*. Eigenaardig is in r. 9 de spelling van den tempelnaam; het tweede teeken zal toch wel als PA = sìg, sàg moeten worden opgevat.

3) Voor *āširu* vgl. o.a. *Enuma eliš* VI, 121 (Marduk-naam n⁰ 7, vgl. Böhl, AfO XI, 1936, p. 199); *Dunpaë* is de planeet Jupiter. Zoowel *āširu* als ook *šar tašīmti* ('de koning van bedachtzaamheid' volgens de vertaling van Eilers) zijn ook bijnamen van Ḫammurabi: CH III 68; II 22, XXVʳ 76.

(rechts, r 1) . . . . de god Sin (?) . . . .
[die een staf (?)] in zijn hand draagt,
[de beschermer van het vee] en van de kudden [1]).
[de gever van het leven] en van den naam,
[de voortbrenger van het zaad], de schepper der menschheid.
Als de god Sin verschijnt, komen de goden bijeen (?) [2]),
hun reine Manga-planten (?) dragende aanbidden zij.
Om de landen te doen bewonen en om die te verlichten,
tot oproer aan te zetten of om slag te laten leveren,
wachten zij op (het orakel van) den Verlichter Sin [3]).
Behalve Sin en Šamaš
geeft geen ander god in den hemel een gunstig orakel.
Sin kan aan den hemel zonder Šamaš niets voortbrengen; [4])
schepter, diadeem, troon, de regeering over de stad
worden aan den koning en zijn land
zonder Šamaš niet verleend.
Zonder Šamaš, den koning van hemel en aarde,
(links, r. 1) kan Sumuqan, de Opziener (?) [5]), uw beminde,
de heilige herder, de vorst der goden,
die een staf voor zich uitdraagt,
de meester van het kleed, de vervaardiger van gewaad en kleedij,
die een hoogen schepter draagt, die de kleedingstukken doet naaien,
die de schaamte der menschen (eig. der landen) doet bedekken
met kleeding [6]), de wijze werkmeester van de koninklijke kleedij,
den verheven diadeem, die de majesteit betaamt,
niet overreiken [7]), zoodat die aan den koning en aan zijn land
zonder Šamaš niet kan worden verleend.
Zonder Šamaš, den koning van hemel en aarde,
kan Latarak, de koning der gemeenschap [8]),
wiens hooft uitsteekt boven het gedierte van het veld,
de aānvoerder (?) van al het gedierte van het veld (?) en van de menschen,
[onder wiens leiding het gedierte van] het veld (?) en het vee uittrekt (?) [9])
(zijn taak niet vervullen).

1) Wij vullen aan het eind aan: in r. 3 *ù su-pu-*[*ri-im*]; in r. 4 *šu-mi-i*[*m*]; r. 5 *ša a-we-*[*lu-tim*]; en n r. 7 *i-lab-bi-*[*nu*].

2) Wellicht te lezen: *pa-aḫ-ru il-*[*la-ku*].

3) R. 8—10: *ana matāti šušubi, šupardī, šukkuri, šutamḫuṣi nannaramma Sin uqā'u*.

4) l.: *'-a-l*[*i-id*] ?

5) De aanvulling is onzeker; in r. 14 (?) en 15 beteekent an-gìr in ieder geval niet den god *Šakan* of *Sumuqan*, maar eenvoudig *ṣêru* 'het veld'. In r. 1 verwacht men echter de vermelding van den god der kudden, die door de wol, waarover hij beschikt, tevens de patroon der kleermakers is.

6) R. 4—9a: *bēl ṣubātim* (ideogr. túg), *ālid* (ideogr. ugu) *lubūšī u nalbaši, nāš ḫaṭṭi ṣirtim, muštabiš* (van *ebēšu*, Št 'binden, naaien') *ṣubāta nalbaša* (ideogr. Deimel, *ŠL* 74,350), *mukattim bultim ša mātātim gadmaḫa* (ideogr. Deimel, *ŠL* 536,95).

7) R. 7b—9a: *emqu, ummān* (ideogr. Deimel *ŠL* 115,233) *lubušti šarrūtim, agām ṣîram, simat bēlūtim ul inaṣṣa'ma* (van een werkwoord *naṣū* 'brengen, overhandigen' ?).

8) l. *šar ab-ri-im* ?

9) l.: [. . . . *bu-u*]*l ṣêrim u na-maš-še-e e-ta-ṣi* (?)

Op geheel ander terrein verplaatst ons de volgende tekst n^0 20. Dit brokstuk, waarvan bijna geen enkele regel volledig bewaard is gebleven, bevatte een verzameling van ritualen en bezweringen naar aanleiding van ongunstige voorteekens, die in tafel XII der groote verzameling van *omina* vermeld zijn geweest. In het bewaarde gedeelte van kolom I (r. 3 en 15) gaat het om magische handelingen en bezweringen, die verricht moesten worden als zich bepaalde verschijnselen voordeden, die als een kwaad omen werden beschouwd. Deze verschijnselen met de daarbij behoorende *omina* waren bijeengebracht in een omvangrijk werk, dat voor de oude Babyloniërs kanonieke beteekenis heeft gehad. Men noemde dit werk, dat meer dan honderd groote kleitafels (elk met ongeveer honderd regels) bevatte, naar de beginwoorden van de eerste tafel: 'Indien een stad op een helling [1]) ligt'. De *omina* (voorteekens), die in onzen tekst n^0 20, kol. I, r. 3 en 15 aangehaald zijn, vindt men daar op tafel XII, r. 31 en 32 letterlijk terug [2]). Het gevaarlijke verschijnsel, dat zich voorgedaan heeft, is volgens deze regels een bepaalde schimmel of uitwas aan den huismuur. Het onderschrift van n^0 20, kol. IV, r. 16, wijst in dezelfde richting. Het is 'een bezwering om het *katarru* los te maken'. Met *katarru* (ideogr. k a - t a r) is waarschijnlijk (ondanks de afwijkende meening van Nötscher) een soort schimmel of huiszwam [3]) bedoeld, die zich aan de muren voordeed en die aan de werking van dæmonen werd toegeschreven, wellicht te vergelijken met de 'melaatschheid' van huizen en stoffen in het Oude Testament (Lev. 13^{47} vv., 14^{33} vv.). Als deze huiszwam zich aan de Oostzijde van den muur vertoont, zal de huisvrouw moeten sterven en het huis zal verwoest worden. Door een bepaald ritueel, waarbij de huiszwam verbrijzeld wordt (kol. I, r. 4 v.) en door het begraven van de knokkels van een offerdier onder den drempel, het besprenkelen met wijwater en door het uitspreken van een Sumerische bezwering tot de goden Anu en Ištar en vooral tot de godin *Nin-aḫa-kuddu* kan het gevaar gekeerd worden. Iets soortgelijks geldt voor het geval, dat de huiszwam zich aan den westkant vertoont, waarbij o.a. ook met een fakkel moet worden gezwaaid (kol, I, r. 17).

N^0 28 is een gebed van het bekende soort ('handopheffing'), met aansluitend ritueel. Wij vertalen slechts r. 2—7:

Ea, Samaš en Marduk, komt mij te hulp!
Op uw verheven bevel, dat niet gewijzigd kan worden,
door uwe genadige toezegging, die niet overtreden kan worden,
moge ik leven [4]), gezond zijn en de goden Anu, Šamaš en Asaru (d.i. Marduk) [huldigen!

N^0 40 is een commentaar-tekst, waarin eerst uitdrukkingen voor 'omhulsel, verband' (*arû, agiṭṭu* en *pātinu*, verklaard door *parsigu*) opgeteld zijn, daarna uitdrukkingen als *ḫulānu* en *abūtu*, die eveneens met *naḫlaptu* (vgl. Deimel, *SL* 106, 163) en *parsigu* verklaard worden, voorts uitdrukkingen voor den wijnstok (*ḫunnatu*, vgl. bij r. 7 en 8: Deimel, *ŠL* 319,64 en 401,22) en voor porfier. Aan het eind staat een Sumerisch rituaal: zout in het eten (Deimel, *ŠL* 376,64) te mengen en het aan de groote goden op een heilige en reine plaats te brengen.

KAR, Heft II, n^0 47 bevat een rituaal (de deur met een gieter besprenkelen, de vloer met een bepaald soort potasch — *uḫulu qarnānu* — en bovendien met roet afvegen) en een (drie maal te reciteeren) Sumerische bezwering tegen de machinaties van een tegenstander, gericht tot den god *Nin-a-zu*. Blijkens r. 12 vv. gaat het om het onheil, dat op den dag, dat de maan onzichtbaar is (*bubbulu*), voorts op den 6^{den}, 9^{den}, 19^{den}, 20sten, 21sten, 23sten, 25sten (?), 27sten, 29sten en 30sten dag op iemand is afgestuurd.

[1]) Vgl. over de beteekenis van *melû*: Böhl, *Fürstenspiegel* (MAOG, XI 3, 1937), p. 22 [1].
[2]) Fr. Nötscher, *Haus- und Stadt-Omina* (Orntl. 39—42), p. 56 vv.
[3]) Vgl. o.a. E. F. Weidner, *AfO* VII, 1931/2, p. 274 b (bij *Vokabular Martin*, r. 17). Nötscher's argument (a.w., p. 64), dat de *katarru* volgens tafel XII, r. 87 vv. van de Omen-serie een 'gelaat' heeft en dus (?) een insect moet zijn, gaat niet op, daar *pānu* ook 'aanschijn, oppervlakte' beteekent. Men moet aan korstmossen of schimmels denken, bij gelegenheid (b.v. tafel XII, r. 88, waar sprake is van de mogelijkheid, dat de oppervlakte schijnsel verspreidt) ook wel aan vermolmd hout.
[4]) R. 6 schrijffout *lud-lul* in plaats van *lub-luṭ* (de beide teekens moeten worden verwisseld).

N^0 48 en 49 zijn fragmenten van bilingue bezweringen (Sumerisch en Akkadisch), telkens beginnende met *nîš* (Sumerisch z i) 'bij' (eigenlijk 'leven, kracht') met den naam en de nadere *epitheta* van een bepaalden god. In fragment 1, r. 3 is het *Šamaš*, in fragment 2, r. 2 de godin *Baba*, in r. 5 de godin *^{d}Nin-ezen + gud* (Deimel, *Pantheon* n^0 2524); in frgm. 4 de 'gemalin, de koningin van Nippur, de groote bruid van den god *Nunnamnir*, de vorstin'. In n^0 49, kol. II wordt bezworen de gebiedster *Ištar*, de schoone heldin der goden; voorts *^{d}Enzulla* en *^{d}Ninzulla*, goden van het land zonder terugkeer (de onderwereld). Daarop volgt *^{d}Ninnū* (d. i. Enlil), de koning der goden, wiens alles omverwerpend gezag de groote sterren niet kunnen wijzigen, met *^{d}Ninlil*, zijn beminde gemalin. Ten slotte (kol. III en IV) de verheven stadhouder, die beroemd is in Esagila, ... de beheerder van hemel en aarde, eersteling van Esagila, die aan de goden bevel en raad geeft, wiens lotsbepalingen evenals die van *Anu*, *Enlil* en *Ea* niet gewijzigd kunnen worden [1]); beroemd is zijn naam. Hiermede is, zooals ook de woordspeling met *naba* en *nabi* (Sumerisch s a$_4$) in r. 5 en 11 aantoont, de god *Nabû* (N e b o) bedoeld, die zijn vader *Marduk* in Assyrië reeds eerder dan in Babylonië (ongeveer van het begin der 8ste eeuw af) begon te verdringen. Dat dit juist is, blijkt ook uit de vermelding van zijn beide vrouwen *Tašmētum* en *Nanā* aan het eind van deze kolom.

N^0 52 behelst vijf *omina* met nadere toelichtingen. Een kwaad omen is het (natuurlijk ook wegens de cultische verontreiniging), als iemand uit angst zijn water loost, vooral als dit 's nachts (tegen den ochtend) of 's avonds gebeurt. De toelichting voegt er als bezwarende omstandigheden aan toe, als het tegen den drempel (r. 2) of tegen de zijde van een graanzolder (r. 9, ter verklaring van het ideogram Deimel *ŠL* 46***,7) gebeurt en verklaart bovendien enkele van de uitdrukkingen.

N^0 53 behelst o.a. een korte bezwering, dat 'zijn legerstede iemand goede droomen doet zien"; het brokstukje van een amulet n^0 120, waarvan wij de vermelding hier inlasschen, dient tot afwering van kwade droomen.

N^0 65, een bezwering, waarvan slechts weinige regels bewaard zijn gebleven, is belangwekkend, omdat hier de 7de (?), de 8ste en de 16de dag als feestdagen (*ûm essēši, ûm nubatti* en *ûm ḫegalli*, r. 8 v.) genoemd worden, en omdat er in dit verband sprake is van den dag, dat de god *Nabû* (Nebo) naar het *Akitu* gaat (r. 11, dus bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest). R. 15—18 luidt:

'Tooverij en kwade praktijken mogen het heiligdom niet naderen,
de offeraar moet zuiver zijn als de dag;
zonde en opstandigheid mogen er in dit godshuis niet bestaan!'

In tegenstelling met een mooi woord als het zooeven aangehaalde bevat de meerderheid van de teksten ook in dit deel [2]) magische voorschriften en praktijken, al is het dan uitsluitend in den geest van de 'witte' magie, die ter afwering dient van de gevaarlijke 'zwarte'. Naar het onderschrift en de namen van de schrijvers kan men deze teksten in bepaalde groepen rangschikken. Zoo is b.v. n^0 72 blijkens het onderschrift naar een tafel uit Assur haastig uitgetrokken door den bezweerder *Kiṣir-Nabû*, den zoon van *Šamaš-ibni*; het rituaal dient o.a. voor het geval, dat iemand hetzij op het veld of op den buitenmuur of op de hoogten uit een lederen zak (*narūqu*) met ongeluk, tooverij of vergif (*miḫru, epištu, mê limnūti*) besprenkeld wordt (r. 18 vv.). Soms verklaart de priester, dat de bezwering niet van hem persoonlijk, maar van de verlossende en genezende goden uit het van ouds beroemde Eridu afkomstig is. Zoo b.v. in n^0 77, r. 18 vv. (uit de serie 'het groote net'):

[1]) Lees waarschijnlijk: *ši-ma-tu-šú la ut-tak-ka-ru* (r. 10).
[2]) Van nog niet nader bewerkt materiaal verdienen nog de fragmenten n^0 81, 82, 83 en 88 vermelding

De bezwering is niet de mijne (*iauttun*),
het is een bezwering van Ea en Asaru,
een bezwering van Damu en Gula,
een bezwering van Ninaḫakuddu, de gebiedster van de bezwering:
Zij hebben het opgedragen, ik heb het herhaald:
Naar beneden moge het kwaad verdwijnen, naar boven niet opklimmen!
De kwade tong moge naar buiten wijken!

Een dergelijke passage wordt in n⁰ 79 (met het oog op een gelukkige bevalling) aangetroffen, voorts waarschijnlijk in het fragmentje 2 van n⁰ 88 (r. 8 v.) en vooral in n⁰ 114, az [1]).

N⁰ 78 is een klein fragment van een boetepsalm, waarin de vrome met het oog op het onheil in het afgeloopen jaar met 'gebroken hart' (r. 3 vv.) jegens Ea zijn zonden [2]) belijdt (r. 12: *arni, šērtu, qillate, ḫiṭitu*).

KAR, Heft III, n⁰ 91 is cultuurhistorisch interessant. Deze ritualen ten behoeve van de (ritueele) reiniging van paardenstallen zijn blijkens het onderschrift door den koninklijken bezweerder *Ribātu* volgens het origineel overgeschreven van een tafel in de taal van Akkad. Het begin (de slecht bewaarde regels 1—29) is trouwens in het Sumerisch gesteld.

N⁰ 94 behelst bepaalde regels uit bekende tooverteksten, vooral uit het begin van de groote serie *Maqlû* ('verbranding'), waartusschen bij wijze van commentaar toelichtingen ingelascht zijn. In de commentaar op de nieuwe editie van *Maqlû* (AfO, *Beiheft* 2, 1937), waarvan de tekst door G. Meier zooeven verschenen is, zal ook deze interlineaire verklaring (VAT 8928) zeker tot haar recht komen. Wij beperken ons tot één voorbeeld. In het begin van *Maqlû* worden de goden van den nacht aangeroepen en wordt de nacht met prachtige beeldspraak genoemd 'de omhulde bruid' (nl. van den zonnegod) [3]). Onze commentator voelt zich verplicht de beeldspraak uiteen te rafelen, zooals in commentaren sedert zijn dagen wel meer gebeurd is. 'De omhulde bruid', zoo verklaart hij, 'is een godin, die volstrekt niets zien kan en niet in staat is de zon waar te nemen' [4])! In regel 16 v. vinden wij dan (ter verklaring van het ideogram in *Maqlû* I, r. 24) het woord voor den dennenappel (*terinnatu*), waarover G. Meier in *AfO* XI/4, 1936, p. 234 v. gehandeld heeft. Als *terinnatu(m)* verder verklaard wordt door *isburnatu* (vgl. nieuw-Hebr. *ṣ̌ĕnōbār*??), waarin zich *še'immāte* ('korreltjes'?) bevinden, zijn de bijzonderheden nog onzeker. Moeilijk is ook in r. 19 vv. de verklaring van *Maqlû* I, r. 42 v. (de stad *Zappān* met haar beide stadspoorten).

Ook historisch belangwekkend is n⁰ 98: een gebed aan de godin *Ištar* (Bêltu) van Arbela naar aanleiding van de aanbieding van een wijgeschenk door den koning Salmanassar III (858—824 v. Chr.). De naam van den koning stond aan het begin, dat niet bewaard is gebleven. Blijkens r. 12 v. is hij de zoon van Assurnaṣirpal (II) en kleinzoon van Tukulti-Ninurta (II), dus komt geen ander dan Salmanassar III, de bekende tijdgenoot van de koningen Achab en Jehu van Israel, in aanmerking. Aan het begin van het bewaarde gedeelte noemt zich de koning

---

[1]) Dezelfde formule (in korteren vorm) wordt aangetroffen in den Oud-Babylonischen bezweringstekst Böhl n⁰ 1000, r. 41 vv., vgl. *Mededeelingen uit de Leidsche verzameling*, II, p. 5 v.

[2]) Vgl. over de verschillende termini voor zonde het proefschrift van Dr A. van Selms 1933 (zie *Jbr* n⁰ 2, p. 19).

[3]) Vgl. de aanroeping van de goden van den nacht (d.w.z. van bepaalde sterrebeelden) in *KAR*, *Heft* I, n⁰ 38, vz., r. 9 vv.; az. r. 18 vv. (bewerkt door Ebeling, *MAOG* V/3 1931, p. 45 vv.). Voorts o.a. Dossin, *RA* 32, 1935, p. 179 vv., waar (r. 10) eveneens gezegd wordt 'omsluierd is de nacht' (*pussumat mušitum*; zoo ook bij W. von Soden, *ZA* 43, 1936, p. 306, vz., r. 9).

[4]) Wij vullen r. 5 v. aldus aan: (5) *kal-la-tú kut-tùm-tú* ^{ilat}[*ištar*] (6) *šá mimma la ú-ṣap-pu*, *naplus* *šamšu*^{šú} [*la le'at*].

(Vz., r. 5) .... De beleidvolle stadhouder, de beminde van uwe godheid,
die uwen zoon grijpt, uwe godheid prijst;
aanschouw hem, o Bêlit, gedenk aan zijn heerschappij,
over de menschen van het heelal maak lang zijn regeering!
(10) De koningen .... komen bijeen, knielen en kussen zijn voeten.
De legitieme herder, die de (heiligdommen (?) onderhoudt,
de zoon van Assurnaṣirpal, den priester der goden,
de kleinzoon van Tukulti-Ninurta ....,
(Az., r. 1) .... die het offerlam leidt, de brooden voor Ištar draagt,
de legitieme herder, de regeerder van Aššur, wiens daden [1])
verheven zijn, de leider, die het rituaal der goden verricht.

De achterzijde is gedeeltelijk verminkt. Van az., r. 4 af is sprake van het wijgeschenk: een groote *tibu'u*, waarbij men liefst aan een muziekinstrument zou denken, vooral met het oog op r. 12, waar deze uitdrukking door *ḫalḫallatu* schijnt te worden verklaard [2]). Blijkens r. 8 wordt het voorwerp echter op het hoofd van het godenbeeld geplaatst, zoodat de vertaling 'kroon' meer voor de hand ligt. De oude kroon was blijkens r. 4 v. versleten (*ēnaḫma*); nu wordt er een veel prachtiger en grooter vervaardigd, en wel volgens r. 9 van zuiver elektron [3]). In r. 15 v. worden de versiersels beschreven, die daaraan zijn aangebracht: o.a. steenbokken en gedierte van het gebergte, uit goud en kostbaar *ṣariru*-metaal.

N⁰ 101 is een (bilingue) bezwering, gericht tot een vertoornde godheid uit naam van Marduk en Ea. Slechts weinige regels zijn onverminkt bewaard gebleven:

(2) De god ...., die zijns gelijke niet heeft,
de Heer, wiens schittering men niet kan aanschouwen,
(5) de god, wiens glans verschrikkelijk is,
tegen wiens toorn geen enkele god kan opkomen [4])
(10) door de bezwering van Marduk, door het tooverwoord van Ea, uwen [vader,
U, o Heer, te kalmeeren en u te doen bedaren
heb ik reine offers voor u bereid:
(15) .... zuiver water, water vermengd met tameriskenhout, hennep,
.... goud, zilver, turkoois, cornalijn, lazuursteen, [scheerling [5]),
cederhars, beste olie, goede olie, gefiltreerde olie [6]), honing, boter,
[hars] van naaldhout (?), oleander [7]), cederhout, sparrenhout, zoetriet,
... wijn, bier uit gierst heb ik voor u op zeven haardroosters [opgestapeld],
(20) .... opdat uw hart bedaren moge ....!

---

[1]) lees wellicht: ....*pāqid Aššur*, *ša ep*[*šētušu*] ....(?).

[2]) R. 12 zal moeten worden gelezen: *ti-bu-'u ḫal-ḫa-*[*la*]*-at na-ram ilūti*^{ti}*-*[*ki*]. Ebeling (en ook Bezold-Götze, *Glossar*, p. 130b, *s.v. ṭimbu'u*) denken aan een zegelring (blijkbaar op grond van het Hebreeuwsch *ṭabbā'at*).

[3]) *elmēši nam*[*ri*]; volgens Thompson, *Dictionary of Assyrian Chemistry*, p. 76 v. echter '*brass*'. Regel 10 moet worden gelezen: *kam-šu* u_4*-sal-lu-ki ú-sa-pu-u be-lut-ki* 'geknield aanbidden zij u en prijzen uwe majesteit'.

[4]) sag-nu-un-gá-gá = *la i-ir-rum*: Deimel, *ŠL* 115, 176.

[5]) Ideogram Deimel, *ŠL* 467,33 (*šalālu* 'scheerling, wilde kervel').

[6]) Ideogram, Deimel, *ŠL* 249,15 = 231,159: *šamnu ḫalṣu*.

[7]) Vgl. Deimel, *ŠL* 215,97 en 215, 14 v.

Wij noteeren hier nog enkele fragmenten, waaruit slechts weinig valt op te maken: n⁰ 95 een episch (?) fragmentje in de twee talen, waarin sprake is van de schepselen van *Ištar* (r. 4) en van *Ninlil*, die haar weenen niet kan inhouden en (de godenvergadering?) boos verlaat (r. 9 vv.); n⁰ 99 een Sumerische hymne aan *Enlil* bij zijn uittocht (bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest) uit den tempel van Nippur; n⁰ 100 een gebed, gericht tot de godinnen *Gula* en *Ištar*; n⁰ 103 wellicht een beschrijving der verschillende lichaamsdeelen van het godenbeeld (? az., r. 7—18); n⁰ 110 een gebed aan de godin *Gula*; n⁰ 112 een episch fragmentje (?); evenals wellicht n⁰ 116 (waar in r. 2 sprake is van *Nannaru*, in r. 8 van *Esagila*); n⁰ 121 een bezwering (ritueel) met het oog op het hemelteeken Schorpioen, waarbij ceder, wijnstok en cypres (r. 10) te pas komen; n⁰ 123 het gesprek tusschen Ea en Marduk (*Asaru*), dat men o. a. in *CT* XVII 26, r. 50 vv. volledig terugvindt; n⁰ 124 Sumerische bezwering en ritueel (in het Akkadisch); n⁰ 126 hymne (?) ter eere van den god *Aššur*; n⁰ 127 ritueel en hymne aan *Ninurta*; n⁰ 131 ritueel (?) in het Emesal. Zulke brokstukjes kunnen slechts dan van belang worden als de samenvoeging tot een grooter geheel mocht gelukken.

Afzonderlijke vermelding verdient n⁰ 106; een fragment van het lied, dat bij den intocht van *Marduk* in zijn tempel bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest gezongen werd. Het fragment n⁰ 113 maakt met zijn eigenaardige herhalingen van enkele teekens en woorden den indruk van schoolwerk.

Over n⁰ 135—137, waarmede *Heft* VI, n⁰ 215—217 nauw samenhooren, heb ik in *MAOG* XI/3, 1937, p. 43 gehandeld: het is de beschrijving van de ceremoniën naar aanleiding van de kroningsplechtigheid; n⁰ 146 bevat meer in 't bijzonder de voorschriften voor den sacralen maaltijd bij gelegenheid van het troonsbeklimmingsfeest. In de *MVAeG* is door Dr. K. F. Müller van dit belangrijke onderwerp spoedig een monographische behandeling te verwachten (41. Band, 3. Heft, 1937).

Als men dus hiervan afziet, zijn de twee belangwekkendste onder de nog niet gepubliceerde en hier nog niet besproken teksten in *Heft* III de nummers 125 en 130. Hiervan behoort n⁰ 125, zooals wijlen H. Zimmern reeds gezien heeft, tot het ritueel van het nieuwjaarsfeest in de ruimere beteekenis van dit woord, dus tot dezelfde groep als b.v. n⁰ 142 en 143 (= n⁰ 219), waarvan trouwens de laatste naar inhoud en strekking opnieuw moet worden onderzocht. N⁰ 125 vz., r. 1—az., r. 5 is belangwekkend door de vermelding van 19 vogelnamen (o.a. de zwaluw, gier, steenuil, eend, kip, woudduif, haan, hop, zwaan en raaf) met de daarbij behoorende goden: vooral goden van de onderwereld, zooals *Tammuz* en *Enmešarra*, benevens den boozen dæmon Kingu en den bode Gaga, die in het epos der wereldschepping (tafel III) een rol spelen.

N⁰ 130 is een gebed, door een koning tot den god *Aššur* gericht in tijden van nood en gevaar. Het gevaar dreigt, zooals uit vz., r. 30 blijkt, van de zijde der *Aḫlamû*, d.w.z. der Arameesche nomaden. De beste analogie (waarschijnlijk uit dezelfde periode) is wellicht het gebed van den Babylonischen koning Nebukadnezar I (omstr. 1130 v. Chr.) tot *Marduk* (*CT* XIII, pl. 48).

Opzettelijk hebben wij ons bij dezen verkenningstocht in onbekende streken voorloopig beperkt tot de in *Heft* I—III geautographeerde teksten, in de hoop later gelegenheid te hebben tot een vervolg. Van *Heft* V af wordt het reeds bewerkte en vertaalde materiaal minder talrijk.

Verreweg de meeste van de teksten in deze latere afleveringen zijn lijsten van gunstige of ongunstige voorteekens (*omina*) en van gunstige of ongunstige dagen en maanden (hemerologieën en menologieën), voorts vooral bezweringsformulieren en ritualen. De cultuurhistorische waarde van deze dingen mag niet worden onderschat, maar de religie is hier bedolven onder bijgeloof en magie.

Leiden F. M. TH. BÖHL

DE DOCHTER VAN KONING NABONIDUS

De tekst, dien wij hier opnieuw vertalen, is in spijkerschrift gegraveerd op een kleicylinder, die blijkbaar in Ur werd gevonden en die zich heden bevindt in de collectie der *Yale University* in New Haven. Hij werd voor het eerst gepubliceerd en bewerkt door wijlen A. T. Clay, *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection* (Yale Oriental Series, vol. I, 1915), No 45 onder den titel: *The dedication of Nabonidus' daughter as a votary*. Deze *editio princeps* van den verdienstelijken Amerikaanschen geleerde is thans op beslissende punten verouderd, zoodat een poging tot een nieuwe bewerking gerechtvaardigd is. Hiervan bieden wij op deze plaats voorloopig slechts de Nederlandsche vertaling, dus zonder commentaar en nadere toelichtingen, die wij elders hopen te publiceeren.

De oorkonde is afkomstig van den koning Nabonidus of *Nabû-na'id*, die 555—539 v. Chr. geregeerd heeft. Hij was de laatste zelfstandige koning van het Nieuw-Babylonische rijk, die in October 539 v. Chr. door de Perzen onder Gobryas gevangen werd genomen, waarna de Perzische koning Cyrus ongeveer tien dagen later (op den derden dag van de maand Marcheswan) zijn plechtigen intocht in de veroverde hoofdstad Babylon heeft gehouden.

Deze Nabonidus nu was zelf geen echte Babyloniër, maar afkomstig uit priesterkringen in de Mesopotamische (West-Arameesche) stad Ḫarrān, waar evenals in de Zuid-Babylonische stad Ur de Maangod Sin vereerd werd. Bewust van het gevaar, dat van Irān uit dreigde, verplaatste hij het zwaartepunt van zijn rijk naar het Westen en poogde hij den invloed van de machtige priesterschap van Marduk-tempel Esangila te Babylon te breken door de oudere tempels en eerediensten te herstellen en aan hun priesters een bevoorrechte positie te schenken. Of hij er werkelijk op uit was, zooals hem door de priesters van Marduk verweten werd, dezen god in zijn eigen tempel te Babylon door den Maangod Sin te verdringen, moge in het midden gelaten worden. Zeker is, dat hij gedurende de helft van zijn zestien regeeringsjaren ver van zijn hoofdstad Babylon in de Noord-Arabische oase Teima resideerde, zoodat zelfs het nieuwjaarsfeest in Babylon niet naar de oude riten met een processie der godenbeelden kon worden gevierd, terwijl hij intusschen, om Marduk te kleineeren, de oude tempelgebouwen van den Zonnegod in Sippar en Larsa en die van den Maangod in Ḫarrān en Ur heeft laten herstellen.

In verband met dit streven heeft koning Nabonidus, die telkens in zijn opschriften blijken geeft van archæologische belangstelling, ook overoude gebruiken en instellingen bij deze tempels opnieuw in het leven geroepen. Zoo heeft hij, die zelf waarschijnlijk een zoon geweest is van de hoogepriesteres van den Maangod te Ḫarrān, een van zijn dochters naar een ouden en in zijn tijd feitelijk reeds lang vergeten ritus tot 'godenbruid' van den Maangod van Ur laten wijden. Over de bijzonderheden van deze wijding en al wat daaraan voorafging, bericht onze tekst.

De term, dien wij niet zonder aarzeling met 'godenbruid' vertalen, beteekent volgens het Sumerisch (nin dingir) letterlijk de meesteres (dus *maîtresse* in de oude en goede beteekenis van dit woord) of wellicht eerder de zuster van de godheid. De term 'zuster' beteekent in dit geval, evenals in het bijbelsche Hooglied, hetzelfde als 'bruid'. De Akkadische term *ēntu* beteekent waarschijnlijk eveneens de vrouwe of meesteres. Voor een uitgebreid onderzoek naar de positie en de taak van deze voorname priesteressen, die aan het hoofd stonden van een geheele hiërarchie, is er hier niet de plaats. In ieder geval had de dochter van den koning Nabonidus tot voorgangsters in deze hooge en belangwekkende waardigheid van 'opper-hiërodoule' of 'godenbruid' minstens twee of drie koningsdochters uit een grijs verleden, namelijk uit het derde millennium voor het begin van onze jaartelling, zooals behalve uit ons opschrift zelf ook uit de resultaten der opgravingen van Sir Leonard Woolley te Ur is gebleken. Hierbij behooren wellicht de dochter van Entemena, den ouden koning van Lagaš, voorts zeker die van den grooten veroveraar Sargon I van Akkad, en ten slotte volgens ons opschrift (col. II, r. 1 vv.) ook de dochter van Kudur-Mabuk, den 'vader' van Emutbal en Amurru, die eerst zijn oudsten zoon Warad-Sin en na

diens dood in 1985 v. Chr. diens jongeren broeder Rîm-Sin tot koning in Larsa en Ur had aangesteld.

Het huis E g i p a r, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van het oude gebouw E d u b l a l m a c h, dat Nabonidus voor zijn dochter opnieuw heeft doen opbouwen, werd bij de opgravingen te Ur in de jaren 1924—1926 opgedolven, zoodat de plattegrond van dit gebouw tot in de bijzonderheden bekend is. Eigenaardig is, dat de prinses, die blijkbaar in haar clausuur over veel vrijen tijd beschikte, een gedeelte van het gebouw ingericht heeft tot een soort museum van plaatselijke oudheden. De archæologische belangstelling had zij blijkbaar van haar vader geërfd. Hierover vindt men de noodige gegevens in het Nederlandsch in populairen vorm in het boek van Dr H. W. Obbink, *Ur der Chaldeeën* (Utrecht 1931), blz. 98 v. (over de dochters van Sargon I, Entemena en Kudur-Mabuk), blz. 170 vv. (over het museum), en in schematischen vorm in het *Rondschrijven* No 15 van ons Gezelschap.

De vertaling luidt:

I. 'TOEN Nannar [1]) den wensch naar een godenbruid koesterde,
heeft de Vorstelijke zijn orakel aan de lieden te kennen gegeven,
heeft de Schitterende zijn genadige beslissing geopenbaard.
Aan Nabonidus, den koning van Babylon, den verzorger van Esangila en Ezida,
den vromen herder, die toezicht houdt op de heiligdommen der groote goden,
heeft Nannar, de heer van den diadeem, die aan de aardbewoners voorteekens brengt,
zijn omen getoond betreffende den wensch naar een godenbruid:
'Als in de maand Elul, op den dertienden dag van September
de Maanschijf verduisterd werd, zoodat zij bij haar verduistering verdween,
dan (beteekent dit, dat) Sin naar een godenbruid verlangt' —
Zoo luidde zijn omen en zijn beslissing.
Dus heb ik, Nabonidus, zijn godvruchtige herder (heerscher),
zijn genadig bevel eerbiedig opgevolgd,
zoodat ik mij vol onrust inspande een godenbruid te zoeken.
De heiligdommen van Šamaš en Adad [2]), de heeren der waarzeggerskunst, heb ik
[opgezocht,
waarop Šamaš en Adad mij genadig bescheid gegeven hebben.
Bij mijn offerschouw teekenden zij een gunstig orakel op:
het orakel dat op den wensch naar gewijde priesteressen betrekking heeft, welken
[goden tegenover menschen koesteren.
Toen ik de leverschouw ten tweeden male verrichtte, overtrof het gunstige orakelbe-
[scheid, dat zij mij gaven, nog het vorige.
Toen ik echter aangaande de dochteren mijner verwanten de leverschouw ver-
[richten liet, hebben zij met neen geantwoord.
Daarna heb ik ten derden male en nu wegens mijn bloedeigen dochter
de leverschouw laten verrichten, waarop zij mij met een gunstig orakelbescheid
[antwoordden.
Dus heb ik het woord van Sin, den verheven heer, mijn schepper,
(evenals) het bevel van Šamaš en van Adad, de heeren van de waarzeggerskunst,
opgevolgd
en mijn eigen dochter tot de waardigheid van godenbruid verheven,
waarop ik haar den naam *Bēl-šalṭi-Nannar* ('een overwinnaar is de Maangod') gaf.

DAAR nu echter sinds langen tijd het godenbruid-ritueal vergeten was
en ook de uitvoering daarvan niet meer bekend was, beraadslaagde ik dagelijks,
tot eindelijk het doel bereikt was en men mij de poorten opende.
Daar vond ik een oude steenen oorkonde van Nebukadnezar [3]),
den zoon van Ninurta-nādin-šumi, een vroegeren koning,
waarop het beeld van een godenbruid afgebeeld was.

[1]) Eig. de Verlichter: een bijnaam van den Maangod, wiens naam anders S i n luidt (regel 10 enz.).
[2]) De Zonnegod en de god van het onweer en de overstrooming.
[3]) Nebukadnezar I. koning van Babel, 1145—1123 v. Chr.

Haar tooisel, haar kleedij en haar opschik
had men daarnaast opgeteekend en (deze oorkonden) naar het E g i p a r gebracht.
Deze oude oorkonden en tafels heb ik nauwkeurig bekeken
en ze (nl. de stukken) daarna naar het origineel weder laten vervaardigen.
Een steenen oorkonde over haar tooisel en haar huisraad
heb ik laten vervaardigen en beschrijven
en haar voor Sin en Ningal, mijn gebieders, laten opstellen.
Te dien tijde huisden in E g i p a r, de heilige plaats van het rituaal van den godenecht,
relmuizen en geitjes;
de plaats was verwaarloosd en tot een woestenij geworden:
struiken en vruchtboomen waren daarin opgekomen.
Nu liet ik het hout wegkappen en het puin van zijn ruïnen verwijderen;
zoo kreeg ik het gebouw te zien en vond ik zijn stichtingsoorkonde.
De namen van oude koningen heb ik daarin opgeteekend gevonden.
II Een oude inscriptie van *Bēl-šamē-šuklul*, de godenbruid van Ur,
de dochter van Kudur-Mabuk en zuster van Rîm-Sin, den koning van Ur,
die het E g i p a r gegrondvest en hernieuwd had,
bij welke gelegenheid hij ter zijde van het E g i p a r een muur rondom het slaapver-
[trek der oude godenbruiden opgetrokken had,
heb ik gevonden en het E g i p a r dan als vanouds opnieuw gebouwd.
De standbeelden en de emblemen heb ik als vanouds opnieuw laten oprichten.
Ter zijde van E g i p a r heb ik het huis voor mijn dochter *Bēl-šalṭi-Nannar* laten bouwen.

DAAROP heb ik mijn dochter gewijd en haar aan Sin en Ningal [1]), mijn gebieders,
[ter beschikking gesteld;
Door het werk der bezweeringskunst heb ik haar tot het priesterambt gewijd, en haar
[het E g i p a r binnen laten trekken.
Overvloedige stichtingen heb ik voor het E g i p a r gemaakt;
van landerijen en tuinen, met dienstvolk, runderen en kleinvee heb ik het rijk voorzien.
Met een muur heb ik het slaapvertrek der oude godenbruiden als vanouds opnieuw
[omgeven
en dit huis aldus tot een strenge clausuur laten worden.
Daarop echter heb ik voor de goden Sin en Ningal, mijn gebieders,
nog rijkere stichtingen als in het verleden gemaakt;
een overvloed aan alles wat maar denkbaar is, hoopte ik in E g i š š i r g a l [2]) op.
Dagelijks drie lammeren boven het lam van het oude regelmatige offer
heb ik voor Sin en Ningal, mijn gebieders, bepaald;
rijke schatten heb ik in E g i š š i r g a l opgehoopt.
Opdat nu de heilige offeranden gebracht kunnen worden zonder dat er een verlies
[bij geleden wordt,
heb ik de priesterschap van Egišširgal [2]) en van de overige tempels —
namelijk den hoogepriester, de *išippū*- en *zabardibbū*-priesters, de zieners, de *engizum*-
[priesters,
de bezweringspriesters, de architecten en bouwlieden, de *dulšamḫa*-priesters, de portiers,
de wachters, de boden, de zangers der klaagliederen,
de zangers, welke het hart der goden verblijden,
het geheele priestercollege, hoe zij ook heeten mogen —
van hun leenplicht bevrijd en hun de volledige vrijstelling toegezegd.
Aldus heb ik hen voor gewijd tot den dienst van Sin en van Ningal, mijne gebieders,
[en voor ontheven van belasting verklaard.

ZOO moge dan Sin, de heilige god, de heer van den diadeem, het licht der menschheid,
de verheven god, wiens bevel rechtvaardig is,
zich over mijn werken verheugen en mijn majesteit beminnen.

[1]) *Ningal* is de gemalin van den Maangod Sin.
[2]) De groote tempel van den Maangod te Ur.

Eeuwig leven en rijken kinderzegen moge hij mij schenken!
niemand die mij evenaart moge hij in het leven roepen, een rivaal moge ik niet hebben!
Telkens op den dag der nieuwe maan mogen mijn gelukkige voorteekenen schitteren!
Den koninklijken diadeem moge hij voor altoos mij op het hoofd zetten!
Den troon van mijn heerschappij bevestige hij tot in de verre toekomst!
Telkens wanneer gij u op den dag der nieuwe maan hernieuwt,
moge ik uw gelukbrengend omen aanschouwen!
O Ningal, verheven heerscheres, vóór u moge zij haar voorbidding brengen.
Bēl-šalṭi-Nannar, mijn eigen beminde dochter,
moge in uwe tegenwoordigheid een hoogen leeftijd bereiken; haar bevel moge ongerept
en haar werken welgevallig zijn! Moge uwe priesteres geen schade lijden!

Leiden F. M. TH. BÖHL

LA CORRESPONDANCE DE ZIMRILIM, DERNIER ROI DE MARI [1])

(VERS 2000 AVANT J.-C.)

Au cours de la troisième compagne de fouilles qu'il a dirigée à Tell-Ḫariri, le site de l'ancienne Mari, pendant l'hiver 1935—1936, M. André Parrot a notamment poursuivi le déblaiement d'un vaste palais dont il a remis au jour près de 140 chambres. De multiples et importantes trouvailles intéressant l'histoire de l'art, l'archéologie et l'épigraphie ont accompagné ce déblaiement. Parmi elles une place à part doit être faite à la découverte de plusieurs milliers de tablettes cunéiformes. Après un inventaire rapide et sûr, M. Thureau-Dangin y reconnut les archives du palais et les data du règne du dernier roi de Mari, Zimrilim, qui avait été le contemporain de Ḫammurapi. Ces documents remontaient donc aux environs de 2000 avant J.-C., et, comme Ḫammurapi avait battu les troupes de Mari dans la 33e année de son règne et que deux années plus tard il avait rasé les murs de la ville, une nouvelle précision pouvait être apportée à cette date.

Les archives du roi Zimrilim se trouvaient dispersées dans plusieurs chambres du palais. Elles comprennent des documents de comptabilité, des contrats, des textes divinatoires et des lettres. La publication en a été confiée à plusieurs assyriologues qui travaillent actuellement à leur déchiffrement sous l'éminente direction de M. Thureau-Dangin. La salle 115 a livré la plus riche collection de tablettes, qui n'était guère composée que de lettres. M. Charles-F. Jean et moi-même avons été chargés du déchiffrement de ces lettres. Je viens aujourd'hui soumettre à l'Académie les résultats d'une première étude des tablettes qui m'ont été confiées. M. Charles-F. Jean a bien voulu me communiquer une série de constatations qu'il a faites à propos du déchiffrement de son lot et qui sont venues ou confirmer ou compléter mes données. Je lui sais le meilleur gré de son obligeance et de son esprit d'équipe.

Un des premiers résultats du déchiffrement de la correspondance de Zimrilim sera l'accroissement considérable de nos connaissances géographiques de la moyenne et de la haute Mésopotamie. Aux environs de Mari on trouve mentionnées les villes de Tirqa, Ḫana, Tuttul, Sagaritim et Rapiqum. Il est souvent question dans nos documents des pays de Malgûm, de Iamutbal, d'Idamaraz et d'Elam. La Babylonie paraît s'appeler à Mari le pays de Kurda, si tant est que dans les mots *Ḫammurapi šar Ku-ur-da*ki, il faille reconnaître le grand roi de Babylone. Les rapports entre Babylone et Mari sont extrêmement fréquents, à en juger par le nombre considérable de mentions de la capitale du Sud. Les noms de Kiš, Sippar, Larsa apparaissent également. La ville d'Ešnunnak est reliée à Babylone et à Mari par de nombreux courriers. Suse, Dêr, Mankisum, Arrapḫa, à l'est du Tigre, sont maintes fois citées. La ville de Ekallâtim, que l'on situe à 20 kilomètres environ en aval de l'embouchure du Zab inférieur, est en contact étroit avec Mari. Nous n'avons trouvé qu'une seule mention de la ville d'Assur. Dans la Mésopotamie du Nord, à Ḫarrân, règne le roi Ašditakum et à Šudâ,

[1]) Cf. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1937, p. 12—20.

connue par les inscriptions hittites et assyriennes, règne le roi Sibkuna-ilAdad. La cité de Kaḫat, qu'on localise aux environs de Nisibis et qui devint plus tard un des principaux lieux de culte des Mitanniens, est fréquemment mentionnée. Les inscriptions de Adadnirâri I connaissent une ville Eluḫat dont il faut chercher l'emplacement dans la Mésopotamie du Nord. La correspondance de Zimrilim la mentionne à maintes reprises sous différentes variantes: *Elaḫuttim*, *Elaḫutta*, *Eluḫuttim*, *Ilaḫuttim*, *Eluḫut*. Le roi qui la commandait porte un nom déjà bien mitannien: Šukru-Tešub; cette référence importante m'a été obligeamment communiquée par M. Charles-F. Jean. Zimrilim envoie ses bateaux à Carkemiš sur l'Euphrate pour aller y charger toutes espèces de bois, entre autres des bois de cèdre. Plusieurs lettres attestent que Carkemiš était alors un centre important du trafic des bois. On rencontre aussi dans nos textes une ville de Ḫalab qui pourrait bien être l'Alep de Haute-Syrie; dans un passage, en tout cas, il est dit que l'on «monte» à Ḫalab. Cette identification est d'autant plus vraisemblable que Ugarit-Ras-Shamra apparaît déjà, à cette époque, en rapports avec Babylone et qu'un passage nous renseigne sur des gens qui se rendent au cœur de l'Asie Mineure, à Kaniš, la fameuse colonie des marchands mésopotamiens révélée par les tablettes cappadociennes. Cette rapide énumération est loin d'avoir épuisé les données géographiques nouvelles de la correspondance de Zimrilim. Nous avons relevé plus de 150 noms de pays ou de villes qui apparaissent ici pour la première fois. Bornons-nous à citer les villes dont la mention est la plus fréquente: Naḫur, Raṣabâ, Qattunân, Karanâ, Mišlân et Qatarâ.

Une ample moisson de noms de personnes pourra être faite dans la correspondance de Zimrilim. La plupart de ces noms appartiennent au groupe sémitique occidental; ils viendront donc compléter et préciser la liste déjà imposante que Théo Bauer a dressée de ces noms dans son mémoire sur les *Ostkanaanäer*. Il suffira, à titre d'exemple, de reprendre les noms de quelques-uns des correspondants les plus fréquents de Zimrilim: Iakim-Adad, Ibal-pî-el, Iturašdu, Kibri-Dagan, Zimri-Adad, Zakira-ḫammû, Baḫdilim, Iasim-sumû.

La majeure partie des lettres portent la suscription *a-na be-li-ia* «à mon seigneur» ou plus rarement, mais plus explicitement, *a-na be-li-ia Zi-im-ri-li-im* «à mon seigneur, Zimrilim». Mais Zimrilim n'est pas le destinataire unique de la correspondance. On adresse de nombreux messages à un certain Šunuḫ-raḫalu qui paraît avoir occupé à la cour un poste très élevé. Iasmaḫ-Adad y détient lui aussi une haute situation. Tel de ses correspondants lui donne le titre de «seigneur» comme à Zimrilim et se déclare son serviteur. Il est probable que ce Iasmaḫ-Adad n'est autre que le personnage du même nom qui a dédié à Šamaš la statue décapitée découverte en août 1933 à Tell-Ḫariri par le lieutenant Cabane. Il porte le titre de «préposé d'Enlil» et a pour père Šamši-Adad. Or nous avons relevé deux lettres dont la suscription est la suivante: «A Iasmaḫ-Adad dis ceci: ainsi (parle) Šamši-Adad, ton père». Aussi bien Iasmaḫ-Adad est-il encore mentionné dans d'autres passages [1]).

Si les destinataires des lettres sont relativement peu nombreux, les expéditeurs appartiennent, eux, à des catégories diverses. On y compte des rois comme Ḫammurapi et Arišeni, des fils de Zimrilim, comme Iaḫdulim, Aškur-Adad ou Turumnatki, une de ses sœurs ou sa sœur, Niqḫatum, des femmes, Inib-šarri, Bêlit-mâtim, Adad-dûri, Šibtum. Mais la catégorie la mieux représentée des correspondants du roi est celle de ses fonctionnaires, «ses serviteurs», qui lui envoient des rapports sur les missions dont ils ont été chargés. Une dizaine de noms reviennent fréquemment; ce sont ceux de Iakim-Adad, Ibal-pî-el, Itur-ašdu, Kibri-Dagan, Zimri-Adad, Zakira-ḫammû, Sammêtar, Meptûm, Baḫdilim, Aškudum et Mukannišum.

Le contenu des lettres est extrêmement varié. On adresse à Zimrilim un billet de quelques lignes pour lui annoncer l'arrivée de messagers, le passage prochain à Mari de personnalités, l'envoi de troupes, d'animaux, de marchandises. Le pays paraît vivre dans une sécurité précaire, car il est souvent exposé à des attaques de bandes révoltées à l'affût de mauvais coups. C'est ainsi que nous apprenons que les gens de Numḫum

[1]) In de *Revue d'Assyriologie* 34, 1937, 134—139 biedt de heer Thureau-Dangin de transcriptie en vertaling van enkele dezer brieven. Hij bewijst de juistheid der identificatie van den vader van Iasmaḫ-Adad met Šamši-Adad I van Assur. Deze zou dus een tijdgenoot van Ḫammurabi geweest zijn. [R.].

projettent d'envahir le pays et le piller. La région est menacée à ce point que Zimrilim se voit forcé de demander du secours à Ḫammurapi. Un autre correspondant annonce au roi une attaque des *Ḫabiru* qui cherchent à s'emparer d'une ville ou bien encore ce sont les *Turukku*, peuplade montagnarde installée au delà du Tigre qui prennent cinq villes. Les razzias de moutons sont fréquentes; la bande des *Tukkû* ne se contente pas d'emmener les troupeaux, elle pille cinq villages et tue 500 hommes. Les inimitiés de ville à ville provoquent des luttes incessantes et obligent les cités à pourvoir sévèrement à leur sécurité. Aussi l'auteur d'une lettre au roi prend-il souvent soin d'indiquer que les dieux vont bien, que les gardes sont sûres et que le rempart de la ville est en bon état. On comprend aussi, dans ces conditions, que le roi ait tenu à avoir un peu partout des hommes de confiance qui le renseignaient sur les événements et qui devaient lui rédiger un rapport précis sur une situation devenue menaçante.

Comme il se doit dans une société dont la richesse première est constituée par les champs et les troupeaux, l'agriculture et l'élevage tiendront une grande place dans les préoccupations royales. L'irrigation est le travail inéluctable et primordial qui s'impose à l'agriculteur. Aussi le niveau des eaux du Ḫabur et des canaux est-il surveillé étroitement. Un correspondant est heureux de signaler à son maître que le Ḫabur a monté de deux coudées en une nuit et que l'irrigation des champs appartenant au palais et aux *muškênu* est devenue possible. La baisse des eaux survient-elle dans le «Grand Canal», une lettre l'annonce à Mari. Le fléau des sauterelles causait déjà alors les mêmes ravages que de nos jours, ainsi que deux textes permettent de l'affirmer. Le roi est tenu au courant du progrès des travaux de la moisson par ses serviteurs qui le renseignent par lettre avec précision. L'alimentation des bœufs et des ânes, le pâturage des troupeaux sont aussi pour le roi de graves problèmes à résoudre.

Les nouveaux documents ne nous permettent pas seulement de nous faire une idée de ce qu'était la vie à Mari et à la cour de Zimrilim vers 2000 av. J.-C. Ils jettent surtout une lumière nouvelle et inattendue sur l'histoire politique de la Mésopotamie, histoire sur laquelle on n'était jusqu'à present que peu ou pas renseigné, et en particulier sur les relations que le roi Zimrilim entretenait avec son redoutable voisin du Sud, Ḫammurapi. M. Thureau-Dangin a déjà fait connaître dans la *Revue d'assyriologie*, t. XXXIII (1936), p. 171 ss., une lettre extrêmement vivante et importante sur la nature de ces relations. Elle est un modèle parfait de rapport diplomatique envoyé par l'ambassadeur de Zimrilim auprès du roi de Babylone, Ḫammurapi. Comme l'avait déjà signalé M. Thureau-Dangin, on trouve dans les archives des lettres adressées par Ḫammurapi lui-même à la cour de Mari, soit à Zimrilim, soit à certains de ses hauts fonctionnaires. Aussi bien trouve-t-on très fréquemment la mention du roi Ḫammurapi et l'on se rend compte qu'il occupait la première place dans le jeu politique de l'époque. Le fait est d'ailleurs attesté dans un passage très précieux pour nous, d'une lettre malheureusement incomplète, où sont énumérés, par ordre d'importance, les monarques contemporains de Zimrilim. Itur-asdu écrit, en effet, dans un rapport qu'il adresse à son maître de Mari: «J'ai rassemblé les rois à Sarmâneḫ et je leur ai fait comprendre l'affaire par ce discours: Il n'y a pas un seul roi, qui, à lui tout seul, soit réellement puissant! 10 ou 15 rois suivront Ḫammurapi, le Babylonien; autant suivront Rîm-Sin, le Larséen, autant suivront Ibal-pî-el, l'Ešnunnakien, autant suivront Amût-pî-el, le Qatanéen; 10 rois suivront Iarimlim, le Iamḫadéen...».

Une autre lettre d'un correspondant de Zimrilim nous livre le texte d'une sorte de traité d'alliance défensive que Rîm-Sin de Larsa propose à Ḫammurapi:

«A mon seigneur dis ceci: Ainsi parle Iarim-Adad: Les gens de Ṭâb-eli-mâtim... et les serviteurs... (de?) Ḫammurapi qui ont été envoyés à Maškan-Šapir voici longtemps, ne sont pas encore revenus. Rîm-Sin a écrit à Ḫammurapi en ces termes: «Mes hommes sont rassemblés dans mon pays. Que les hommes de ton pays soient rassemblés! Si l'ennemi se propose de t'attaquer, mes hommes et mes barques te rejoindront. Mais si l'ennemi se propose de m'attaquer, que tes hommes et tes barques viennent me rejoindre!» Voilà ce que Rîm-Sin a écrit à Ḫammurapi. Leurs hommes n'ont pas encore fait leur jonction; (c'est pourquoi) je n'ai pas encore envoyé à mon seigneur un rapport complet à leur sujet».

Ḫammurapi n'est pas seulement en correspondance avec Zimrilim. Il envoie aussi ses messages à de hauts fonctionnaires du palais de Mari, par exemple à un certain

Baḫdilim. Dans un court billet, il prie ce Baḫdilim d'insister auprès de son maître pour qu'une réponse soit donnée aux tablettes qu'il a adressées en vain à Zimrilim. «L'affaire est très urgente. Envoie les tablettes à Zimrilim et écris-moi les renseignements que tu auras appris sur l'ennemi».

Pour terminer cet exposé, je signalerai encore deux documents intéressants. Le premier nous révèle le rôle d'arbitre que Zimrilim avait dû jouer entre Ḫammurapi et un autre roi du temps, Qarnilim, dont l'existence nous est révélée par les archives de Mari. Iarkab-Adad écrit à son «seigneur», Zimrilim:

«A Zimrilim dis ceci: Ainsi (parle) Iarkab-Adad: Tu m'as écrit ces termes: «Qarnilim et Ḫammurapi vont prononcer le serment des dieux et je (r)établirai la paix entre eux. Puis je t'enverrai des nouvelles complètes». Voila ce que tu m'as écrit. Rétablis donc à présent la paix entre ces (deux) hommes, (car) tu es le (seul) lien entre ces (deux) hommes. J'ai l'œil fixé sur les nouvelles que tu dois m'envoyer».

L'autre document est une petite tablette de douze lignes dont la suscription est mutilée, mais pas à ce point qu'on ne puisse lire les noms des deux correspondants: Ḫammurapi et Zimrilim.

«A Zimrilim dis ceci: Ainsi (parle) Ḫammurapi, ton frère: L'«homme» d'Ugarit m'a écrit en ces termes: «Indique-moi la résidence de Zimrilim, je désire la voir». Maintenant, par ce courrier, je te dépêche son fils».

Ce court billet n'est pas seulement intéressant par le nom des correspondants royaux, Ḫammurapi et Zimrilim. Il nous livre en même temps la plus ancienne mention de la ville d'Ugarit, devenue aujourd'hui célèbre par les découvertes de M. Cl. A. Schaeffer. Il nous montre en même temps que sur les bords de la Méditerranée on parlait avec admiration du vaste palais de Zimrilim que M. Parrot est occupé à remettre au jour, puisque l'«homme» d'Ugarit, très probablement le dynaste d'Ugarit ainsi que me le suggère M. R. Dussaud, a envoyé à Ḫammurapi son messager pour être renseigné sur l'emplacement exact du palais de Mari.

Ce petit document laisse entrevoir ce que le déchiffrement des archives peut encore réserver de surprises. Les constatations et les faits que j'ai l'honneur de signaler à l'Académie ne sont que quelques glanes recueillies sur un champ très vaste dont la moisson est à peine commencée. Ils montrent déjà cependant combien les archives de Mari retrouvées par M. André Parrot seront désormais une mine abondante et précieuse pour la connaissance de l'Orient ancien vers 2000 av. J.-C. Elles prendront leur place à côté des grandes découvertes d'archives de Ninive, Tell-el-Amarna, Tello, Boghaz-keuï, Yorghan-Tépé et Ras-Shamra.

Liège GEORGES DOSSIN

SUMERISCHE EN AKKADISCHE WOORDENLIJSTEN

Šumerisches Lexikon herausgegeben von P. ANTON DEIMEL S. J., III. Teil, Band 2: *Akkadisch-Sumerisches Glossar*, kl.-fol., 480 geautogr. blz., Rom 2/4, Verlag des Päpstl. Bibelinstituts, Piazza della Pilotta, 35, (Scripta Pontificii Instituti Biblici), 1937.

Met het verschijnen van het *Akkadisch-Šumerisches Glossar* is het groote lexicon voltooid, dat den grijzen Pater Deimel tot eer strekt. Een woord van hartelijke hulde is op zijn plaats voor den geleerde, die op 5 December l.l. zijn 72ste levensjaar voltooid heeft. In noesten arbeid heeft deze Westfaal, die sinds 1909 door woonplaats en werkkring als hoogleeraar aan het Pauselijk Bijbelinstituut Romein werd, dit Instituut gemaakt tot een centrum der Assyriologische studiën. Zijn *Pantheon Babylonicum* (een lijst van 3 300 godennamen) behoort tot de onmisbare handboeken; door zijn publicaties en studiën in de serie *Orientalia* heeft men de œconomische verhoudingen in Oud-Sumer voor het eerst leeren begrijpen. Twee jaar geleden heb ook ik mogen bijdragen tot den feestbundel, die den septuagenarius door 33 Assyriologen van de meest verschillende landen en gezindheden als een deel der *Analecta Orientalia* werd aangeboden, als een internationaal en interconfessioneel huldeblijk.

Toen Pater Deimel op 15 Augustus l.l. met een dankbaar gemoed het voorwoord tot dit laatste deel van zijn *Lexikon* mocht teekenen, zullen zijn gedachten ook zijn uitgegaan naar zijn leermeester en ordebroeder wijlen Pater J. N. Strassmaier S. J., met wiens (heden verouderd) *Alphabetisches Verzeichniss* de wetenschappelijke lexicographie op dit terrein in het jaar 1886 feitelijk is begonnen. Ondanks al het werk, dat in den tusschentijd door de publicatie van teeken- en woordenlijsten, van syllabaires en glossaria werd verricht, heeft men pas thans weer het besef, dat met de voltooiing van Deimel's *Lexikon* een nieuwe mijlpaal is bereikt, zooals dit wellicht niet meer het geval is geweest sedert 1889, toen wijlen R. E. Brünnow (bij E. J. Brill in Leiden) zijn *Classified List*, en sedert 1896, toen wijlen Friedrich Delitzsch zijn *Assyrisches Handwörterbuch* in het licht gaf.

Het nieuwe glosaar wil in de eerste plaats zijn een index of klapper op het groote *SL*, deel II, 1—4. Het behelst dus vooral een zuiver alfabetisch gerangschikte lijst van al de Akkadische (d.w.z. Babylonisch-Assyrische) woorden, waarvan de ideogrammen en Sumerische vormen daar zijn aangehaald, met de verwijzingen naar dit hoofddeel en met nauwkeurige Duitsche vertalingen. Deze lijst is dan telkens aangevuld door materiaal uit het *Glossar* van Bezold-Götze (1926) en uit de nieuwe lexicografische studiën en publicaties, vooral van Meissner en Landsberger. Dat beteekent, dat een etymologische rangschikking van den woordenschat evenmin kon worden toegepast als een schifting naar tijdvakken en dialecten, en dat de verwijzingen naar de bewijsplaatsen (in *ŠL* II, 1—4) bovendien beperkt zijn tot de syllabaires en de bilingue teksten, dus tot dat onderdeel van onze linguistische kennis, dat ons (zonder de tegenwoordige hulpmiddelen der vergelijkende taalwetenschap) door de Babyloniërs zelf is overgeleverd. Met het oog hierop zou veel kunnen worden aangevuld. Te betreuren is, dat in dit deel (evenmin als in deel III/1) geen duidelijk verschil wordt gemaakt tusschen de ontleeningen door het Akkadisch aan het Sumerisch en die door het Sumerisch aan het Akkadisch: een onderscheiding, die niet alleen taalkundig, maar ook cultuurhistorisch belangwekkend is. Een woord als *mašṭaru, malṭaru* (blz. 276*b*), dat als een „pseudo-ideogram" bij gelegenheid in het Sumerisch werd overgenomen (*gišmaš-dàr*, *ŠL* 74, 236) behoort tot de tweede groep en mag dus niet als „Sumerisch leenwoord" worden gekenschetst.

Terecht merkt P. Deimel in zijn woord vooraf op, dat de eerstvolgende generaties van Assyriologen nog steeds eigen *collectanea* in den vorm van een kaartenkast zullen moeten aanleggen. Het groote Akkadische Woordenboek van het Oostersch Instituut te Chicago laat immers nog wachten, en ook het door Meissner en Ebeling beloofde handwoordenboek is er nog niet. Binnen haar perken is deze nieuwe woordenlijst van P. Deimel de beste aanvulling en emendatie van het zooeven vermelde *Glossar* door Bezold-Götze, juist ook vóor beginners. In de plaats van (of naast) de kaartenkast zouden wij liever aanbevelen, dat men dit groote werk van P. Deimel in zeven deelen gebonden met wit papier laat doorschieten, om het als den stevigen grondslag voor alle verdere aanvullingen en opmerkingen te gebruiken. Op deze ruim 2000 duidelijk geautografeerde bladzijden heeft men inderdaad alles bijeen: in deel I de teeken- en transcriptielijsten (598 teekens); in deel II, 1—4 de groote lijst van ideogrammen en van Sumerische woorden en uitdrukkingen (ook uit de Oud-Sumerische oorkonden zonder interlineare vertalingen); in deel III/1 de Sumerisch-Akkadisch-Duitsche en thans in deel III/2 ook de Akkadisch-Sumerisch-Duitsche woordenlijst. Dat men op dit terrein het oude woord *Dies diem docet* steeds opnieuw in practijk moet brengen, wordt door P. Deimel zelf grif erkend. Als een stevig fundament, waarop veilig verder kan worden gebouwd, verdient dit thans voltooide lexicon dankbare aanbeveling [1]).

[1]) Het in *JB* n⁰. 1, blz. 7 geopperde bezwaar, dat Deimel bij zijn aanhalingen niet naar de origineele edities, maar naar de werken van zijn voorgangers Brünnow en Meissner zou verwijzen, werd reeds van deel II/2 af ondervangen. Terwijl vóorts nog Meissner in zijn '*SAJ*' *die einsprachig altsumerischen Texte als nicht hierher gehörig unberücksichtigt* had gelaten, valt bij Deimel op dit belangrijkste materiaal alle nadruk en zijn ook (dank zij de medewerking van A. Götze) de Hethietische ideogrammen niet vergeten. De prijs van het geheele werk (7 deelen) bedraagt 554 lire. Van deel I (*Lautwerte der Keilschriftzeichen*) is de tweede editie feitelijk onmisbaar, waarin bij de transcripties het stelsel van Thureau-Dangin is toegepast.

Materialien zum sumerischen Lexikon, Vokabulare und Formularbücher, Band I: B. LANDSBERGER, Die Serie *ana ittišu* (Scripta Pontificii Instituti Biblici, kl.-fol., XVII en 258 geautogr. blz., Rome 1937.

Daar het Sumerisch in ruimen omvang de taal van den cultus, de wetenschap en ook van de rechtspleging bleef, waren bilingue woordenlijsten en formulierboeken voor de oude Babyloniërs zelf onmisbaar. Op de beteekenis van dit omvangrijke en ver verspreide materiaal heeft Friedr. Delitzsch indertijd met nadruk gewezen. De stelselmatige verzameling, bewerking en verklaring is echter eerst in onze dagen begonnen. Dat P. Deimel met zijn *Lexikon* niet op de voltooiing daarvan gewacht heeft, moet om praktische redenen worden toegejuicht. Nog grooter toejuiching verdient het feit, dat door het Pauselijk Bijbelinstituut in aansluiting aan het groote *Lexikon* ook dit werk ter hand wordt genomen en dat dit werk zonder eenige confessioneele bekrompenheid wordt toevertrouwd aan den geleerde, die op dit terrein naast Thureau-Dangin en Meissner de meest bevoegde is: Benno Landsberger. Terwijl Prof. Landsberger zijn eerste groote werk op dit terrein nog in de verhandelingen der Saksische Akademie te Leipzig kon laten verschijnen [1]), moest hij sindsdien zijn leerstoel te Leipzig met een professoraat in de Turksche hoofdstad Ankara verwisselen en ook de redactie van het *Zeitschrift für Assyriologie* neerleggen: een ernstig verlies voor de Duitsche Assyriologie.

Van de Sumerisch-Akkadische woordenlijsten was de meest omvangrijke en verspreide de groote lijst van voorwerpen en begrippen uit het dagelijksch leven, die naar de beginwoorden Ḫarra = *ḫubullu* heette en waarbij de nog omvangrijker serie Ḫargud = *imrû* = *ballu* een doorloopende commentaar vormde. Van deze voor de Babyloniërs meest populaire serie zal onze landgenoot P. van der Meer in de *Oxford Editions of Cuneiform Texts* vooral het rijke materiaal uit Kish in het *Ashmolean Museum* in spijkerschrift publiceeren, nadat L. Matouš (1933) reeds de Berlijnsche fragmenten geautografeerd heeft. Dus heeft Landsberger de publicatie van zijn bewerking van Ḫarra = *ḫubullu* uitgesteld, waarvan hij in zijn vermeld werk over *Die Fauna* reeds een voorproef heeft gegeven.

Het werk met de beginwoorden *ana ittišu* (door L. vertaald met ‚volgens advies' of ‚ter kennisgeving daarvan'), waaraan dit eerste deel van de *Materialien* gewijd is, was minder populair, heeft echter het voordeel, dat het niet slechts woorden, maar stelselmatig gerangschikte uitdrukkingen en volzinnen bevatte en dat de tekst van de zeven kleitafels (met uitzondering van tafel 5) volledig kan worden gereconstrueerd. Terwijl voorts de talrijke fragmenten van Ḫarra = *ḫ*. en zijn commentaar Ḫargud over de meest verschillende plaatsen en tijdperken verdeeld zijn, kan men bij deze serie den tijd en de plaats nauwkeurig bepalen. Het werk werd geschreven te Nippur, waarschijnlijk in de laatste jaren der dynastieën van Isin en Larsa, dus in de 20ste eeuw v. Chr. De stukken uit de bibliotheek van koning Assurbanipal te Ninive en die uit het archief van koning Tiglatpileser I te Assur moeten als letterlijke afschriften van dit origineel uit Nippur beschouwd worden [2]). Hoe langer hoe meer blijkt van welk overwegend belang die 20ste eeuw voor de Babylonische letterkunde geweest is. Dus is dit werk een belangrijke bijdrage van onze kennis vooral der juridische terminologie in deze periode, die met behulp van talrijke contracten en andere oorkonden kan worden getoetst. Wat Landsberger biedt, is de transcriptie en vertaling van het geheel met een commentaar, waarbij alle nadruk valt op het taalkundige. De eigenlijk juridische toelichtingen zijn in een eigen werk van de hand van P. Koschaker te verwachten.

Dit neemt niet weg, dat wij, al valt dan de nadruk uit den aard der zaak op de terminologie, aan de hand daarvan in dezen commentaar reeds nu ook de meest belangwekkende cultuurhistorische gegevens bijeenvinden. De geheele serie *ana ittišu* moet immers worden beschouwd als een taalkundig leerboek voor de schrijvers van

[1]) B. Landsberger, *Die Fauna des alten Mesopotamiens* Leipzig 1934 (vgl. *JB* no. 2, blz. 35).

[2]) Zooals Landsberger op p. X vlg. aantoont, behoort dit werk waarschijnlijk ook tot de litteraire bronnen van Ḫarra = *ḫubullu*.

juridische oorkonden, contracten en kwitanties in de ruimste beteekenis van dit woord. Dus is er naar aanleiding hiervan gelegenheid te over voor cultuurhistorische uitweidingen en parallellen. Wij vermelden als bijzonder belangwekkend op p. 113 vlg. de uiteenzetting over den rentevoet, p. 125 vlg. over ruil, p. 144 vlg. over winst en verlies, p. 145 vlg. over borgstelling, p. 152 vlg. over de uitdrukkingen en gereedschappen in verband met den landbouw (ploegen, eggen, maaien, oogsten enz.), p. 175 vlg. over het aandeel en de verplichtingen van den pachter, p. 182 vlg. over den tuinbouw, p. 200 vlg. over de dadelteelt, p. 213 vlg. over huishuur, rechten en verplichtingen der huurders, en tenslotte op p. 233 vlg. over de huur van trekdieren (runderen in den ploeg- en oogsttijd).

Tot nog toe kende de rechtshistoricus deze belangrijke serie in hoofdzaak door de monografie van Prof. David over de adoptie [1]) en de assyrioloog tevens door de bewerking van tafel 6 door Pater A. Pohl (*MAOG* V/2, 1930). Men moet Prof. Landsberger dankbaar zijn, dat hij thans dit geheele groote werk toegankelijk heeft gemaakt: als een monument van het juridische denken en vooral ook van de paedagogische talenten der oude Babyloniërs in de 20ste eeuw v. Chr.

Leiden F. M. TH. BÖHL

DE ASSYRIOLOGIE EN HAAR GELEDINGEN

In het laatste gedeelte van zijn inaugureele rede (1933) (zie *Jbr.* n⁰ 1, blz. 2) geeft Professor Frankfort op grond van de verschillende wijze der afbeelding van analoge scènes op zegelcylinders, een schets van de mentaliteit der Sumeriërs eenerzijds en die der Semietische Akkadiërs anderzijds. Het gaat in het verband van dit verslag er niet zoozeer om tot welke resultaten hij dienaangaande komt, als wel om er op te wijzen hoe de techniek der opgravingen door haar uiteenhouden der verschillende lagen der puinheuvels den geleerde, die zich voor dit probleem interesseert, in staat stelt aan de oplossing daarvan mede te werken. De taak van den philoloog is in dezen veel moeilijker, de teksten uit het tijdperk van vóór Sargon van Akkad zijn, òf opschriften van vorsten òf van œconomischen aard (A. Pohl, *Vorsargonische und sargonische Wirtschaftstexte*, Leipzig 1935); z.g. religieuze teksten stammen uit de periode waarin men steeds met een mogelijk religieus syncretisme rekening moet houden. Men moet in elk geval beginnen de teksten, die voor een studie in bovengenoemde richting in aanmerking komen, naar hun taal te rangschikken en dan eenige onderwerpen, die zij beiden behandelen, aan een nadere beschouwing onderwerpen. Dit is het wat Th. C. Vriezen in zijn boven (blz. 331 en 338) besproken dissertatie in zijn onderzoek naar de paradijsvoorstelling bij de oude Semietische volken gedaan heeft. Hij splitst zijn eerste hoofdstuk in twee deelen; Ia het *Sumerische* materiaal; Ib Het Babylonisch-Assyrische materiaal, en geeft dan telkens eerst een vertaling van de in aanmerking komende teksten, daarna de 'verwante voorstellingen' en tenslotte de 'verwante motieven in verband met de paradijsvoorstellingen'. Dat hij, hoewel tot een zoo goed als negatieve conclusie komend (blz. 116), toch methodisch gerechtigd was al dit materiaal te behandelen, moge zijn verontschuldiging vinden in de opvattingen zijner voorgangers, die al te graag een voorstelling verwant aan die van den Bijbel meenden te vinden; evenwel, Vriezen is aan het gevaar van negatief werken verbonden weten te ontkomen, zoodat dit eerste hoofdstuk uitgegroeid is tot een behandeling van de 'Sumerisch-Babylonisch-Assyrische' leer der eerste dingen.

Tot een onderscheiding van de mentaliteit der drie volken in dit verband kwam Vriezen niet, het lag ook niet op zijn weg. Bovendien is het maken daarvan op grond van deze teksten zeer bemoeilijkt, omdat, een merkwaardig feit, geen der Babylonisch-Assyrische teksten, wat den inhoud betreft, direct afhankelijk of een bewerking is van een Sumerische. Dit hebben wij wel in het volgende geval. Een der beroemdste stukken uit de Assyriologie is wel dat waarin het afdalen van de godin Ištar naar

[1]) M. David, *Die Adoption im altbabylonischen Recht*, Leipzig 1927. Over de nauwkeurige beteekenis van de beginwoorden *ana ittišu* vgl. reeds M. David in het Meissner-Festschrift, *MAOG* IV/1, 1928, p. 13 vv.

de onderwereld beschreven wordt. Om zijn rijkdom aan verve en pathos was deze tekst terecht graag gelezen. Nu heeft S. N. Kramer in de *Revue d'Assyriologie* 34, 1937, 93—134 den Sumerischen tekst C B S 9600, samengesteld en parallel met vele andere fragmenten, reeds vroeger gepubliceerd en heeft uit dit alles een geheel weten te construeeren: *Inanna's descent to the nether world, The Sumerian version of "Ištar's descent"*. Hoewel één van thema, is behandeling vooral van details verschillend: zoo schildert de Sumerische versie in een zeventig regels Inanna's voorbereiding tot deze nederdaling, terwijl de schildering van de troosteloosheid der 'hel' een der meest geslaagde stukken van de Semietische versies is. Wij volstaan voorloopig met het weergeven van Kramer's conclusies en hopen in een volgend Jaarbericht de beide versies naast elkaar te kunnen brengen.

> And what is even more interesting, is the palpable difference in style and tone. For the temper of the Sumerian composition is calm, subdued, unemotional in its rather impassive narration of the incidents whose details it recites and repeats almost to the point of monotony. The Semitic version skips altogether or glosses over many of the particulars but expands, on the other hand, with descriptions that are emphatic and even vehement in their language, those incidents and circumstances, which because of their emotional possibilities lend themselves to such treatment.
> It goes without saying that the style and tone of each version springs from the temper and genius responsible for it. What gives the Sumerian redaction a truer ring, a more convaincing authencity, is its greater homogeneity. For while the Sumerian version is Sumerian in both content and tone, the Semitic version is, as a whole, Semitic in tone only.

Vriezen sprak van Babylonisch-Assyrisch, Kramer van Semietisch, maar een tegenstelling tusschen Babylonisch en Assyrisch stelden zij niet. Niet alleen lexicographisch en grammatisch staat het Assyrisch tegenover het Babylonisch, ook ideologisch. De Koningsinscripties toonen dit wel heel duidelijk aan. Dit is opnieuw te zien in F. J. Stephens: *Votive and historical texts from Babylonia and Assyria* (Yale Or. Ser. Bab. Texts Vol. IX) New Haven 1937. Hierin geeft de editor de autographie van de alleen aan de Yale Univ. zich bevindende inscripties, benevens een catalogus met varianten van de elders gepubliceerde. Het is een mooie representatieve verzameling die de 2500 jaren der souvereine Mesopotamische vorsten omvat [1]). Nu is het ook in deze collectie opvallend dat de Oud-Sumerische traditie der Koningsopschriften n.l. het geven van historische mededeelingen bij de Assyriërs voortgezet wordt, terwijl de Neo-Sumerische en Babylonische opschriften zich uitsluitend tot het wijdings-type bepalen. Veelbelovend voor het bestudeeren van dit verschil in karakter is ook K. F. Müller: *Das assyrische Ritual*, Teil I: *Texte zum assyrischen Königsritual* (MVÆG 41, 3), Leipzig 1937. Het geheel eigenaardig karakter van het Assyrische Koningsschap, waarop ook Prof. Böhl in '*Der Babylonische Fürstenspiegel*' (MAOG 11, 3) Leipzig 1937 wijst, komt duidelijk aan het licht. Het is wel typisch dat een tekst van dusdanigen inhoud wat den vorm betreft tot de omen-literatuur dient gerekend te worden. Terecht merkt de editor dan ook op blz. 27 op dat in Babylonië de mantiek een voedingsbodem werd, waarop veel streven tot iets hooger ontsproot, dat echter door het gebonden zijn aan magie en mantiek weer verstikte. De Koning die als afschrikwekkend model geldt, zou volgens den heer Böhl Merodach-Baladan II zijn, een figuur uit het Oude Testament (2 Kon. 20, Jes. 39) wel bekend.

Men ziet dus uit het bovengaande dat naast het Sumerisch en het Akkadisch/Babylonisch, ook Assyrisch zelf een geleding van de Assyriologie is, een term welks eerste bestanddeel zijn waarde ontleent aan het spraakgebruik, reeds bij Herodotus aanwezig, dat geheel Mesopotamië als *Assyrië* samenvat.

[1]) N⁰ 62 brengt den naam van een nieuwen Koning der stad Der, n.l. Nidnusha uit den tijd der 1ste Babylonische Dynastie, terwijl n⁰ 67 waarschijnlijk het origineel is, waarvan Prof. Böhl in *Mededeelingen* II reeds het opschrift gaf. N⁰ 31 is een tekst van Rīm-Sin op een basalten zuil, Poebel citeert deze geregeld in zijn *Grundzügen* (1923), n⁰ 35 is een cylinder van Samsu-Iluna waarin hij een beschrijving geeft van het bouwen van de muren van Kish. Zie voor verdere Koningsinscripties *Achter vorläufigen Bericht . . . Uruk* blz. 23 (Šusīn van Ur) en 24 (Singašid).

[2]) Daarnaast hebben wij nog de beteekenis 'in Assyrië' gecopieerd: G. Meier, Die *assyrische Beschwörungssammlung* Maqlû (AfO, Beiheft 2), Berlijn 1937.

Leiden B. A. VAN PROOSDIJ

PALESTIJNSCHE ARCHÆOLOGIE

Afkortingen:

AAA	= *Annals of Archæology and Anthropology*	PEF, QS	= *Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund* (thans: *Palestine Exploration Quarterly*)
AJA	= *American Journal of Archæology*		
AJSL	= *American Journal of Semitic Languages and Literature*	QDAP	= *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*
AfO	= *Archiv für Orientforschung*		
ILN	= *The Illustrated London News*	RB	= *Revue Biblique*
JPOS	= *Journal of the Palestine Oriental Society*	ZatW	= *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft*

De eervolle benoeming van Dr A. van Selms tot *Senior Lector* in de Semietische talen aan de universiteit van Pretoria heeft aan ondergeteekende de taak doen toevallen in het 'Jaarbericht' de rubriek der Syro-Palestijnsche archæologie te verzorgen. Ofschoon ik de uitnoodiging daartoe met genoegen heb aangenomen, betreur ik het wel zeer, dat mijn eerste verslag vooral zal uitmunten door onvolledigheid. Dringende werkzaamheden in verband met een ter perse zijnde publicatie zijn daarvan de eerste oorzaak. Verder vormen ook de troebele toestanden in Palestina een factor die het verkrijgen van juiste en volledige inlichtingen belemmert. Het schijnt mij eenigszins voorbarig te zijn uit het ontbreken van officiëele berichten en rapporten omtrent verschillende expedities te willen concludeeren tot den algeheelen stilstand daarvan. Vermoedelijk is rechts en links toch wel een beperkte activiteit mogelijk geweest, waarvan wij eerst in het raam van verdere en meer uitgebreide werkzaamheden zullen vernemen. Zeker is echter ook wel, dat nog meer dan tijdens het seizoen 1935—36 (vgl. *Jrb.* 4, blz. 208) de Palestijnsche beroeringen verlammend op de archæologische ondernemingen hebben gewerkt. Dit geldt dan met name voor het Noorden van het land, waar zoowel de plaatselijke onveiligheid als de moeilijke verbinding met Jeruzalem (via Dzjenin of Tulkarm!) een groote belemmering moeten zijn geweest.

Dit verslag over het seizoen 1936—37 wordt tenslotte nog meer verkort, doordat de ondernemingen in Syrië dit jaar onbesproken blijven. Daartoe dwingt mij de zeer beperkte tijd (mijn bagage staat gepakt voor een lange reis naar het Oosten) alsook de omstandigheid, dat enkele belangrijke publicaties (o.a. het eerste deel van M. Dunand's Byblos-rapport) nog niet in mijn bezit zijn gekomen. De lacune wordt echter wat Rās Šamra betreft in dit *Jrb.* reeds aangevuld door een speciale bijdrage van J. Friedrich (zie boven blz. 3). Voor het overige stel ik mij voor den achterstand in het volgende *Jaarbericht* in te halen.

LACHISH. De onderneming van Mr. J. L. Starkey [1]) op Tell ed-Duweir — thans officiëel herdoopt in de *Wellcome-Marston Expedition* — verdient op het oogenblik van alle opgravingen in Palestina zonder twijfel de meeste aandacht. Dit dankt zij niet alleen aan het feit, dat de werkzaamheden zich daar in volmaakte rust ontwikkelen, maar ook aan de intrinsieke belangrijkheid en de steeds weer opnieuw verrassende vondsten van deze opgraving.

Voorloopige rapporten zijn thans voorhanden over het vierde en vijfde seizoen, resp. 1935—36 en 1936—37. Over geen van beide kon in het vorig *Jrb.* nog gehandeld worden. Deze officiëele publicaties zijn verschenen in *PEF*, QS 68, 1936, blz. 178—189; 69, 1937 blz. 171—179 en 228—241 [2]). Al deze rapporten zijn in den vorm van voordrachten, gehouden door den heer J. L. Starkey in de gebouwen van het *Palestine Exploration Fund* en het *Wellcome Research Institute* te Londen.

[1]) Mr. Starkey werd helaas 10 Jan. 1938 door fanatieke Arabieren overvallen en vermoord. [R.].

[2]) Terloops zij vermeld, dat dit oudste tijdschrift der Palestijnsche archæology met ingang van 1 Jan. 1937 is samengesmolten met het *Bulletin of the British School of Archæology in Jerusalem* en thans in een nieuw kleed verschijnt onder den titel *Palestine Exploration Quarterly*.

Van de meer belangrijke werkzaamheden uit het seizoen 1935—36 vermeld ik eerst de onderzoekingen in het gravencomplex ten Westen van den ruïneheuvel. Deze graven hebben thans o.m. ongeveer 700 schedels opgeleverd, waarmee de mogelijkheid is geschapen tot het doen van anthropologische studies op een schaal die tot nu toe in Palestina en waarschijnlijk overal elders in het Nabije Oosten onmogelijk is geweest. Op de beteekenis van craniometrische studies voor de archæologische wetenschap heb ik eenige jaren geleden reeds terloops gewezen (*Opgravingen in Palestina*, blz. 379). Het is zeker de moeite waard hier melding te maken van het mij destijds nog niet bekende werk (ook thans nog door de meeste archæologen niet ontdekt!) [1]) van den Amsterdamschen hoogleeraar C. U. Ariëns Kappers: *An Introduction to the Anthropology of the Near East* (A'dam 1934). In dit boek wordt ook aan archæologische vondsten (zoowel schedels als plastische voorstellingen) ruime aandacht besteed (o.a. Gezer, Megiddo, Byblos). Sinds het verschijnen van dit werk is echter het materiaal wat Palestina betreft zeer aanzienlijk vermeerderd, zoowel door de præhistorische vondsten (Wadi Mughara, Dzjebel Qafze) als door de ontdekking van groote rotsgraven en necropolen te Jericho, Megiddo en Lachish. Als bizondere merkwaardigheid mag worden vermeld, dat drie der Lachish-schedels craniotomie bleken te hebben ondergaan (vgl. daarover, o. a. de publicaties in *Man*, 1936, blz. 155 vlg.; 1936, blz. 169 vlg.; *ILN* 3/10, '36, 571; *PEF, QS* 69, 1937, blz. 62 vlg.).

Tijdens hetzelfde seizoen werd o.a. ook gewerkt in het tempelcomplex, waar thans het bestaan van drie opeenvolgende heiligdommen is vastgesteld, en in de merkwaardige vertikale schacht aan den zuid-oostelijken hoek der ruïne. Ofschoon hier ook tijdens het laatste seizoen (1936—37) opnieuw uitgebreide werkzaamheden zijn verricht, blijft het ontzagwekkende ondernemen der oude Lachish-ingenieurs nog een diep mysterie. Op de dezen zomer in het *Wellcome Research Institute* te Londen gehouden tentoonstelling trok een maquette van deze kolossale schacht terecht de aandacht van alle bezoekers. Ofschoon men ook bewonderen kon wat Starkey's expeditie ondanks groote technische moeilijkheden heeft gedaan om tot in het binnenste en diepste van de schacht door te dringen, kan men slechts matig verblijd zijn met de jongste hypothese, als zou de aanleg van dit werk onvoltooid zijn gebleven en derhalve voor ons ten eeuwigen dage onbegrijpelijk zijn.

Bij de detailvondsten moet zeker opnieuw heel bizonder gewezen worden op de steeds verder gaande vermeerdering der schriftstukken. Het is m.i. niet te betreuren, dat Torczyner's groote publicatie der *Lachish-brieven* (vgl. o.a. *Jrb.* 3, blz. 109) nog steeds op zich laat wachten. Het is van het hoogste belang, dat aan de standaarduitgave van een dergelijke vondst alle mogelijke zorg en kunde wordt besteed. Ondanks het uitblijven van dit werk (momenteel is het echter waarschijnlijk reeds van de pers) wast de menigte van kleinere op dezelfde vondst betrekking hebbende publicaties. Als meer bizonder belangrijk vermeld ik alleen het artikel van Cassuto in *Rivista degli Studi Orientali* 16, 1936, blz. 163—177.

Intusschen blijven ook de *specimina* van oudere schriftvormen in aantal, en daarmee van zelf ook in kultuur-historische waarde en bruikbaarheid toenemen. Ieder der beide laatste campagnes leverde een nieuw exemplaar: een met drie letterteekens beschreven deksel van een wierookvat (gevonden in het westelijke gravencomplex) en een eerst in het laboratorium van het museum te Jeruzalem ontdekt pictographisch inschrift op een bronzen dolk (het eerst gepubliceerd in *The Times* van 16 Juli 1937). De inventaris van dit soort inschriften is bovendien nu nog vermeerderd door het feit, dat een te Sichem gevonden fragment, oorspronkelijk beschreven als hieroglyphisch (*Palästina-Jahrbuch* 1935, blz. 6), thans beschouwd wordt als 'Palestino-Sinaïetisch'.

De pogingen tot interpretatie der diverse vondsten vermenigvuldigen zich nog sterker dan de vondsten zelf. Ik vermeld echter slechts drie studies die het geheele complex behandelen en alle drie ten doel hebben een chronologische aaneenschakeling der verschillende schriftspecimina te ontdekken. De eerste is een lang artikel van H. Grimme in *AfO*, X, 1935—36 blz. 267—81; de tweede bestaat uit twee artikelen van Th. Gaster in *PEF, QS* 67, 1935, blz. 128—40 en 69, 1937, blz. 43—58; de derde en jongste is van S. Yeivin in *PEF, QS* 69, 1937, blz. 178—

[1]) Wel door den philoloog-historicus in zijn *Subartu* (zie ook *Jrb.* 4, blz. 267; verg. *Jrb.* 2, blz. 18. [R.]

93. Het is onnoodig te zeggen, dat de resultaten van alle drie aanmerkelijk verschillen. Voor een meer soliede reconstructie van de oergeschiedenis van het phœnicische en proto-phœnicische alphabet ontbreken nog heel wat schakels, ofschoon het duidelijk is, dat de laatste jaren een revolutie in onze begrippen daaromtrent noodzakelijk hebben gemaakt.

De beide laatste seizoenen der Lachish-expeditie leveren stof tot een nog veel langere elucubratie dan het hier voorafgaande. Indien het daarvoor hier de plaats niet is, kan ik toch niet nalaten nog even melding te maken van een schriftvondst uit het laatste seizoen, die zoo mogelijk nog merkwaardiger is dan alle vroegere, namelijk de ontdekking van enkele teksten in Egyptisch-hieratisch schrift op potscherven uit circa 1200 v. Chr. Voor nadere bizonderheden daaromtrent moge ik verwijzen naar een kort artikel, dat ik publiceerde in *'t H. Land* van Sept. 1937: *Een nieuwe vondst te Lachisch* [1]). In de reeds veel besproken geschiedenis van het oud-Palestijnsche kalenderwezen wordt met deze vondst een nieuw hoofdstuk geopend. Jack elimineert practisch de heele waarde van de vondst door ze te beschouwen als Egyptischen import (*The Expos. Times* 48, 1937, blz. 551). Het is mij op de tentoonstelling te Londen echter niet opgevallen, dat de potscherven van Egyptische makelij waren.

MEGIDDO. Na de opgraving van de *Wellcome Marston Expedition* in Tell ed-Duweir is zeker die van het *Oriental Institute of Chicago* in Megiddo in het afgeloopen seizoen het meest succesvol geweest. Echter zijn nog slechts onvoldoende gegevens daaromtrent voorhanden (*ILN* 20/6—'36; 16 en 23/10—'37; *AJSL* 53, 1937, blz. 265; *AJA* 41, 1937, blz. 147—8).

Eigenlijk moet ook hier het werk van de beide laatste campagnes als één beschouwd worden, waarvan dan het voornaamste resultaat is een herziening en nadere preciseering van de stratigrafische beschrijving der geheele ruïne. Men zal zich herinneren, dat reeds vanaf Schumacher's tijd dit punt een zeer weerbarstig probleem heeft gesteld. Alleen reeds na het begin van het Midden Bronzen tijdvak (circa 2000 v. Chr.) onderscheidt men thans dertien verschillende niveau's, waaraan nog vier of vijf oudere voorafgaan. Verschillende gebouwen vinden in deze nieuwe classificatie een eenigszins gewijzigde dateering.

Het is bekend, dat Megiddo ondanks zijn evidente belangrijkheid als commerciëel en strategisch centrum steeds opvallend arm is gebleken aan voorwerpen van materiëele en artistieke waarde. Werkelijk opzienbarend is daarom de in het voorjaar 1937 gedane vondst van een menigte kunstschatten, zooals nog nooit een Palestijnsche archæoloog uit zijn ruïne zag te voorschijn komen. Deze vondst werd gedaan in een groot en complex gebouw nabij de stadspoort in het Oosten der ruïne, blijkbaar de residentie van den lokalen vorst of van een der oude magnaten van Megiddo. Het paleis heeft waarschijnlijk bestaan in de 15de, 14de en 13de eeuw en men kan er vijf verschillende perioden in onderscheiden. In het tweede dezer vijf perioden werd onder den vloer van een kamer een *'cache'* ontdekt van voorwerpen in goud, ivoor en kostbare steenen. In een onderaardsche schatkamer, die zeer duidelijke sporen vertoonde van plundering, waren bovendien ongeveer 200 ivoorsnijwerken blijven liggen, blijkbaar door de plunderaars niet de moeite waard geacht om mee te nemen. Het zijn kunstproducten uit de dertiende eeuw vóór Christus en dus belangrijk ouder dan de ivoorsnijwerken uit Samaria (vgl. *Opgravingen in Palestina*, blz. 226—29). Te oordeelen naar de foto's in *ILN* 23/10—'37 vertoonen ze ook beduidend veel meer variatie in vormen en motieven. Ofschoon van inheemschen oorsprong, zijn Egyptische en Mesopotamische motieven onmiddellijk kenbaar. De aan alle Palestijnsche archæologen zoo bekende, bespottelijke Egyptische Bes-figuur ontbreekt ook hier weer niet. Verschillende dezer voorwerpen zijn duidelijk vervaardigd om te dienen als inlegwerk voor meubilair en komen in dit opzicht dus overeen met de ivoorsnijwerken van Samaria. De geheele vondst levert stof voor een pracht-publicatie, welke ons te zijner tijd niet zal worden onthouden. Het is ook duidelijk, dat de stratigrafische afgraving van dezen ruïneheuvel, die het destijds door Schumacher bereikte resultaat reeds zooveel van aanzicht heeft veranderd, nog groote beloften inhoudt voor de toekomst. De heer Gordon Loud, die sinds enkele jaren de leider is dezer expeditie, deelt mij mee, dat ook in den nu begonnen winter en verder in de volgende jaren de opgraving

[1]) Zie ook *ILN* 27/11—'37, 44. [R.]

zal worden voortgezet, ondanks de beperkingen, welke het *Oriental Institute* van Chicago zich sinds eenige jaren heeft moeten opleggen.

Na de bespreking van de voortzetting der opgravingen in Lachish en Megiddo zou de rest van dit overzicht vooral bestaan uit een opsomming van de plaatsen waar tijdens het afgeloopen seizoen geen werkzaamheden zijn verricht. Van geen enkele andere onderneming immers zijn tot nu toe berichten gepubliceerd omtrent eenigszins belangrijke vondsten.

Intusschen staat echter de papieren archæologie niet stil en enkele publicaties moeten zeker vermeld worden. In Jericho kunnen de opgravingen als geëindigd beschouwd worden, tenminste voorloopig, want er blijft voor een toekomstige onderneming — die er zeker komen zal! — nog veel meer werk over dan er door de beide vorige expedities gedaan is. Alleen in een enkel punt van het na-bijbelsche Jericho (Tell Ḥassân) is nog gewerkt, waarbij men zeer belangrijke resten heeft gevonden van een byzantijnsche basiliek (zie *QDAP* V, 1936 blz. 82—89). Over het oude Jericho (vóór de ballingschap) zijn echter nu ook de laatste rapporten verschenen in *AAA* 23, 1936 en 24, 1937. Deze behandelen vooral de oudere niveau's. De strijd om het einde van het Canaäneesche Jericho (Brons III) heeft zich verplaatst naar Bethel en ʿAi. Reeds in het vorige *Jaarbericht* (blz. 208—209) werd hierover gehandeld. Deze beide opgravingen liggen echter stil, die van ʿAi tengevolge van den tragischen dood van Mevr. Judith Marquet-Krause (zie o.a. *Les Nouvelles Littéraires* van 10 Oct. 1936 blz. 8). André Parrot, die als opvolger is aangewezen, heeft blijkbaar zijn taak nog niet aanvaard. In het vorige *Jaarbericht* (t. a. p.) werd gewezen op de flagrante tegenspraak tusschen archæologie en Bijbel, waartoe men vooral uit de resultaten van ʿAi heeft geconcludeerd en die intusschen reeds heel wat *rumor in casa* heeft veroorzaakt. In mijn lezingen voor *EOL* tijdens den winter 1936—37 heb ik dit probleem meermalen besproken en mij sceptisch uitgelaten ten opzichte van de ietwat snel getrokken conclusies van Mevrouw Marquet-Krause uit een opgraving, die nauwelijks méér dan één kort seizoen heeft geduurd. Iets van mijn scepsis blijft ook nu nog over, maar de positie wordt wel eenigszins gewijzigd door de gedegen studie, die Vincent in *RB* 46, 1936 blz. 231—66 aan het onderwerp heeft gewijd: *Les fouilles d'Et-Tell=ʿAï*. Vincent, die de opgraving op deze plaats stap voor stap heeft gevolgd, verklaart zich op het kritieke punt geheel eens met Mevrouw Marquet: et-Tell vertoont geen sporen van bewoning uit het Derde Bronzen Tijdvak, . . . *'Jusqu' ici du moins'*. De laatste restictie laat de deur open voor mogelijke verrassingen, waarvoor bij zulk een jonge onderneming nog alle mogelijkheid bestaat. Dezelfde schrijver passeert in revue de verschillende pogingen die er gedaan zijn om in verband met de resultaten van et-Tell de hoofdstukken 7 en 8 van het boek Josuë te her-interpreteeren. Met recht m.i. verwerpt hij de methode van Noth (vgl. *Jrb.* 4 blz. 209). Zijn eigen hypothese is ingenieus: indien ʿAi inderdaad een 'ruïne' was ten tijde van Josuë, is het toch zeer goed denkbaar, dat de Canaäneeën bij het naderen der Israëlieten en vooral na den val van Jericho dezen zoo strategisch gelegen heuvel — de toegangspoort tot het hoogland — in een versterkt kamp hebben herschapen. Op die wijze verklaart men de afwezigheid van een stadsruïne uit Brons III en sauveert de historiciteit van Jos. 7. 8, die (alleen al om de lokale kleur) zoo moeilijk te verwerpen is. Toch is de hypothese natuurlijk maar een compromis, dat alleen aanvaardbaar is in de veronderstelling, dat zoowel de interpretatie der archæologische als die der bijbelsche gegevens onomstootelijk vast staat.

In Ghassul is tijdens den winter 1935—36 gedurende korten tijd de opgraving op zeer beperkte schaal voortgezet, waarover R. Koeppel, die er thans de leiding heeft, in *Biblica* 17, 1936 blz. 393—406 een verslag publiceert. Thans ligt het werk weer stil en uit particuliere mededeelingen is mij bekend, dat ook in den winter 1937—38 niet zal worden gegraven. Van veel meer belang zijn echter de pogingen om, gelijk DR van Selms het uitdrukte, Ghassul uit zijn isolement te bevrijden. Meer dan pogingen kan men het niet noemen. Het spreekt van zelf, dat ik tijdens mijn aanstaand verblijf in Palestina aan dit vraagstuk bijzondere aandacht zal besteden, zoodat ik hier voorloopig volsta met het vermelden van enkele desbetreffende publicaties. Behalve met de diepere niveau's van Jericho, Beisan en Megiddo vermoedt

men thans een zekere overeenkomst tusschen 'Ghassul IV' en 'Tepe Gawra VI' [1]) (zie E. A. Speiser: *Excavations at Tepe Gawra*. I, 1935 en vgl. *Orientalia* 6, 1937, blz. 145—6). Sukenik wijst opnieuw naar de chalcolietische kultuur van Hedeira (*JPOS* 17, 1937 blz. 1—16), terwijl de jongste studie van Koeppel zelf zich naar Egypte oriënteert: *Maʿadi und Ghassul* (*Biblica* 18, 1937, blz. 443—449). Voor het geheele complex van het Ghassul-vraagstuk verdient ook vermelding de rede van professor A. Bea op het vorig jaar in Duitschland gehouden oud-testamentische congres en thans verschenen als eerste bijdrage in het verslag daarvan (*Werden und Wesen des A. T. ZatW, Beiheft* 66, 1936) onder den titel: *Die Bedeutung der Ausgrabungen von Telēlāt Ghassūl für die Frühgeschichte Palästinas* (blz. 1—12). Eindelijk is ook een nieuwe studie over het Pentapolis-vraagstuk te vermelden van Fred. G. Clapp: *The Site of Sodom and Gomorrah* (*AJA* 40, 1936 blz. 323—44).

Een voorloopig verslag verscheen van de reeds eenige jaren geleden gedane onderzoekingen in Sepphoris: '*Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine, in 1931* (Ann Arbor 1937). R. W. Hamilton publiceerde in 1936 een *Guide to the Historical Site of Sebastieh* (Jerusalem, Syrian Orphanage Press 1936). Geen dezer beide publicaties zijn nog in mijn bezit.

Aan het slot van dit zeer onvolledige overzicht over de resultaten der jongste opgravingen in Palestina wil ik de vermelding toevoegen van enkele meer algemeene of belangrijke publicaties op dit gebied, ofschoon de een of ander daarvan nog niet ter persoonlijke beoordeeling binnen mijn bereik is gekomen. Dit is het geval met Albright's blijkbaar belangrijke bijdrage voor de *Concordance to the Bible* (New York 1936) onder den titel: *Recent Discoveries in Bible Lands* (separaat New York 1936, 35 blz.). Een voor zijn practisch nut zeker vermeldingswaardige bijdrage is die van Hennequin in *Suppl. XIII—XIV* van den *Dictionnaire de la Bible*. Onder den titel *Fouilles et Champs de Fouilles en Palestine et en Phénicie* wordt hier in ruim 200 kolommen kleinen druk een uitermate volledig overzicht geboden van de Syro-Palestijnsche opgravingen tot aan 1936 met ruime opgave van literatuur en vermelding van de voornaamste resultaten en aspecten van alle ondernemingen. De behandeling van de stof is weliswaar meer compilatorisch dan systematisch, en vereischt een zekere gave van oordeel, doch kan als gemakkelijk te consulteeren bron van inlichtingen groote diensten bewijzen.

Een meer speciaal doch aan allen die belang stellen in de diepere beteekenis der Palestijnsche archæologie ter bestudeering aanbevolen werk is dat van W. C. Graham and H. G. May: *Culture and Conscience: An Archæological Study of the Religious Past in Ancient Palestine* (Chicago, 1936, 356 blz.). Het boek is een uitstekende aanvulling op het reeds iets oudere werk van S. A. Cook: *The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archæology* (London 1930). Een ietwat geprononceerde philosophische inslag is m.i. geen voordeel van het overigens zeer interessante, nieuwere werk.

Ook het tweede deel van Watzinger's *Denkmäler Palästinas* waarvan in het vorige *Jrb.* nog geen melding werd gemaakt, is thans reeds eenigen tijd verschenen (Leipzig 1935). Indien aan dit voortreffelijke werk iets te betreuren valt, is het alleen zijn al te groote beknoptheid. Het gebruik er van veronderstelt, behalve een goede kennis van archæologisch-technische terminologie, ook een groote mate van vertrouwdheid met de Palestijnsche vondsten, die vaak nauwelijks méér dan aangeduid worden. B. Maisler gaf als nr. III/IV van de *Library of Palestinology of the Jewish Palestine Exploration Society* het eerste deeltje in het licht van een *History of Archæological Exploration* (Jeruzalem 1936). Hoewel de persoon van den auteur een goed gehalte van den inhoud waarborgt, moet ik erkennen, dat ik dit in het Hebreeuwsch geschreven boekje niet heb gelezen. Het behandelt de voorgeschiedenis van de Palestina-exploratie en in vier afzonderlijke hoofdstukken de verschillende phasen van haar ontwikkeling. Aan de opgraving van Beisan is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd.

De aandacht mag zeker ook gevestigd worden op het verschijnen van het tweede fascikel van den vijfden band van Thomsen's *Palästina-Literatur*, evenals alle voorgaande deelen een onmisbaar instrument voor alle studie van het oude en moderne

[1]) Zie hiervoor *Jrb.* 3, blz. 122. [R.]

Palestina. Hoewel reeds hiervoor op blz. 316 van dit *Jrb.* een afzonderlijke bespreking gewijd is aan het eerste deel van het *Handbuch der Archäologie*, uitgegeven door Walter Otto (München 1937), wijs ik ook op het verschijnen van dit werk, dat een volledig overzicht van alle aspecten der geheele archæologische wetenschap beoogt te worden. Niettegenstaande het feit, dat het materiaal vooral aan de klassieke oudheid is ontleend, heeft het werk ook voor de oostersche en syro-palestijnsche archæologie beteekenis.

Eindelijk mogen twee publicaties op het gebied der oud-palestijnsche topographie hier tot besluit vermeld worden. Beide behandelen, ofschoon op zeer verschillende wijze, hetzelfde onderwerp, namelijk de Egyptische stedenlijsten van de Aziatische veroveringen der pharaos. A. Jirku publiceerde als "*Beiheft 38*" van *Klio* een studie: *Die ägyptischen Listen Palästinensischer und Syrischer Ortsnamen* (Leipzig 1937). Van mijn hand verscheen een werk onder den titel "*Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia*" (Leiden 1937), waaraan, naar ik verneem, Dr A. de Buck elders in dit *Jrb.* een bespreking zal wijden.

's-Gravenhage J. SIMONS S.J.

DE BETEEKENIS DER OUD-KRETENZISCHE KUNST

I. INLEIDING. De Oud-Kretenzische kunst heeft in den laatsten tijd zeer dikwijls onze aandacht gevraagd. Daarbij denk ik zeker in de eerste plaats aan het langdurige bezoek van Marinatos, den bekwamen directeur van het museum te Iraklio, aan ons land. Maar bovendien verschenen er tal van publicatie's, die telkens opnieuw onze belangstelling voor het eiland Kreta en zijn oude cultuur opeischten. Ik noem hier slechts de volgende: het groote boek van Evans over het paleis te Knossos dat onlangs gereed kwam, het eerste deel van het werk over het paleis te Phaistos, de berichten over de opgravingen in het paleis van Mallia, de geschiedenis van de Grieksche sculptuur door Picard, de beschouwing over de Kretenzische kunst van Snijder, de nieuwe uitgaaf van Bossert's bekende platenverzameling [1]). Inderdaad is er alle aanleiding om de problemen, die Kreta ons stelt, opnieuw onder de oogen te zien. Hier zullen wij ons evenwel bepalen tot de oude Kretenzische kunst. Zij is immers voor ons de meest sprekende uiting van de cultuur op Kreta gedurende den grooten bloeitijd in het tweede millennium vóór het begin onzer jaartelling. De eigenaardige beteekenis, die de cultuur op Kreta moet hebben gehad, haar invloed op Griekenland, maar ook het onderscheid tusschen Kreta en het vaste land, blijkt door geen van haar uitingen zóó duidelijk als door de beeldende kunst.

De paleizen, die op Kreta zijn ontdekt, voornamelijk het paleis van Knossos, met hun merkwaardige muurschilderingen, de voorwerpen die voor den dag kwamen, de rijke ceramiek met haar vreemdsoortige decoratie, de overdaad en de luxe, de fantastische verbeelding en het karakteristieke gevoel voor vormen, die uit deze vondsten spreken, dat alles prikkelt onze belangstelling in hooge mate. Ja, men kan welhaast zeggen, dat deze kunst ons irriteert door al de vragen, die zij ons stelt. Wat wil deze kunst en wat beteekent zij? Hoe moeten wij haar beschouwen in verband met andere voortbrengselen van kunst? Zijn de opvatting van vormen en het sentiment, dat zij vertolkt, op zich zelf staande verschijnselen? Hoe is haar verhouding tot de kunst van andere tijden en van andere streken, tot oudere en tot latere kunst, tot de klassieke kunst van Griekenland en tot de kunst van het Oosten, in Voor-Azië en Egypte? Verdient zij wel waarlijk als kunst te worden beschouwd?

Ziedaar een reeks van vragen, die zich aan ons opdringen, zoo dikwijls wij voortbrengselen van de Oud-Kretenzische kunst beschouwen. Met nog meer kracht

1) De titels van deze werken en van eenige andere, die later worden genoemd, vindt men beneden, blz. 383, opgesomd. De monumenten, die ter sprake komen, worden aangeduid met de nummers der afbeeldingen in het werk over de antieke kunst van Ludwig Curtius, in het boek van Charbonneaux, in het artikel van Matz over de Kretenzisch-Myceensche kunst en in de laatste uitgaaf der platenverzameling van Bossert.

spreken die problemen tot ons, wanneer wij in de zalen van het museum van Iraklio de kunstwerken zelf beschouwen of wanneer wij door de bouwvallen van het uitgestrekte paleis te Knossos dwalen. De vraagstukken, die vroeger om een oplossing vroegen, naar de rangschikking der voorwerpen en naar hun chronologie, zijn thans niet meer zoo bijster actueel. In hoofdzaak hebben deze laatste vragen reeds jaren geleden een antwoord gevonden in het boek van Fimmen. Men heeft zich met de resultaten, die door dit boek zijn bereikt, vrijwel geheel vereenigd [1]). Op het oogenblik is het veeleer de Oud-Kretenzische kunst zelf, die voor ons een probleem is geworden. Wij willen weten, wat zij beteekent, wat haar plaats is in de kunstgeschiedenis, wat wij van haar kunnen leeren.

II. Chronologie. Allereerst zal het noodig zijn, de Oud-Kretenzische kunst in de verschillende phazen van haar ontwikkeling te leeren kennen. Ook aan de voornaamste feiten uit de geschiedenis van Kreta moeten wij een oogenblik aandacht geven. Wij kunnen ons daarbij vrijwel beperken tot een kort overzicht van de indeeling in perioden, die men voor deze geschiedenis heeft gemaakt. Naar het voorbeeld van Evans, die het eerste chronologische systeem van die geschiedenis heeft opgesteld, onderscheidt men sedert het begin van den Bronstijd drie perioden, die elk in drie onderafdeelingen worden gesplitst. De eerste periode noemt men de Vroeg-Minoische en men dateert haar van omstreeks 3000 tot 2100 vòòr Christus. Met den bouw van het eerste groote paleis te Knossos laat men de tweede periode beginnen, de Midden-Minoische (2100—1550 v. Chr.). Deze periode eindigt met een verwoesting van het paleis omstreeks den tijd, toen de XVIIIde dynastie in Egypte optrad. De derde periode, de Laat-Minoische (1550—1100 v. Chr.), omvat een nieuwen bloeitijd en het einde van de oude cultuur op Kreta. Voor een nauwkeuriger bestudeering is deze indeeling evenwel niet voldoende gedetailleerd en, gelijk bij nader onderzoek reeds spoedig bleek, niet geheel bevredigend. De verwoesting van het paleis omstreeks het jaar 1550 v. Chr. moet veroorzaakt zijn door een aardbeving, die gepaard ging met een uitbarsting van den vulkaan van het eiland Thera. Het waren de sporen van deze ramp, die Evans aanleiding gaven met die verwoesting een nieuwe periode te laten beginnen. Maar de ramp is niet gevolgd door een verandering van de cultuur en zij beteekende dus geen krachtige insnijding in de ontwikkeling. Na de verwoesting heeft men het paleis hersteld en men kan geen verschil van beteekenis vaststellen tusschen de kunst in de derde onderafdeeling van de Midden-Minoische en in de eerste van de Laat-Minoische periode. Zulk een insnijding vindt men eerder aan het begin van de derde Midden-Minoische afdeeling (omstreeks 1750 v. Chr.), toen een nieuw paleis te Knossos is gebouwd, het zoogenaamde tweede paleis, en aan het einde van de tweede Laat-Minoische afdeeling (omstreeks 1400 v. Chr.), toen het paleis is verwoest en geen herstel is gevolgd.

De tijd van het tweede paleis te Knossos (1750—1400 v. Chr.) bracht de meest karakteristieke voortbrengselen van de Kretenzische kunst. Wanneer wij aan de Kretenzische paleizen denken, dan is het dit paleis vooral met zijn rijke architectuur, dat ons voor den geest staat. De muurschilderingen, die wij kennen, zijn een decoratie geweest van dit paleis, van de gelijktijdige bouwwerken in de omgeving en van het kleine paleis te Haghia Triada. De ceramiek, met de afbeeldingen uit de plantenwereld en met de zeedieren, die het meest onze bewondering wekken, behoort eveneens in de periode van dit paleis.

III. Ceramiek. De gang der ontwikkeling van de Oud-Kretenzische kunst blijkt in groote lijnen het duidelijkst bij de studie van de ceramiek. Daarbij kan men eenige goed onderscheiden perioden opmerken. De eerste periode komt ongeveer overeen met het eerste kwart van het tweede millennium vòòr het begin onzer jaartelling. Het aardewerk van dezen tijd, de ceramiek van den 'Kamares-stijl', vertoont een zeer verzorgde techniek: de scherf is zòò dun en zòò voortreffelijk doorbakken, dat men aan eierschaalporselein wordt herinnerd. De decoratie is eerst nog zuiver geometrisch. Maar reeds kort na het jaar 2000 worden enkele motieven, die aan het plantenrijk

1) Onlangs is een eenigszins afwijkend systeem gepubliceerd door R. Heidenreich, *Athen. Mitt.* 60—61' 1935—'36, blz. 179. — Het is niet mogelijk, op dit systeem in te gaan.

zijn ontleend, in het ornament opgenomen. Het systeem der versiering is schijnbaar geheel willekeurig. Alleen bespeurt men, dat de ornamenten zorgvuldig zijn aangepast bij den vorm van de vaas: de bouw van het geheel, de kromming van het vlak, de plaatsing der motieven, dat alles vormt een wel overwogen harmonie. De verschillende factoren ondersteunen en accentueeren elkander op uiterst gevoelige wijze.

Ongeveer sedert de 18de eeuw begon het aan de natuur ontleende motief bij de decoratie wat meer beteekenis te krijgen. Eerst trad het nog schuchter op, als bij de decoratie van den prachtigen pot uit Knossos (Curtius pl. V, Charbonneaux 55, Bossert 341). Daar overheerscht nog het fantastische spel van lijnen, die geen bijzondere beteekenis schijnen te hebben, en de felle bontheid der kleuren, die de bewegingen der lijnen ondersteunen. Weldra kwam het natuurlijke element meer naar voren, als op de vaas met de dolfijnen in het museum van Iraklio (Curtius 33, Bossert 346) en op de vazen met lelies uit Knossos (Curtius 32, Bossert 344). Deze laatste vazen vertoonen nog den donkeren achtergrond van de oudere ceramiek, maar de natuurlijke motieven hebben reeds geheel het zuivere ornament verdrongen. Door de vergelijking met de fresco's, die wij zoo aanstonds zullen vermelden, is het mogelijk deze vazen in de tweede helft der 17de eeuw te dateeren. Met deze vazen mag men den bloeitijd van de Kretenzische ceramiek laten beginnen. Deze bloeitijd heeft van omstreeks 1650 tot 1450 v. Chr. geduurd.

Spoedig verkozen de schilders niet langer op den donkeren grond met bonte kleuren te schilderen. De uitvinding van een soort van glazuur stelde hen in de gelegenheid, direct op de licht gekleurde klei hun voorstellingen in beeld te brengen. Vooreerst nam de natuurlijkheid nog toe. De afbeeldingen van den *Octopus*, die op verschillende vazen voorkomt (Charbonneaux 58, Matz 8, Bossert 352), maakt den indruk met hulp van een zeer nauwkeurige studie naar de natuur te zijn ontworpen. Men bespeurt nauwelijks het arrangement van al de door elkander kronkelende lijnen. Deze vazen moeten ongeveer uit het midden van de 16de eeuw stammen. Een weinig later zijn de kan, die te Marseille wordt bewaard (Matz pl. 17, Bossert 559), en enkele vazen, die te Pylos zijn gevonden (Bossert 120). Daar vertoonen de motieven, kleine zeedieren, rotsen, waterplanten, nog de zelfde natuurlijke vormen. Maar het arrangement is strenger en spreekt duidelijker. De motieven keeren met een zekere regelmatigheid terug en men bespeurt die regelmatigheid ook. Er is een vaster rhythme in de decoratie en meer samenhang tusschen de plaatsing der motieven en den vorm van de vaas.

Bij de ceramiek van de 15de eeuw, voornamelijk uit de tweede helft, vindt men de voortzetting van dit streven. De motieven herinneren nog aan de oude kunst. De voorbeelden, die de natuur verschaft, zijn nog niet geheel vergeten. Maar de vormen zijn verstrakt en de opeenvolging der verschillende elementen, waaruit de decoratie is samengesteld, vertoont een strenge regelmatigheid, die aan de oudere kunst vreemd is. Ja, op het eerste gezicht is die regelmatigheid welhaast in volkomen tegenspraak met het karakter van de Kretenzische kunst, zooals men het zich gewoonlijk voorstelt. Als voorbeeld van deze kunst kan een vaas uit Knossos dienen (Curtius 37, Matz 15). De reeks van streng gestyleerde lelies, die deze vaas als decoratie in een regelmatig geordenden band omsluiten, herinneren slechts zeer weinig aan de natuurlijk opgevatte kunst van vroeger. Deze verandering in de kunst heeft men op zeer verschillende manieren trachten te verklaren. Men heeft wel gesproken van een vreemden invloed, die de kunst op Kreta van dien tijd af beheerschte. Eerder zal men moeten denken aan een logische ontwikkeling van den stijl, in dien zin dat één der elementen uit de oudere kunst later veel sterker naar voren is gekomen. Op de vaas te Marseille, die wij zooeven noemden, vindt men de natuurlijke motieven in een nog eenigszins losse orde geschikt. Later overheerschte de behoefte naar regelmaat. Het karakter van den stijl wordt dan door dit element bepaald.

IV. Schilderkunst. Het overzicht, dat wij met hulp van de ceramiek hebben trachten te geven, is in staat, ons den gang der ontwikkeling in zijn hoofdmomenten duidelijk te maken. Maar de beschilderde vazen kunnen toch slechts een beperkte voorstelling van die ontwikkeling geven. Wij moeten een poging doen om verder door te dringen. Met dit doel moeten wij de hulp inroepen van andere kunstwerken. Voortbrengselen der kunstnijverheid kunnen daarbij slechts van weinig nut zijn. Wèl

bezitten wij enkele gouden bekers met zeer merkwaardige voorstellingen (Curtius 52, Charbonneaux 27—28, Matz pl. 16, Bossert 72—75) en ander klein vaatwerk van steatiet, versierd met uiterst karakteristieke reliëfs (Curtius 44—46, Charbonneaux 24—26, Bossert 269—281). Maar deze voorwerpen zijn toch te gering in aantal om de ontwikkeling op voldoende wijze te verklaren. Voor een verder gaande beschouwing moeten wij uitgaan van de voortbrengselen der groote kunst.

Zulke voortbrengselen der groote kunst bezitten wij in voldoende mate, althans uit de tweede periode van het paleis te Knossos (van omstreeks 1750 tot 1400 v. Chr.): in de eerste plaats het paleis zelf, als een voorbeeld van architectuur, en in de tweede plaats de schilderingen, in de paleizen van Knossos en van Haghia Triada en in enkele andere gebouwen. Maar ook in dit geval is het moeilijk iets wezenlijks te weten te komen. Het paleis van Knossos is een bouwval, die wij met moeite voor onze verbeelding laten herrijzen. Van de schilderingen bezitten wij slechts fragmenten, die in de meeste gevallen niet veroorloven de compositie in bijzonderheden te herkennen. Bovendien zijn zij slecht gepubliceerd. Bewerkt zijn zij in het geheel niet. Wanneer wij dus onze beschouwingen over de groote kunstwerken beginnen met de schilderingen, dan kunnen wij slechts een poging ondernemen om de best bekende werken te groepeeren ten einde eenige hoofdlijnen in de ontwikkeling te ontdekken.

Naar het voorbeeld van Marinatos, in zijn kleine verhandeling over de vondsten van Amnisos, de havenstad van Knossos, onderscheiden wij bij de schilderingen, die wij bezitten, drie groepen. — Tot de eerste groep behooren de schilderingen van Amnisos zelf (Bossert 243), waarschijnlijk de oudste die ons zijn bewaard. Reeds de techniek verraadt hun ouderdom. De voorstelling is immers niet geheel geschilderd; maar de lelies, die zijn afgebeeld, waren met een witte pasta in den diep rooden achtergrond ingelegd. Ook de strak gehouden vormen en de vrijwel symmetrische compositie bewijzen, dat de schilderingen tot een vroege periode behooren. Nu is het huis te Amnisos, waar deze schilderingen zijn ontdekt, bij de uitbarsting van den vulkaan van Thera, omstreeks 1550 v. Chr., verwoest. Op dat tijdstip kan het huis ongeveer een eeuw hebben bestaan. De schilderingen dateeren dus waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17de eeuw v. Chr. Bij de ceramiek bezitten wij de vazen met de lelies uit Knossos (Curtius 32, Bossert 344) als de naaste verwanten. Onder de fresco's kan de schildering met den 'Krokosplukker' (Curtius pl. IV, Charbonneaux 38, Bossert 224) nog uit dezen tijd zijn.

Tot de tweede groep, die ongeveer de 16de eeuw vult, behooren de meest beroemde schilderingen: in de eerste plaats de fresco's uit Haghia Triada (Curtius 54—55, Charbonneaux 39, Bossert 241—242 en 244—246) en eenige verwante fresco's uit Knossos, in de tweede plaats de zoogenaamde 'miniatuurfresco's', met de afbeelding van een 'tempel' en van een 'dans', beide met talrijke toeschouwers (Matz pl. 15, Bossert 232—233), in de derde plaats schilderingen uit enkele gebouwen in de buurt van Knossos, de aap en de vogel in het struikgewas uit het 'Huis met de fresco's' (Charbonneaux 40, Matz 6) en de fries met de patrijzen uit de 'Karavanseraï' (Bossert 230), in de vierde plaats de schildering met de vliegende visschen uit Melos (Curtius pl. III, Charbonneaux 41, Bossert 450) en het fresco met akrobaten die over een stier voltigeeren, het 'Torreadorfresco' (Curtius 42, Charbonneaux 46, Bossert 239). De laatst genoemde schilderingen moeten waarschijnlijk reeds tot de 15de eeuw worden gerekend.

De schilderingen, die wij in de eerste plaats hebben genoemd, vertoonen een zeer bijzondere kunst. Daar vindt men het landschap met zijn rotsen, zijn planten, zijn dieren behandeld als een stilleven. De planten zijn zóó zorgvuldig bestudeerd en zóó zorgvuldig geteekend, alsof de schilder een plantenboek wilde samenstellen. Bladeren en bloemen zijn weergegeven in hun meest karakteristieken vorm, maar tegelijkertijd zóó, dat zij op de gunstigste wijze medewerken tot de decoratieve vulling van het vlak. Dat geldt ook voor de dieren. Maar, gelijk Snijder het zeer juist heeft opgemerkt, de schilder had veel meer aandacht voor het silhouet, voor den algemeenen indruk en voor de beweging, dan voor de structuur [1]). Het landschap als een geheel is op een zeer

1) Bij de Etruscische schilderkunst kan men hetzelfde opmerken, vooral nu wij de schilderingen met hulp van de publicatie van Rizzo zoo veel beter kunnen waardeeren.

eigenaardige wijze samengesteld, niet zooals men het waarneemt, maar zooals men het in zijn verbeelding kan opbouwen. De rotsen, bij voorbeeld, steken daarbij niet alleen van den benedenrand op naar boven; maar zij strekken zich ook van den bovenrand in de afbeelding naar beneden toe uit. Op de zelfde wijze kunnen planten van boven naar beneden groeien. Men heeft den indruk, dat de schilder zich midden in dit alles denkt. Van wat wij perspectief noemen, is in het geheel geen sprake. Dit is een ons vreemde manier van voorstellen, die tot een eigenaardige manier van afbeelden voert. Men kan zeggen, dat de kunstenaar zich één voelt met het landschap. Aan den éénen kant vindt men dus een sterke *Einfühlung* bij het weergeven van de natuur als geheel en vooral bij de planten en dieren. Maar aan den anderen kant is er ook een sterke abstractie. In het geheel is eenheid door een wèl overwogen evenwicht van lijnen, vlakken en kleuren. Omlijsting, symmetrie, rhythme zijn gebruikt als middelen om te componeeren. Op deze wijze blijkt er een tegenstelling in deze schilderingen te zijn tusschen het gevoel voor het natuurlijke en den zin voor het decoratieve. Deze tegenstelling, deze spanning, is het probleem voor de Kretenzische kunstenaars, een probleem waarvoor zij in verschillende perioden steeds een verschillende oplossing vinden.

Wellicht mogen wij enkele der 'miniatuurfresco's' tot deze zelfde groep rekenen. Het merkwaardigst is zonder twijfel het fresco met de vrouwen, die een sacralen dans uitvoeren, op een open plein vóór een groote menigte van toeschouwers, mannen en vrouwen, die op trappen of tegen de helling van een heuvel schijnen te zitten (Matz pl. 15). Daarbij is bijzonder verrassend de manier, waarop die menigte als massa is weergegeven. De schilder heeft het volk als een geheel behandeld, als een algemeenen indruk van kleur, donker voor de mannen en licht voor de vrouwen. Enkele details, die zich telkens herhalen, zijn op deze kleurvlakken geschilderd. Op die wijze ontstond werkelijk het effect van een menschenmenigte, die uit een aantal afzonderlijke individuen is samengesteld, maar die voor den beschouwer toch vooral als massa spreekt. De boomen zijn op dezelfde manier behandeld: de kronen als een gekleurd vlak, waarop eenige bladeren zijn geteekend.

De schilderingen, die wij in de derde plaats opsomden, zetten de traditie van de vorige periode voort. Alleen komt er langzamerhand wat meer regelmaat in de compositie. In plaats van de bewegelijke losheid der oudere fresco's vertoont de fries met de patrijzen (Bossert 230) reeds een opmerkelijke rust, ja, welhaast een nuchtere stijfheid. De indruk van het natuurlijke is nog voortreffelijk bewaard bij de afzonderlijke vogels, maar hun omgeving is gestyleerd en er heerscht een vrij groote regelmatigheid bij de indeeling van het vlak als een geheel. Kunstiger gecomponeerd is het fresco met de vliegende visschen uit Melos (Curtius pl. III, Charbonneaux 41*b*, Bossert 450). Daar bewegen de visschen zich met een goed volgehouden rhythme ten opzichte van elkander en van de rotsen, waartegen de zee uiteenspat. Men bespeurt het op- en nedergaan van de lijnen in een wel overwogen spel, heen en weder golvend tusschen de fantastische rotsblokken en het schuim. Hier heerscht naast de vrijheid toch regelmaat. Het effect als decoratie moet door deze gebondenheid juist bijzonder fraai zijn geweest. Daarbij vindt men verwantschap met de kan te Marseille (Bossert 559) en met de amphora uit Pylos (Bossert 120). Deze vazen vertoonen dezelfde opvatting van decoratie: natuurlijke vormen in een eigenaardige styleering, geschikt volgens een vrij streng volgehouden schema. Het effect is buitengewoon gelukkig. In zekeren zin vormen deze werken het hoogtepunt van de Oud-Kretenzische kunst.

Gedurende de 15de eeuw heeft de ontwikkeling, die met de zoo pas genoemde kunstwerken begon, zich voortgezet. Deze latere kunst wordt voor ons uitsluitend vertegenwoordigd door schilderingen uit het paleis van Knossos. Karakteristiek is het 'Processiefresco' en de verwante schilderingen (Curtius 41, Charbonneaux 43, Matz 13, Bossert 231), met een reeks van mannen, die vaatwerk dragen, geschilderd op de wanden van een gang. De beweging der figuren is gematigd. Zij schrijden achter elkander in een langen stoet van ongeveer gelijke gestalten. Daarbij is het rhythme kalmer geworden. Er is een geest van rust en van evenwichtigheid in de Kretenzische kunst gekomen, die men daar vroeger niet aantrof. Wellicht hebben de Kretenzische kunstenaars deze statige opvatting van kunst, dezen rustigen stijl der figuren, deze regelmatige opeenvolging der motieven in Egypte geleerd. Vergeten wij niet, dat er in de eerste helft der 15de eeuw een zeer levendig verkeer tusschen Egypte en Kreta

is geweest. Alleen de achtergrond der voorstelling met zijn verschillende kleuren, die door golvende lijnen worden gescheiden, herinnert nog aan de vroegere opvatting. Daar spreekt het oude gevoel voor beweging nog duidelijk mede.

De andere schilderingen in het paleis van Knossos vertoonen den zelfden geest. De decoratie van de troonzaal (Curtius 24, Charbonneaux 6, Bossert 225), waarschijnlijk het jongste fresco dat wij kennen, maakt een nog wat meer gestyleerden indruk. Daar vinden wij dus dezelfde strekking, die wij reeds bij de ceramiek opmerkten: de verstrakking der natuurlijke vormen. Evenals de vazen vertoonen de fresco's de zegepraal van het gevoel voor het decoratieve.

V. Het paleis van Knossos. De architektuur is voor ons wellicht de meest karakteristieke manifestatie van den Kretenzischen geest. Haar grootste schepping is, voor zoover wij het weten, het paleis van Knossos geweest. Dit bouwwerk is in zijn eersten vorm ontstaan na het begin van het Midden-Minoische tijdperk, kort vóór het jaar 2000, en in zijn tweeden vorm aan het begin van de derde onderafdeeling van dit tijdperk, omstreeks het jaar 1750 v. Chr. Bij de ramp aan het einde van deze onderafdeeling, omstreeks het midden van de 16de eeuw, is het paleis ernstig beschadigd, maar terstond in dezelfde vormen hersteld. Ten slotte is het definitief verwoest omstreeks 1400 v. Chr. Waarschijnlijk geeft het paleis, zooals wij het door de opgravingen hebben leeren kennen, ondanks herbouw en restauratie's, ons nog altijd een betrouwbaar beeld van de Oud-Kretenzische bouwkunst uit haar bloeitijd.

Het type van het gebouw moet al omstreeks het jaar 2000 v. Chr. in zijn voornaamste bijzonderheden zijn vastgesteld. Aan dit type ligt, als bouwkunstige gedachte, een vorm van huis ten grondslag, waarbij de deelen om een hof zijn gegroepeerd [1]). De ontwikkeling tot een zóó grootsch geheel kan zijn bevorderd door de kennismaking met de bouwwerken in het Oosten. Maar men kan niet spreken van een directen invloed. Er zijn immers in Egypte en Voor-Azië geen werkelijke voorbeelden voor dezen vorm van paleis aan te wijzen. Juist de eigenaardigheden, die de oostersche bouwkunst kenmerken, het gevoel voor de massa en de compositie met een systeem van assen, zijn aan de Kretenzische bouwkunst vreemd. Ja, men kan zeggen, dat zij in strijd zijn met het karakter dezer kunst.

Het is niet gemakkelijk een gebouw als het paleis van Knossos naar zijn eigenaardige beteekenis te begrijpen en te waardeeren. Over het algemeen beoordeelt men dit paleis als een voortbrengsel der architektuur niet gunstig. Snijder, bijvoorbeeld, veroordeelt het in krasse termen: hij laakt de compositie en de indeeling van het grondplan; hij mist harmonie bij de onderdeelen; hij acht het geheel weinig overzichtelijk en de opbouw onrustig; hij bewondert evenmin de technische constructie. Zulk een veroordeeling is intusschen niet rechtvaardig. Wie dergelijke eischen aan de compositie stelt, moet een groot deel der bouwkunst als minderwaardig beschouwen. Uit de Oudheid kunnen dan alleen enkele groote complexen, als de Egyptische tempels en de Romeinsche thermengebouwen, waardeering vinden. De Akropolis te Athene, met het Parthenon, de Propylæen en het Erechtheion, is volgens dit principe een mislukt geheel. Een Middeneeuwsche stad of een Middeneeuwsche burcht [2]) zouden dan geen groote architektuur kunnen zijn. Het is evenwel duidelijk, dat men aan deze bouwwerken dergelijke eischen niet stellen mag. Zeker hebben de Kretenzische bouwmeesters aan een compositie van dien aard nooit gedacht. Wij van onzen kant mogen een vorm van kunst niet beoordeelen naar een maatstaf, welke haar vreemd is. Integendeel, wij moeten vragen, wat deze kunst zelf heeft willen bereiken. De vraag, welk principe aan de Kretenzische bouwkunst ten grondslag ligt, moet voorop staan. Zonder twijfel moet zij ook positieve factoren bezitten, die haar aard bepalen. Deze factoren zijn het, die wij moeten trachten te omschrijven.

De meest opvallende eigenaardigheid van de oude Kretenzische architektuur is haar onregelmatigheid, haar schijnbare willekeur, haar schilderachtigheid, als men het zoo noemen wil. Daarbij mag men niet denken aan het toeval, dat een rol zou hebben

1) Het is de oude vorm van huis uit de klassieke Oudheid in de landen om de Middellandsche Zee, zooals wij dit huis ook uit later tijd in Griekenland leeren kennen.

2) Curtius heeft deze burchten, om hun schilderachtige onregelmatigheid, met het paleis van Knossos vergeleken.

gespeeld, of aan onkunde van den bouwmeester. Veeleer zal men moeten denken aan een principe van stijl. Als voornaamste element vindt men in het midden van het paleis een grooten hof van langgestrekte afmetingen, niet geheel regelmatig, maar toch met een duidelijk sprekenden vorm. Dezen hof bereikt men op schijnbaar willekeurig gekozen punten langs nauwe, weinig imponeerende gangen. Juist door dit verrassende en onverwachte ontvangt de bezoeker een diepen indruk. Dit is ook een stijlprincipe van de oude Kretenzische kunst: het zoeken naar het contrast om op die wijze geheel fantastische, welhaast romantische effecten te bereiken [1]). Ditzelfde principe, dat vaak tot een speelsche grilligheid leidt, heerscht ook bij de wanden, die den hof omsluiten, met hun wisselende hoogte, hun onregelmatige en verbrokkelde vormen, hun onrustige bekroningen. Maar vooral vindt men het in de schilderachtige effecten van de trappenhuizen, lichtschachten, donkere gangen, half verlichte zalen, open terrassen, die aan het paleis van Knossos hun eigenaardige effecten verleenen.

Als voorbeeld kan het deel van het paleis dienen, dat als het appartement van den vorst wordt beschouwd, de *domestic quarter*, gelijk men het noemt (Charbonneaux 7—9, Bossert 205—207). Dit gedeelte vormt een geheel, dat in de geschiedenis der kunst zijn wedergade niet heeft. Van den grooten hof bereikt men het langs een hoog trappenhuis, dat zijn licht ontvangt van een niet zeer wijde open schacht. Daalt een bezoeker, die daar niet geregeld komt, langs deze trap naar beneden, dan moet hij wel zeer verward worden door de gecompliceerde, telkens heen en weder gaande beweging, de voor hem raadselachtige vormen van het bouwwerk, het wisselende licht dat op de trap valt, telkens onderbroken door de korte zuilen met hun gedrongen vormen. Beneden gaat de weg langs den bodem van de lichtschacht, door een smalle halfduistere gang, om in vertrekken te komen, die op hun beurt licht ontvangen van kleine hoven en schachten. Door de tegenstelling van vol licht en half licht, door schilderachtige doorkijken en door het helder verlichte terras, waar het appartement op uitkomt, ontstaat een hoogst fantastisch geheel. De eigenaardige vormen en lichteffecten worden nog krachtig ondersteund door de wandschilderingen met hun levendige motieven en felle kleuren.

Een architektuur, die met een zóó sterk gevoel voor het verrassende en met zóó geraffineerde effecten is gecomponeerd, kennen wij eerst in het tijdperk van de Romantiek in de 19de eeuw. Uit de Oudheid zou men alleen enkele bouwwerken van den Romeinschen Keizertijd kunnen noemen, waar men een verwant gevoel voor vormen opmerkt. De huizen in Pompeji, met hun fantastische muurschilderingen, vertoonen dergelijke effecten [2]) en ook in de nevenvertrekken van de groote achterzaal in het paleis der Flavii te Rome is iets van dien aard bereikt. Misschien zijn in de Romeinsche landhuizen zulke schilderachtige indrukken tot stand gebracht. Want ook de Romeinsche Keizertijd kende een zeer bijzondere architektonische cultuur, die door een sterk gevoel voor licht-effecten wordt gekenmerkt.

De Oud-Kretenzische bouwkunst is daarbij evenwel voorgegaan. Zooals Matz heeft opgemerkt, hebben de bouwmeesters van deze paleizen, voor het eerst in de geschiedenis der kunst, bewust ruimte gevormd. Zij fantaseeren in de ruimte en spelen met de ruimte. Gangen, hoven, lichtschachten, trappenhuizen, zalen, met hun contrasten van licht en halfdonker, hun doorkijken en hun wanden die den blik tegenhouden, de bonte decoratie en het licht zelf, zijn voor hen motieven, die zij in hun bouwkunstige composities met speciale bedoelingen toepassen. Zelfs het landschap in de omgeving van het paleis wordt in de architektuur betrokken om het bouwwerk, als een product van artistieke verbeelding, aan te vullen en af te sluiten. Het is niet toevallig, dat zich juist aan het paleis van Knossos de voorstelling van een doolhof, een 'labyrinth', verbonden heeft. Dit paleis moet den indruk van een sprookjesslot hebben gemaakt. Ook wij van onzen kant kunnen, wanneer wij het streven van de Kretenzische bouwmeesters eenigszins hebben leeren begrijpen, deze kunst nog zeer goed waardeeren. Zij is de sprekende getuige van een gevoel voor vormen, dat in de eerste plaats naar het levendige en het schilderachtige streeft. Uit haar blijkt een uitbundig, welhaast stormachtig temperament.

1) Zulke effecten kent ook de architektuur van den Baroktijd.

2) Dit is reeds door Curtius opgemerkt.

VI. De algemeene ontwikkeling. In het voorafgaande hebben wij als kenmerken voor de Oud-Kretenzische kunst vastgesteld haar eigenaardigen zin voor het natuurlijke, haar begeerte naar het bewegelijke en schilderachtige, haar levendige fantazie en haar onstuimig temperament. Verder hebben wij opgemerkt, dat deze kunst haar bloeitijd in een betrekkelijk korte periode heeft gehad. Die bloeitijd viel in de 16de eeuw v. Chr. Het is aan de kunst van dit tijdperk, dat wij onwillekeurig denken, wanneer wij van Kretenzische kunst spreken. Thans moeten wij nog trachten de plaats dezer kunst in de algemeene ontwikkeling te bepalen.

Allereerst zullen wij een antwoord moeten zoeken op de vraag, of de Oud-Kretenzische kunst wel een vorm van cultuur is, die den naam van kunst ten volle verdient. Het antwoord komt van zelf, wanneer men de vraag slechts anders formuleert: zijn de oude Kretenzers in staat geweest, zich een zoodanige voorstelling te maken van de vormen der werkelijkheid, dat zij zich deze vormen als hun geestelijk bezit vermochten te verwerven en weer te geven in hun eigen vormen?, of, om de termen van Hildebrand te bezigen, waren de oude Kretenzers in staat *Daseinsform* over te brengen in *Wirkungsform?*, en verder, konden de Kretenzers hun gedachten en gevoelens zóó klaar in vormen uitdrukken, dat eerst hun tijdgenooten en later nog wij hun bedoelingen kunnen begrijpen?

Bestudeert men een aantal Oud-Kretenzische kunstwerken met eenige aandacht, dan bespeurt men onmiddellijk, dat zij volgens een bepaald systeem zijn tot stand gekomen. Zij bezitten een eigen stijl; zij vertoonen een eigen gevoel voor vormen; zij getuigen voor een zeer bijzonder voorstellingsvermogen. Dat wil zeggen: zij hebben het karakter van ware kunst. Het voorstellingsvermogen is daarbij wellicht de belangrijkste factor. Want voor het ontstaan van een kunstwerk is de manier, waarop de kunstenaar zich een voorstelling van de wereld maakt, beslissend. Deze voorstelling is in verschillende tijden en verschillende streken niet de zelfde. Zij is anders bij verschillende individuen, maar ook bij verschillende groepen van menschen, die te zamen tot een vorm van cultuur behooren, in verschillende perioden.

In dit verband is het wellicht goed te herinneren aan de these, waarvan Dagobert Frey bij zijn beschouwingen is uitgegaan: de grondslag voor de geschiedenis van het geestelijke leven der menschen is de geschiedenis van hun vermogen om zich voorstellingen te vormen. Deze voorstellingen weerspiegelen zich in de werken, die door de menschen worden voortgebracht; zij beheerschen het denken eener periode. Het vermogen om zich voorstellingen te vormen ontwikkelt zich; dat wil zeggen, het wordt krachtiger en helderder. De voorstellingen worden scherper en meer gedifferentieerd. De trappen in de ontwikkeling van het geestelijke leven gaan samen met de trappen in de ontwikkeling van het voorstellingsvermogen. Wie dit ontwikkelingsproces niet kan medevoelen, is niet in staat de ontwikkeling van het wetenschappelijke denken te volgen. Evenmin kan hij de kunst in de vormen van haar ontwikkeling waardeeren.

De ontwikkeling van de Oud-Kretenzische kunst hangt zonder twijfel samen met de ontwikkeling van het voorstellingsvermogen der Kretenzers. Heeft men dit ingezien, dan begrijpt men, dat de Kretenzische kunst alleen met volwaardige kunst mag worden vergeleken. De verwantschap, die men heeft meenen op te merken met de 'kunst' van menschen uit het palæolithische tijdperk, van kinderen en van zwakzinnigen kan dus slechts een beperkte beteekenis hebben om de Oud-Kretenzische kunst te begrijpen. Het is de groote verdienste van Snijder, te hebben duidelijk gemaakt, hoever die verwantschap gaat en wat wij met een vergelijking kunnen bereiken. Zijn werk heeft in niet geringe mate er toe bijgedragen ons inzicht te verhelderen. In zijn boek heeft hij vooral den weg onderzocht, die het voorbeeld uit de natuur, schrijdend door het brein van den kunstenaar, aflegt tot het kunstwerk, dat wil zeggen, naar den vorm, die het denkbeeld uit 's kunstenaars voorstelling door het werk zijner handen heeft aangenomen. Daarbij gebruikte Snijder meer de denkbeelden der psychologie dan de methode der kunstgeschiedenis. De onmiddellijke betrekking, die er zonder twijfel bestaat, tusschen de natuur als voorbeeld en de Kretenzische kunstwerken uit den bloeitijd, heeft door deze beschouwingen een zeer aannemelijke verklaring gevonden.

Het zal intusschen noodig zijn, de verhouding van de voorbeelden uit de natuur tot de kunstwerken zelf nog nader te onderzoeken [1]). Daarbij gaat het om een uiteenzetting van den kunstenaar met de natuur, om de vraag, hoe hij zijn voorbeelden in zijn eigen vormen heeft overgebracht, maar bovendien, hoe hij zijn eigen overtuiging en zijn eigen voelen in het kunstwerk heeft uitgesproken [2]). Gaat men de geschiedenis der Kretenzische kunst na, dan blijkt de verhouding tot de natuur in de verschillende perioden niet dezelfde te zijn. Soms staan de kunstenaars zóó zelfstandig tegenover de natuur, dat zij de vormen van hun kunst geheel uit de natuur abstraheeren. Dan weer trachten zij zich veeleer in hun voorbeelden in te leven, zich er in te voelen, zooals Worringer het heeft uitgedrukt. Bij de ontwikkeling, die de Oud-Kretenzische kunst doormaakte, ging zij van een krachtige abstractie naar groote natuurlijkheid om weer tot abstractie terug te keeren. Maar zelfs in de periode van de grootste natuurlijkheid ontbreekt de abstractie geenszins. De Kretenzische kunstenaars hebben nooit de natuur gereproduceerd. Zij kopieeren niet; steeds interpreteeren zij. De voorstelling, die zij zich in hun verbeelding hebben gevormd, is wel degelijk aan den eenen kant een vereenvoudiging en aan den anderen kant een versterking; zij herhalen en zij ordenen de motieven, die zij hebben aanvaard [3]). De accenten liggen in hun kunstwerken anders dan in de werkelijkheid.

VII. Elementen van oorsprong. Wij moeten ons nog een oogenblik bezig houden met een andere methode om tot een begrip van de Kretenzische kunst door te dringen. Het is de methode, die door Matz met zoo veel succes is toegepast bij zijn studie van de oude Italische kunst. Bij deze methode gaat men uit van het denkbeeld, dat het karakter der kunst in een bepaald gebied duidelijker spreekt bij de uitingen dezer kunst uit den oudsten tijd. Men moet dus vragen, uit welke elementen de Oud-Kretenzische kunst is voortgekomen, en het karakter van deze elementen moet men trachten te bepalen. Voor een onderzoek van dien aard kunnen ons een paar studies van Matz en van Kaschnitz-Weinberg behulpzaam zijn.

Er schijnen in de Kretenzische kunst voornamelijk drie componenten te wezen: het inheemsche, het oostelijke en het noordelijke element. Van deze elementen ontsnapt het eerste aan onze controle. Men kan immers geen nadere verbinding vaststellen tusschen den neolithischen tijd op Kreta en de groote kunst van het tweede millennium. Toch heeft men soms aan dit element een groote beteekenis toegekend. Men heeft de bewoners van Kreta uit de Nijldelta willen afleiden. Ook heeft men gedacht aan een verband met Noord-Afrika om over dat gebied een verbinding te construeeren met de menschen uit het palæolithicum in Spanje. Maar zulk een verbinding is volkomen hypothetisch. Bovendien kan men opmerken, dat in den tijd niet lang vóór het jaar 2000 v. Chr. op Kreta een nieuwe stijl is ontstaan. Het andere gevoel voor vormen, dat daarbij blijkt, mag men aan een impuls van buiten toeschrijven. Men zal moeten denken aan nieuwe bevolkingselementen, die op Kreta zijn gekomen, vermoedelijk van het vaste land en uit Centraal-Europa.

Wat deze invallers uit het vaste land voor de kunst hebben beteekend, dat leeren ons vondsten in het gebied van den Donau en in Thessalië, vooral de ceramiek van Dimini (Charbonneaux 61, Matz pl. 11), uit den neolithischen tijd. De ornamentiek op deze vazen verraadt inderdaad een dergelijk gevoel voor vormen, als wij in het tweede millennium v. Chr. op Kreta aantreffen. Maar de kunst van dien grooten tijd kan toch eerst zijn ontstaan door de aanraking met een geheel andere soort van kunst, een kunst die belangstelling had voor de vormen der natuur, voor planten, dieren en menschen, de kunst van Vóór-Azië en Egypte. Wat de kunst van Kreta aan het Oosten ontleende, was intusschen niet veel meer dan het bloote denkbeeld om vormen en motieven der natuur toe te passen in de kunst. Slechts enkele motieven zelf werden overgenomen, zooals blijkt bij een onderzoek van de gesneden steenen. Maar de stijl, waarin de kunst op Kreta zich uitsprak, was nieuw. Daarbij vindt men geen wezenlijke verwantschap met het Oosten. Juist zoo heeft de 'geometrische' en de

1) De voorbeelden der Kretenzische kunst uit de plantenwereld zijn onderzocht door Möbius.
2) De 'vorm' en de 'inhoud' der kunstwerken, volgens het systeem van Strzygowski.
3) Volgens de vier 'principes' van Nussberger.

'orientalizeerende' kunst van de 9de tot de 7de eeuw v. Chr. enkele motieven aan de kunst van het Oosten ontleend. Maar voor het ontstaan der archaïsche Grieksche kunst hebben deze motieven slechts een ondergeschikte beteekenis gehad. Belangrijk is het, wat door de Grieken met deze motieven, die wellicht een oogenblik als een stimulans hebben gewerkt, is tot stand gebracht. De stijl der Grieksche kunst is geheel en al een produkt van den Griekschen geest.

Op dergelijke wijze kan de kunst van het Oosten voor de Kretenzische kunst van het derde millennium v. Chr. als een bevruchtend en opwekkend element hebben gewerkt. Haar stijl bleef in karakter gelijk, maar vertoonde een grooter activiteit en uitte zich met een krachtiger potentie. Op deze wijze kan men ook het verschil verklaren met den stijl van de kunst op het vaste land van Griekenland in het tweede millennium v. Chr. In dat gebied zijn omstreeks het begin van dit tijdvak Indo-Germaansche stammen doorgedrongen, de voorvaders der latere Grieken. Zij hebben in Griekenland, voornamelijk te Mycene en te Tiryns, een groote kunst voortgebracht. Deze kunst stond onder den invloed van Kreta, maar vertoont een anderen aard dan de Kretenzische kunst. Dat leert ons de bouwtrant der paleizen, dat leert ons vooral de andere geest, die de Myceensche kunst kenmerkt. Toen de bewoners van het vaste land omstreeks 1400 v. Chr. ook tot Kreta zijn doorgedrongen, nam de Oud-Kretenzische kunst een einde. Blijkbaar verdroeg hun aard zich niet met den eigen Kretenzischen stijl.

VIII. CONCLUSIE. Tenslotte moeten wij het karakter der Oud-Kretenzische kunst nog nader trachten te omschrijven. Met dit doel mogen wij herinneren aan de twee principieel verschillende opvattingen van kunst, die men kan onderscheiden. Het duidelijkst vindt men deze opvattingen naast elkander in de kunst van Europa gedurende den neolithischen tijd. De eerste is levendig, gevoelig voor het spel van lijnen en voor fantastische vormen, onrustig van aard en bewegelijk, 'dynamisch', zooals men wel zegt. Haar meest kenmerkende vertegenwoordiger is de 'bandceramiek'. De tweede streeft vooral naar orde; zij deelt in en zoekt naar regelmaat. Men kan haar 'statisch' noemen. De ceramiek der 'megalithgraven' vertegenwoordigt dit laatste principe[1]). Deze twee tegengestelde opvattingen zijn wellicht de eenvoudigste vormen van twee polen, die men aantreft in de menschelijke verbeelding, in het voelen en het denken der menschen. Van een bepaald standpunt uit heeft men gesproken van het 'Dionysische' en het 'Apollinische' element van den menschelijken geest. Daarbij werd vooral aandacht gegeven aan de tegenstelling van karakter en temperament, zooals deze door den godsdienst in zijn verschillende vormen wordt geopenbaard. Voor de kunst zullen wij ons liever houden aan de termen 'dynamisch' en 'statisch'.

De Oud-Kretenzische kunst is een zeer karakteristieke uiting van het 'dynamische' temperament. Ja, de Kretenzische kunst heeft wellicht krachtiger dan één andere vorm van kunst dit principe in haar voortbrengselen tot uitdrukking gebracht. Het bewegelijke, het onrustige, het fantastische, de eigenaardigheid die door Rodenwaldt het 'schilderachtige' en door Curtius het 'levende' werd genoemd, is bij haar het meest wezenlijke kenmerk voor den stijl. In haar ideaal is de Oud-Kretenzische kunst, als een zuivere vertegenwoordiger van het 'dynamische' temperament, vrijwel tegenovergesteld aan de klassieke Grieksche kunst, die tot het 'statische' type behoort[2]). Ook de kunst van het vaste land van Griekenland, de Myceensche kunst, die voor een deel met de Oud-Kretenzische kunst gelijktijdig is, vertoont in haar stijl 'statische' elementen. De tegenstellingen, die wij in den vóór-historischen tijd opmerkten, kan men dus ook in latere perioden nog duidelijk vervolgen. Maar men vergete nooit, dat dergelijke termen slechts hulpmiddelen mogen zijn om eenige eigenaardigheden duidelijk te maken. Kunst uit het verleden kan men, als een levende macht in het tegenwoordige, alleen uit haar zelf leeren kennen. Men moet zich met volledige overgave in haar verdiepen. Dan openbaart zij ten slotte ook haar ware karakter, haar aard en haar beteekenis.

1) Terloops moge er hier aan worden herinnerd, dat deze beide vormen van aardewerk, de 'bandceramiek' en het aardewerk der hunnebedden, ook tot ons land zijn doorgedrongen. Een uitlooper van de 'bandceramiek' vinden wij in Zuid-Limburg. Het hunnebedden-aardewerk is zeer goed vertegenwoordigd in Drente. Op deze wijze blijken de twee vormen van cultuur, waarvoor deze vazen karakteristiek zijn, zich tot ons land te hebben uitgestrekt. De twee soorten van temperament, die zij vertegenwoordigen, moeten van groot belang zijn geweest voor de vorming van het Nederlandsche volk.

2) In dit verband mag men ook aan enkele der kunsthistorische grondbegrippen van Wölfflin herinneren.

Leiden — A. W. BYVANCK

LIJST DER AANGEHAALDE GESCHRIFTEN

A. EVANS, *The palace of Minos* (1921—1935); met een register door Joan EVANS (1936).
F. CHAPOUTIER e.a., *Fouilles à Mallia* (1928 en volg.).
L. PERNIER, *Il Palazzo di Festòs* (1935 en volg.).

Sp. MARINATOS, *Arch. Anz.*, 1933, col. 287—314; 1934, col. 245—254; *Forsch. und Fortschr.*, 10, 1934, blz. 341—343.

G. RODENWALDT, *Der Fries des Megarons von Mykenai* (1921).
D. FIMMEN, *Die Kretisch-Mykenische Kultur* (2de uitg. 1924).
G. van HOORN, *De Kretische Kunst* (1925).
G. KARO, *Kreta*, bij: M. EBERT, *Reallexikon der Vorgeschichte*, VII, 1926, blz. 63—93.
L. CURTIUS, *Die antike Kunst*, II, 1926, blz. 1—67.
F. MATZ, *Die frühkretischen Siegel* (1928); *Das Kunstgewerbe Altitaliens*, bij: H. Th. BOSSERT, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, I (1928), blz. 183—249; *Die Kretisch-Mykenische Kunst*, in: *Die Antike*, XI, 1935, blz. 171—220.
E. J. FORSDYKE, *Minoan Art* (1929).
J. CHARBONNEAUX, *L'art égéen* (1929).
Nils ABERG, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, IV, *Griechenland* (1933).
M. MÖBIUS, *Pflanzenbilder der Minoischen Kunst in botanischer Betrachtung*, in: *Jahrb. Arch. Inst.*, 48, 1933, blz. 1—39.
Ch. PICARD, *Manuel d'archéologie grecque: la sculpture*, I (1935).
G. A. S. SNIJDER, *Kretische Kunst* (1936).
G. KASCHNITZ-WEINBERG, *Zur Struktur der Griechischen Kunst*, in: *Corolla-Ludwig Curtius* (1937), blz. 45—54.
H. Th. BOSSERT, *Alt-Kreta* (3de uitg. 1937).

A. HILDEBRAND, *Das Problem der Form in der bildenden Kunst* (1893).
W. WORRINGER, *Abstraktion und Einfühlung* (2de uitg. 1909).
H. WÖLFFLIN, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915).
J. STRZYGOWSKI, *Die Krisis der Geisteswissenschaften* (1923).
Dagobert FREY, *Gotik und Renaissance* (1929).
Max NUSSBERGER, *Die künstlerische Phantasie* (1935).

A. W. BYVANCK, *De oorsprong van het Nederlandsche volk en de archaeologie van Nederland*, in: *Jaarboek Maatschappij Ned. Letterkunde*, 1935—'36, blz. 31—58.

ARCHÆOLOGIE VAN KLEIN AZIË

SCHETS DER HETHIETISCHE GESCHIEDENIS EN BESCHAVING

Afkortingen:

AfO = *Archiv für Orientforschung*
AJA = *American Journal of Archaeology*
AO = *Alter Orient*
ArO = *Archiv Orientální*
AU = *Die Aḫḫijawa-Urkunden*
CAH = *Cambridge Ancient History*, Volume II, *The Egyptian and Hittite Empires to 1000 B. C.*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
KF = *Kleinasiatische Forschungen*
MAOG = *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*
MDOG = *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*
MVÆG = *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*
RHA = *Revue Hittite et Asianique*
WVDOG = *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.*
ZA = *Zeitschrift für Assyriologie.*

VI. HET HETHIETISCHE WERELDRIJK
onder Šuppiluliumaš en Muršiliš (1450—1200) [1]

HET ONTSTAAN VAN HET NIEUWE HETHIETISCHE RIJK. De berichten over de hernieuwde Hethietische machtsontplooiing zijn uiterst schaarsch. De Egyptische pharao Toethmoses I rukte ca. 1536 met zijn legerscharen op tot Kargamiš aan den Euphraat en richtte daar een overwinningsstèle op. Deze tocht leidde echter niet tot een occupatie en het duurde nog tot 1483, voordat de Egyptenaren onder Toethmoses III aan een praktische overheersching van Palestina en Syrië gingen denken. Tijdens zijn achtste campagne bereikte deze pharao in 1473 Kargamiš en richtte daar eveneens een stèle op, naast die van zijn voorganger [2]). Van hem kregen de Mitanni de eerste klappen; hij wist hen ver noordelijk terug te drijven en daardoor de Egyptische grens beter te beveiligen. Bij deze gelegenheid wordt er ook van de Hethieten melding gemaakt. Uit de Egyptische teksten [3]) weten wij, dat zij evenals de Babyloniërs en Assyriërs geschenken aan den overwinnaar hebben gezonden, bestaande uit zilveren ringen, kostbare steenen en zeldzaam hout. Toethmoses III schijnt niet tegen de Hethieten zelf gestreden te hebben, maar Arzawa, het latere Cilicië, en Mitanni hebben meermalen met zijn krijgsmacht te maken gehad, zoodat het begrijpelijk wordt, dat de Hethieten het raadzaam oordeelden hem een gezantschap te sturen. Dat de Mitanni geducht verslagen werden, blijkt wel uit de Egyptische teksten (bijv. die in het graf van Mencheperreseneb te Thebe). Er schijnen in Syrië voortdurend opstanden te zijn geweest; de verovering van Kadeš in 1466 door Toethmoses III was dan ook het slot van één van de expedities der Egyptenaren in het bezette gebied. De blijkbaar steeds groeiende macht der Hethietische koningen was echter oorzaak, dat er onder Amenhotep II (1447—1420) een toenadering tusschen Egypte en Mitanni tot stand kwam. Een inscriptie in de noordelijke zuilenhal van den tempel van Toethmoses I te Thebe maakt er melding van, dat Amenhotep II afgezanten der Mitanni ontving, die hem het beschermheerschap over hun land aanboden. Dit was des te belangrijker, omdat in dezen tijd het Mitanni-land onder Šauššatar zich sterk naar het Oosten had uitgebreid en na de onderwerping van Assyrië zelfs tot de Zagros-bergen gereikt moet hebben. Daar althans werd in de ruïnes van Nuzi een door hem gezegelde brief gevonden.

HET TIJDPERK DER EGYPTISCHE HEGEMONIE IN SYRIË EN PALESTINA (1480—1380). Door de veroveringen van Toethmoses III was Egypte de machtigste mogendheid in

[1]) I. Inleiding in *Jaarbericht* n⁰ 3, 1935, p. 111—117; II—V. in *Jaarbericht* n⁰ 4, 1936, p. 212—231.
[2]) A. Alt, *Pharao Thutmosis III in Palästina* (Berlin 1914, im Palästinajahrbuch 10, S. 53—99); H. H. Nelson, *The Battle of Megiddo*, Beirut 1913.
[3]) Voor de historische bronnen zij verwezen naar J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, Chicago 1906; voor een beschrijving naar diens *A history of Egypt from the earliest times to the Persian Conquest*, New York 1910.

geheel Voor Azië geworden en daarnaast ook het centrum van den wereldhandel. De Nijldelta werd het middelpunt van het œconomische leven van dien tijd; daar ankerden de zeeschepen en daar kwamen de karavanen uit Noord, Zuid en Oost te zamen. Hierdoor was Egypte in staat zijn voorraadschuren steeds meer aan te vullen en zijn rijkdom te vermeerderen. Toen Toethmoses III in 1447 stierf, verzamelde zich wel een machtige coalitie tegen zijn opvolger, doch deze, Amenhotep II, wist de opstandige stammen in Syrië spoedig te onderwerpen en de Egyptische heerschappij tot aan den Euphraat in haar vollen omvang te herstellen. Onder Toethmoses IV (1420—1411) ging de vriendschap tusschen Egypte en Mitanni blijkbaar zoover, dat Artatama, de zoon van Sauššatar, een van zijn dochters aan den pharao tot vrouw gaf. Wel schijnt Artatama lang geaarzeld te hebben, alvorens hiertoe over te gaan — althans Tušratta, kleinzoon van Artatama vertelt er van in een brief (uit de Amarna-correspondentie) [1]), hoe zijn grootvader eerst aan het zevende aanzoek gehoor gaf. Deze prinses was de Egyptische koningin Moetemoeja, de moeder (?) van den lateren Amenhotep III.

Onder Amenhotep III bereikte Egypte het toppunt van zijn macht; in Babylon werd zijn souvereiniteit over Kinaḫḫi (= Kanaän), zooals men daar Syrië—Palestina noemde, erkend; toen een aantal Syrische vazallen Kurigalzu van Babylon trachtte over te halen mede te doen aan een anti-Egyptisch complot, weigerde hij. Alle mogendheden zochten de vriendschap van den pharao te verwerven en in de hoofdstad der pharao's kwamen de politieke draden uit alle deelen der toenmaals bekende wereld te zamen. Over deze periode zijn wij ingelicht door de Tell el-Amarna tabletten, waarin de pharao voor ons staat als een machtig vorst, die zijn gunsten uitdeelt aan de groote en kleine vazallen en bondgenooten. Ook hieruit blijkt, dat zijn verhouding tot Mitanni van zeer vriendschappelijken aard was geworden. De Syrisch-Palestijnsche vazallen [2]) uit die dagen waren de kleinzonen van de mannen, die Toethmoses III had overwonnen; hun alliantie was door de jaren reeds tot een zekere traditie geworden en werd nog versterkt door de omstandigheid, dat velen van hen aan het Egyptische hof waren grootgebracht. De loyaliteit der meeste vazallen was oorzaak, dat beginnende opstanden in de kiem werden gesmoord. Zoo stabiel was de toestand in Syrië geworden, dat Amenhotep III nauwelijks genoodzaakt werd zelf ten strijde te trekken. Ook de veiligheid der handelswegen moet in die dagen zeer groot geweest zijn.

TUDḪALIAŠ II (ca. 1440), ḪATTUŠILIŠ II (ca. 1420) en TUDḪALIAŠ III (ca. 1400). De eerstgenoemde dezer drie koningen was de eerste na de leemte in de bronnen, wiens naam wij uit latere teksten leeren. Hij was zeer waarschijnlijk de stichter van een nieuwe dynastie, de derde dus in de rij der Hethietische dynastieën [3]). Wij weten van hem, dat hij een expeditie tegen Ḫalpa (Aleppo) ondernam, doch over den loop hiervan is niets met zekerheid bekend. Ook uit latere bron is ons bekend, dat Ḫattušiliš de opvolger van dezen Tudḫaliaš is geweest. Hij was genoodzaakt den strijd in Syrië te hervatten, aangezien de koning van Aleppo zich wederom onder de bescherming van Mitanni had gesteld. Wij zien dus, dat de eerste koningen van het nieuwe Hethietische Rijk reeds in Noord Syrië geïnteresseerd waren en dat de Mitanni-staat, in de plaats getreden van het zoo machtige rijk der Hyksos-Ḫurrieten — zooals wij zagen ook machtig in Klein Azië — daarbij de voornaamste tegenstander was. Blijkbaar wist Ḫattušiliš de overhand te behouden, want wij lezen in de teksten, dat hij de onderworpenen niet al te hard behandelde. Toch moet zijn overwinning niet volkomen zijn geweest; onder zijn opvolger Tudḫaliaš III schijnt het rijk een crisis te hebben doorgemaakt. In het begin wist hij met behulp van zijn bondgenooten de orde nog

[1]) J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln* (Vorderasiatische Bibl. 2), Leipzig 1915.
[2]) Een goede beschrijving van deze staatjes in de *CAH* II, p. 296—351; S. A. Cook, *Syria and Palestine in the light of external evidence* en in het boekje van A. Alt, *Völker und Staaten Syriens im frühen Altertum* (AO 34/4), Leipzig 1936.
[3]) Van het spijkerschriftmateriaal in de archieven van Boğazköy, waarop de geschiedenis van het Hethietische Wereldrijk voornamelijk berust noemen wij o. a.: *a.* facsimiles: *Keilschrift-Texte aus Boghazköi* (WVDOG, XXX en XXXVI) 1916—1921; *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, I—XXVIII (Berlin 1921 vlg.); L. W. King, *Hittite Texts in the cuneiform character from tablets in the British Museum* (London 1920) *b.* transcripties: E. Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift* (in WVDOG XLII), Berlin 1922; zie voor de dynastieën *Jbr.* n⁰ 4, pag. 229.

te herstellen onder zijn vazallen, waaronder zich Wiluša bevond, een landstreek, die tijdens Muwatalliš (ca. 1310) meer bekendheid zou verkrijgen door het verdrag met Alakšanduš van Wiluša [1]). Tudḫaliaš moest tijdens zijn regeering op bloedige wijze een paleisrevolutie onderdrukken, waarvan de kroonprins, ook Tudḫaliaš geheeten, het middelpunt vormde. Deze kroonprins werd gedood en zijn familie verbannen. Bij deze samenzwering hadden vooral enkele officieren uit de omgeving van den troonopvolger een rol gespeeld, die zich echter op het beslissende oogenblik aan de zijde van den koning schaarden. Door deze gebeurtenissen kwam de tweede zoon Šuppiluliumaš naar voren. Tegen het einde van de regeering van Tudḫaliaš III brak er een opstand tegen hem uit. Aan alle kanten drongen de vijanden het rijk binnen; de vazallen vielen in grooten getale af. De Arzawa-landen in het Zuid-Oosten, Azzi in het Noorden, Išuwa in het Oosten en de Gašgaš-stammen in het Noordwesten maakten door hun gelijktijdigen aanval den toestand vrijwel hopeloos. Zelfs wisten de Gašgaš de hoofdstad Ḫattušaš te bereiken en deze te brandschatten. Tot overmaat van ramp werd de koning ernstig ziek; op dat oogenblik benoemde de koning zijn zoon Šuppiluliumaš tot mederegent. Het was een geluk voor Ḫatti, dat deze op het laatste oogenblik het bestuur vrijwel geheel in handen kreeg.

ŠUPPILULIUMAŠ (1395—1355). Šuppiluliumaš is de grootste koning uit de Hethietische geschiedenis [2]). Door zijn sterken wil, doortastendheid en taai volhouden wist hij de militaire situatie, die hopeloos scheen, in zijn voordeel te veranderen. Vanaf het tijdstip, dat Šuppiluliumaš als mederegent optrad, dateerde het militaire herstel van Ḫatti, dat na veertig jaren zou zijn uitgegroeid tot de domineerende mogendheid in Voor Azië. De annalen van Šuppiluliumaš zijn overgeleverd in de redactie van zijn zoon Muršiliš II, doch slechts ten deele [3]). Vooral in het begin zijn er groote lacunes. Toch kan men er uit reconstrueeren, hoe Šuppiluliumaš en zijn vader er in slaagden de aanvallen terug te slaan. Vooral de strijd tegen de Gašgaš, die wij nog dikwijls in de Hethietische geschiedenis zullen zien optreden, was zwaar, daar hier een guerilla moest worden bestreden. Aangezien de annalen juist hier een leemte vertoonen, wordt onze kennis op dit punt aangevuld door een verdrag, dat Šuppiluliumaš gesloten heeft met Ḫuqqana van Ḫajaša [4]), den opvolger van Marijaš. Deze was door zijn vijanden uit den weg geruimd, omdat hij te veel met Šuppiluliumaš bevriend raakte. Blijkbaar viel het overlijden van koning Tudḫaliaš III vóór het sluiten van dit verdrag, want Ḫuqqana werd door Šuppiluliumaš alleen als vazal geïnvesteerd. Ḫajaša was waarschijnlijk het eerste land, waarmede zulk een verdrag werd gesloten: het betreffende land daalde daardoor tot den rang van vazal af. Het was het eerste in de rij van vazalstaten, die zich langzamerhand rond het Ḫatti-rijk groepeerden en waarop het rijk der Hethieten zijn positie als leidende mogendheid eigenlijk zou laten steunen.

De vorsten van de omringende landen werden militair onderworpen en daarna door middel van een huwelijk met Hethietische prinsessen [5]) aan het koningshuis gebonden en daardoor aan de belangen van het rijk. Zij kregen hun land weer in leen terug en verplichtten zich tot militaire ondersteuning en het betalen van schattingen. De Hethietische koning als leenheer verplichtte zich daarentegen, bij nakoming daarvan, te zorgen voor militaire bescherming en handhaving van de rechten zijner leenmannen. Natuurlijk was zulk een systeem slechts mogelijk bij een straffe organisatie van het Hethietische rijk. In tegenstelling met het feodale en federale karakter van het Hethietische Middenrijk (zie *Jrb.* n⁰ 4, pag. 226), zien wij nu een meer centrale macht naar voren komen, omringd door een beperkt aantal provincies, onder stadhouders, die door familiebanden met het koninklijk huis verbonden waren.

Op het oogenblik, dat Šuppiluliumaš aan de macht kwam, was de toestand zeer ernstig. Van alle kanten bedreigden de vijanden de grenzen en vielen zij zelfs de ommuurde steden aan. In het zuiden was de gezamenlijke macht der Egyptenaren en Mitanni geconcentreerd, zoodat iedere mogelijkheid op uitbreiding in deze richting

---

1) Zie J. Friedrich in: *Staatsverträge des Ḫatti-Reiches* (MVÆG 34/1), Leipzig 1930.
2) E. Cavaignac, *Subbiluliuma et son temps*, Paris 1932.
3) E. Cavaignac, *Les annales de Subbiluliuma*, Strasbourg 1931.
4) E. Forrer, *Hajasa-Azzi*, Caucasia, 9, 1931, p. 1—24.
5) Vlg. P. Koschaker, *ZA* 41, 1933, 1—12.

vruchteloos leek; de dagen van de periode vóór 1450 dreigden weer terug te keeren. Šuppiluliumaš is de man geweest, die alle gevaren wist te keeren en die de schepper is geworden van het eigenlijke Hethietische wereldrijk. Het karakter van een barbarenvolk, dat het land te vuur en te zwaard veroverde, zooals in de dagen van Muršiliš I bij zijn tocht naar Babylon, was verloren gegaan; de Hethietische koningen begonnen thans een constructieve politiek te voeren, die tot geordende toestanden moest leiden. Juist daardoor konden de Hethieten nog een groote rol spelen en konden zij hun domineerende positie een eeuw lang handhaven. Šuppiluliumaš is de eerste Hethietische koning wiens daden voor ons in het heldere licht der historie staan. Hij spreekt tot ons in staatsverdragen; hij vertelt in zijn annalen (weliswaar, door zijn zoon opgeteekend) van zijn krijgsdaden en regeeringsmaatregelen [1]).

Tijdens de laatste jaren van Tudḫaliaš III was Noord Syrië weer geheel in handen van Mitanni gevallen. Het is de verovering van Noord Syrië geweest, dat Ḫatti in de volgende jaren aan de hegemonie in Voor Azië zou helpen. Op de handhaving van hun bezit in Syrië richtten vanaf dezen tijd de Hethietische koningen hun politiek. Wel waren zij genoodzaakt langdurige en moeizame tochten in Klein Azië te ondernemen, maar hier betrof het steeds het herstel der orde onder ontrouwe vazallen; in Syrië echter ging het om veel grootere belangen. Deze politiek dateerde vanaf de troonsbeklimming van Šuppiluliumaš en werd twee eeuwen voortgezet. Wij kunnen de expedities en veldtochten van dezen koning in vier perioden indeelen [2]): 1ste de veldtochten, die leidden tot onderwerping van alle ontrouwe vazallen in Klein Azië (tot 1393); 2de de veldtochten, die uitgerust werden ter verovering van Mitanni en de bezetting van Syrië tot gevolg hadden (1393—1378); 3de de strafexpedities tegen de afgevallen volken in Klein Azië (1378—1360); 4de de consolidatie van de Hethietische macht in Syrië en de bevestiging der suprematie in Voor Azië (1360—1355). Het is hier niet de plaats een volledige beschrijving te geven van de veldtochten, die Šuppiluliumaš gedurende zijn veertigjarige regeering heeft ondernomen en daarom volstaan wij met een korte samenvatting.

DE VELDTOCHTEN VAN ŠUPPILULIUMAŠ. De hoofdtegenstander van de Hethieten in Syrië was Tušratta van Mitanni. Deze had zich met de Egyptenaren geallieerd en nam zoodoende een zeer sterke positie in. De eerste veldtocht van Šuppiluliumaš tegen Mitanni in het begin van zijn regeering mislukte; wij kennen namelijk een brief van Tušratta, waarin deze verhaalt, hoe de Hethieten gevoelig door hem verslagen werden. Šuppiluliumaš trachtte daarop zijn doel langs diplomatieken weg te verkrijgen en zette zijn politiek van verdragen voort. Reeds spoedig bleek Artatama van Ḫurri [3]) een vazalstaat van Tušratta, die vermoedelijk tot aan het Wan-meer reikte, bereid naar zijn kant over te loopen; een daaropvolgende aanval van Tušratta werd teruggeslagen. Als tweede staat koos Kizwatna de partij der Hethieten. De toestand werd hierdoor veel slechter voor Tušratta, temeer daar in het Oosten Assyrië zich onder Aššur-uballiṭ begon te verheffen en zoodoende zijn rug bedreigde. Thans vielen de Hethieten met een aanzienlijke legermacht Noord Syrië binnen en bereikten daardoor, dat vele kleine stammen, die deels vazal van Mitanni waren, deels van Egypte, hun zijde in het conflict kozen. Zoodoende kon Šuppiluliumaš zich van een groot gedeelte van Syrië meester maken. Toen Tušratta kort daarna een dezer vazalstaten aanviel, was dit een aanleiding voor den Hethietischen koning de vijandelijkheden te heropenen en Mitanni binnen te rukken. Uit Egypte kwam ook geen hulp voor Tušratta opdagen; daar had namelijk Ichnaton (Amenhotep IV, 1375—1358) zoojuist den troon bestegen en deze had meer belangstelling voor zijn religieuze hervormingen [4]) dan voor het

---

1) Verdere literatuur over Šuppiluliumaš: E. Cavaignac, *Synchronismes assyriens, égyptiens et hittites, XIVe—XIIIe siècles*, RHA II, 1933, pag. 180—189; dez., *L'histoire politique de l'Orient de 1340 à 1230; succession des événements* RHA III, 1935, pag. 117—126; J. Sturm, Klio 26, 1932, 1—28.
2) Indeeling der veldtochten en uitvoerige beschrijving eveneens bij E. Cavaignac, *Subbiluliuma et son temps*.
3) A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, pag. 79—113, Oslo 1936; dez., *Das Problem der Ḫurritischen Kultur* (Med. E. O. L. I) 1934, zie ook *Jaarbericht* n⁰ 4, pag. 227—231.
4) G. van der Leeuw, *Achnaton, een religieuze en aesthetische revolutie in de veertiende eeuw voor Christus*, Amsterdam 1927.

lot van zijns vaders bondgenoot [1]). Van Išuwa rukten de Hethieten naar Alše en bereikten zoo via Kutmar en Suta de hoofdstad der Mitanni, Waššugani, welke grondig verwoest werd. Tušratta wist zich door vlucht te redden. Op zijn terugtocht rukte Šuppiluliumaš door Syrië en wist daar nu de Hethietische heerschappij voorgoed te vestigen. Alle onbetrouwbare vorsten werden gevangen genomen en door leden der Hethietisch-gezinde partij vervangen. Zijn gevaarlijke tegenstander werd kort daarop in het oostelijk deel van zijn oude rijk door zijn eigen zoon uit den weg geruimd. Deze gebieden kwamen toen voor een groot deel aan Assyrië, dat mede door de veroveringen van Šuppiluliumaš een macht van beteekenis begon te worden. In het Zuiden reikte het rijk der Hethieten thans tot Amurru (d. i. iets noordelijker dan het tegenwoordige Beyrouth), waar Aziru, een voormalig Egyptisch vazal koning was. Over dezen hieronder meer.

Door de vernietiging van deze laatste rest van het rijk der Hyksos-Ḫurrieten, dat eenige eeuwen zulk een domineerende positie had ingenomen, was het rijk der Hethieten als tweede groote mogendheid op den voorgrond getreden en het liet zich aanzien, dat het zelfs de eerste zou worden, begunstigd als het was door de politieke omstandigheden in Egypte. Voorloopig bleef de Libanon de grens. In het Oosten had Šuppiluliumaš daarentegen een zeer gevaarlijken nabuur gekregen in Aššur-uballiṭ van Assyrië [2]). — In Klein Azië waren intusschen de strafexpedities tegen de Gašgaš [3]) en andere oproerige volken door zijn generalen geleid; door de vele lacunes in de annalen is het helaas niet mogelijk hiervan een samenhangende beschrijving te geven. Wel lezen wij nog, dat hij in de binnenlandsche politiek van Arzawa ingreep en een prins van dit land, Mašḫuiluwaš geheeten, tot zijn schoonzoon maakte en dezen daarna als vorst over Arzawa aan de bevolking trachtte op te dringen.

In Syrië waren wrijvingen met de Egyptenaren niet uitgebleven en er was ook een opstand in Kargamiš uitgebroken. In 1360 rukte Šuppiluliumaš wederom Syrië binnen, Kargamiš werd bezet en de incidenten in het Zuiden geregeld. Gedurende de jaren van zijn afwezigheid werd de koning in Ḫattušaš door een gouverneur vervangen, tot welke waardigheid hij zijn broeder Zitaš benoemd had. Om verdere opstanden in Noord Syrië voorgoed onmogelijk te maken, ging Šuppiluliumaš over tot de instelling van twee vazal-staten, aan het hoofd waarvan hij twee zijner zonen plaatste, nl. Pijašiliš in Kargamiš en Telepinuš in Ḫalpa. Deze beide staten beheerschten de passen over den Taurus en hielden den weg naar de Egyptische grens vrij. Zij vormden den oorsprong van de latere Hethietische staatjes in Noord Syrië, die zich nog vijf eeuwen na den ondergang van het Wereldrijk hebben weten te handhaven.

Reeds vóór 1360 had er een toenadering plaats gehad tusschen Assyrië en Babylonië, waar in dien tijd Burnaburiaš koning was. Na den val van den Mitannistaat was een zoon van Tušratta, Mattiwaza, naar Babylonië gevlucht, om daar hulp te zoeken, tegen Šuppiluliumaš, doch de koning der Kassieten (de dynastie die toen in Babylon heerschte) voelde zich niet bij machte iets voor hem te doen. Mattiwaza wendde zich toen tot Šutarna van Ḫurri, den opvolger van Artatama, doch deze wilde hem zelfs gevangen nemen. Tenslotte wendde Mattiwaza zich tot Šuppiluliumaš. Deze had wel ooren naar zijn plannen en ging er ten slotte toe over een nieuwen Mitanni-staat voor hem te scheppen, om zoodoende een buffer te krijgen tusschen Assyrië en Ḫatti. Assyrië en Ḫurri waren blijkbaar niet bij machte zich hiertegen te verzetten, hoewel wij toch mogen aannemen, dat deze maatregel voor hen gebiedsverlies beteekende.

ORGANISATIE VAN HET RIJK VAN ŠUPPILULIUMAŠ. Oorspronkelijk droeg het Hethietische rijk een feodaal karakter, waarin de koningen alleen vorsten van Ḫattušaš waren. Deze kern was omgeven door een aantal leen-, vazal- en bondgenootstaten, waarover de koningen het oppergezag uitoefenden. Ook hier wisten zij langzamerhand hun macht

[1]) *CAH* II, pag. 297—301; A. Ungnad, *Subartu*, Berlin 1936; E. A. Speiser, *Mesopotamian Origins* pag. 120—163: *The Kassites and Hurrians*, Philadelphia 1930.

[2]) Sidney Smith, *Early history of Assyria*, chapter XIV—XV, *The Egyptian Empire*, *The Kings of Mitanni and the Liberation of Assyria*, London 1928; B. Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, pag. 91—110, Leipzig, 1926.

[3]) E. Cavaignac, *L'extension de la zone des Gasgas à l'ouest*, RHA 1, 1931, pag. 101—110.

uit te breiden en de privileges van den adel en de leenmannen te beperken, zoodat aan het eind van deze ontwikkeling de koning in de gebieden der leenmannen zijn macht door stadhouders, en in de vazalstaten door prinsen van den bloede uitoefende. Deze stadhouders en militaire commandanten (bijv. in Ḫalpa en Kargamiš) waren echter afzetbaar; alleen in de grensgebieden bleven nog een aantal vazallen bestaan, doch hun macht was gering. Bondgenooten kent het rijk van Suppiluliumaš niet, aangezien het daarvoor een te overheerschende positie innam. Egypte en Assyrië kan men toch waarlijk niet als bondgenooten van Šuppiluliumaš rekenen. Al het veroverde gebied in Mesopotamië, Syrië en Klein Azië werd zoodoende afhankelijk van den Hethietischen koning; door vernederende verdragen waren de vazallen aan den Hethietischen koning gebonden [1]). De vorsten ervan waren veelal verwant aan het Hethietische koningshuis. Wel bleef het Hethietische rijk in de laatste periode van zijn ontwikkeling een federalistisch karakter dragen, maar het centrale element was toch zeer groot, te meer daar alleen de 'groote koning' in Ḫattušaš de buitenlandsche politiek leidde en het opperbevel over alle troepen had. Tijdens Šuppiluliumaš was de Hethietische invloed overheerschend in het grootste deel van Klein Azië, Boven Mesopotamië, en vrijwel geheel Syrië tot Kadeš. Aan de Syrische kust reikte de Hethietische invloedsfeer tot aan het land van koning Aziru, een Egyptischen vazal, die echter was afgevallen en een oorlogsschatting aan de Hethieten moest betalen. Aziru was een zeer merkwaardige figuur, wiens naam veelvuldig in de Amarna-brieven voorkomt en in de Egyptische provinciale geschiedenis een rol van beteekenis heeft gespeeld (zie kaartje op pag. 396).

EGYPTE EN ZIJN SYRISCHE PROVINCIES. Toen Ichnaton in het 20ste jaar van Šuppiluliumaš aan de regeering kwam, werd zijn souvereiniteit in Voor Azië onmiddellijk door Babylonië, Mitanni en ook door Ḫatti erkend. Het verdere voortdringen der Hethietische legerscharen maakte echter, dat deze souvereiniteit ernstig bedreigd werd. Bij zijn troonsbestijging ontving Amenhotep IV van Seplel (Egyptische vorm voor Šuppiluliumaš) nog wel een felicitatiebrief en zelfs na de verplaatsing van zijn hoofdstad naar Achetaton (Tell el-Amarna) bezocht hem daar nog een Hethietisch gezantschap met geschenken en huldebetuigingen, maar dit verhinderde toch niet, dat de Hethietische koning de Egyptische invloedsfeer steeds verder terugdrong. Ichnaton beschouwde blijkbaar de goede verstandhouding met Ḫatti niet als een eerste vereischte, want Šuppiluliumaš vroeg hem in een brief, waarom hij de correspondentie staakte, die zijn vader zoo trouw onderhouden had. In politiek opzicht zou hij echter reden genoeg gehad hebben de diplomatieke betrekkingen af te breken, want in den loop van weinige jaren werd Ḫatti van vriend de meest geduchte tegenstander! Zooals wij reeds zagen, verloor Egypte op dit critieke oogenblik eveneens zijn bondgenoot aan den Euphraat, het Mitanni-rijk, welks vorstenhuis sinds de dagen van Toethmoses IV met de Egyptische dynastie verwant was. Door Šuppiluliumaš' politiek tegenover Mitanni en daarna tegenover Mattiwaza kwam het rijk der Mitanni met zijn hulpbronnen aan de zijde der Hethieten te staan. Intusschen was ook onder de Syrische vazallen de toestand voor Egypte steeds slechter geworden. Onmiddellijk na Ichnaton's troonsbestijging begonnen de ontevreden vazallen in opstand te komen, waarbij Abd-Aširta en zijn zoon Aziru, de hoofden van het rijk der Amorieten aan den bovenloop van den Orontes, de leiding hadden te zamen met Itakama, een Syrisch vorst, die in Kadeš heerschte en de zijde der Hethieten had gekozen. Wel waren er enkele vazallen, die de partij van den pharao kozen, doch zij werden door de Hethietische troepen teruggedreven en konden bij den pharao slechts een klacht over het optreden van Itakama en Aziru indienen, die de Hethietische troepen in Zuid Syrië hadden gecommandeerd. Aziru had zich intusschen van de geheele Hethietische kust tot Ugarit (Rās eš-Šamra) meester gemaakt, waarbij alleen Simyra en Byblos weerstand bleven bieden. Inmiddels rukten de Hethieten Nuhašše binnen aan den benedenloop van den Orontes en bedreigden thans tezamen met Aziru het land Tunip, welks inwoners een dringend verzoek aan den pharao richtten om hulp te verkrijgen.

Ondertusschen smeekte Rib-Addi van Byblos herhaalde malen den pharao een expeditie te sturen om Simyra te ontzetten, aangezien hij maar al te goed wist,

[1]) V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig 1931.

dat door den val van deze stad ook Byblus, het laatste bolwerk van de Egyptische macht aan de Phoenicische kust, spoedig zou veroverd worden. Het is zeer interessant in de Amarna-correspondentie na te gaan, op welke wijze deze Aziru aan het hof van den Pharao konkelde en zijn handelwijze trachtte goed te praten door voor te stellen, of hij Simyra alleen had ingenomen om het niet in handen van de Hethieten te laten vallen. Welk een cynisme en brutaliteit spreken er in deze brieven! Toen de pharao hem opdroeg Simyra weer te herbouwen, antwoordde hij, dat hij daartoe geen tijd had, omdat hij de steden in Nuhašše tegen de Hethieten moest verdedigen. Ichnaton stelde hem tenslotte een termijn van een jaar om naar Egypte ter verantwoording te komen. Hij ontweek echter den brenger van dezen brief en liet tegelijk aan den pharao weten, dat hij door een expeditie in het Noorden tegen de Hethieten verhinderd geweest was, zijn bode te ontmoeten. Op het laatst was de toestand in Syrië zoodanig, dat de Egyptische gouverneurs niet meer wisten welke vorsten betrouwbaar en welke onbetrouwbaar waren. En groot aantal brieven van Rib-Addi geven ons een duidelijk beeld van de sluwheid, waarmede Aziru den opstand tegen het Egyptische bewind organiseerde. Ook in Palestina scheen het respect voor de Egyptische regeering snel te verminderen; in het bijzonder schijnen de strooptochten der Ḫabiru Egypte's positie verzwakt te hebben. Ook daar zijn trouwe vazallen, die den pharao om hulp roepen. Doch de pharao kwam niet! De karavanen van Burnaburiaš van Babylon werden geplunderd en protesten van dezen vorst bleven vruchteloos. Rib-Addi was eindelijk genoopt naar Beyrouth te vluchten, waar hij hoopte hulp van den pharao te krijgen. Tenslotte kwam hij terecht in Sidon, waar hij in de handen van Aziru viel, die hem aan de inwoners van Byblos, dat intusschen gevallen was, uitleverde. Over zijn einde is niets bekend. Aziru heeft daarna de zijde der Hethieten gekozen en ontving van Šuppiluliumaš zijn rijk als leen terug. Zijn drie opvolgers hebben steeds loyaal de politiek der Hethietische koningen helpen verdedigen [1].

VOOR AZIË BIJ DEN DOOD VAN ŠUPPILULIUMAŠ. In de laatste regeeringsjaren van Šuppiluliumaš was er een pestziekte in het Hethietische kernland uitgebroken, die catastrophale gevolgen aannam. De opstanden der Ǧasgaš en de aanvallen der uit Europa opdringende volksmassa's waren oorzaak, dat Ḫatti in een moeilijke positie kwam te verkeeren. De besmettelijke ziekte ontwrichtte het militaire leven en er ontstonden opstanden in Arzawa, Kizwatna en Mitanni. Afgezien van deze ongunstige omstandigheden was Ḫatti onder Šuppiluliumaš groote mogendheid geworden. Weliswaar had het deze positie alleen verkregen door een zekere nalatigheid ten opzichte van de provincies in Klein Azië, doch zoolang Suppiluliumaš leefde was de roem, die van hem uitging voldoende om het rijk te zamen te houden.

In de teksten, die te Boǧazköy gevonden zijn en uit de Amarna-brieven, krijgen wij wel een zeer bedroevend beeld van de inzinking, waarin Egypte zich bij den dood van Ichnaton (1358 v. Chr.) bevond. Na een periode van drie zwakke pharao's komt in 1350 Horemheb, de commandant van de Egyptische troepen in Palestina aan het bewind. Hoewel hij Ichnaton bij zijn hervormingen had ondersteund, was hij toch *Realpolitiker* en kende hij de zwakke zijden van Ichnaton's religieuze hervorming voldoende om zich door de Amon-priesters tot koning te laten uitroepen. Hij huwde daarop met een prinses uit de vorige dynastie. Dat Egypte zelf niet door de Hethieten werd aangevallen, was zeer zeker ook te danken aan de energie van Horemheb. Hij had op zijn commandopost Palestina voet voor voet verdedigd, zoodat het Karmelgebergte de Egyptische grens bleef.

Toen Šuppiluliumaš zich in den loop van zijn laatste expedities in de Orontesvallei bevond, bereikte hem een brief van de weduwe (Nefertete!?) van pharao Pipḫururiaš (Ichnaton), die hem schreef: *Mijn man is dood, en ik heb geen zoon, maar men vertelt mij, dat gij omringd zijt door tallooze zonen. Indien ge mij één van Uw zonen zoudt zenden, zou hij mijn man kunnen worden. Ik zou wel een van mijn onderdanen daarvoor kunnen uitkiezen, maar dat schrikt mij af.* Een formeel huwelijksaanzoek dus!

[1]) Een korte en overzichtelijke uiteenzetting over de verhouding der Hethieten en Egyptenaren brengt: G. Roeder, *Aegypter und Hethiter*, AO 20, Leipzig 1920.

Šuppiluliumaš vond dit blijkbaar wel zeer ongewoon, want hij zond eerst een gezantschap naar het Egyptische hof om te vragen, of de zaak ernstig bedoeld was. Intusschen bereikte hem een nieuw aanzoek. Dit alles kostte veel tijd en toen hij eindelijk besloten had een 'zoon van Ḫatti' te zenden, werd deze bij zijn aankomst in Egypte gevangen genomen en gedood. De priesters van Amon hadden toch liever geen vreemdeling als hun meester! — Het feit echter, dat een Egyptische koningin een vreemd vorst te hulp roept, is toch wel teekenend voor den binnenlandschen toestand [1]).

ARNUANDAŠ II (1355—1353) EN MURŠILIŠ II (1353—1325). Šuppiluliumaš is blijkbaar te velde gestorven. Hij werd opgevolgd door Arnuandaš I die spoedig een slachtoffer van de pestziekte is geworden. Zijn broeder Muršiliš II kwam daarna aan de regeering [2]). Het machtige rijk van Šuppiluliumaš dreigde ineen te storten. Maar de zoon was zijn vader waardig en slaagde erin het rijk in zijn vollen omvang te handhaven; dat wil bij een Oosterschen staat haast nog meer zeggen. De jeugd van den koning was mede een oorzaak den afval aan te moedigen. Muršiliš reageerde echter dadelijk zeer krachtig op deze inbreuken op zijn souvereiniteitsrechten en wist dan ook vrij spoedig de orde te herstellen. Gedurende vrijwel zijn geheele regeering moest hij te velde trekken tegen de Gašgaš-stammen en daarop is zijn geheele militaire macht geconcentreerd. Wij zijn over zijn regeeringsdaden vrij goed ingelicht door zijn annalen [2]) in het bijzonder over de eerste tien jaren, welke periode vrijwel uitsluitend in beslag genomen werd door zijn veldtochten in Klein Azië. Over zijn latere regeeringsdaden verhalen ons verder de uitvoerige annalen zij het met groote leemten. Alvorens zich ten strijde te rusten, vierde Muršiliš op plechtige wijze het feest van de Zonnegodin van Arinna en het is dan ook voornamelijk deze godin, aan wier bijstand hij zijn geluk in den krijg toeschreef.

DE VELDTOCHTEN VAN MURŠILIŠ II. Muršiliš trok zelf tegen de Gašgaš te velde, doch liet de beveiliging van Syrië aan zijn broeder *Šar*-SIN-*aḫ* over, die intusschen koning van Kargamiš geworden was. Aan dezen ervaren krijgsman kon hij het opperbestuur over de Syrische landen rustig opdragen. Als tegenstander kwam Egypte daar voorloopig niet in aanmerking. Egypte had wel in Horemheb een krachtig vorst gekregen, doch deze moest de binnenlandsche toestanden eerst regelen, hetgeen door de wederinvoering van den Amon-dienst noodzakelijk was geworden; ook in zijn latere jaren beperkte Horemheb zich er uitsluitend toe de orde in Palestina te handhaven. In dit verband moeten wij verwijzen naar het verdrag, dat ca. 1370 gesloten moet zijn tusschen Ḫatti en Egypte, en waarbij reeds gepoogd was de invloedsferen vast te stellen; door sommigen wordt deze overeenkomst echter later geplaatst. Gedurende den geheelen regeeringstijd van Muršiliš bleef de vrede tusschen Ḫatti en Egypte gehandhaafd; dit blijkt ook uit het verdrag, dat Ramses II en Ḫattušiliš III in 1278 zouden sluiten. Pas onder den opvolger van Muršiliš begonnen de vijandelijkheden weer. Dat dit naast de binnenlandsche toestanden in Egypte ook gelegen zal hebben aan het feit, dat de Hethieten al hun aandacht moesten besteden aan de pacificeering van Klein Azië is aan geen twijfel onderhevig, doch ook de opkomst van Assyrië zal hierin wel een rol gespeeld hebben.

HETHIETEN EN ASSYRIËRS. Sedert het vertrek der Assyrische kooplieden uit Klein-Azië (ca. 1950) is er nauwelijks reden aan te nemen, dat de Hethieten met de Assyriërs in aanraking zijn gekomen, of het moest zijn, dat tijdens de heerschappij der Hyksos-Ḫurrieten (1650—1450) Assyrische hulptroepen in Klein Azië waren, doch hierover is geen enkele mededeeling tot ons gekomen. Reeds tijdens de eerste pharao's van de XVIIIste dynastie was Assyrië onder zijn vorsten Puzur-Aššur (1486—1460), Aššur-nirāri (1425—1407) en Aššur-nādin-aḫḫē (1396—1390) meer op den voorgrond

[1]) H. Zimmern en J. Friedrich, *Die Briefwechsel zwischen Subbiluliuma und die Witwe des Bib(p)hururias (d. i. Amenophis IV)*, ZA 35, 1923, pag. 37—43; E. Cavaignac, *Piphuhuriash = Ai*, Kemi I, 1930, pag. 33—38.

[2]) A. Götze, *Die Annalen des Muršiliš* (MVÆG 38), Leipzig 1933; verder over de verdragen van Muršiliš II en Šuppiluliumaš in J. Friedrich, *Staatsverträge des Ḫatti-Reiches in hethitischer Sprache* I—II (MVÆG 31 en 34), Leipzig 1926—1930.

getreden. De laatst genoemde koning ontving zelfs geschenken van Amenhotep III voor zijn nieuw paleis in Aššur. Het is echter Aššur-uballiṭ (1380—1340) geweest, die Assyrië tot een mogendheid heeft gemaakt, die in de Amarna-periode medetelde en waarmede de groote Suppiluliumaš wel rekening moest houden. Hij correspondeerde geregeld met den pharao, hetgeen oorzaak was, dat Burnaburiaš II, de Kassietische koning van Babylon (1395—1371), hiertegen in Thebe protesteerde, omdat hij Assyrië eigenlijk nog als een vazalstaat van Babylonië beschouwde. Belangrijk voor den internationalen toestand is nog, dat een dochter van Aššur-uballiṭ met een zoon van Burnaburiaš huwde, waardoor later een achterkleinzoon van den Assyrischen koning, Kurigalzu geheeten, den troon van Babylon beklom. Wij hebben hierboven reeds gezien, hoe Aššur-uballiṭ profiteerde van de vernietiging van de Mitanni door Suppiluliumaš en hoe hij later weer lijdelijk moest toezien, hoe Suppiluliumaš een nieuwe vazalstaat Mitanni voor Mattiwaza in het leven riep. Het is wel zeker, dat bij deze gelegenheid de Assyrische troepen teruggeslagen werden door de Hethieten. De Hethietische koning heeft met het nemen van dezen maatregel zeer verstandig gehandeld; iedere uitbreiding van Assyrië naar het Westen moest het prestige van Ḫatti schaden.

Toen Muršiliš de regeering had overgenomen, traden de Assyrische legers dreigend aan den Euphraat op. Aššur-uballiṭ, die zich in zijn opschriften šar kiššati, koning der landen noemt, hoopte uit de verwarring in Ḫatti munt te kunnen slaan. Šar-SIN-aḫ kon de Assyriërs echter in bedwang houden en vanaf dien tijd wisten de Hethieten, een eeuw lang alle pogingen der Assyriërs naar den Euphraat op te dringen, te verhinderen. In Syrië slaagden de generaals van Muršiliš erin het land om Kadeš en Nuhašše te onderwerpen, terwijl de opvolgers van Aziru hun alliantie met de Hethieten hernieuwden. Aššur-uballiṭ besteedde in de laatste jaren van zijn lange regeering zijn krachten aan de onderwerping van Babylonië. De oorlogen van Muršiliš betroffen in hoofdzaak slechts de pacificeering van in opstand gekomen gebieden en hadden dus hetzelfde terrein tot achtergrond als tijdens de expedities van Šuppiluliumaš [1]).

In 1352 ondernamen Hethietische legers een expeditie vanuit Kargamiš in Noord Syrië tegen Assyrië. Van 1352—1350 waren er oorlogen tegen Išḫupitta in het Noorden van Klein Azië. De bloedige oorlog van Muršiliš tegen het Arzawa-land in het Zuid-Westen vond van 1350—1348 plaats. De koning van Arzawa Uḫḫa-LÚ-iš was hier zijn voornaamste tegenstander. Om zijn rug echter vrij te houden bracht Muršiliš er eerst bij de Gašgaš den schrik in; zijn tegenstander sloot intusschen een bondgenootschap met Manapa-Dattaš, den vorst van het land van de Seḫa-rivier. De wijze, waarop van dezen oorlog in de kortere redactie der annalen, de z.g. tienjaar-annalen verteld wordt, laat duidelijk uitkomen, hoeveel er voor de Hethieten op het spel stond. De Hethietische troepen waren versterkt door een contingent hulptroepen uit Kargamiš. In deze annalen lezen wij, dat Uḫḫa-LÚ-iš spoedig ziek is geworden en het bevel werd opgedragen aan zijn zoon SUM.MA-kal. Hij leverde slag tegen Muršiliš bij Walma aan de Aštarpa-rivier, doch werd teruggeslagen. Zoo kon Muršiliš het Arzawa-land binnenrukken en zonder tegenstand tot aan de hoofdstad doordringen. De vijandige koning was echter met een deel van zijn manschappen 'over zee' gevlucht en kwam vermoedelijk in Cyprus terecht. De rest der Arzawa-troepen vond een toevlucht in de bergvestingen Arinnanda en Puranda. Hoewel Arinnanda als een vrijwel onneembare vesting wordt voorgesteld, slaagde Muršiliš er toch in haar na een lang beleg te veroveren. De winter noodzaakte hem bij de Aštarpa-rivier winterkwartieren te betrekken; hij keerde dus niet naar Ḫattušaš terug. In het voorjaar rukte hij het Arzawa-land weer verder binnen en sloeg het beleg voor Puranda, waar intusschen een zoon van Uḫḫa-LÚ-iš, Tapalazanauliš, het bevel op zich had genomen. Zeer levendig wordt dan verteld, hoe de jonge vorst zijn tegenstand niet verder kan voortzetten, bij zijn poging door te breken zijn geheele leger verloor en tenslotte een goed heenkomen zocht bij den koning der Aḫḫijawa. Blijkbaar hoopte hij hier op adem te kunnen komen, om later den strijd weer voort te zetten; toen Muršiliš echter aanstalten maakte naar het land der Aḫḫijawa op te trekken, oordeelde de koning hiervan het toch raadzamer het niet op een conflict te laten aankomen en leverde den

[1]) Zie voor de chronologie van Muršiliš de meeningen van E. Cavaignac in *RHA* II, pag. 193—198, *La date et l'ordre des campagnes de Mursil* en van A. Götze in *Die Annalen von Muršiliš*, pag. 1—13.

vluchteling uit. Na de vernietiging van den hoofdtegenstander was de nadering van het Hethietische leger reeds voldoende de overige Arzawa-vorsten tot onderwerping te brengen; ook Manapa-Dattaš van het land van de Seḫa-rivier en Targašnalliš van Ḫapalla onderwierpen zich als vazal van Ḫatti. Op den terugweg uit Arzawa regelde hij tenslotte nog de toestanden in Mira en legerde er Hethietisch garnizoen. Zoo was in 1348 de Hethietische heerschappij in het geheele Zuid-Westen van Klein Azië hersteld.

Van 1348—1346 hadden oorlogen in het Pala-land in het Noorden en Noord-Oosten plaats; in deze jaren ondernamen de generaals van Muršiliš een expeditie in Syrië. De expedities tegen Ḫajaša, den machtigsten tegenstander in het Oosten van Klein Azië (1346—1342) leidden in het 9de jaar van de regeering van Muršiliš tot een ernstigen strijd op twee fronten; ook uit Syrië kwamen berichten over den afval van vazallen. De situatie werd nog ernstiger door den plotselingen dood van 's konings broeder Šar-SIN-aḫ, gouverneur van Kargamiš. In de annalen lezen wij, hoe de koning overlegde op welke wijze hij de verschillende gevaren kon bezweren. Hij besloot de verdediging van de noordelijke grens aan Nuwanzaš op te dragen, tegen de opstandige Syrische vazallen zijn veldheer KAL-aš te laten uitrukken, diens terugkeer in Aštata af te wachten en dan gezamenlijk naar Ḫalpa en Kargamiš te trekken. De generaals voerden hun opdrachten voorbeeldig uit en de koning installeerde daarop in Ḫalpa en Kargamiš wederom twee leden der koninklijke familie als militaire gouverneurs.

In de uitvoerige annalen alleen wordt melding gemaakt van de volgende krijgsbedrijven: 1341—1340 Expeditie van Muršiliš tegen Tawagalawaš; 1340—1338 Oorlogen met Timmuḫala en Daggašta. Hierbij stak Muršiliš de Halys in het Westen over en overwinterde in Ancyra (?). Deze veldtocht bracht hem vermoedelijk aan de oevers van de Zwarte zee en daarmede op terrein, dat nog nooit door Hethietische koningen betreden was. 1337—1332 Oorlog met Kalašma. In de laatste jaren van zijn regeering moet Mašḫuiluwaš van Mira zijn afgevallen, waarop Muršiliš dezen verving door zijn neef Kupanta-KAL. Over de jaren vanaf 1341 is ons veel minder bekend, dan over de voorafgaande tien jaren. Zoo weten wij ook niet met zekerheid het jaartal van Muršiliš' dood. Door vergelijkende chronologie kunnen wij opmaken, dat het ongeveer 1325 geweest moet zijn, op zijn laatst moet hij echter in 1319 gestorven zijn, want een jaar daarop begint de regeering van pharao Seti I, die een expeditie ondernam naar Syrië en Palestina en daarbij stootte op de Hethieten onder Muwatalliš, den zoon en opvolger van Muršiliš II.

HETHIETEN EN AḪḪIJAWA. Zooals wij hierboven beschreven, werd de laatste vorst van Arzawa door een koning van Aḫḫijawa aan Muršiliš uitgeleverd. Het land Aḫḫijawa verschijnt hiermede voor het eerst in de geschiedenis. Over de ligging ervan is reeds veel geschreven en gedisputeerd, doch ondanks een volledige bronnenpublicatie uit de Hethietische archieven is men nog niet tot een bevredigende oplossing gekomen. Men heeft de bewoners van dit land willen identificeeren met de Achæers (Αχαιϝοι) en zoekt het geographische centrum ervan in het Westen van Klein Azië. Het moet ten tijde van Muršiliš II een zekere beteekenis hebben gehad, want het trad tegenover de Hethieten met eischen op, die alleen een machtig land zich kon veroorloven te stellen; het verlangde in de teksten op voet van gelijkheid met Ḫatti behandeld te worden. Zeker is, dat het in die dagen een aanzienlijk gedeelte van het Westen van Klein Azië beheerscht heeft.

Het Aḫḫijawa-probleem begon in 1924 met de publicatie van Forrer's (vermeende) ontdekkingen [1]). Deze had in het bijzonder die Hethietische teksten, die op de Aḫḫijawa betrekking hebben, bestudeerd en was daarbij tot de ontdekking gekomen, dat met den koning der Aḫḫijawa een Achæische koning gemeend was en dat het rijk der Aḫḫijawa op het Grieksche vasteland en in Pamphylië was gelegen. In de namen *Antarawa*, *Tawagalawa* en *Antarissia* wilde hij Ἄνδρευς, Ἐτεόκλης en Ἄτρευς der Grieksche heldensage zien. Hoewel zijn artikelen grooten indruk maakten, begon reeds spoedig de critiek los te komen, onder meer die van Lehmann-Haupt [2]), Bilabel [3]),

[1]) E. Forrer, *Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghaz-Köi*, MDOG 63, 1924; id., *Die Griechen in den Boghaz-Köi Texten*, OLZ 27, 1924, kol. 113—118.
[2]) In *Klio* 19, 1925, pag. 244 vlg.
[3]) F. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Ägyptens* I, pag. 276 vlg.

Friedrich [1]) en Götze [2]). In 1929 bleek Forrer nog niet bereid te zijn de juistheid van zijn hypothesen op te geven [3]). Er waren ook vele geleerden, die het voor Forrer opnamen, doch dan meestal niet met zijn geographische conclusies genoegen konden nemen. Zoo Götze, E. Meyer [4]), P. Kretschmer [5]) en Hrozný [6]). De laatste localiseerde de Aḫḫijawa op Rhodos. De groote publicatie van de teksten in transcriptie en vertaling door F. Sommer, *Die Aḫḫijawa-Urkunden*, (München 1932) is voor den historicus uiterst belangrijk, omdat het bronnenmateriaal daar volledig gegeven wordt. Van de historische constructies van Forrer bleef bij Sommer niet veel meer over, doch over het algemeen is Sommer in zijn negatieve critiek te ver gegaan. Dit werk vond veel instemming bij Friedrich (*OLZ* 38, 1934, 21 vlg.), Götze (*Gnomon* 8, 1934, 177 vlg.), Cavaignac [7]) en Sturtevant (*Language* 8, 1934, 299 vlg.). In zijn *Kulturgeschichte*, pag. 171 vlg. bleek Götze echter Aḫḫijawa toch te willen localiseeren in het Noord-Westen van Klein Azië in tegenstelling dus met de opvatting van Sommer, die het in Cilicië zocht. In 1934 zette Sommer zijn meening noch eens uiteen in zijn *Aḫḫijawa und Sprachwissenschaft*, waarbij hij de opvatting van Kretschmer over de oudste Grieksche kolonisatie in Cilicië bestreed.

In 1935 publiceerde F. Schachermeyr het resultaat van zijn onderzoekingen [8]); hij kwam tot de conclusie, dat het rijk der Aḫḫijawa waarschijnlijk zijn basis op het Grieksche vasteland (in Mycene?) had en dat het mogelijk was, dat dit door zijn handel invloed in Klein Azië bezat. In zekeren zin werd dus ten slotte Forrer [9]) toch weer in het gelijk gesteld, met terzijdestelling van alle gewaagde theorieën echter. De meeningen zijn momenteel de volgende: dat Aḫḫijawa een Klein Aziatische staat is, verdedigt Prentice (*AJA* 33, 1929, 206 vlg.); het dichst hierbij staan de opvattingen van Sommer en Friedrich. Ed. Meyer (Pamphylië), Kretschmer (Cilicië) en Götze (N.W. Klein Azië) vatten Aḫḫijawa op als een Achæisch-Klein Aziatischen staat. Hrozný sprak zich voor Rhodos uit; Bilabel vindt het Zuid-Westen en Zuiden van Klein Azië het waarschijnlijkst; Forrer en Schachermeyr (de laatste onder voorbehoud) kozen het Grieksche vasteland. De behandeling van het probleem rust op het oogenblik weer, aangezien het door het uitblijven van nieuwe teksten is doodgeloopen.

De betrekkingen tusschen Ḫatti en Aḫḫijawa vallen van circa 1365—1200 v. Chr. Reeds ten tijde van Šuppiluliumaš werd een vrouwelijk persoon, vermoedelijk de gemalin van Šuppiluliumaš naar Aḫḫijawa verbannen (*AU* XIII, kz.). Ten tijde van Muršiliš II (ca 1353—1325) werden de betrekkingen nauwer. Dat echter de verhouding tusschen de Hethieten en de Aḫḫijawa vrij goed geweest moet zijn, bewijst de uitlevering van den zoon van Uḫḫa-LÚ-iš en het gezantschap van de 'Godheid van Aḫḫijawa' naar den zieken koning der Hethieten. In den Tawagalabrief (*AU* I) wordt melding gemaakt van een vroeger conflict tusschen beide rijken om het bezit van een stad, wier naam niet genoemd wordt. Ten tijde van dezen brief (einde regeering Muršiliš II) stond Millawanda (Milete?) onder de souvereiniteit van Aḫḫijawa, evenals de Lukkalanden. De koning der Hethieten bezette daarop wel deze gebieden, trachtte echter terstond met de Aḫḫijawa weer op goeden voet te komen. Ook uit den tijd van Ḫattušiliš III (1295—1260), Tudḫaliaš IV (1260—1230) en Arnuandas II (1230—1215) zijn documenten tot ons gekomen, die betrekking op de Aḫḫijawa hebben. Onder den laatsten koning lezen wij in de teksten van vijandelijke plundertochten van Attarissia, den 'man van Aḫḫija'; hij stookt ook Madduwattaš, een vazal der Hethieten, tegen hen op. Met den ondergang van Ḫatti houden ook de berichten over Aḫḫijawa geheel op. Over den rang, dien de koning van het land Aḫḫijawa innam, weten wij alleen, dat hij door den Hethietischen koning met ŠEŠ. JA, 'mijn broeder' werd aan-

1) J. Friedrich, *Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt*, KF 1, 1927, pag. 87—107.
2) A. Götze, *Madduwattaš*, MVÆG 32/1, Leipzig 1928, pag. 55 vlg. en 147 vlg.
3) E. Forrer, *Für die Griechen in den Boghazköi-Inschriften*, KF 1, 1929, pag. 252—296.
4) E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, II/1 1928, pag. 546 vlg.
5) P. Kretschmer in *Glotta* 18, 1929, pag. 161 vlg.
6) B. Hrozný, *Hethiter und Griechen*, ArO 1, 1929, 323—343.
7) E. Cavaignac, *Remarques sur les «Ahhijawa-Urkunden» de M. Sommer*, RHA II, 1933, pag. 155—159, 177—179.
8) F. Schachermeyr, *Hethiter und Achäer*, MAOG 10, Berlin, 1935.
9) Deze kreeg gelegenheid zijn meening nog eens uiteen te zetten in het *Reallexikon der Assyriologie* I, 1932, pag. 53: *Ahhijawâ*.

gesproken, waaruit misschien te concludeeren valt, dat Aḫḫijawa als een groote mogendheid erkend werd.

Bij het onderzoek van het Aḫḫijawa-probleem is het belangrijk, dat er slechts één koninkrijk van dien naam bestaan heeft. Over de geschiedenis is ons behalve het materiaal uit Boğazköy verder niets bekend. Wat de ligging betreft, kunnen wij het volgende vaststellen: 1° Aḫḫijawa lag aan de kust en dreef handel ter zee; 2° geen enkele Hethietische koning is in het Aḫḫijawaland geweest; stedennamen ervan zijn ons eveneens onbekend; 3° Aḫḫijawa lag vrij ver van het centrum van Ḫatti; hetzij in, hetzij buiten Klein Azië; 4° in Millawanda, een soort bufferstaatje, kruisten elkaar de invloedsferen van Aḫḫijawa en Ḫatti. Millawanda moet aan de kust gelegen hebben, gezien het scheepsverkeer, waarover in de verhalen over vluchtelingen en hun lotgevallen telkens sprake is.

Het Aḫḫijawa-probleem is in de eerste plaats een historisch vraagstuk en moet daarom door middel van historisch onderzoek opgelost worden. 'Es kommt mehr darauf an, ob sich Aḫḫijawa irgendwie mit den Achäern deckt, als ob der Name Aḫḫiavas von dem Achäernamen befriedigend ableiten lässt. Die Bedeutung des sprachlichen Problemes gehört in den Rahmen der Gesamtuntersuchung und fordert daher auch in einer historischen Betrachtung Beachtung und Raum'. Het is voor de oplossing van dit probleem echter belangrijk, dat het getal der mogelijkheden begrensd is. Wij weten, dat Aḫḫijawa aan de zee lag en dat het op de West-, ev. op de Zuidkust van Klein Azië en op de Oostkust van Griekenland lag.

De Hethietische teksten bevatten honderden land- en stedennamen, waarvan slechts zeer weinige kunnen worden gelocaliseerd. Reis- en grensbeschrijvingen zijn schaarsch in de Hethietische teksten, de namen staan steeds zonder nadere geographische explicatie. Voor een nadere preciseering van de geographie van Klein Azië hebben zich vooral Götze en Forrer verdienstelijk gemaakt. Hun meeningen loopen echter ver uiteen. Het gaat hierbij voornamelijk over de ligging van Kizwatna en Arzawa, die Forrer in het Noorden, Götze in Cilicië plaatst. Ook de localiseering van Mira, Wiluša, Šeḫa-rivierland, Millawanda is uiterst moeilijk. Die Hethieten hebben er steeds het grootste belang bij gehad de Zuidkust van Klein Azië in hun macht te hebben en deze kustgebieden zullen steeds een belangrijk deel van het Hethietische Rijk hebben uitgemaakt. De politieke invloed der Hethieten heeft zelfs gereikt tot ver aan de kust van Syrië. Bij een onderzoek naar het optreden der Achæers in de Hethietische wereld en hun identificeering is het dus noodig alle kuststreeken en de ervoor liggende eilanden in het archæologisch onderzoek te betrekken. Schachermeyr heeft dit op voortreffelijke wijze gedaan. Hij gaat alle in aanmerking komende gebieden na: Lesbos, Ionië, Chios, Rhodos, Milete, Colophon, Cyprus en de zuidkust van Turkije en Syrië. Zijn conclusie omtrent Cyprus verdient in het bijzonder vermeld te worden: 'Wir können mit ziemlicher Sicherheit feststellen, dass die Insel in der Zeit um oder nach 1400 von den Achäern nicht erobert wurde, sondern in der Hand der bodenständigen Mächte blieb.' Op grond van de Myceensche ceramiek kunnen wij echter wel aannemen dat zich Achæers op Cyprus hebben bevonden en wel als handwerkers; hun aantal is vermoedelijk niet gering geweest.

Nauw verbonden met het Aḫḫijawa-probleem is de opvatting, die wij ons maken moeten over het Myceensche element in Ugarit.

De vraag echter of dit Ugarit, het tegenwoordige Rās eš-Šamra, een Myceensche *kolonie* geweest is, meent Schachermeyr te moeten ontkennen. Wel schijnt er op groote schaal Myceensche ceramiek uit Cyprus te zijn geïmporteerd, maar behalve het binnenloopen van enkele Achæische schepen en de vestiging van kooplieden kan er op grond van archæologische gegevens van een kolonisatie niet gesproken worden. Op blz. 343 in dit Jaarbericht vindt men een overzicht over de opgravingen in Rās eš-Šamra. Wij willen hier volstaan met enkele historische conclusies over dit 'knooppunt van beschavingen' naar voren te halen. Ugarit was ons reeds bekend uit de Amarnabrieven en de Egyptische inscripties. De opgravingen, die daar sinds 1928 in Rās eš-Šamra en de havenplaats Minet el-Beida plaats vinden, laten zien, dat deze plek reeds circa 2500 v. Christus bewoond moet zijn geweest. Doordat het handelsverkeer van Egypte naar Syrië, veiligheidshalve met het oog op de piraten, veelal over zee gegaan zal zijn, waarbij eerst Cyprus werd aangedaan, zullen reeds in het begin van het tweede

millennium Egyptische kooplieden en goederen in Ugarit zijn gekomen. In de 15de eeuw onder Toethmoses III kreeg Egypte hier eerst politieken invloed. In de jaren na 1400 behoorde de stad tot het gebied waar Egypte, Mittani en Ḫatti elkaar hevig bestreden, Tijdens Šuppiluliumaš werd de vorst van Ugarit afhankelijk van den Hethietischen suzerein en is in deze positie gebleven tot den ondergang van het Hethietische wereldrijk. Ook het rijk der Amorieten ten Zuiden van Ugarit, waar zooals wij zagen, circa 1350 Aziru koning was, behoorde nog tot het Hethietische rijk. Na 1400 treedt het Egyptische element in Ugarit, dat in die dagen een aanzienlijke stad met sterke muren moet zijn geweest, op den achtergrond en komt in cultureel opzicht, naast den bescheiden Hethietischen invloed vooral het Myceensche element naar voren.

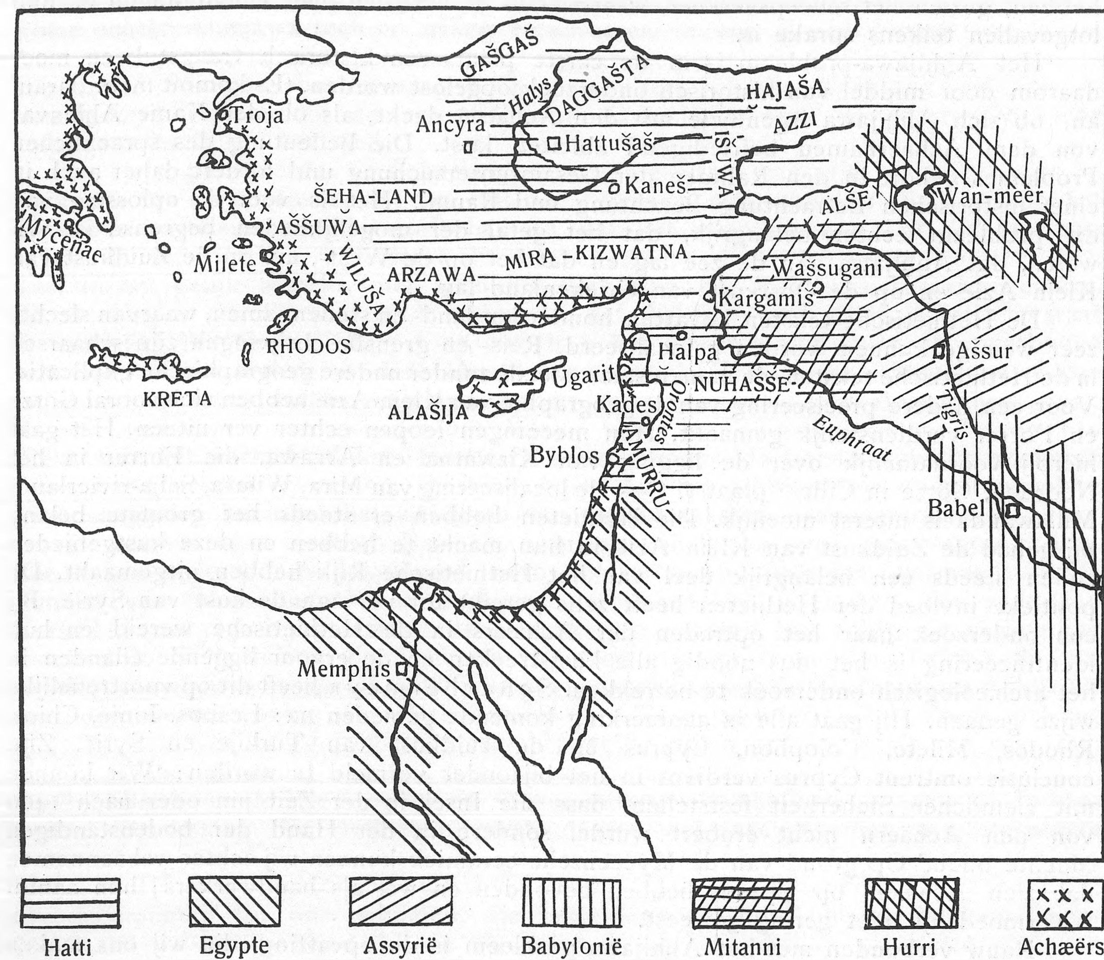

Fig. 7. Het Nabije Oosten in den Tell el-Amarna tijd A. K. des.

Schachermeyr schrijft in zijn conclusie: 'Wenn wir uns nun die Frage vorlegen, ob die Hethiter mit den Achäern in nähere Berührung traten, so müssen wir dieselbe durchaus als positiv beantworten. Wie immer wir auch die hethitische Geographie wenden und drehen, so steht doch fest dass sowohl Kilikien wie Pamphilien noch zur hethitischen Interessenzone gezählt hat. Da andererseits die hethitische Herrschaft in Syrien etwa bis zum Nahr el-Kelb gereicht haben dürfte, so machte die Küstenstrecke, welche den hethitischen Bereich begrenzte, wenigstens 1000 KM aus. Falls aber wie wahrscheinlich, auch Lykien und etwa noch weitere Gebiete des südwestlichen und westlichen Kleinasiens zur hethitischen Einflusszone gehörten, so war die hier in Frage kommende Küstenstrecke noch beträchtlich länger. Entlang der gesamten Küstenerstreckung fuhren achäische Schiffe welche sicherlich des öfteren auch landeten, entlang

dieser ganzen Strecke wurde von den Achäern auch die Mykenische Keramik verhandelt. Verschiedentlich werden sich in den Hafenstädten (so zu Ugarit) auch einzelne Achäer niedergelassen haben. Besonders zahlreich waren die Achäer vor allem aber auf Kypros, welche Insel zeitweilig ja ebenfalls unter hethitischer Oberhoheit stand' (*Hethiter und Achäer*, pag. 118—120).

De Hethieten hadden dus aan de kusten van Klein Azie en Syrië vanaf ongeveer 1400 met de Achæers te maken. De invloedsferen moeten elkaar dus gesneden hebben. Op bijgaand kaartje is gepoogd aan te geven hoe de algemeene politieke geographie van Klein Azië er tijdens Šuppiluliumaš zou hebben kunnen uitzien. De Hethieten moesten zich dus tegen twee Achæische expansies verweren. Ten eerste tegen de kooplieden, die zich overal aan de kusten hadden gevestigd; ten tweede tegen territoriale aspiraties der vorsten van Aḫḫijawa. Het is niet mogelijk uit de archæologische vondsten in Klein Azië te weten te komen, of er inderdaad groote spanning door deze aspiraties is ontstaan.

In zijn conclusies verwerpt Schachermeyr de identificaties van Aḫḫijawa met Cyprus, Cilicië, Pamphylië, Ionië en Rhodos, als zijnde momenteel niet te bewijzen en ook onwaarschijnlijk, hij neemt echter op grond van het bestaan van een groot Achæisch rijk in Mycene en Tiryns — tijdens welk tijdvak de groote bouwwerken aldaar tot stand gekomen zouden zijn, de paleizen op Kreta verwoest werden en Rhodos werd gekoloniseerd — aan, dat een verdere politieke macht van Mycenae en in het bijzonder in het Westen van Klein Azië, waar de Hethieten nooit invloed bezeten hebben, wel niet definitief bewezen kan worden, maar dat de archæologische gegevens de mogelijkheid hiervan zeer waarschijnlijk maken.

Uit de teksten kunnen wij geen bewijs putten, dat het land der Aḫḫijawa in Klein Azië gelegen heeft, noch dat het ergens anders lag. Wel weten wij, dat het aan de kust gelegen moet hebben — want wij lezen van de zee en schepen — en dat het door de Hethieten met eerbied behandeld werd. Het onderhield betrekkingen met Millawanda, Cyprus, Ugarit en Lukka (?). Door de Aqaiwasa, één der volkeren die Egypte binnenvielen tijdens Merneftah (1225—1215), schijnt het optreden van de Aḫḫijawa ook in Egypte bewezen. Hoewel dus zoowel de theorie die de Aḫḫijawa in Klein Azië zoekt, als die hen op het Grieksche vasteland localiseert, te verdedigen is, geeft Schachermeyr toch de voorkeur aan de identificatie Aḫḫijawa = Mykenai en niet aan een identificatie van Aḫḫijawa met één der Klein Aziatische gebieden.

VII. VOOR AZIË IN DEN TELL EL-AMARNA-TIJD [1]

Zooals wij reeds boven hebben uiteengezet, is de periode, waarin de Hyksos-Ḫurrieten over Voor Azië heerschten, de donkerste in de geheele oostersche geschiedenis [2]). Wat wij over de Ḫurrieten weten, berust voor het grootste deel op documenten, die bij andere volken zijn gevonden. De archæologie heeft in dit opzicht nog een belangrijke taak, door ons het materiaal te verschaffen, waaruit wij de bijzonderheden van de geschiedenis der Ḫurri-Mitanni-landen kunnen leeren kennen. Het hoogtepunt van hun macht was reeds voorbij, toen zij zich met de Egyptenaren tegen de Hethieten verbonden. Deze houding was ook voor Assyrië van het grootste belang, omdat dit de vruchten kon oogsten van de toenemende militaire macht der Hethieten en de verzwakking van Mitanni. De veldtochten van Šuppiluliumaš tegen de Mitanni verschaften aan Assyrië de nationale onafhankelijkheid. Zoo kon Aššur-uballiṭ er in slagen zijn land op te werken tot een mogendheid, waar de Hethieten voortdurend rekening mee moesten houden. De verdere loop der geschiedenis stelt Šuppiluliumaš in het gelijk wat zijn maatregel betreft, waarbij hij een Mitanni-staat, met een koning als vazal van de Hethieten, instelde als bufferstaat tusschen Assyrië en Ḫatti; eerst Salmanassar I

[1]) H. R. Hall, *Egypt and the external world in the time of Akhenaten*, JEA 7, 1921, 65—104); A. T. Clay, *The Empire of the Amorites*, New Haven 1919; A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, Oslo 1936, pag. 114—132.

[2]) Over het rijk der Hyksos-Ḫurrieten verscheen in *AfO* 11, 1937, 325—335 een artikel van F. W. Freiherr von Bissing, *Das angebliche Weltreich der Hyksos*, waarin de schrijver concludeert, dat er geen voldoende gegevens zouden zijn een dergelijk rijk te construeeren. De zooeven verschenen dissertatie van P. C. Labibs, *Die Herrschaft der Hyksos und ihr Sturz*, Glückstädt, 1937, schijnt dit ook te bevestigen.

(1280—1256) wist tijdens den strijd tusschen Egypte en Ḫatti Assyrië ook invloed te verschaffen in Boven Mesopotamië [2]).

De periode 1450—1200 was in geschiedkundig en sociaal opzicht zeer verschillend van de voorafgaande eeuwen. In het derde millennium hadden de landen van het oude Oosten naast elkaar bestaan. Er waren wel aanrakingspunten geweest, maar het leven aan den Nijl speelde zich af zonder beïnvloed te worden door dat bij den Euphraat en Tigris en in het hoogland van Anatolië. De oorlogen, die gevoerd werden, waren plaatselijk en zelden van ver strekkende politieke gevolgen voor geheel Voor Azië.

Dit werd anders, toen de zoogenaamde 'bergvolken' en de Indo-Europeanen, die in het tweede millennium Voor Azië binnenstroomden in het verloop der geschiedenis begonnen in te grijpen. Door hun toedoen en langdurige expedities ontstond een systeem van verdragen en statenblokken, dat zijn stempel op de gebeurtenissen in dit tijdvak heeft gedrukt en in het eerste millennium niet alleen behouden bleef, doch zijn bekroning vond in de geweldige rijken der Assyriërs en Perzen.

Noord Syrië is van de 16de tot de 13de eeuw het centrum geweest, waar de belangen der oostersche volken elkaar raakten en waar ook het wrijfvlak van het wereldgebeuren gelegen was. Het had deze positie voornamelijk te danken aan het feit, dat het een œconomisch centrum was; vandaar is het ook te verklaren, dat steden als Ḫalpa (Aleppo) zulk een rol konden spelen en als politiek en œconomisch bolwerk een begeerd bezit waren voor de omringende rijken. Van alle zijden kwamen daar de karavaanwegen te zamen en een levendige handel had zich hier sinds eeuwen ontwikkeld. De reiziger, die het tegenwoordige Aleppo bezoekt en daar het vertier, gedrang, lawaai en het zakendoen van de vele duizenden uit alle oorden van het Nabije Oosten gadeslaat in de schilderachtige en volgepropte soukhs, kan zich eenigermate een idee vormen, hoe het daar in de oudheid moet zijn toegegaan. Over Ḫalpa liep voor de Assyriërs en Babyloniërs en later voor de Perzen een der kortste wegen naar de Middellandsche zee. Vele producten (vooral hout en lood, naast de oostersche specialiteiten) werden daar opgeslagen en verhandeld, hetzij bestemd voor Egypte, hetzij voor Klein Azië, hetzij voor Mesopotamië. Gezien het œconomisch belang van dit land, kan men opmaken hoe gewichtig het bezit ervan voor de naburige volken moet zijn geweest en hoe verbitterd en langdurig erom gestreden kon worden. De Mitanni-staat, die in de onmiddellijke nabijheid van Noord Syrië lag en er een tijd lang den grootsten invloed had, moest op den duur wel in de verdrukking komen. De pharao's der XVIIIde dynastie zwaaiden hier dan eerst den schepter, later waren de Hethieten bijna twee eeuwen lang de gelukkige bezitters en van daaruit wisten zij dë Egyptenaren steeds verder naar het Zuiden terug te drijven. Ook Assyrië trachtte, zij het dan ook voorloopig nog tevergeefs, er vasten voet te krijgen.

Syrië en Palestina waren de traditioneele gewesten voor vazalstaten, die in dezen tijd ondanks hun geringe macht toch een rol van beteekenis konden spelen. Meermalen zijn het Syrisch-Palestijnsche hulptroepen geweest, die den doorslag hebben gegeven. Welk een waarde vooral de Egyptenaren aan hun expedities naar Syrië hebben gehecht en hoe trotsch zij waren op hun overwinningen, kan men op de Egyptische monumenten zien. Zij teekenden hun daden niet op in annalen, maar gaven er de voorkeur aan, die te vereeuwigen op de wanden van hun tempels en op de voetstukken van hun reusachtige beelden. Zij brachten er lijsten aan van de Syrische en Palestijnsche steden uit den tijd der XVIIIde, XIXde en XXste dynastieën, doch ook van latere pharao's zijn lijsten bekend. Hoe belangrijk deze lijsten voor de topographie van Voor Azië zijn, blijkt o.a. uit de twee publicaties, die in het afgeloopen jaar daarover verschenen [1]) (zie p. 298–9). Een naar de bevolking der landen karakteristieke kop (Syriërs, Libyers, Negers enz.) draagt op zulke reliefs op de borst een rond naamplaatje, waarop de veroverde stad of het land in Egyptische hiëroglyphen is aangegeven. Wij komen hier vele namen tegen, die uit andere bronnen reeds bekend zijn. Zeer belangrijke problemen van de Syrisch-Palestijnsche geschiedenis worden hier op eigenaardige wijze

[1]) A. Jirku, *Die Ägyptischen Listen Palästinensischer und Syrischer Ortsnamen in Umschrift und mit historisch-archäologischem Kommentar*, Klio, 25. Beiheft, Leipzig 1937; J. Simons S. J., *Handbook for the Study of the Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia*, Leiden 1937, zie dit Jaarbericht blz. 298 en 299; zie ook M. Noth, *Die Wege der Pharaonenheere in Palästina und Syrien*, Z. d. Deut. Pal. Verein. 60, 1937, 183—239.

belicht (bijv. het verband tusschen de lijst van Sjesjonk, n° XXV met I, Kon. 14 [25] vlg.). Ook de opgravingen in Palestina komen ons bij de vaststelling der topographie te hulp [1]).

Het spreekt vanzelf, dat er aan twisten tusschen de Syrische staatjes onderling nooit gebrek is geweest en dat het ingrijpen der grootere staten den politieken toestand nog wel verwarder zal hebben gemaakt; immers deed zich bij het wisselen der invloedsferen telkens een prachtige gelegenheid aan de vazallen voor, over te loopen naar de partij, die in de toekomst de leiding zou kunnen krijgen en zich van te voren bij den 'coming man' in de gunst te dringen. Het ontstaan van — wat wij met een modernen term statenblok zouden noemen — en de noodzakelijkheid, de macht door middel van vazalstaten in evenwicht te houden, had ook tot gevolg, dat wij in Voor Azië in dezen tijd een meer verfijnd systeem van diplomatieke betrekkingen aantreffen, waarbij de groote mogendheden o. m. onderhandelden over kwesties die uit grensongeregeldheden ontstaan waren. 'Der Kampf um die reale Macht wird längst nicht mehr ausschliesslich mit den Waffen geführt; der diplomatische Krieg nimmt einen wachsenden Umfang ein. Verträge und Bündnisse sind an der Tagesordnung. Es gibt eine ganz bestimmte Etikette des diplomatischen Verkehrs; ja es bildet sich mehr und mehr ein Völkerrecht heraus, das die Formen bestimmt, unter denen man juristisch genau formulierte Verträge abschliesst' [2]).

Een duidelijk beeld van de gebeurtenissen, die van circa 1425 tot 1350 plaats grepen, krijgen wij uit het archief van Tell el-Amarna [3]), waar Amenhotep IV zijn residentie vestigde en waar de diplomatieke correspondentie van zijn vader Amenhotep en hem zelf werd teruggevonden. Deze correspondentie kwam daarna terecht in de musea te Berlijn, Londen, Kairo, Oxford en Parijs. In 1910 verscheen de beste vertaling en bewerking van deze spijkerschrift-tabletten van de hand van Knudtzon [4]), met een commentaar van Weber. Geen van deze brieven bevat een nauwkeurigen datum; wel is bekend, waar zij vandaan komen en voor wie zij bestemd waren; de grootste helft dateert echter uit de periode van Amenhotep IV (Ichnaton). Een belangrijke aanvulling van deze correspondentie zijn de spijkerschrift-tabletten, die in de jaren vanaf 1907 te Boğazköy gevonden werden, waar nog steeds belangrijke stukken voor den dag komen. Deze zijn door Weidner bewerkt, voor zoover het de staatsverdragen in de Akkadische taal betreft; aan de publicatie van de overige documenten, zoowel in het Hethietisch als in andere talen wordt nog steeds door het Museum te Berlijn gewerkt. Door de documenten uit de archieven van Amarna en Boğazköy kan men van de Amarna-periode een vrij nauwkeurig beeld ontvangen. Deze brieven laten ons een geest van internationalisme en een zeker gevoel van cosmopolitisme zien, over welks eigenlijke strekking wij ons nog geen duidelijk beeld kunnen vormen. In deze periode, die naar de vindplaats der tabletten in Egypte, de A m a r n a - p e r i o d e wordt genoemd, waren de groote mogendheden voortdurend in schriftelijk contact met elkaar; zij kondigden elkaar hun regeeringsmaatregelen en troonsbestijging aan; zij sloten verdragen en huwelijkten hun dochters aan elkaars zoons uit. Er werden geschenken gevraagd — vooral aan het rijke Egypte vroeg men goud — en een brief zonder geschenk beteekende een diplomatiek incident. De kwaliteit en hoeveelheid der geschenken, alsmede de uitrusting moesten steeds in overeenstemming zijn met de waardigheid van den ontvanger. Gewapende escorten vergezelden deze ambassades, waarbij zich veelal groote karavanen aansloten.

De taal, die bij dit diplomatieke verkeer gebruikt werd, is het Babylonisch, het schrift, het spijkerschrift. Hieruit kan men opmaken, dat al was Babylonië in politiek opzicht achterop geraakt, het in cultureel opzicht nog steeds grooten invloed uitoefende. Het spijkerschrift was in dit tijdperk der wereldgeschiedenis de bindende factor. Er ontstond hierdoor ook een uitwisseling van geestelijke goederen, waardoor Babylonische

[1]) P. Thomsen, *Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden*, AO 30, Leipzig 1931; C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, I—II Leipzig 193 ; F. M. Th. Böhl, *Palestina in het licht der jongste opgravingen en onderzoekingen*, Amsterdam 1931.

[2]) A. Götze, *Hethiter*, *Churriter und Assyrer*, pag. 131, Oslo 1936.

[3]) J. D. S. Pendlebury, *Tell el-Amarna*, London 1935; H. Schäfer, *Amarna in Religion und Kunst*, Leipzig 1931.

[4]) Zie ook F. M. Th. Böhl, *Die Sprache der Amarna-Briefe*, Leipzig 1909.

mythen in Klein Azië, Syrië, ja zelfs in Egypte bekend werden en de goden van het eene volk ook bij het andere ingang vonden. De dynastieën van de Hethieten, Mitanni, Egyptenaren, Assyriërs en Babyloniërs raakten door huwelijk aan elkaar verwant, waardoor de bijzondere dynastieke belangen af en toe in elkaar overgingen en een 'gemeinsames Weltgefühl' ontstond. 'Durch die gemeinsamen Grundlagen und den immer wachsenden gegenseitigen Austausch von Kulturgütern entstand unter der allein massgebenden Oberschicht geradezu eine Art Weltzivilisation" [1]).

Leiden — A. A. KAMPMAN

OPGRAVINGEN IN KLEIN AZIË IN DE JAREN 1936—1937

BOĞAZKÖY-ḪATTUŠAŠ; *Archäologisches Institut des Deutschen Reiches* en *Deutsche Orient-Gesellschaft*; leider: Dr K. BITTEL; vanaf 1931 [2]). In de campagne van 1936 werden de opgravingen op Büyük Kale, den burcht der Hethietische hoofdstad, voortgezet. Onder het archiefgebouw (14de—13de eeuw v. Chr.) in den Z.O.-hoek werd een bouwwerk uit de 18de—16de eeuw gevonden, het eerste gebouw dat vóór het Nieuwe Rijk gedateerd kan worden. De onderbouw der muren was tot een hoogte van één meter van kalksteen, de rest van gebakken tichels; bij de poorten waren de verkoolde houten balken nog zichtbaar en in den binnenhof, waar een groote rechthoekige *Tonkasten* gevonden werd, werden gemetselde geleidingen voor den afvoer van het water zichtbaar. De ceramiek, vertoonde slechts weinig verschil met die van het Nieuwe Rijk. Aan de Westzijde van Büyük Kale werden twee gebouwen uit het Nieuwe Rijk blootgelegd, onder één ervan trof men een aantal voorwerpen, bij den cultus in gebruik, aan, zooals flesschen, schaaltjes, idolen, van het model van dat uit Mari en Aššur. Ten Noorden daarvan werd een magazijn van 40 m lengte ontdekt, dat een aantal lange nauwe ruimten bevatte, toegankelijk vanaf een gang, zuidelijk gelegen. In dit gebouw bevonden zich 280 gezegelde *bullae*, waaronder 90 koningszegels, die naar hun inhoud in de volgende groepen uiteenvallen: a) koningszegels met spijkerschrift en hiëroglyphen; b) koningszegels met spijkerschrift; c) zegels met hiëroglyphen; d) zegels met hieroglyphen en voorstellingen. De Hethietologie heeft hierdoor materiaal gekregen, dat in het Nieuwe Rijk te dateeren is en waardoor men tot de samenstelling van een omvangrijke teekenlijst kan komen; een gedeelte der inscripties der koningszegels is zelfs phonetisch te lezen. Bovendien kwamen 800 spijkerschrifttabletten aan den dag, met historische en ritueele teksten, brieven, *omina*, wetten. Ook Ḫurrietisch en Luwisch werden aangetroffen; verder fragmenten van een brief van den koning van Arzawa aan den 'Grooten Koning' en een stuk van de annalen van Muršiliš II. Belangrijk is ook een tekst, waarin gezinspeeld wordt op crematie der dooden. In de campagne van 1937 (Augustus—October), waaraan schrijver dezes door de gastvrijheid van Dr Bittel heeft mogen deelnemen, werd een groot deel van den 'Grooten Tempel' in de benedenstad blootgelegd; vóór dien tijd was alleen de bouw op de fundamenten zichtbaar. Dit bouwwerk, dat vooral opvalt door zijn reusachtige uit de rots gehouwen blokken, bestaat uit een ingang, binnenhof, hoofdvertrek voor den eeredienst en het heiligdom. Een breede gang omgaf het hoofdgebouw, waar magazijnen, schatkamers en dienstvertrekken omheen gegroepeerd waren. In deze magazijnen worden vanaf 1907 de tabletten gevonden, die met die van Büyük Kale de mogelijkheid schiepen de geschiedenis der Hethieten pas voor ons te reconstrueeren. In 1937 werd de binnenhof geheel vrijgelegd, alsmede de bovenvermelde gang en een aantal magazijnen. Ook werden er spijkerschrifttabletten gevonden, o.a. een aanvullend stuk van het z.g. Anittaš-verhaal, waaruit volgens de heeren Bittel en Otten waarschijnlijk nadere gegevens over de oudste Hethieten verkregen worden.

[1]) id. pag. 132.

[2]) K. Bittel en H. G. Güterbock, *Boğazköy, Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*, Berlin 1935. Kurt Bittel, H. Ehelolf, H. G. Güterbock, W. Witter, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy* 1936 (MDOG 75) Berlin 1937.

ALACA HÜYÜK; *Türk Tarih Kurumu* (Turksch Geschiedkundig Genootschap); leider: Dr Hamit Zübeyr KOŞAY. In Alaca Hüyük, 22 km ten Noorden van Boğazköy, wordt vanaf 1935 door een Turksche expeditie gegraven [1]). Een dorp ligt hier op de ruïnes, hetgeen bij de opgravingen steeds moeilijkheden met zich mede brengt. Men groef hier tot 10 m diepte. Na 2 meter kwam men op de Hethietische laag, die 3.5 m dik bleek te zijn. Bij de Sphinx-poort (reeds daarvoor bekend) vond men op 2.5 m een bouwwerk, waar zegels en ceramiek aangetroffen werden. Op 7 m stootte men op de praehistorische laag, met een aantal graven. Deze graven bevatten lange steenen kisten, waarop schedels en beenderen van dieren en overblijfselen van doodenoffers lagen. De dooden waren op hun zijde en in kromme houding bijgezet, het gezicht naar het Westen gekeerd. Fraai waren de gouden en zilveren grafgeschenken: een gouden getuite kan, een gouden beker met ooren en hengsel. Voorts bronzen dierenbeeldjes, ten deele met edel metaal ingelegd, die ter versiering van een paardenhalster zullen gediend hebben; een menschelijke figuur in brons met een kind op den arm en een bronzen zwaard in houten schede. Een bijzonder graf was dat van *'Ma'*. Het gezicht van den doode was versierd met een diadeem, twee gouden oorspiralen, paarlen enz. Een groot aantal gouden sieraden en gebruiksvoorwerpen bevonden zich in de kist. Men neemt aan, dat deze graven gelijktijdig met de koningsgraven van Ur waren.

CILICIË; *Neilson Expedition of the University of Liverpool*; leider, Prof. John GARSTANG. Deze expeditie onderzocht in den winter van 1936/'37 groote deelen van Cilicië [2]). Bij Sirkeli, het antieke Pyramos, ontdekte men een Hethietisch reliëf, een koning voorstellende, zooals op de rotsen van Yazili Kaya bij Boğazköy. Het baardige gezicht is naar het Zuiden gewend; hij draagt een lang kleed en houdt een schepter in de hand. Achter zijn hoofd worden de 'emblemen van de moedergodin, — daaronder een zonneschijf, waarvan stralen uitgaan — door een goddelijke hand vastgehouden'. Zijn naam staat vermeld in Hethietische hiëroglyphen; vermoedelijk is het de afbeelding van een koning uit het Nieuwe Rijk. Garstang houdt het niet voor onmogelijk, dat hier de ruïnes van Arzawa gevonden kunnen worden. In het Westen ontdekte men een ruïneheuvel, waar men met 7,5 m op een praehistorische laag stootte van 3 m dikte, met gladde en beschilderde ceramiek, alsmede werktuigen uit obsidiaan en vuursteen.

GÖZLÜ KULE-TARSUS; *Bryn Mawr College, Archæological Institute of America*, en *Fogg Museum of Harvard University*; leidster, Hetty GOLDMAN [3]). Op een diepte van 4 m trof men een goed geconserveerd gebouw aan, dat veel Myceensch vaatwerk bevatte. Daaronder op 4,5 m diepte vond men aardewerk, waarbij Hethietische invloed aan te wijzen is. Merkwaardig zijn ook twee platte bijlen, met zijdelingsche uitsteeksels, *Aemchen Beil* genaamd, een type, dat in Anatolië en Megiddo gewoon is. Voorts dolken, een bronzen buis gelijk aan één van Tell Asmar en drie looden ringen. Verderop vond men ceramiek van Cyprisch karakter. In een afvalput uit de 13de eeuw werden Myceensche scherven aangetroffen, een fragment van een Hethietisch spijkerschrifttablet, een armband van faience kralen en *bullae* met Hethietische hiëroglyphen. Hieronder was belangrijk een met een tweetalige inscriptie van Pudu-Ḫepa, de gemalin van Ḫattušiliš III (1298—1260). In een andere laag trof men in een woonvertrek een gave bronzen sikkel aan, zooals er ook in Rās eš-Samra aangetroffen zijn.

Dr. Kurt BITTEL, *Boğazköy, die Kleinfunde der Grabungen*, 1906—1912. 72 S., 43 Tafeln und 30 Abb. im Text, 1 Karte, fol., Leipzig 1937. WVDOG Nr. 60,

Vijf en twintig jaren na de verschijning van het eerste deel van de resultaten der Duitsche vooroorlogsche opgravingen in Boğazköy, waarin O. Puchstein [5]) de

[1]) Hamit Zübeyer Rosay, *Alaca Hüyük* in *La Turquie Kamâliste.* No 15, October 1936, pag. 2—8, met 13 illustraties; *AfO* 11, 5/6, pag. 394—395.

[2]) *AfO* 11, 5/6 (1937), pag. 396—397; *Illustr. London News*, 31-7-'37, pag. 210 vlg.; *London Times*, 3-5-'37.

[3]) Zie het voorloopig bericht hierover in *The Oriental Institute Archeological Report on the Near East* 2nd Quarter 1937, 81—82; meer uitvoerig: Hetty Goldman, Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1936, *AJA* 41, (April—June 1937) 262—286.

[4]) I. J. Gelb, Queen Puda-Ḫepa, *AJA* 41, 1937, 289—291.

[5]) O. Puchstein, H. Kohl, D. Krencker, *Boghasköi, die Bauwerke* (WVDOG Nr. 19), Leipzig 1912.

Bauwerke zoo voortreffelijk behandeld heeft, verscheen in het afgeloopen jaar van de hand van Kurt Bittel, den leider der Duitsche Boğazköy-expeditie sedert 1931, als tweede deel een uitvoerige en overzichtelijke beschrijving der *Kleinfunde*. In de inleiding geeft Bittel een samenvatting van de opgravingen van 1907 tot 1913 en opgave van de *musea*, waar zich de gevonden voorwerpen thans bevinden. Voor Nederland is belangrijk, dat naast het Museum van Oudheden te Istanbul, waar zich het grootste deel der voorwerpen bevindt, ook de Assyriologische Werkkamer te Leiden genoemd wordt, waar zich een bronzen stier bevindt, dien Böhl reeds in de *Festschrift* Oppenheim gepubliceerd heeft.

De ondankbare taak der bewerking werd Bittel iets gemakkelijker gemaakt, doordat hij sedert 1931 zelf de opgravingen te Boğazköy leidt. Door gebruik te maken van een notitieboekje van S. Loeschke en teekeningen van Puchstein en Loeschke was het hem mogelijk menig stuk te identificeeren. Bovendien kon hij verschillende mondelinge inlichtingen inwinnen. Het nu verschenen deel behandelt alleen de vondsten uit de Hethietische periode. Belangrijk is het eerste hoofdstuk (blz. 4—19), waar Bittel die reliëfs beschrijft. Uitvoerig bespreekt hij de beteekenis en dateering van het reliëf aan de Koningspoort. Volgens hem is het reliëf gelijktijdig met de afbeeldingen in de tweede galerij van Yazili Kaya, die te dateeren zouden zijn in de 14de of de eerste helft van de 13de eeuw. *Damit ist freilich lediglich über die kulturelle Zugehörigkeit etwas gesagt, ohne das es möglich wäre diesen ganzen Denkmälerkreis in sich zeitlich zu gliedern und Entwickelungen innerhalb des jüngeren Hattireiches aufzuzeigen.* In verband met den helm van het reliëf aan de Koningspoort wijst Bittel ook op de opgravingen in Rās eš-Šamra, waardoor de vele Egyptisch aandoende voorstellingen op Hethietische monumenten voor ons begrijpelijker zijn geworden. Vast staat echter, dat dit reliëf een echt Klein Aziatisch product is, dat sterk verwant is met die in Yazili Kaya. Bittel behandelt dan verder de Sphinxen van Yer Kapu, waar hij een zekere verwantschap met de monumenten van den Tell Halaf wil zien, de Leeuwen van de Leeuwenpoort en de andere stukken sculptuur. Zijn meening over het ontstaan en de afkomst van deze monumenten hebben, door hun zakelijkheid, toch in ieder geval meer waarde dan de gewaagde theorieën van Herzfeld.

In de volgende hoofdstukken worden dan de gebruiksvoorwerpen en wapens (blz. 20—26), sieradiën (27) zegels (28—34) en vaatwerk (35—56) behandeld. Sieradiën zijn in Bogazköy zeer weinig gevonden, terwijl onder de vondsten van vóór 1914 geen origineele rolzegels waren, maar alleen afdrukken op lood, stempels op vaatwerk en kruiken. Belangrijk is ook het hoofdstuk over het vaatwerk, waar op systematische en duidelijke, maar bovenal begrijpelijke wijze het vervaardigen van het vaatwerk beschreven is. Misschien is het toch mogelijk op grond van de beschildering van het vaatwerk een meer nauwkeurige dateering van het vaatwerk vast te stellen! Het hoofdstuk, waaruit men Bittel's methode van historie-onderzoek en reconstructie der gebeurtenissen kan leeren kennen, is evenwel het zesde: *Ergebnisse*. Hier kiest hij op zeer duidelijke wijze positie tegen theorieën en meeningen, die over het begrip Hethietisch menigmaal geheerscht hebben en af en toe nog steeds ingang vinden. Hier is de ervaren archæoloog op zijn best! Hij komt tot het resultaat, dat het tegenwoordig aanwezige materiaal ons nog niet in staat stelt het Proto-ḫattische en het Nesietisch-Indo-europeesche element van elkaar te scheiden. Ten tijde van het Nieuwe Rijk waren deze elementen reeds ten nauwste met elkaar verbonden, zoodat het niet goed mogelijk is, dan nog een scheidingslijn te trekken. Wanneer de tijd van 2000—1400 duidelijker voor ons staat, zal ook de oorsprong van deze vermenging, die onmiskenbaar is, historisch duidelijker worden. Tegen Bittel's meening over het langzaam indringen der Indo-Europeanen, speciaal met zijn suggestie als zouden zij ook uit andere deelen van Klein Azië naar het gebied binnen de Halys-bocht zijn gekomen, zou men bezwaar kunnen inbrengen, de wijze echter, waarop hij het resultaat van zijn studies over de oudste Hethietische geschiedenis neerschrijft en baseert op het thans aanwezige archæologische materiaal, is magistraal te noemen.

Leiden — A. A. KAMPMAN

HET WESTEN VAN KLEIN AZIË

Naast Lydië [1]) onderscheidt men in Klein Azië gewoonlijk een beperkt aantal groote landstreken. Langs de kust liggen dan in het noorden van oost naar west: Paphlagonië en Bithynië; langs de westkust: Mysië, Lydië en Karië (de strook van Grieksche koloniën buiten beschouwing gelaten); aan de zuidkust: Lycië, Pisidië en Cilicië. De westelijke helft van het door deze landen ingesloten gebied heet Phrygië; de oostelijke helft wordt verdeeld in Galatië en Lykaonië, twee landstreken, die voor ons geringe beteekenis hebben, daar zij voor een goed deel uit de vrijwel onbevolkte Lykaonische woestijn bestaan. Ook gebieden als Paphlagonië, Bithynië en Pisidië hebben nog geringe waarde: wij kennen er nauwelijks iets van. Hoofdzaak van Klein Azië is dus — wanneer wij de niet-Hetietische volken willen zoeken — het zuidwestelijk deel.

Karië [2]) is ons zeer slecht bekend, en een enkel woord daarover kan hier volstaan. Wat wij uit de Grieksche schrijvers weten is in hoofdzaak Herodotus' mededeeling [3]), dat de Kariërs oorspronkelijk de eilanden bewoonden, maar later naar het vasteland verhuisden; verder, dat door hen enkele dingen (helmbos, schildhandvat, e.d.) uitgevonden waren (Hdt. *ibid.*). De vraag is echter op wat voor Kariërs deze mededeelingen betrekking hebben: het volk dat in historischen tijd het land bewoonde, of een oudere bevolkingslaag. De taal helpt ons voorloopig nog niet veel verder, want zij kan, ook na de jongste pogingen, nog als onontcijferd gelden [4]). In het geheel bezitten wij 76 zeer korte teksten [5]), in een schrift, dat nog eenige moeilijkheden biedt, maar samengesteld is uit twee elementen: een letterschrift en een syllabisch schrift; het vermoeden ligt voor de hand, dat, waar de Karische letterteekens, evenals het schrift der Lydische en Lycische inscripties [6]), uit Griekenland afkomstig zijn, het syllabische schrift epichorisch is. Inderdaad schijnt dit schrift op eenige punten verwantschap te vertoonen met het Kretensische [7]) en het Cyperische. De ons bewaarde Karische inscripties komen grootendeels uit Egypte, en zijn graffiti van Karische huurlingen van een Psammetichus (den eersten 663—609, of den tweeden 593—588). — Archæologisch is het land nog slechter bekend: het voornaamste danken wij aan de reizen van Paton en Myres [8]), en dit is te weinig om ons een beeld van de archæologische gesteldheid te geven.

Van Lycië [9]) is ons iets meer bekend. Evenals Lydië heeft dit land tot in historischen tijd als staat voortgeleefd, en het was het eenige gebied van het westelijk gedeelte van Klein Azië, dat niet door Alyattes en Kroesus van Lydië werd veroverd. Slechts met moeite konden de Perzen een eind aan dit bestaan maken (545) [10]). De Grieken hebben zich met de Lyciërs veel minder ingelaten dan met de Lydiërs, reden waarom zij ons slechts zeer weinig over hen weten te vermelden. Nog hooren wij [11]), dat de Lyciërs uit Kreta afkomstig zouden zijn, en zich Termilen noemden. Het laatste klopt, want dit is de eenige naam voor het volk, die in de epichorische inscripties voorkomt (*Trm̃mili*). Ook de kolonisatie vanuit Kreta is aannemelijk, wanneer wij de vindplaatsen van de Lycische inscripties overzien: langs de kust, of gemakkelijk vandaar te bereiken [12]). Daar de eigenlijke Lyciërs oorspronkelijk elders in Klein Azië gewoond moeten hebben, zou het wel kunnen wezen, dat onze inscripties in het geheel niet Lycisch zijn, en dat wij Lyciërs en Termilen goed moeten onderscheiden [13]).

Met de Lycische inscripties staat het beter dan met die van eenig ander Klein Aziatisch land (nog steeds afgezien van de Hetietische volken): wij bezitten 150 steeninscripties, die dank zij den goeden zorgen van de Oostenrijkers reeds voor dertig jaren uitmuntend werden uitgegeven [14]), en nog een 49 kleinere op munten, die door Friedrich in zijn uitgave aan de andere teksten werden toegevoegd [15]). De laatste groep bevat alleen eigennamen, de eerste bestaat vrijwel geheel uit grafschriften. Een hiervan, de bekende Stele van Xanthos (*TL* 44), staat op de vier zijden van een grooten pilaar gebeiteld, en telt meer dan 250 regels. Hij wijst ons het graf van een zekeren Korris, zoon van Harpagos, die een beschrijving geeft van zijn krijgsdaden in Griekschen dienst. De (nog niet goed verstaanbare) inhoud is dus historisch en heeft betrekking

op gebeurtenissen tusschen 430 en 412 v. Chr. De tekst bestaat uit drie gedeelten: de zuid- en oostzijde, en een gedeelte van den noordkant (totaal 130 regels) zijn in gewoon Lycisch (A) gesteld, dan volgt een Grieksch epigram van 12 verzen, tenslotte de rest van de noordzijde en de geheele westzijde (totaal 105 regels) in het 'Milyisch' (Lycisch B). Dit Lycisch B, waarin verder alleen nog *TL* 55 (uit Antiphellos) gesteld is, is niet zoozeer, gelijk men vroeger meende, een dialekt, dan wel een archaïstische taal, hier blijkbaar in poëtische teksten gebruikt. Het laat ons iets, al is het weinig, zien van de ontwikkeling van het Lycisch. Zoo wordt de intervokalische sibilant verzwakt tot een *h*, evenals dus in het Grieksch en het Hetietisch (de genitiefuitgang luidt in het Milyisch *-esi*, in Lycisch A *-ehi*).

Lycische teksten waren reeds ruim een eeuw geleden (sinds 1820) bekend en bestudeerd, maar de eerste schreden op het pad der ontcijfering werden pas na 1880 gedaan o.a. door den numismaat Six. Belangrijker zijn de vorderingen sinds de uitgave van de *Tituli Lyciae*, maar speciaal eerst in het laatste decennium. Daarbij hebben Bork en Meriggi veel licht gebracht [16]. — Over de verwantschap der taal zijn, zooals steeds bij Klein Aziatische talen, de meeningen verdeeld: Torp, Pedersen, en later Sturtevant meenden een indogermaansche taal te herkennen; beide laatsten zochten verwantschap met het Hetietisch. Bugge wees overeenkomsten met het Armeensch aan; anderzijds verklaarden Kluge en Bork het Lycisch voor een Kaukasische taal, terwijl Kretschmer het rekent tot de niet-indogermaansche 'Klein Aziatische' taalfamilie. Thans heeft Meriggi [17]) het Lycisch weer voor indogermaansch verklaard; ondubbelzinnige indogermaansche elementen heeft hij zeker aangetoond, maar alleen verder onderzoek zal moeten leeren of deze elementen al dan niet aan vreemde invloeden toe te schrijven zijn [18]).

De oogst van het archæologisch onderzoek blijft ook hier klein. Toch is het aantal graven legio [19]). Soms vrijstaand, maar meestal half in de rots uitgehouwen, vertoonen zij duidelijk hun ontleening aan de houten blokhuizen, zooals er thans nog wel zijn. Soms staat bovenop zulk een tombe een zware vierkante zuil, oorspronkelijk met beeldhouwwerk bekroond; zulk een zuil is de Stele van Xanthos. De verdere exploratie van Lycië door de Oostenrijkers heeft geen buitengewoon belangrijke resultaten opgeleverd [20]). De munten (vanaf de 6de eeuw) hebben ook nog eenig belang, vooral omdat er talrijke bekend zijn [21]). De Grieksche en Latijnsche inscripties zijn thans verzameld en gepubliceerd [22]). Niet zonder belang, tenslotte, is het bestaan van het matriarchaat in Lycië tot in de eerste eeuwen onzer jaartelling; ook in andere streken van Klein Azië vindt men er sporen van terug. Deze zede, waarmee de Magna-Materkultus samenhangt, wordt beschouwd als een *characteristicum* der "Klein Aziaten" [23]).

Van de aangrenzende Pisidiërs heeft men wellicht een zestiental uiterst korte grafschriften over; de taal schijnt indogermaansche elementen te bevatten, maar het beperkte materiaal laat slechts ongegronde vermoedens op dit punt toe [24]).

De geschiedenis der Phrygiërs [25]) in Klein Azië kunnen wij geheel vervolgen: na de Ægæische volksverhuizing (± 1200) [26]) duiken in Klein Azië de Musken (*Moschoi*) op. Dit volk verbreidt zich (samen met de Kasken) over het schiereiland en wordt oorzaak van den val van het Hetietische rijk. Tot in het noorden van Mesopotamië dringen zij door, en Tiglatpilesar I (± 1100) beroemt er zich op de Musken, die zich daar omstreeks 1150 gevestigd zouden hebben, te hebben vernietigd. Ook bedreigden zij Egypte (de 'Zeevolken'). Verder hooren wij van beide stammen in centraal Klein Azië; daarbij wordt gesproken van een *Mita* van *Mušku*, dien Winckler identificeerde met Midas van Phrygië. Nadat zij zich nl. in Assyrië het hoofd gestooten hadden, bleven zij in Klein Azië en stichtten een rijk, dat zich op grond van archæologische gegevens laat terugvinden [27]), en het binnenland besloeg (de latere landschappen Phrygië, Galatië, Lykaonië en de helft van Kappadocië). Dit gebied zou volgens Bittel weer in twee deelen te onderscheiden zijn, waarvan de grens ter hoogte van het Tattameer ongeveer in noord-zuidelijke richting verloopt. Sindsdien orienteerden de Phrygiërs zich meer op het westen en knoopten connecties aan met Delphi, terwijl een hunner koningen zich een Grieksche vorstendochter (uit Kyme) tot vrouw koos. Het rijk stortte ineen onder de Kimmerische invallen (begin 7de eeuw), waarna de bevrijding

kwam van de zijde der Lydiërs [28]), die sindsdien Phrygië beheerschten, tot Lydië op zijn beurt weer Perzië ten offer viel.

Van de Phrygiërs zijn inscripties over [29]), en wel 19 zeer korte Oud-Phrygische (van de 7de en 6de eeuw v. Chr.) in het Phrygische letterschrift, dat evenals het Lydische, Lycische enz. aan het Grieksche alfabet ontleend is, en 83 inscripties uit het begin onzer jaartelling, die Grieksche teksten met Nieuw-Phrygische vloekformules bevatten, thans in Grieksch schrift. Over het karakter van de taal [30]) verkeeren wij ditmaal niet in onzekerheid: het is indogermaansch, en waarschijnlijk de moedertaal van het Armeensch (in overeenstemming met de klassieke traditie: Hdt. VII 73); daarbij kan men nog opmerken, dat het Phrygisch verwant is met het Thracisch en Illyrisch, hetgeen de antieke mededeelingen bevestigt, dat de Phrygiërs uit Thracië afkomstig waren. Zij zijn in de Ægæische volksverhuizing over den Hellespont gekomen (eind van Troje IV en vervolgens VIIa), met zich meenemend een aantal andere volksstammen, zooals het volk dat na deze gebeurtenissen de bovenlaag vormt in Mysië, evenals de aangrenzende Bithyniërs. Van de eersten is waarschijnlijk een inscriptie over [31]), waarin naast Phrygische ook Lydische elementen aan te wijzen zijn, hetgeen in overeenstemming is met de mededeeling, van den Lydiër Xanthos afkomstig, dat het Mysisch een Lydisch-Phrygische mengtaal was [32]).

In het oog loopende resten van het oude Phrygië bezit het land nog: in de eerste plaats rotsgraven en *tumuli*, en vervolgens vele in de rots uitgehouwen altaren of 'Godentrappen', die blijkbaar in verband staan met de Moedergodin (Μήτηρ 'Ορείη), maar hun volledige verklaring nog wachten [33]). In Gordium zijn enkele *tumuli*, met een tempel, onderzocht door de gebroeders Körte [34]). Deze graven, die eerst uit de 8ste eeuw en later dateeren [35]), leeren ons iets van de jongste geschiedenis van het land, en toonen ons dat de Grieksche invloeden in de 7de eeuw duidelijk merkbaar waren. De oudste *tumulus* (III) laat zien dat de voor-Phrygische beschaving zich eveneens nog zeer duidelijk deed voelen. De *tumulus* wordt als specifiek Phrygische grafvorm beschouwd, daar hij ook aan de overzijde van den Hellespont voorkomt; van welken aard het verband met de Lydische koningsgraven op Bin Tepe [36]) mag zijn, is nog duister. — Naast deze *tumuli* komen, zooals gezegd, rotsgraven voor met zeer imposante gevels. Het vermoeden ligt voor de hand, dat, wanneer het gebruik van *tumuli* met de Phrygiërs uit Europa is gekomen, de rotsgraven kenmerkend zijn voor de bevolking die voordien het land bewoonde. Inderdaad vinden wij dergelijke rotsgraven elders in Klein Azië, terwijl zij ook uit Lycië en Lydië bekend zijn [37]).

De Phrygiërs hebben naast hun eigen godsdienst ook die der voorbevolking overgenomen, die in hoofdzaak voor geheel Klein Azië gelijk is. Daar zijn dus de Magna Mater en Attis [38]), van Klein Aziatisch origine (al ontbreekt nog steeds een strikt bewijs), en anderzijds in de eerste plaats Sabazios, de Phrygische Zeus of Dionysos, die ongeveer met Attis gelijkgesteld werd. De orgiastische kultus, waarvoor Phrygië later bekend stond, is grootendeels uit Europa meegekomen, ten deele evenwel zal hij ook reeds in Klein Azië hebben bestaan; de bloedige excessen worden door Hepding aan invloeden van semietische zijde toegeschreven [38]).

De Phrygiërs maken den indruk — ook de archæologische vondsten wijzen in die richting — in tegenstelling tot de Lydiërs een eenvoudig boerenvolk te zijn geweest, toen zij zich eenmaal in Klein Azië hadden gevestigd. De herdersfluit met de Phrygische wijzen waren in Griekenland bekend. Overigens dient men er wel op te letten, dat de klassieken veel op rekening van de Phrygiërs schreven, wat algemeen Klein Aziatisch gebruik was; verwarring speciaal met Lydië komt vaak voor.

Het voorgaande heeft betrekking op de voornaamste volken van het westelijk gedeelte van Klein Azië, die den Grieken nog bekend waren [39]). Maar ook van vroeger tijden is ons een en ander, zij het slechts in groote lijnen, bekend, hoofdzakelijk dank zij het archæologisch onderzoek. Bij het beschouwen van de resultaten hiervan moet men echter wel in het oog houden, dat de westelijke helft van het schiereiland slechts op enkele punten onderzocht is, zoodat het fundament onzer kennis nog steeds wankel blijft. De voornaamste bronnen van archæologisch materiaal zijn hier na Troje: Yortan (even ten oosten van Pergamum) en Thermi op Lesbos, die aanvullen

wat Troje nog openlaat, terwijl Troje zelf als het ware de portier is, bij wien ieder volk, dat van deze zijde Klein Azië binnenkomt, zijn kaartje afgeeft. — Vatten wij kortweg de resultaten samen, waartoe men thans is gekomen [40]).

In het begin van het derde millennium zijn er stammen uit het Balkangebied gekomen en via Troje (I) Klein Azië binnengedrongen. Thermi [41]) en Yortan (iets later dan Troje I) zijn de volgende belangrijke stations. Langzamerhand verbreidden zij zich verder over Mysië en noord-Phrygië, anderzijds naar het zuiden langs de kust en de zuidhelft van Klein Azië: Lycië, Pisidië en Lykaonië, vandaar naar Cyprus. De expansie zou zich, bij te grooten tegenstand in het oosten (waar de Protochatten woonden), hebben voortgezet naar het westen: Kreta, de eilanden, en midden- en zuid-Griekenland. Ook in Macedonië woonden leden van deze Troje-Yortan kultuur, hetzij een achtergebleven rest, hetzij uit Klein Azië teruggekeerd. Dit alles, dat op grond van ceramiekvondsten is gereconstrueerd, heeft zich ongeveer in de 28ste eeuw afgespeeld. Aan deze voorstelling van zaken verbindt Götze (p. 54 *sq.*) de plausibel lijkende hypothese, dat de dragers van deze Troje-Yortan kultuur de L u w i ë r s geweest zouden zijn, het eerste indogermaansche volk, dat Klein Azië binnenkwam, en dat ongeveer in dezen tijd [42]) deze landen — althans een deel ervan — bewoonde.

Deze lokaliseering berust voor een goed deel op de verbreiding van de 'voor-Grieksche' of 'Klein Aziatische' plaatsnamen. Sinds Fick en Kretschmer staat het vast, dat Griekenland, de eilanden en een groot deel van Klein Azië bewoond zijn geweest door één volk: in deze gebieden komen voor-Grieksche plaatsnamen voor, die ontegenzeggelijk één taalgebied aanwijzen. Steeds is het de vraag geweest welk volk de drager was van deze taal, en in welken tijd dit volk gedateerd moest worden. Kretschmer [43]) wees alles toe aan een door hem gepostuleerd 'Klein Aziatisch' substraat, waarvan de Lyciërs, Kariërs etc. de uitloopers geweest zouden zijn. Langen tijd heeft deze theorie alle andere overheerscht, eerst in de laatste jaren is men de juistheid ervan gaan betwijfelen. Speciaal oefenen de Luwiërs groote aantrekkingskracht uit, omdat zij in het zuidwestelijke deel van Klein Azië woonden, waar de 'Kleinaziatische' namen het meest voorkomen, en later de mysterieuse volken der Lydiërs, Kariërs en Lyciërs overblijven. Het voornaamste argument was evenwel, dat de Luwiërs het 'Klein Aziatische' suffix van den intervokalischen sibilant kenden, dat eveneens karakteristiek is voor de 'Klein Aziatische' plaatsnamen: *-εσσος, -ασσος*, luw. *-iššaš, -aššaš*. Daarbij kwam, dat men gaarne in de Lyciërs afstammelingen der Luwiërs zag: hier luidt dit suffix *-ezi*; evenwel komt het ook in andere talen van westelijk Klein Azië voor [44]). In het Hetietisch werd het suffix: *-s-*> *-ḫ-* [45]), zooals *κύπασσις*-**kūpaḫiš*. Dat het Hetietisch hetzelfde suffix kent, bewijst echter reeds dat het in het geheel niet tot het Luwisch, of althans tot het westen, beperkt blijft, dus door beide talen aan een substraattaal ontleend kan zijn [46]).

Nu is men met de identificatie Luwiërs-Lyciërs verder gegaan: Ungnad [47]) heeft in Λύκιοι de vergrieksching van den naam der Luwiërs willen zien, die 'wolfs-menschen' zou beteekenen [48]). Afgezien van den twijfel, die ten aanzien van de beteekenis van URBAR bestaat (volgens sommigen zou het "jakhals" beteekenen [49])), treft het ongelukkig, dat de stam *luk-* wel degelijk 'Klein Aziatisch' is. K. Oštir [50]) is nog verder gegaan door ook *Trm̃mili* met 'wolfs-menschen' te vertalen. Het klinkt te mooi; bovendien is m. i. de waarschijnlijkheid zeer groot, dat Termilen en Lyciërs niet identiek zijn (zie boven). — Voeg aan het voorgaande toe, dat Lycië en omgeving in (1300 jaar jongere) Hetietische teksten nog een anderen naam: *Arzawa* heeft, dat Herodotus (I 174) nog de namen *Milyai* en *Solymoi* opgeeft, en men zal inzien dat de zaken daar niet zoo eenvoudig kunnen liggen als men heeft gewild.

De identificatie van de Luwiërs met het Troje-Yortan-volk laboreert nog aan een andere zwakheid: men neemt er stilzwijgend bij aan, dat het gebied der 'Klein Aziatische' plaatsnamen zich beperkt tot de genoemde gebieden. In het bizonder wil men het oostelijk gedeelte van Klein Azië buiten dit gebied laten vallen, hetgeen — al mogen de namen daar sporadischer gezaaid zijn — niet juist is. Bovendien breidt het gebied dezer namen zich veel verder uit dan men over het algemeen denkt [51]); dit verzwakt Götze's hypothese, al behoeft het er nog niet noodzakelijkerwijs den grond aan te ontnemen [52]).

Dit is Götze's Luwiërtheorie; geheel anders ziet Brandenstein [53]) de stratificatie van volken en talen. Volgens hem zouden in het oosten de Protochatten, in het westen de gepostuleerde 'Klein Aziaten' (die hij 'Ægæers' noemt) wonen, twee niet-indogermaansche volken. Vervolgens zou er (in het derde millennium) door een volksverhuizing een protoindogermaansche bevolkingslaag zijn gekomen, die de indogermaansche elementen in sommige Klein Aziatische talen zou moeten verklaren. Daar deze lieden archæologisch niet zijn aan te wijzen, zouden het nomaden moeten zijn geweest. De Hetieten en Luwiërs, die omstreeks 2000 Klein Azië tegelijk zouden binnengekomen zijn, zouden een tweede indogermaansche laag vormen. Dan neemt Brandenstein nog een derde indogermaansche laag aan, en wel van Grieken, waartoe het *Aḫḫijawā*-volk zou behooren (zie onder) en de voorvaderen der Lyciërs. — Deze theorie heeft het voordeel ingewikkelder te zijn dan die van Götze, want dat de stratificatie van volken en talen in Klein Azië gecompliceerd is, mag men zeker verwachten. Daar staat tegenover, dat deze theorie zoo weinig vasten grond onder de voeten heeft, dat zij vooralsnog een weinig fantastisch klinkt.

Na deze uitweiding over de Luwiërs en hun vermeende identiteit met de voor-Grieken volgen wij verder den draad der geschiedenis. — De sterke verbreiding en machtsvergrooting van het Troje-Yortan-volk ging met verhoogde welvaart gepaard, waarvan T r o j e II getuigenis aflegt [54]), met zijn zware muren en metaalrijkdom. Dit Troje gaat door verwoesting ten onder (tegen 1900), evenals andere steden in Klein Azië: het zijn de H e t i e t e n (Nesieten), die het schiereiland binnendringen. Dit volk vestigt zich in de oosthelft van Klein Azië, en maakt daar historie, terwijl de geschiedenis van het westelijk gedeelte een lacune vertoont; alleen weten wij, dat de K a s k e n, die later in verbinding met de Musken (Phrygiërs) optreden, nu reeds aanwezig zijn en zich aan de noordkust in Paphlagonië (*Kaška*) hebben gevestigd. De Luwiërs stichten later (tegen 1300) een aantal staten, de A r z a w a - l a n d e n, die in en om Lycië gelegen zijn. De uitbreiding van het (Nieuw-) Hetietische rijk naar het westen, in denzelfden tijd ongeveer, volgde de groote handelswegen, en drong waarschijnlijk tot dicht bij de zee door [55]). Aan de westzijde schijnt Kreta weinig of geen invloed uitgeoefend te hebben, M y c e n e daarentegen heeft enkele kolonies gesticht: Milete en vooral T r o j e VI (1400—1200), de Homerische stad. Aan Troje VI gaan drie steden vooraf, die tusschen 1900 en 1400 vallen; het zijn plaatsen zonder beteekenis, en weerspiegelen de passieve rol, die deze gebieden in het tweede millennium blijkbaar hebben gespeeld. Vanaf ongeveer 1350 duikt in de Hetietische teksten het land *Aḫḫijawā* op, dat met den naam 'Αχαιοί in verband wordt gebracht; men is er echter nog niet in geslaagd dit land definitief te lokaliseeren [56]). Omstreeks 1200 valt den Klein Azië aan de Æ g æ i s c h e V o l k s v e r h u i z i n g ten prooi, waaruit de Musken en verwante volken te voorschijn komen [57]); 4 tot 7 eeuwen verloopen daarna nog voordat de Grieksche traditie ons inlichtingen verschaft. Dan blijken daar de volken te wonen die wij hierboven noemden, met nog vele andere stammen van tweede grootte.

De geschiedenis van westelijk Klein Azië vertoont hier dus een l a c u n e van op enkele punten ongeveer 5, op andere punten ongeveer 13 eeuwen. De groote moeilijkheid is nu deze lacune te overbruggen, en de historie en praehistorie elkaar de hand te laten reiken. Men heeft Lycië met de Luwiërs in verband willen brengen, maar dit is niet geslaagd, al blijft de mogelijkheid bestaan, vooral nu Meriggi in het Lycisch op zijn minst genomen sterke indogermaansche elementen heeft aangewezen (zie boven). Daarnaast staat een volk als dat der Kariërs, die van de eilanden zouden zijn gekomen, maar anderzijds weer verwantschap vertoonen met de andere Klein Aziatische volken; en de Lydiërs zweven ethnologisch — strikt genomen — nog steeds in de ruimte, want zij zijn niet met eenige zekerheid aan een ander volk vast te koppelen. Wanneer men bij dezen stand van zaken zich toch, bij wijze van *'working hypothesis'* grond onder de voeten wil kiezen, zal men nog de oude theorie van Kretschmer [58]) de meest verkieslijke vinden: Mysiërs (het substraat nl. van voor 1200), Lydiërs, Kariërs (of hun substraat), en waarschijnlijk ook een zekere oude bevolkingslaag van Lycië, behooren, evenals nog wel enkele andere bevolkingslagen in Klein Azië, tot een volk, dat bij gebrek aan beter nog steeds 'Klein Aziatisch' mag heeten [59]).

Hiermede blijft men in overeenstemming met de antieke traditie, dat Lydiërs, Mysiërs en Kariërs nauw verwant waren [60]); tot nu toe is de theorie, ondanks den grooten groei van het gegevenmateriaal, nog steeds niet gevallen.

Bussum J. JONGKEES

1 *Jbr.* 4 p. 231 *sq.*; daarin zijn op p. 235 enkele fouten blijven staan: de troonsbestijging van Alyattes valt in 610, niet in 605, zooals er tweemaal staat; r. 10 van ond. te lezen: "... Cyaxares, den koning der Meden leidden, waarna de Halys als grensrivier Alyattes' rijk..."; de tweede helft van noot 3 vervalt. — **2** Bürchner *RE* X 1917 kol. 1940 *sq.*, 1943 *sq.* — **3** Hdt. I 171, cf. Thuc. I 8, 1; overigens noemden de Kariërs zichzelf autochthoon. — **4** F. Bork *AfO* 7 1931 p. 14—23; W. Brandenstein *RE* Suppl. VI 1935 kol. 140 *sq.* — **5** Voor het eerst gezamenlijk uitgegeven door J. Friedrich *Kleinasiatische Sprachdenkmäler* (Kleine Texte uitgeg. door Lietzmann 163, 1932) p. 92 *sq.* met facsimile's. — **6** Gardthausen *Kleinasiatische Alphabete* RE XI 1921 kol. 601 *sq.*; F. Bork *Archiv für Schreib- und Buchwesen* 4 1930 p. 18 *sq.* — **7** A. Evans *Scripta Minoa* p. 66. — **8** W. Paton en J. Myres *Karian Sites and Inscriptions* JHS 16 1896 p. 198 *sq.*, W. Paton *Sites in E. Karia and S. Lydia* JHS 20 1900 p. 57 *sq.*; zie ook Perrot-Chipiez *Hist. de l'Art* V 1890 p. 309—336, *Hist. of Art in Phrygia* etc. 1892 p. 302—330. — **9** *RE* XIII 1927 kol. 2270 *sq.*: Ruge behandelt de geografie en geschiedenis, G. Deeters de taal. — **10** Hdt. I 176. — **11** Hdt. I 173. — **12** Een kaartje o. a. in *Tituli Lyciae* I p. 10. — **13** 'Lyciërs' (*Lukki*) komen reeds in de Amarnabrieven, het *Lukka*-land in texten uit Boğazköy voor, maar dit land is niet identiek met het latere Lycië (A. Götze *Kulturgeschichte Kleinasiens*, Handb. d. Altertumswissenschaft uitgeg. door I. von Müller III 1 III 3 I, 1933 p. 170). — **14** E. Kalinka *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti* Tituli Asiae Minoris I 1901. — **15** *Kleinas. Sprachdenkm.* p. 54 *sq.* — **16** F. Bork *Skizze des Lükischen* 1926; P. Meriggi *Indogerm. Forsch.* 1928 p. 151 *sq.*; dez. *Kleinas. Forsch.* I 1930 p. 414 *sq.*; dez. *Rendiconti d. Accad. R. d. Lincei Classe di Sc. Mor.* 6 IV 1929 p. 410 *sq.*, waarvan een vervolg thans aangekondigd is. Overzichten geven J. Friedrich *RV* I 1924 p. 138 *sq.*; G. Deeters *RE* XIII 1927 kol. 2282 *sq.*; W. Brandenstein *RE* Suppl. VI 1935 kol. 165 *sq.* — **17** *Festschrift f. Hermann Hirt* (H. Arntz *Germanen und Indogerm.*, Indogerm. Biblioth. 3 XV 1936) II p. 257. — **18** Veel minder sterk staat Meriggi, wanneer hij *ibid.* p. 283 ook het Lydisch een indogermaansch karakter wil geven; met Brandenstein *ibid.* p. 44 geloof ik nog steeds dat de verwantschap van het Lydisch niet vaststaat, maar dat de 'Klein Aziatische' theorie nog altijd het waarschijnlijkste is (zie slot). Blijkens dagbladbericht deelt Prof. van Ginniken in een mededeeling voor de Kon. Akademie verscheidene Klein Aziatische talen, waaronder het Phrygisch, het Kaskisch, het Muskisch en het Lydisch, bij de Kaukasische talen in; de verhandeling is echter nog niet verschenen op het moment van schrijven. — **19** Nog steeds Perrot-Chipiez *Hist. de l'Art* V p. 339—400, *Hist. of Art in Phrygia* etc. p. 331—400; verder: E. Brandenburg *Die Denkmäler der Felsarchitektur und ihre Bedeutung für die vorderas. Kulturgeschichte* AO 29, 3 (1931). Een archæologische kaart van Lycië door R. Heberdey vindt men achterin *TL.* — **20** O. Benndorf en G. Niemann *Reisen in Lykien und Karien* (1884); E. Petersen en F. v. Luschan *Reisen in Lykien*, *Milyas und Kibyratis* (1889); R. Heberdey en E. Kalinka *Bericht über zwei Reisen im südl. Kleinasien* Denkschr. Akad. Wien XLV 1896. — **21** J. Six *Les Monnaies lyciennes* Rev. Num. (de Fransche) 3 IV 1886 p. 101 *sq.*, 141 *sq.*, 421 *sq.*, V 1887 p. 1 *sq.*; G. Hill *Cat. of Greek Coins in the British Museum. Lycia*, *Pamphilia*, *and Pisidia* (1897); E. Babelon *Traité des Monnaies* 2ème série I en II, met bijbehoorende platen in de 3ème série (1907 en 1910). — **22** E. Kalinka *Tit. Lyc. linguis Graeca et Latina conscripti* Tit. As. Min. II, wordt in afleveringen gepubliceerd. — **23** E. Kornemann *Die Stellung der Frau in der vorgriech. Mittelmeerkultur* Orient u. Antike 4 1927 p. 23 *sq.*; J. Frazer *Golden Bough* IV *passim.* — **24** De inscripties zijn verzameld bij Friedrich *Kleinas. Sprachdenkm.* p. 142 en Brandenstein *Die Sprache der Pisider* AfO IX 1934 p. 52 *sq.*, waar zij bevredigend verklaard zijn. — **25** A. Götze *Kulturgesch. Kleinas.* p. 188 *sq.* — **26** A. Kampman *Jbr.* 3 p. 117; zie boven. — **27** K. Bittel en H. Güterbock *Abh. Akad. Berlin* Phil. Hist. Klasse 1935, 1 Plaat 4. — **28** *Jbr.* 4 p. 235. — **29** Voor het eerst verzameld uitgegeven door Friedrich *Kleinas. Sprachdenkm.* p. 125 *sq.* — **30** N. Jokl *RV* X 1927 p. 141 *sq.* — **31** Cox-Cameron *Klio* 1932 p. 34 *sq.*; Friedrich *Kleinas. Sprachdenkm.* p. 140 *sq.*; Kretschmer *Glotta* XXII 1934 p. 201 *sq.* bespreekt deze inscriptie. — **32** *Ap.* Strab. XII 8, 3. — **33** Een en ander bij Perrot-Chipiez *Hist. de l'Art* V p. 1—235, *Hist. of Art in Phrygia* etc. p. 1—231 — **34** G. en A. Körte *Gordion* Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst., Ergänzungsh. 5, 1904. Op het oogenblik is in Kuzura bij Afyon een opgraving gaande onder leiding van Miss W. Lamb; het geldt een dorp uit het 3de en 2de millennium. De resultaten zijn nog niet gepubliceerd, maar voorloopige mededeelingen vindt men: *JHS* 1936 p. 156, en *Arch. Anzeiger* 51, 1936 kol. 406—411 (van Miss Lamb zelf). — Van een Fransche opgraving onder leiding van Mej. Dr. C. Haspels is nog niets bekend. — **35** Deze dateering wordt betwist: speciaal Prof. Frankfort dateert ze zeer vroeg (2de millennium). — **36** *Jbr.* 4 p. 233. — **37** E. Brandenburg *Phrygien und seine Stellung im kleinas. Kulturkreis* AO 9, 2 (1910); dez. *Die Denkmäler der Felsarchitektur* AO 29, 3 (1930); dez. *AOF* 6 1931 p. 287 *sq.* — **38** Zie *Jbr.* 4 p. 234 noot 10. — L. Franz *Die Muttergöttin im vorderen Orient und in Europa* AO 35, 3 (1937) geeft een overzicht van de idolen uit Europa en Voor Azië, die, naar men mag aannemen, de Moedergodin voorstellen; hij concludeert, dat het type — en dus de kultus — tot in den Europeeschen ijstijd teruggaat. Wanneer men Frazers verklaring van den kultus, als gevolg van matriarchaat, in het oog vat, ligt het ontstaan van dezen kultus in beschavingen van lagen trap vrijwel voor de hand [*Golden Bough* (1936) IV 2 p. 201 *sq.*]. Dat wij elders den kultus aantreffen en is dus niet verwonderlijk, wel is het interessant te zien, dat de idolen zoo een groot verspreidingsgebied hebben. — **39** Behalve deze volken zijn er nog talrijke kleinere stammen, waarvan weinig of niets bekend is; een catalogus geeft Hdt. VII 72 e.v. — **40** H. Frankfort *Asia*, *Europe*, *and the Ægean*, *and their Earliest Interrelations* (Studies in Early Pottery II) R. Anthropological Inst., Occasional Papers 8, 1927 (ook als Leidsche dissertatie verschenen);

A. Götze *Kulturgesch. Kleinasiens* (Müllers Handbuch III 1 III 3 I, 1933); K. Bittel *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (Istanbuler Forsch. 6 1934). Kortere studies, speciaal op de talen betrekking hebbend: W. Brandenstein *Kleinas. Ursprachen* RE Suppl. VI 1935 kol. 165 *sq.*; dez. *Die Sprachschichten im Bereich der Ägäis* Festschrift Hirt (1936) II p. 29 *sq.*; J. Friedrich *Das erste Auftreten der Indogermanen in Kleinasien* ibid. p. 215 *sq.* (Dit artikel bespreekt en verwerpt de meeningen van Götze en Brandenstein *RE*). — **41** Thans: W. Lamb *Excavations at Thermi in Lesbos* (1936). — **42** "Ongeveer", want doorgaans dateert men den inval der Luwiërs op omstreeks 2500; zie ook A. Kampman *Jbr.* 4 p. 217. — **43** *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Göttingen 1896), speciaal hoofdstuk X. — **44** Brandenstein *Festschr. Hirt* II p. 37. Ook is er een suffix *-ανϑ-* in voor-Grieksche namen, in Klein Azië vaak *-nt-* of *-nd-*, dat men van Protochattisch *-anad(a)* pleegt af te leiden. De in Griekenland voorkomende suffixen *-ιvϑ-* en *-υνϑ-* onderscheidt men gewoonlijk van *-ανϑ-*, doch of dit terecht geschiedt blijft zeer twijfelachtig. — **45** Kretschmer *Kleinas. Forsch.* I 1927 p. 9 *sq.* — **46** Brandenstein *Festschr. Hirt* p. 36 denkt aan Protochattisch *-š* suffix. — **47** *ZA* NF I 1924 p. 1 *sq.* — **48** *Luvili* 'Luwisch' wordt ideografisch URBARRA*li* geschreven, waarin URBAR 'wolf' zou beduiden. — **49** Brandenstein *Festschr. Hirt* II p. 37. — **50** K. Oštir *Kleinasiatisch Termilai "die Wölfischen"* Razprave 1930 V—VI (Ljubljana), dat ik alleen uit Brandensteins bestrijding ken (*Festschr. Hirt* II p. 32, op zuiver taalkundige gronden). — **51** Ch. Autran *Introduction à l'étude critique des noms propres grecs* (zonder jaar, maar ongeveer tusschen 1925 en '28 uitgegeven; onvoltooid; geweldig veel, maar zeer vaak dubieus materiaal; breeder opgezet dan vorige studies over het onderwerp, maar al te vaak fantastisch; tenslotte, mede door het ontbreken van registers, zeer duister en moeilijk te hanteeren, vandaar ook vrijwel nooit gebruikt). — **52** Misschien is meer te zeggen voor Brandensteins vermoeden (*Festschr. Hirt* II p. 29 *sq.*), dat het gezochte voor-Grieksche volk het Protochattische is; echter zweeft ook deze stelling nog volkomen in de lucht. — **53** *RE* Suppl. VI. — **54** Indien men aanneemt, dat de Luwiërs eerst omstreeks 2500 zijn binnengekomen, zoo zou men verband kunnen zoeken met Troje II, welks begin men tusschen 2600 en 2400 dateert; er ligt een lacune tusschen I en II, onderbreking welke in Thermi niet voorkomt: het zou mogelijk zijn dat de Luwiërs wel in Troje, maar niet op Lesbos zijn geweest (Troje I behoeft daarom nog niet door brand verwoest te zijn; brandsporen ontbreken nl.); in ieder geval zou hun binnendringen dan in den kultureelen toestand weinig verandering hebben gebracht. — **55** *Jbr.* 4 p. 235. — **56** Dit *Jbr.* p. 393—7. — **57** Zie boven. Brandenstein wil de Chalden (Urartæers) onder den drang van dezen inval uit westelijk Klein Azië naar hun woonplaatsen aan het Van-meer laten verhuizen (*Festschr. Hirt* II p. 42. De Chalden zijn van onbekende herkomst en stichtten in de negende eeuw een rijk in Armenië, dat zich ± 640 aan Assurbanipal onderwierp). Dit berust op zijn stelling, dat de Etruriërs in laatste instantie uit Lydië afkomstig zouden zijn, en verwant waren met de Chalden, die dan ook in het westen van Klein Azië moeten hebben gewoond (*Die Herkunft der Etrusker* AO 35, I 1937). Deze stelling mist echter iederen grond, en blijft mij onaannemelijk. — **58** *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (1896). — **59** Brandenstein *Festschr. Hirt* II p. 42 brengt de komst der Termilen in Lycië (tegen de getuigenis van Herodotus in) in verband met den Kimmerischen inval. Evenzoo de Lydiërs: de naam Κροῖσος zou de onlydische diphthong bevatten; de Grieksche transcriptie, die zeer vrij kan zijn, geeft echter geen reden in de taal van herkomst ook een diphthong aan te nemen. — **60** Hdt. I 171, VII 74; Xanthus *ap.* Strab. XII 8, 3; Menekrates *ap.* Strab. VII 2, 3.

TEMPELBOUW IN OUD-MESOPOTAMIË

Met figuren 8—10

Tot het begin dezer eeuw is de voorstelling van den tempel in Mesopotamië als een heiligdom op groote kunstmatige hoogte, welhaast algemeen verbreid geweest [1]). Zij schijnt nog niet geheel prijsgegeven [2]), ofschoon sedert lang de ziqqurat *) de 'tempeltoren' als onderdeel van een tempelgebied werd onderkend [3]) en verscheidene op normaal niveau gebouwde tempels goed bekend zijn geworden [4]). Mèt deze juistere kennis aangaande den tempel in Mesopotamië, rees nu evenwel de vraag naar de bestemming der ziqqurat, den tempeltoren, wel oerbeeld [5]) van alle kerktorens genoemd. Ook heden wordt deze vraag nog niet eenstemmig beantwoord.

De tempel zelf heeft eveneens problemen gesteld en wel betreffende den vorm en den oorsprong der *cella* [6]). Drie typen komen voor, aangeduid als *Breitraum*, *Langraum* en *Herdhaus* [7]). In navolging van Andrae houdt men het eerste type voor Babylonisch, de laatste twee typen voor Assyrisch [8]). Hierbij is echter de Sumerische tempel welhaast geheel buiten beschouwing gebleven [9]). Toch kan met zeer groote waarschijnlijkheid de *Herdhaustempel* Sumerisch worden geacht [10]), zoodat de drie typen resp. 'Sumerisch', 'Babylonisch' en 'Assyrisch' kunnen worden genoemd. Daarnaast worden in het volgende overzicht van den tempelbouw in Oud-Mesopotamië [11])

* Van het werkwoord *zaqâru*, hoog zijn. *zik(k)ûratu* is de Babylonische, *ṣikkûratu* de Assyrische vorm. Vgl. Meissner, *Studien zur assyrischen Lexicographie*, III (= M.A.O.G. XI, 1/2, 1937) 22/23 [R.].

de termen geknikte as-(*Herdhaus*), (vgl. Reuther, Innenstadt, p. 142), korte as-(*Breitraum*) en lange as-*cella* toegepast.

I. PRAEHISTORISCHE PERIODE. A. Beneden Mesopotamië. Uit de vroegste periode (ʿObaid) is geen tempelbouw of monumentale bouwkunst in het algemeen bekend [12]). Daarentegen is belangrijke bouwkunst, ook tempelbouw, uit den Uruk- en den Djemdet Naṣr-tijd aan het licht gekomen [13]). Te Warka (Erech, Uruk) is de z.g. Witte Tempel opgegraven (Uruk-periode), doch de bestemming 'tempel' is onwaarschijnlijk en de naam Witte Hal voorloopig beter [14]). Als tempel mogen te Erech zeker worden opgevat de z.g. kalksteenen tempel en de tempel *C* (beide Uruk-periode [15]). Het planelement, ook der Witte Hal, bestaat uit een rechthoekige ruimte of hof met aan de langszijden een rij ondiepe vertrekken. Het totaal-plan der tempels (rechthoekig van vorm; tempel *C* ± 22 × 54 m) bestaat uit twee planelementen van ongelijke grootte en dwars tegen elkaar geplaatst. De cella, toegankelijk vanuit de binnenhof (in tempel *C* ± 36 m lang en ± 8 m breed), heeft een korte as. Tempel *C* was uitgevoerd in kleisteen. De buitenarchitectuur van den kalksteenen tempel kenmerkte zich, evenals de binnenhof, door oplossing van het muurvlak in decoratieve muurverzwaringen. Levendige kleurwerking (stiftenmozaïek in wit, zwart en rood) [16]) was der bouwkunst van Erech in deze periode eigen en is ook aan tempel *C* vastgesteld [17]).

De Witte Hal stond op de oudste bekende ziqqurat in Mesopotamië. Zij is in kleilagen, met toepassing van asphalt en kleisteen, opgebouwd (ruim 12 m hoog) en had hellende, ribvormig bewerkte, vlakken [18]). Opvallend, vooral in vergelijking met het strenge plan der tempels en der Witte Hal, is haar minder regelmatige vorm.

B. Boven Mesopotamië. Te Arpachiyah (nabij het oude Niniveh) werd uit de vroegste periode (Tell Halaf) rondbouw van cirkelvormig plan opgegraven, doch heiligdommen (Mallowan [19]) kunnen hierin moeilijk worden gezien [20]). De volgende periode (Tepe Gawra) leert met zekerheid tempels kennen. De planvorming is geheel verschillend van die te Erech: het planelement is de enkelvoudige, rechthoekige ruimte [21]). Door de groepeering der ruimten in drie rijen toont evenwel het plan eenige overeenkomst met de Witte Hal [22]). De *cella* heeft een lange as, die bovendien het geheele plan beheerscht.

C. Ontstaan en Herkomst. De veel verbreide meening, dat het godshuis overal als een woonhuis-type is ontstaan, komt niet overeen met de bijzondere beteekenis welke in primitieve en ook ontwikkelde culturen dikwijls den koning wordt toegekend [23]). De opvatting n.l. van den koning als een god, doet vermoeden, dat in verschillende gevallen de troonzaal oercel van den tempel is geweest [24]). Na ontwikkeling der religieuze voorstellingen kan de tempel als zelfstandige architectonische schepping, met als kern de *cella*-troonzaal, zijn gewrocht. Betreffende de tempels te Erech kan misschien, ofschoon elk archæologisch bewijs ontbreekt, aan deze origine worden gedacht. Daarentegen kan in de *cella* van den tempel te Gawra het type van een woonhuis worden vermoed.

De ziqqurat in Mesopotamië wordt welhaast algemeen van Sumerische herkomst beschouwd. De tempels te Erech toonen echter een regelmatigen planvorm, die waarschijnlijk in de echt Sumerische bouwkunst niet is voorgekomen. Indien ook de ziqqurat te Erech een regelmatigen planvorm toonde, zou zij misschien niet-Sumerisch kunnen worden geacht [25]).

De herkomst van de bouwkunst te Erech staat niet vast, doch de plattegrond en de opbouw der gebouwen wijzen misschien op een voorafgeganen rietbouw en derhalve op inheemsche origine en ontwikkeling. De Djemdet Naṣr bouwkunst schijnt uitheemsch te zijn geweest [26]). De tempel te Gawra toont verwantschap met gebouwen in het 'Noorden' [27]).

II. HISTORISCHE PERIODE. A. Sumerische Tempelbouw. Sumerische tempels waren tot onlangs niet opgegraven of niet als zoodanig onderkend. De oudste Ištar tempel te Assur (*H-G*) ontstond tijdens een hier overheerschende Sumerische cultuur en kan nu, blijkens de tempels te Eshnunna (Tell Asmar) en Akshak (Chafadje)

met zeer groote waarschijnlijkheid in hoofdzaak Sumerisch worden genoemd [28]). Deze tempels dateeren uit de Oud-Sumerische periode. De tempelbouw der Nieuw-Sumerische periode stond bijna geheel onder Babylonischen (Akkadischen) invloed, doch deze kan ook in de Oud-Sumerische periode reeds van beteekenis zijn geweest. Als echt Sumerisch mag, behalve de geknikte as-cella, het ontbreken van een hof en misschien de toepassing van poort-torens [29]) worden beschouwd. Ook de twee schachten terzijde van den tempelingang mogen wel Sumerisch worden genoemd [30]).

De tempels der Oud-Sumerische periode, door vorsten als Urnanše, Eannatum, Entemena in de religieuze of politieke centra van Sumerië (Nippur, Lagaš, Ur, Eridu, Erech) voor de goden Enlil, Ningirsu, Ea en zoovele anderen gebouwd, zijn, door verwoestingen en weeropbouw in gewijzigden vorm, voor ons verloren gegaan. Goed bewaard is het platform van den Nincharsag-tempel te 'Obaid (nabij Ur), gebouwd door A-anni-padda (1ste dyn. Ur). Van den tempel zelf is weinig bekend, doch toepassing van monumentale bronzen reliëfs en decoratief-bewerkte kolommen (mozaïek) staat vast [31]).

Goed bekend zijn de Sin-tempel te Akshak en de Abu-tempel te Eshnunna [32]). De jongste Oud-Sumerische Abu-tempel (fig. 8) bestaat uit een, waarschijnlijk overwelfde, cella van ± 3 × 12 m en een vermoedelijk als keuken op te vatten aanbouw [33]). De tempelingang heeft de bekende torens. De cella heeft de geknikte as, die ook ten grond ligt aan de cellae van den ouderen Abu tempel ('*Square*'-tempel), waarin de prachtige groep statuetten werd gevonden [34]). De geknikte as heeft eveneens genoemde tempel te Akshak, die verder opmerkelijk is door een vóór-*cella* en een aangebouwde voorhof [35]). Het cultusbeeld stond in deze Oud-Sumerische tempels op een verhoogd postament.

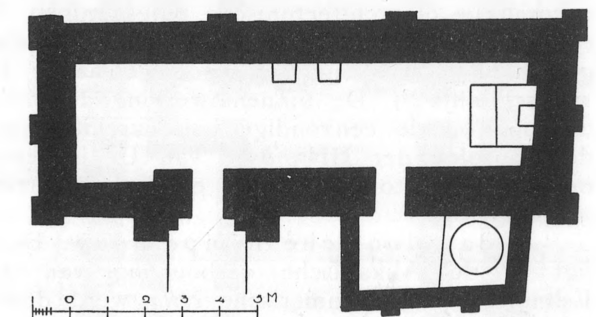

Fig. 8. Abu-tempel te Eshnunna; oud-Sumerisch (*OIC*, 17, Fig. 36)

Dat in de Oud-Sumerische periode *ziqqurati* werden gebouwd staat vast. Overblijfselen zijn o.a. te Kiš [36]) en Nippur [37]) gevonden, doch omtrent den opbouw ontbreken gegevens. Het materiaal, evenals van de tempels (althans tot op Entemena), was de plano-convexe kleisteen [38]).

De (semitische) Periode van Akkade, op de Oud-Sumerische volgend, is, behalve voor de religie en den cultus [39]) en op artistiek terrein de plastiek [40]), ook voor den tempelbouw van beteekenis geweest. Sedert de Akkadische periode zijn de tempels, ook die der Nieuw-Sumerische periode, Babylonisch van aanleg. Echter bestaat de Sumerische *cella* voort in de huiskapellen, alsmede in de kapel van Bur-Sin in het Giparku-complex te Ur [41]). Doch ook de tempels zèlf toonen, ongeacht de poort-torens, in verschillende gevallen invloed van den Sumerischen tempel.

Uit een beschrijving van Gudea bekend en misschien op een zijner statuen in omtrek afgebeeld, is de door dezen vorst herbouwde Ningirsu-tempel Eninnû te Lagaš [42]). Bedoelde plattegrond herinnert aan de hoofdlijnen van den jongsten Oud-Sumerischen Abu-tempel te Eshnunna.

Door de Engelsch-Amerikaansche opgravingen, onder leiding van Woolley, werd het tempelgebied Egišširgal van Ur (IIIde dyn. en later) goed bekend [43]). Het omvatte o.m. een ziqqurat op het ziqquratterras, een ruime tegen dit terras gebouwde doch lager gelegen hof, verder de tempels Edublalmach en Enunmach en tenslotte het groote reeds genoemde Giparku-complex. De dubbel-*cella* van Enunmach vormt met twee nevenvertrekken een in den tempel vrij staanden kernbouw. Hierin mag zeker invloed van den Sumerischen tempel worden gezien. Het Giparku-complex (± 76 × 79 m) bestond in hoofdzaak uit twee tempels, elk bestaande uit een hof met rondom liggende vertrekken en een *cella* met vóór-*cella*. De *cella* van den zuidoost-tempel is goed

Babylonisch, die van den noordwest-tempel verraadt invloed van den Sumerischen tempel [44]). Geheel Babylonisch is de, voor den vergoddelijkten koning Gimil-Sin van Ur (III^de^ dyn.), te Eshnunna gebouwde tempel [45]). De zeer dikke muren wijzen misschien op toepassing van het gewelf.

Van de *ziqqurati* der Nieuw-Sumerische periode is de ziqqurat van Ur ($\pm$ 43 $\times$ 65 m), gebouwd door Ur-Nammu, het best bewaard en door de reconstructie van Newton [46]) (welke echter herziening behoeft) [47]) algemeen bekend. Wanneer de opbouw inderdaad, in tegenstelling met de gangbare voorstelling der regelmatige tempeltorens, asymetrisch is [48]), spreekt hier misschien het minder strenge karakter der echt Sumerische bouwkunst.

De tempels en *ziqqurati* dezer periode zijn evenals die der vorige periode in kleisteen gebouwd; een bekleeding met baksteen is o.a. aan de ziqqurat van Ur vastgesteld. Voor verankering werden dikke touwen in de *ziqqurati* ingemetseld [49]), terwijl ook de toepassing van rieten matten in het metselwerk is vastgesteld [50]). De muren hadden de zoogenaamde lisenen-geleding (slechts weinig uit het vlak naar voren komende, pilastervormige versterkingen) en waren steeds bepleisterd; het steenverband had geen decoratieve of architectonische beteekenis [51]). Evenals het dak zal de overdekking der ruimten in het algemeen plat zijn geweest, doch zeker zijn overwelfde ruimten voorgekomen. Toepassing van hoog geplaatste lichtopeningen (basilicale verlichting) is waarschijnlijk [52]). De binnenafwerking der *cella* was misschien minder sober dan met het oog op de eenvoudige buitenarchitectuur der tempels zou worden vermoed. In de mausolea der III^de^ dyn. van Ur is een decoratie met goud en lapislazuli en misschien ook toepassing van een wandbetimmering vastgesteld [53]).

B. Babylonische Tempelbouw. De oudste ons bekende Babylonische cella ligt in de Akkadische verbouwing van den reeds genoemden Abu-tempel te Eshnunna [54]). De Sumerische *cella* werd door een binnenmuur Babylonisch gemaakt in dien zin, dat de ingang recht tegenover en op betrekkelijke korten afstand vóór het cultusbeeld werd geplaatst. De nieuwe *cella* is geen *Breitraum*, doch mag zeker als korte as-cella worden opgevat. Men kan vermoeden, dat in de korte as, méér dan in de breedte der cella, het wezen van het Babylonische cultus-vertrek moet worden gezien [55]).

Buiten Babylonië is te Mâri een (door Ḫammurabi verwoest) paleis opgegraven, waarvan de paleistempel als geheel herinnert aan den tempel *C* te Erech, terwijl de planelementen resp. een Babylonischen en een Sumerischen (of Sumerisch beïnvloeden) tempel toonen [56]). De Sumerische *cella* treedt hier evenwel op als hof, welke door een rondom aangebrachte luifel gedeeltelijk was overdekt [57]).

In den tijd waaruit deze paleistempel dateert (ca. 2000 v. Chr.) werden in Babylonië (Isin-Larsa periode) verschillende tempels der Nieuw-Sumerische periode herbouwd. De vrije ligging der *cella* bleef, waar aanwezig, behouden [58]). Bij het ziqquratterras te Ur werden door Warad-Sin kolommen naast een ingang toegepast [59]), hetgeen herinnert aan de kolommen *Jachin* en *Boaz* van den (veel lateren) tempel van Salomo. De toepassing van kolommen kan misschien Sumerisch worden genoemd [60]), doch zij is reeds uit Uruk IV (ofschoon in een bijzonderen vorm) bekend [61]).

Uit '*the golden age of Ḫammurabi*' zijn geen tempels bewaard, hoewel de groote koning vele tempels heeft herbouwd [62]). De hoofdtempel van Babylon, Esagila, werd een eeuw na Ḫammurabi door de Hethieten verwoest, waarbij het beeld van Marduk en Zarpanitum werd geroofd. Agumkakrime (ca. 1700 v. Chr.; dyn. der Kassieten) beroemt zich erop de beelden te hebben teruggehaald en den tempel te hebben gerestaureerd en verfraaid. Hij bericht verder de uitvoering van bronzen paneelen, met afbeeldingen der door Marduk overwonnen chaos-monsters, bestemd voor de deuren van Esagila [63]).

Een eigen kassietische tempel, te Warka opgegraven (Innin-tempel van Karaindasch, 15de eeuw v. Chr.) [64]), verschilt geheel van de bekende Babylonische tempels, doch toont overeenkomst met het plan van den besproken tempel te Gawra. Opmerkelijker nog dan het plan is de buitenarchitectuur: een fries van ongeveer levensgroote, in nissen geplaatste godenfiguren, uitgevoerd in baksteen, vormt het benedendeel der muren [65]).

Het hoogtepunt van den Babylonischen tempelbouw en der Babylonische bouwkunst in het algemeen, althans wat omvang der bouwwerkzaamheid betreft, valt in de Nieuw-Babylonische periode [66]). Vooral Nebukadnezar II heeft in Babylon, Kiš, Ur, Sippar en elders, vele tempels herbouwd, gebouwd of verfraaid [67]). Zij zijn zeer verschillend van grootte en ook uiteenloopend in plan, doch de hoofdelementen: korte as-cella, binnenhof met rondom liggende vertrekken, poort-torens aan tempel- en *cella*-ingang, hebben zij gemeen. (Fig. 9). In de meeste gevallen heeft de cella een vóór-cella.

In verschillende tempels te Babylon (o.a. Ninurta-tempel en Ištar-tempel) herkent men de oorspronkelijke zelfstandige ligging der *cella* van den Sumerischen tempel, de *cellae* der drie grootste tempels daarentegen (Esagila te Babylon; Ezida te Borsippa; Chursagkalamma te Kiš) zijn vast in den bouw opgenomen. Genoemde tempels te Kiš en Borsippa kenmerken zich door de verdubbeling der vóór-*cella*. Misschien kan in de aldus ontstane drie-deeling invloed van de Assyrische *cella* worden gezien. Waarschijnlijker is echter, dat de verdubbeling verband houdt met de groote afmetingen dezer tempels [68]). Een religieus of aan den cultus ontleend motief zal er vermoedelijk niet aan ten grond liggen [69]), wijl immers deze voorbeelden op zichzelf staan. Ook de nevencella in den Nebo-tempel (Ezida, Borsippa), met eigen binnenhof, mist de verdubbeling der vóór-*cella*. Bovendien ademen de groote tempels meer een profanen dan gewijden geest: de gevels werken niet meer als omsluiting van het 'heilige', doch als scheppingen voor zichzelf. Zoo is dan ook in Kiš (Chursagkalamma) en Babylon (Esagila) elke gevel door een monumentalen ingang tot pronk-façade geworden [70]).

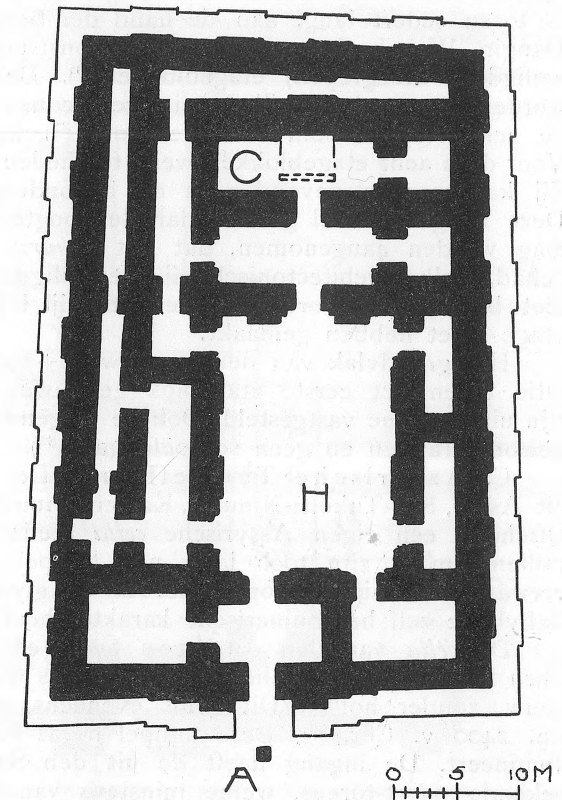

Fig. 9. Ninmach-tempel te Babylon; Nieuw-Babyl. Periode (Koldewey, *Wiedererst. Bab.*[4], Abb. 38)

Esagila te Babylon en Ezida te Borsippa zijn wel de meest beroemde tempels der Nieuw-Babylonische periode, beroemd vooral door het steeds terugkeerende epitheton 'Verzorger van Esagila en Ezida' der Nieuw-Babylonische koningen. Met den grond gelijk gemaakt door den 'woesteling' [71]) Sanherib, den 'grooten hater van alles wat Babylonisch was' [72]), werd Esagila (waarvan de vroegste vermelding teruggaat tot Zabum, 1ste dyn. van Babel) [73]) door Assarhaddon en Assurbanipal weer opgebouwd en door de Nieuw-Babylonische koningen hersteld en verfraaid. De tempel bestond uit twee tegen elkaar gebouwde complexen, waarvan het west-complex (de eigenlijke tempel; $\pm$ 80 $\times$ 86 m) behalve de *cella* van Marduk nog minstens twee *cellae* (van Nebo en Ea), alsmede een groot aantal vertrekken van onzekere bestemming bevatte, het geheel gegroepeerd rondom een binnenhof van $\pm$ 31 $\times$ 38 m.

Evenals alle Babylonische tempels was ook Esagila in kleisteen, met toepassing van kleimortel (ook asphaltmortel) en klei- of kalkpleister uitgevoerd. De (buiten steeds met enkele of samengestelde lisenen bewerkte) muurvlakken der tempels waren wit gesaust, soms echter in wit-zwart afgewerkt [74]). Glazuursteen (reliëfs), toegepast aan paleizen, stadspoorten en de processiestraat Aiburšabu te Babylon, werd in Babylonië eerst in den tijd der Seleuciden aan tempels verwerkt [75]). Stierkolossen (bekend uit den Assyrischen tempel) schijnen aan den ingang van den Nebo-tempel te Borsippa te hebben gestaan [76]). Het dak van den Babylonischen tempel was zeker

steeds plat, doch evenals in den Sumerischen tempelbouw zijn overwelfde vertrekken niet uitgesloten. Dat de lisenen steeds als torens tot boven de daklijn zijn opgetrokken (Koldewey)[77], mag worden betwijfeld.

Van de *ziqqurati* der Nieuw-Babylonische periode is de Toren van Babel, waarvan echter slechts geringe resten zijn bewaard, algemeen bekend. Over zijn vorm is veel gedisputeerd[78], doch Koldewey's reconstructie kan heden, omdat zij door Andrae werd prijsgegeven[79], verouderd worden genoemd. Een duidelijk getrapte opbouw wordt nu wel door alle gezaghebbenden aangenomen. In dien vorm werd de toren sedert lang, aan de hand der beschrijving van Anubelšunu, door Thureau-Dangin, Weissbach en anderen, gereconstrueerd en wel als een bouw van 7 (het top-heiligdom inbegrepen) etageblokken[80]. Deze reconstructie kan in hoofdzaak juist worden genoemd, terwijl de nieuwe reconstructie van Andrae[81], mede omdat zij met de acht etageblokken van Herodotus[82]) niet overeenkomt, moet worden verworpen. Voor deze acht etageblokken werd tot heden geen aannemelijke verklaring gegeven[83]. Zij kan worden gevonden in de bijzondere hoogte van het top-heiligdom (15 m). Deze hoogte is veel grooter dan de hoogte der tempels in Mesopotamië[84], weshalve mag worden aangenomen, dat het *šaḫuru* (het top-heiligdom) een onderbouw heeft gehad, welke architectonisch bij het heiligdom behoorde en daarom door Anubelšunu niet behoefde te worden vermeld, terwijl hij op den beschouwer den indruk van een etage moet hebben gemaakt.

Het grondvlak van den toren was ± 90 × 90 m, de hoogte eveneens ± 90 m. Drie tegen het eerste etageblok gebouwde trappen (waarvan één loodrecht ertegen) zijn uit de ruïne vastgesteld. Ook de volgende etageblokken hadden zeer waarschijnlijk gewone trappen en geen schroefopgang[85].

C. Assyrische Tempelbouw. De Assyrische tempelbouw is vooral bekend uit Assur, Kar-Tukulti-Ninurta, Kalach (Nimrud), Dur-Sargon (Chorsabad) en Niniveh[86]. Ofschoon een eigen Assyrische *cella* reeds ontstond in de eerste helft van het 2de millennium[87], zijn toch later nog tempels met een Sumerische *cella* gebouwd. Een verwant verschijnsel komt voor in de glyptiek, die buiten Babylonië langer dan in Babylonië zelf het Sumerische karakter heeft behouden[88].

De *cella* van den oudsten tempel te Assur (Ištar-tempel *H-G*; ca. 2800 v. Chr.) had den Sumerischen aanleg en was waarschijnlijk oorspronkelijk een vrijstaande bouw, zonder hof[89]. Dit geldt eveneens, met meer zekerheid, den Ištar-tempel *E* (ca. 2400 v. Chr.)[90]. Deze tempel bevat in totaal vier vertrekken, waarvan de *cella* domineert. De ingang heeft de uit den Sumerischen en Babylonischen tempelbouw bekende poort-torens, welke minstens vanaf dezen tijd aan alle tempels in Assyrië worden toegepast. Bijzondere beteekenis moet worden toegekend aan het allerheiligste der tempels *H-G* en *E*, wijl hierin de eerste schrede naar een eigen Assyrische *cella* kan worden gezien. Door het allerheiligste wordt n.l. de langsrichting der *cella*, welke in de Sumerische *cella* slechts momentane beteekenis heeft, actief: de nieuwe ruimtevorm (*cella* met allerheiligste) moet in de richting der langsas worden beschouwd.

De oudste tempel met Assyrische *cella* is de Sin-Samaš-tempel te Assur (midden 2de mill.). Het plan[91] heeft aanmerkelijk geringer diepte dan breedte en toont hierin wel invloed van den dwarsliggenden Sumerischen tempel. Een monumentale, krachtig uitgebouwde ingang voert in den centraal gelegen binnenhof, die toegang geeft tot de ter weerszijden gelegen *cellae*, elk met vóór-*cella*. Ouder dan deze tempel, is de oude Ašur-tempel te Assur, waarvan de *cella* zeer waarschijnlijk niet Assyrisch, doch Sumerisch was[92]. In de binnenhof van deze tempels (ook de Ašur-tempel heeft n.l. een binnenhof) mag zeker invloed van den Babylonischen tempelbouw (Ḫammurabi-dyn.) worden gezien; de hof der latere tempels heeft niet het karakter van binnenhof, doch van aangebouwden voorhof. Het zelfstandige karakter der *cella* blijft in den Assyrischen tempelbouw niet alleen in het plan, maar waarschijnlijk ook in den opbouw herkenbaar.

De tot hiertoe besproken tempels dateeren uit de Archaïsche- (ca. 2800—2000 v. Chr.) en uit de Oud-Assyrische (ca. 2000—1380 v. Chr.) periode. Eveneens uit de Oud-Assyrische periode dateert de Enlil-Ašur-ziqqurat te Assur, welke evenals de Ašur-tempel door Šamši-Adad I (ca. 2000 v. Chr.) werd gebouwd of herbouwd. Van

den opbouw is weinig bekend, doch het plan (± 62 × 62 m) kon worden vastgesteld[93])

Uit de Midden-Assyrische periode (1380—722 v. Chr.) zijn tempels bekend te Assur, Kar-Tukulti-Ninurta en Kalach. De Ištar-Dinitu tempel van Tukulti-Ninurta (ca. 1250 v. Chr.) te Assur, had twee Sumerische *cellae* (de hoofdcella, van Ištar, met vóór-*cella*), verder eenige bijvertrekken, doch geen hof[94]. In beide *cellae* stond het cultusbeeld op het hooge postament, dat karakteristiek Assyrisch, doch ook Sumerisch, kan worden genoemd.

Een door Andrae's reconstructie algemeen bekend geworden tempel dezer periode is de Anu-Adad-tempel te Assur, waarvan echter de oudste aanleg (einde 12de eeuw v. Chr.) slechts in fundamenten is bewaard[95]. Hij bestond uit twee naast elkaar gelegen Assyrische *cellae* (met allerheiligste en vóór-cella) een dwars daarvoor gelegen hof en twee, terzijde tegen de *cellae* gebouwde, *ziqqurati*. De reconstructie dezer *ziqqurati* met schroefopgang heeft Andrae later wel terecht prijsgegeven[96]. In de 9de eeuw v. Chr. werd de tempel (Fig. 10) door Salmanassar III op kleiner schaal (vooral de torens zijn kleiner) en in iets andere verhoudingen, herbouwd[97].

Te Kalach zijn uit deze periode bekend de reeds door Layard opgegraven tempels *B* en *C*, de eerste met Assyrische, de tweede met Sumerische *cella*[98])

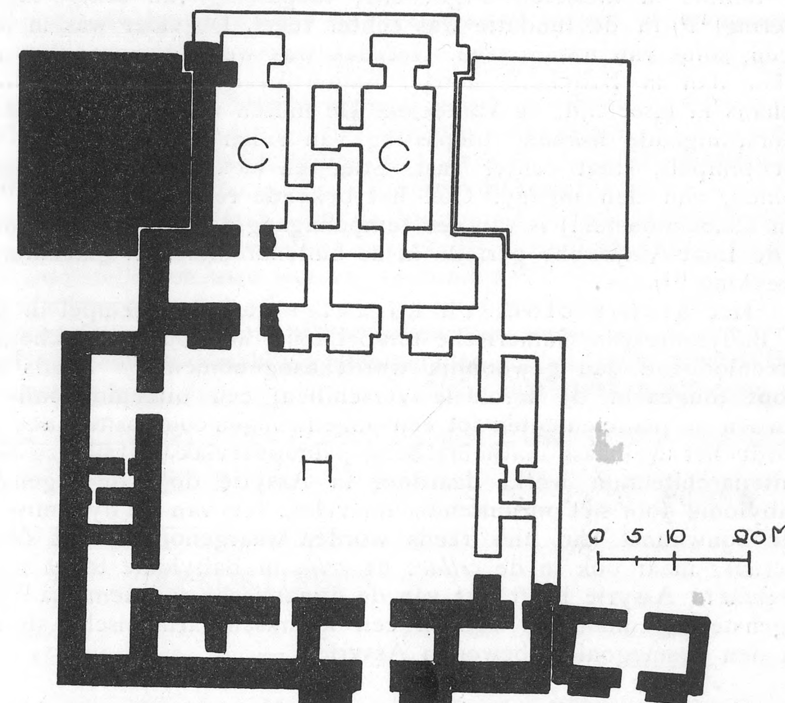

Fig. 10. Anu-Adad tempel te Assur; 9de eeuw v. Chr. (Naar Andrae, 10, WVDOG Taf. V)

De bij tempel *B* behoorende ziqqurat is merkwaardig door de erin voorkomende galerij (lang ± 30 m, breed ± 1.80 m, hoog ± 3.70 m). Behalve deze ziqqurat en de beide van den Anu-Adad-tempel, is uit de Midden-Assyrische periode nog bekend de ziqqurat van den Ašur (Marduk)-tempel te Kar-Tukulti-Ninurta (ca. 1250 v. Chr.)[99]. Ziqqurat en tempel vormen in deze periode, althans te Assur en Kar-Tukulti-Ninurta, een totaal-compositie van monumentale werking. Ofschoon misschien Babylonisch van origine[100], is deze totaal-compositie toch eerst in Assyrië, wel niet uit religieuze of uit den cultus voortgekomen, doch uit architectonische motieven, bewust nagestreefd.

Uit de Laat-Assyrische periode (722—612 v. Chr.) zijn sedert lang bekend de tempels bij Sargon's paleis te Dur-Sargon[101]. Drie tempels (van Sin, Šamaš en Ningal) en drie kapellen (van Adad, Ninurta en Ea) zijn met drie binnenhoven tot een complex samengevoegd. Tempels en kapellen zijn Assyrisch van aanleg, slechts één kapel is Sumerisch. De *cellae* hebben een (verhoogd) allerheiligste en een vóór-cella. De Sin-tempel werd in recenten tijd volledig opgegraven en is nu een van de meest indrukwekkende monumenten van Iraq[102]. In recenten tijd ontdekt, werd de Nabu-tempel te Dur-Sargon; hij is eveneens Assyrisch van aanleg[103].

Te Assur werd in deze periode de oude Ašur-tempel door Sanherib herbouwd, met wijziging der Sumerische *cella* in een Assyrische[104]. Bij Assur bouwde Sanherib het Nieuwjaarsfeesthuis (*bît akîti*) met babylonische (!) *cella* en daarvóór gelegen binnenhof; langs de zijkanten loopt in de hof een pijlergalerij[105].

Uit Laat-Assyrische periode tenslotte dateert de ziqqurat bij bovengenoemd tempelcomplex te Dur-Sargon. Zij is door Place in teekening gebracht, beschreven en gereconstrueerd, doch plan en reconstructie komen niet overeen [106]), waardoor zekerheid omtrent den opbouw (elk spoor der ziqqurat is heden verdwenen) ontbreekt. Place teekende den toren met schroefopgang [107]): voor *ziqqurati* op vierkanten of rechthoekigen grondslag is echter de schroefopgang minder practisch voor de uitvoering en eveneens voor het bestijgen (de af te leggen weg wordt buitengewoon lang) [108]), terwijl er stellig geen bouw van monumentale werking mede wordt bereikt. —

Evenals in den Sumerischen en Babylonischen tempelbouw werd ook in Assyrië de tempel in kleisteen uitgevoerd; toepassing van eenige lagen natuursteen (waterkeering) [109]) in de fundatie was echter regel. De vloer was in het algemeen van baksteen, soms van natuursteen. Het dak was wel algemeen plat, maar toonde misschien vaker dan in Babylonië hooger opgetrokken partijen. Als muurbekroning dienden, althans in later tijd, de kanteelen. De muren waren bepleisterd en meest vlak, zonder voorspringende lisenen; toepassing van rillen en rondstaven, vooral aan het front der tempels, staat echter vast. Stier- en leeuwkolossen stonden, in den bouw opgenomen, aan den ingang. Ook het bekende reliëf uit Nimrud [110]) (Ašur strijdend met een chaos-monster?) is van een tempelingang afkomstig. De Ašur-tempel te Assur kreeg in de Laat-Assyrische periode in de buitenarchitectuur glazuursteen-reliëfs van profane strekking [111]). —

Het architectonisch karakter van den tempel in Assyrië en den tempel in Babylonië (de Sumerische tempel blijft hier buiten beschouwing) was stellig meer uiteenloopend dan gewoonlijk wordt aangenomen [112]). Reeds het plan der tempels toont (ongeacht de formeele verschillen) een uiteenloopende vorming: in Assyrië worden de planelementen tot een ongedwongen compositie aaneengevoegd, in Babylonië wordt het welhaast mathematische planoppervlak in tallooze elementen verdeeld. De buitenarchitectuur werkt daardoor in Assyrië door de tegenstelling der massa's, in Babylonië door het omsluitende muurvlak. Iets van het dynamische en statische karakter der bouwkunst kan hier reeds worden waargenomen, niet slechts in de buitenarchitectuur, maar ook in de *cellae:* de *cella* in Babylonië toont het statische ruimteblok, de *cella* in Assyrië heeft iets van de dynamische ruimtemassa [113]). Men herkent in deze tegenstelling misschien den in een kosmisch-harmonische sfeer levenden Babyloniër en den kosmogonisch-bewogen Assyriër. —

ORIËNTATIE. De meeste tempels in Mesopotamië zijn, naar de oude uitdrukking, 'volgens de hoeken georiënteerd' [114]). Dat echter deze oriëntatie slechts bij gebouwen van vierkant grondplan exact mogelijk is, ligt voor de hand. Een betere verklaring voor de ligging der tempels gaf Unger: de oriëntatie geschiedde naar de windrichtingen waaruit de goden zich openbaren [115]). Martiny daarentegen heeft de astronomische oriëntatie willen vaststellen [116]), doch deze poging wordt wel terecht niet geslaagd geacht [117]). Het vraagstuk der oriëntatie kan overigens nog niet als opgelost worden beschouwd. Er kan echter op worden gewezen, dat de tempels een gunstige ligging hebben voor schaduwvorming (in Mesopotamië van veel beteekenis), terwijl geen enkel muurvlak verblindend licht (de muren waren gewit) weerkaatste. Bovendien kwam in Babylonië door de 'hoekoriëntatie' de muurgeleding het best tot uitdrukking.

ONTSTAAN EN BETEEKENIS. Het ontstaan van den Babylonischen en Sumerischen (*Herdhaus*)-tempel uit de stadspoort, door Reuther [118]) aangenomen en door Andrae, althans voor den Babylonischen tempel, onderschreven [119]), kan door archæologisch materiaal niet worden gestaafd; terecht heeft men erop gewezen, dat de tempel eerder uit het Babylonische oerhuis, hetwelk volgens Reuther den tempel heeft beïnvloed, kan zijn voortgekomen [120]). Nu de praehistorische tempels van Erech, met Babylonische *cella* en binnenhof, bekend zijn, ligt het voor de hand, den Babylonischen tempel met de tempels te Erech in verband te brengen. Zeker mogen zij eerder Babylonisch dan Sumerisch (Andrae) [121]) worden genoemd. Bestaat inderdaad een verband, dan mag waarschijnlijk worden geacht, dat de tempel niet uit het woonhuis is voortgekomen. Echter kan de tempel later door het woonhuis zijn beïnvloed; hiervoor is misschien van beteekenis, dat de Sumerische tempel (die vermoedelijk reeds de oudste ons onbekende Babylonische tempels heeft beïnvloed) zeer waarschijnlijk uit het woonhuis is ontstaan.

Dat de Assyrische tempelbouw aanvankelijk welhaast geheel onder invloed van den Sumerischen tempel stond, werd reeds aangegeven. De churritische, hithietische en mitannische invloeden, waarop heden zoozeer wordt gewezen [122]), zijn althans voor het tempeltype nergens bewezen. Stellig kan de Assyrische *cella* onder vreemden invloed tot stand zijn gekomen [123]), maar zeer waarschijnlijk zou deze cella ook door eigen ontwikkeling zijn ontstaan.

Over het ontstaan en de beteekenis der ziqqurat loopen de meeningen nog uiteen, doch de populaire beschouwing der *ziqqurati* als nabootsing der bergen van het Sumerische oorsprongsland, waarop de goden wonen of worden vereerd, mag worden verworpen. Wanneer goden op bergen wonend worden gedacht, is deze voorstelling met een bepaalden berg verbonden en 'translocatie' uitgesloten. Verder werd de cultus in Mesopotamië wel overwegend, indien niet uitsluitend, in niveau-tempels uitgevoerd, zoodat de idee: vereering der goden op bergen of hoogten, hier nauwelijks beteekenis kan hebben gehad. Vast staat, dat de ziqqurat later als godsgraf werd opgevat [124]). Mogelijk is dit haar oorspronkelijke beteekenis, terwijl er dan later ook verschillende kosmische voorstellingen mee werden verbonden [125]).

Een diepzinnige gedachte over het wezen der ziqqurat (juister: over het wezen van den *Hoch-* en *Tieftempel*) heeft Andrae uitgesproken: de tempel op de ziqqurat zou woontempel, de niveau-tempel verschijningstempel der godheid zijn geweest [126]). Echter wordt deze opvatting nòch door het archæologische materiaal, nòch door de opschriften in spijkerschrift bevestigd, doch veel meer weerlegd [127]). Zij is dan ook door Möhlenbrink en ook door Furlani wel terecht verworpen [128]).

Batavia Th. A. BUSINK

AFKORTINGEN

AJ	= *The Antiquaries Journal.*
AJA	= *American Journal of Archæology.*
Antiq	= *Antiquity.*
AO	= *Der Alte Orient.*
ArO	= *Archiv Orientální.*
ERV	= EBERT, *Reallexikon der Vorgeschichte.*
FuF	= *Forschungen und Fortschritte.*
JRAS	= *Journal of the Royal Asiatic Society.*
MAOG	= *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft.*
MDOG	= *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.*
MKM	= G. MARTINY, *Die Kultrichtung in Mesopotamien,* 1932 (uitvoerige recensie van P. V. Neugebauer en A. Schott, *ZA* 42, 1934, pg. 198—217).
OIC	= *Oriental Institute Communications* (*University of Chicago*). 13, 1932; 16, 1933; 17, 1934; 19, 1935, 20, 1936.
OLZ	= *Orientalistische Literaturzeitung.*
UWVB	= I—VII. *Vorläufiger Bericht über die von der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen* (JORDAN–NÖLDEKE–HEINRICH–SCHOTT; in Abh. Ak. Berl. Phil. Hist. Kl. Jhrg. 1929 ff.).
WVDOG	= *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft.*
ZA	= *Zeitschrift für Assyriologie.*
ZDMG	= *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.*

1 '*die babylonischen Tempel waren künstliche Berge*' (Delitzsch, *Wo lag das Paradies*, 1881, p. 120). De voorstelling is vooral door de reconstructies van Chipiez (Perrot-Chipiez II, 1884, p. 379 vv., Pl. III) verbreid. Een minder juist oordeel over deze reconstructies geeft Andræ (*Anu-Adad-Tempel*, *WVDOG*, 10, 1909, p. 24). — **2** Zie Fábri in *Journ. Asiat.*, 232, 1930, p. 301. — **3** Wel het éérst duidelijk door Tiele, *De Hoofdtempel van Babel en die van Borsippa* (Versl. Med. K. A. Amst. afd. Lett., 3de reeks, 3de deel, 1887, p. 103—132). — **4** Bewaard is van de tempels zooals bekend dikwijls niet meer dan fundaties en geringe resten van den opbouw. Martiny (*MKM*) geeft vele plattegronden, niet steeds exact; zie *ZDMG*, 91, 1937, p. 52 v. — **5** Schneider, *Kulturleistungen* I, 1927, p. 102, 152. — **6** Deze benaming is zooals bekend aan den klassieken tempel ontleend. De Sumerische en Babylonische *cella* heeft géén, de Assyrische als regel wel een allerheiligste. Een vóór-*cella* kan zoowel de Sumerisch-Babylonische als de Assyrische tempel hebben. Andrae gebruikt voor de Assyrische *cella* wel de benamingen van den tempel van Salomo: *Ailam*, *Hekal* en *Debir* (*OLZ*, 30, 1927, k. 1042; *Die jüngeren Ischtar-Tempel*, *WVDOG*, 58, 1935, p. 126). — **7** Heinrich beschouwt de praehistorische tempels van Uruk als een nieuw type: *Langhoftempel* (*UWVB* VI, p. 19); vgl. Andrae in *ZDMG*, 91, 1937, p. 49. Ik meen in dit type veel meer het oorspronkelijke Babylonische, niet door

den Sumerischen tempel beïnvloede, type te herkennen. — **8** Zie hierover, Andrae, *Haus-Grab-Tempel* (*OLZ*, 30, 1927, k. 1033—43); dezelfde, *Das Gotteshaus*, 1930, p. 14 vv. Martiny, *Gegensätze im babylonischen und assyrischen Tempelbau*, 1936, p. 3 vv. (*Abh. f. d. K. d. Morgenl.*). — **9** S. Lloyd (*Mesopotamia*, 1936, p. 89) meent dat Andrae den Sumerischen tempel heeft onderscheiden van dien van Akkad en Assyrië. Is onjuist: zie lit. n. 8. Eveneens onjuist bij Speleers, *Les Arts*, p. 123, § 540, n. 117. — **10** Gronden: *a.* de *Herdhaustempel* H-G in *Assur* ontstond tijdens een hier overheerschende Sumerische cultuur; *b.* de *Herdhaustempel* in Eshnunna en Akshak eveneens, bovendien is hier de plano-convexe kleisteen gebruikt; *c.* het *Herdhaus*-type komt voor als huiskapel, zie *AJ* 11, 1931, pl. XLVII, o. a. huis no. III in *Straight Street*; *d.* het *Herdhaus*-type heeft ook de kapel van Bur-Sin in Giparku te Ur, zie *AJ* 5, 1926, pl. XLIV; *e.* de *cella* A 18 van den N.W. tempel in Giparku herinnert duidelijk aan den *Herdhaus-vorm*. — **11** Mesopotamië hier Babylonië inbegrepen. Th. Nöldeke schreef hiertègen *ZA* 11, 1897, p. 108 n. 1, zonder veel succes. Zie echter Möhlenbrink, *Der Tempel Salomos*, 1932, p. 156. Over Mesopotamië: *ERV*, art. *Mesop.*, C (Unger) en Pauly-Wissowa, Bd. XV, k. 1105—63 (Schachermeyer). — **12** Zie Woolley, *Development of Sumerian art*, 1935, p. 29 vv. — **13** Zie *UWVB* I—VII; Heinrich, *Schilf und Lehm*, 1934, p. 20 vv. Woolley, *o.c.*, p. 29 vv., 49 vv. Andræ, *Story of Uruk* (*Antiq.* 10, 1936, p. 133—45; translated). — **14** Een cultusvertrek is in de WH niet aan te wijzen. De „hof" der WH is m. i. overdekt te denken: de dubbelingangen dienden wel mede voor lichttoevoer. — **15** Plan, *UWVB* II, Taf. 4; VII, Taf. 2. — **16** Zie *UWVB* III, Taf. I. — **17** Echter niet *in situ*, zie *UWVB* VII, p. 8. — **18** Over de (Anu)ziqqurat: *UWVB* III, p. 22—3; Heinrich, *S. u. L.*, p. 21 vv. De terracotta kegels waren wel inderdaad onzichtbaar (tegen Woolley, *Development*, p. 42). — **19** Mallowan-Cruikshank Rose, *Prehistoric Assyria*, 1933, p. 34. — **20** Vgl. W. von Soden, *OLZ* 39, 1936, k. 509. — **21** Plan in *Jaarb. EOL* 3, 1935, fig. 1, p. 122, naar Speiser, *Tepe Gawra* (niet binnen bereik). Zie over Gawra: *AJA* 36, 1932, p. 29—35 (Speiser); p. 333—34 (*Arch. News*); p. 564—68 (Speiser); 39, 1935, p. 185—88 (Bache). *Antiq.* 10, 1936, p. 441—47 (Mallowan). — **22** Van Proosdij (*Jb. EOL* 3, 1935, p. 122—23) schijnt overeenkomst tusschen het plan te Uruk en Gawra te zien. Heinrich (*UWVB* VI, p. 19) heeft echter gelijk ze niet samen te brengen. Maar de overdekking is zeker van weinig beteekenis, zie aanm. 14. — **23** Zie hierover Frazer, *The Golden Bough*, Part I, Vol. I, 1933, p. 44, *passim*. — **24** Vgl. Möhlenbrink, *o. c.* p. 67, over den hithietischen paleistempel. — **25** Dat zij door den onregelmatigen vorm Sumerisch is, kan niet worden gezegd. Een 'dieper' onderzoek is nog geboden. — **26** Zie Woolley, *Development*, p. 52, 67. — **27** Vgl. de megara Troje II 3 (Dörpfeld, *Troja und Ilion*, 1902, fig. 23), 2500—2000 v. Chr. — **28** Zie aant. 10; 'in hoofdzaak': *H-G* heeft een allerheiligste, de Sumerische tempel niet. Over de Sumerische cultuur in Assyrië, zie S. Smith, *Early History of Assyria*, 1928, p. 60 vv. Een Sumerische bevolking in Assur aan te nemen (zoo o.a. Oppenheim, *Tell Halaf*, 1931, p. 48) acht Smith niet noodzakelijk. De toepassing van een allerheiligste komt hiermee overeen. — **29** Afgebeeld op zegels uit het 4de mill. Zie Weber, *Siegelbilder* (*AO* 17—18, 1920), Abb. 430. — **30** *Idem.* Het zijn de z.g. '*Bügelschaften*'. Andræ's uiteenzetting (*WVDOG* 58, p. 59 vv.) bevredigt niet. Apotropeïsche bestemming is waarschijnlijk. Zie Witzel, *Texte*, 1932, p. 46—7. — **31** Hall-Woolley, *Ur Excavations*, Vol. I, *Al-ʿUbaid* (niet binnen bereik). Over den tempel, Hall, *A Season's Work at Ur*, 1930, p. 229 en figg. Woolley, *Development*, p. 72 v. en fig. 31*a*. De reconstructie staat niet buiten twijfel. — **32** *OIC* 13, 16, 17, 19, 20, opgravingen onder leiding van Frankfort. Zie ook S. Lloyd, *Mesopotamia*, 1936, p. 27 vv. en *AJA* 37, 1933, p. 529—537 (Frankfort). — **33** *OIC* 17, fig. 36. S. Lloyd, *o. c.* fig. 3*c*. Reconst. der *cella*: *OIC* 17, titelplaat (S. Lloyd). — **34** *OIC* 19, fig. 9. S. Lloyd, *o. c.* fig. 5. De statuetten, *OIC* 19, fig. 63 vv. en *Jrb. EOL* 2, 1934, Platen V—VIII. — **35** Plan: *OIC* 19, fig. 45. S. Lloyd, *o. c.* fig. 3*a*. — **36** *Excavations at Kish*, Vol. III, 1930, p. II. — **37** Hilprecht, *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur*, 1903, Abb. 15. Over de groote beteekenis van Nippur als religieus centrum, zie Kugler, *Sternkunde und Sterndienst* II, 1909/10, p. 144 v.; Ungnad, *Religion der Babylonier und Assyrer*, 1921, p. 4; *ERV*, art. *Nippur* (Unger). — **38** De mortel was kleimortel, asphalt of kalkmortel, zie Delougaz, *Plano Convex bricks*, 1933, p. 14. Vgl. Forbes, *Bitumen*, 1936, p. 53 vv. Het ontstaan van den planoconvexen steen is ook door Delougaz niet verklaard. — **39** Zie Jean, *La Religion Sumérienne*, 1931, p. 8 vv. — **40** Vgl. Ed. Meyer, *Sumerer und Semiten*, Abh. Ak. Berl. 1906, p. 39, die terecht de kunst van Gudea met de oudere van Naram-Sin in verband brengt. — **41** Zie aant. 10. — **42** Zie King, *History of Sumer and Akkad*, 1923, p. 265 v. en fig. 65. Een populair art. over Gudea, echter op verouderde vertalingen berustend, in *Hermēneus*, 9, 1937, p. 100—108 (van Prins de Jong). — **43** Lit. aant. 31. Verder: *AJ* 2, 1923 vv. (slechts gedeeltelijk binnen bereik). Plan tempelgebied IIIde dyn., *AJ* 10, 1930, pl. XXIX. Verder: Gadd, *History and Monuments of Ur*, 1929, p. 108 vv.; Woolley, *Ur und der Sintflut*, 1931, p. 71 vv.; Contenau, *Manuel* II, 1931, p. 766 vv. — **44** Plan, *AJ* 5, 1926, pl. XLIV; Contenau, *Manuel* II, fig. 543. De Sumerische invloed spreekt uit den *cella*-ingang en het 'allerheiligste' A 19. — **45** Plan, *OIC* 16, fig. 3; reconstructie *ibid.* titelplaat; ook in S. Lloyd, *Mesopotamia*, fig. 6. — **46** Hall, *Season's Work*, fig. 70; Woolley, *Ur und der Sintflut*, Taf. 27. — **47** Woolley in *AJ* 12, 1932, p. 370. — **48** Hall, *Season's Work*, p. 85. — **49** *UWVB* I, p. 21 en Abb. 9. Vgl. Koldewey, *Tempel von Babylon und Borsippa* (*WVDOG* 15), 1911, p. 57. — **50** *UWVB* I, p. 22. Vgl. Reuther, *Innenstadt von Babylon* (*WVDOG* 47), 1926, p. 58, 129. Meissner, *Babylonien und Assyrien* I, 1920, p. 245. — **51** Vgl. Reuther in *OLZ* 29, 1927, k. 154—55 (recensie Wachtsmuth, *Der Backsteinbau*, 1925). — **52** S. Lloyd neemt reeds in de Abu tempel (oud-Sum.) deze verlichting aan (*OIC* 17, titelplaat). Voor de gansche bouwkunst in Mesopotamië zal zij waarschijnlijk mogen worden geacht. In Egypte: Chephren tempel (Hölscher, *Grabdenkmal*, 1912, Bl. V, VI). — **53** *AJ* 11, 1931, p. 347 v. Voor de wandbetimm. vgl. Reuther, *Innenstadt*, p. 130—131. — **54** *OIC* 17, fig. 20, beschr. op p. 40. S. Lloyd, *Mesopotamia*, fig. 2. — **55** Zie de *cellae* in den Ninurta-tempel te Babylon (Koldewey, *Wiedererst. Babylon* [4], 1925, Abb. 142 en *MKM*, Taf. 10). Ook de plaatsing van het cultusbeeld uit het midden (vooral Nebo t. Borsippa, Koldewey, *Tempel von Babylon*, Taf. XII; *MKM*, Taf. 11) wijst hierop. — **56** Parrot, *Mari*, 1936, p. 157. — **57** *ibid.*, p. 173. — **58** *AJ* 10, 1930, pl. XXX (Enunmach, Ur), pl. XXXVII (Enki-tempel). — **59** *AJ* 12, 1932, p. 376 en pl. LXV—LXVI. Woolley, *Development*, fig. 57*b*. — **60** Vgl. de kolommen in ʿObaid; ook in Kiš (Langdon, *Ausgrabungen*, *AO* 26, 1927, Abb. 9). — **61** *UWVB* IV, Taf. 4 en Taf. 8 en p. 12 v., *Pfeilerhalle.* Heinrich, *Schilf und Lehm*, Abb. 13, 15 en Taf. 6). —

62 Bekend uit de Inleiding van zijn Wetcode, zie Eilers, *Die Gesetzesstele Chammurabis*, *AO*, 31/3, 4, 1932, p. 12 v. — **63** Labat, *Poème Babylonien de la Création*, 1935, p. 25. De echtheid van het inschrift wordt echter betwijfeld, zie Labat, p. 26 n. 25. — **64** *UWVB* I, p. 30 vv. en Abb.; *MKM*, Taf. 6. — **65** *UWVB* I, Taf. 15—17. Moortgat, *Bildwerk und Volkstum*, 1934, Abb. 12. — **66** De meeste der bekend geworden tempels zijn door Koldewey (*D. Or. Gesellschaft*) opgegraven. Zie *MDOG* 1, 1898 vv.; Koldewey, *Tempel von Babylon und Borsippa* (*WVDOG* 15), 1911. Reuther, *Innenstadt*, 1926, p. 123 vv. Verder: Unger, *Babylon die heilige Stadt*, 1931, 122 vv.; Weissbach, *Stadtbild von Babylon* (*AO* 5/4, 1904), p. 19 vv. — **67** Langdon, *Buildinginscriptions of the Neo-Babylonian Empire*, Part I, 1905, p. 63, *passim*. — **68** Hierbij is verondersteld, dat de buitenomtrek vast stond en een groote binnenhof werd vermeden. Zie het plan, *Excavations Kish*, III, 1930, Pl. II (*MKM*, Taf. 11), Koldewey, *o. c.* Taf. XII (*MKM*, *ibid.*). — **69** Zie echter Andræ, *Gotteshaus*, 1930, p. 25. — **70** Slechts de hoofdingang volgt uit het plan, de overige voeren a. h. w. in een *cul-de-sac*. — **71** Tiele, *Hoofdtempel van Babel*, p. 108. Dergelijk oordeel zal wel niet meer onderschreven worden. — **72** Furlani, *La Civiltà Babilonese e Assira*, 1929, p. 86. — **73** Weissbach, *Stadtbild*, p. 20. — **74** Tempel Ištar van Akkad te Babylon (Reuther, *Innenstadt*, p. 130). — **75** Toegepast aan den Zuidbouw te Erech, *UWVB* VI, p. 28—29. — **76** Zie Tiele, *Hoofdtempel*, p. 122. — **77** *Tempel von Babel und Borsippa*, p. 39; Koldewey schijnt dit wel inderdaad te bedoelen. — **78** Lit., Koldewey, *Der bab. Turm* (*MDOG* 59, 1918, p. 1—38); Dombart, *Der babylonische Turm* (Jhrb. Deutschen Arch. Inst. 34, 1919, p. 40—64); Andræ, *Der babylonische Turm* (*MDOG* 71, 1932, p. 1—11); Koldewey, *WB* [4], p. 179 vv.; Dombart, *Babyl. Turm* (*AO* 29, 2, 1931); Unger, *Babylon*, p. 191 vv. — **79** *MDOG* 71, 1932, p. 1 vv. — **80** Thureau-Dangin in *Journ. Asiat.*, 10e Serie, t. XIII, 1909, fig. tegenover p. 110. Weissbach, *Stadtbild*, p. 23. Tekst en vert. Tafel Smith (Anubelšunu) *MDOG* 59, 1918, p. 2 vv., Unger, *Babylon*, p. 237 v., 246. — **81** *MDOG* 71, 1932, Abb. 1—6. — **82** I, 181. — **83** Zie Koldewey, *MDOG* 59, 1918, p. 35; Unger, *Babylon*, p. 199; Dombart, *Jhrb. D. Arch. Inst.* 34, 1919, p. 54; Gressmann, *The Tower of Babylon*, 1925, p. 13. — **84** Geen enkele tempel is tot volle hoogte bewaard, maar gegevens wijzen op een hoogte van 7—11 m.; zie *Exc. Kish*, III, p. 11; Andræ, *Die jüngeren Ischtar-Tempel* (*WVDOG* 58, 1935), p. 54 v. — **85** Dombart (*AO* 29/2, 1930, Taf. I—II; *Der Sakralturm*, 1920, titelpl.), Unger (*Babylon*, Taf. 20, 21) en anderen nemen een schroefopgang aan. Zeker ten onrechte. De kolossale trap by Andræ (*MDOG* 71, 1932, Abb. 6) moet echter evenzeer worden verworpen. — **86** Assur: *MDOG* 16—18, 1903 vv.; Andræ, *Der Anu-Adad-Tempel* (*WVDOG* 10), 1909; *Die Archaischen Ischtar-Tempel* (*WVDOG* 39), 1922; *Die jüngeren Ischtar-Tempel* (*WVDOG* 58), 1935; Unger, *Stadtbild v. Assur* (*AO* 28/3, 1929). Kar-Tukulti-Ninurta: *MDOG* 53, 1914, p. 41—57. *Kalach*: Layard, *Discoveries in Niniveh and Babylon*, 1853, p. 123 vv., 348 vv. *Dur-Sargon*: Place, *Ninive* (niet binnen bereik). Frankfort, *OIC* 16, p. 80 vv.; 17 p. 81 vv.; 19 p. 89 vv. *Ninive*: Campbell Thompson-Hutchinson, *A Century of Exploration at Nineveh*, p. 72 vv. — **87** De meening van Martiny (*Gegensätze*, p. 14 vv.) over den Sin-Šamaš tempel, zal geen bijval vinden; zie *ZDMG* 91, 1937, p. 49—57 (Andræ-Haller). — **88** Zie Contenau, *Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, 1934, p. 107. — **89** Andræ, *Die jüngeren Ischtar-Tempel*, p. 3. Plan en beschr. in *Archaischen Ischtar-T.*, p. 16 v., 27 vv., Taf. 6, 10, 11. Plan ook *MKM* Taf. I. De terracotta altaren uit den *H-G* tempel houdt Andræ stellig ten onrechte voor huisafbeeldingen, zie Furlani, *Sugli Altarini Fittili* (Rend. R. A. dei Lincei, serie sesta, vol. VIII, 1932, p. 405—21). Zie ook Galling, *Der Altar in den Kulturen des alten Orients*, 1925, p. 22 v., 32 v. — **90** *Archaische Ischtar Tempel*, p. 24 v., 97 v. en Taf. 7*a*; *MKM*, Taf. I. — **91** *ZDMG* 91, 1937 achter p. 56 (no. 1). Daar ook het plan naar Martiny (no. 2 en 3) *MKM*, Taf. 5 en *Gegensätze*, Abb. 4; de onnauwkeurigheid bij Martiny wordt in het licht gesteld. Over de opgraving, *MDOG* 54, 1914 p. 1 vv. — **92** Plan, *MKM*, Taf. 2. Over de opgraving, *MDOG* 44, 1910, p. 40—48. Het 'waarschijnlijk' bij Andræ (*ZDMG* 91, 1937, p. 50) mag toch wel 'zeer waarschijnlijk' heeten. — **93** *MDOG* 25, 1904 p. 53—54; de vlakken hadden vertikale driedeelige rillen. Volgens de Stadbeschrijving was de ziqqurat aan Enlil gewijd; zie hierover Unger, *Stadtbild*, p. 33 v.; anders: W. von Soden, *OLZ* 36, 1933, k. 421. — **94** Andræ, *Die jüngeren Ischtar Tempel*, p. 15 vv. en Taf. I; Martiny, *Gegensätze*, Abb. 3; *MKM*, Taf. 5. — **95** Andræ, *Anu-Adad T.*, p. 3 vv. en Taf. IV; *MKM*, Taf. 4; reconstructie, torens met schroefopgang, Andrae, Taf. VIII. De tempel afgebeeld: Curtius, *Antike Kunst* I, 1923, Abb. 177 (oudere tempel); Lamer, *Altorient. Kultur* [2], 1923, Abb. 108 (jongere t.); Woermann, *Geschichte der Kunst* [2], I, 1915, Taf. 15 (jongere tempel). — **96** *MDOG* 64, 1926 p. 53—54, Abb. 25 en *Propyläen-Kunstgesch.* II, 1925, Abb. p. 494. — **97** *Anu-Adad Tempel*, p. 39 v., Taf. V; *MKM*, Taf. 4. — **98** Layard, *Discoveries*, p. 348 vv. en plan tegenover p. 123; *MKM*, Taf. 6. — **99** *MDOG* 53, 1914, p. 41—57; *MKM* Taf. 7; Andrae, *Gotteshaus*, Abb. 10. De *cella* van dezen tempel is Babylonisch en wordt wel terecht als een bepaald type beschouwd (Martiny, *Gegensätze*, p. 25 v.), doch het heeft verder geen beteekenis voor den tempelbouw gehad. — **100** In Erech zijn ziqqurat en tempel tegen elkaar gebouwd, zie *UWVB* III, Taf. 14—15; de tijd is onzeker, p. 33. — **101** Vroeger als harem opgevat. Hanno noemde in 1881 dit complex reeds 'tempel' (*Les villes retrouvées*, p. 147). Het plan: *OIC* 16, fig. 57 (naar Place); *MKM* Taf. 7. — **102** *OIC* 17, p. 81. Deze opgraving onder leiding van Frankfort; zie *OIC* 16, p. 80 vv.; 17 p. 81 vv. en fig. 73. — **103** *OIC* 17, fig. 74, 75; 19, p. 89 vv. en figg. — **104** Plan, *MKM*, Taf. 3. — **105** Andræ, *Das Festhaus* (*MDOG* 33, 1907, p. 24—32 en Abb. 9); Delitzsch, *Das "Neujahrsfesthaus"*, *ibid.* p. 34—37; op de poortdeuren was Aššur in kamp met Tiamat afgebeeld. Het plan ook: *MKM*, Taf. 5. — **106** Koldewey, *Tempel von Babylon*, p. 65. — **107** Plan: bij Perrot-Chipiez II, fig. 193 (bestaande toestand); bij Frankfort, *OIC* 16, fig. 57 (reconstructie). Opstand: bij Speleers, *Les Arts*, Pl. XIV, 316 (reconstr.). — **108** D.w.z. bij de hier betreffende etagehoogte, juister 'spoed'; vgl. de toren van Samarra (Diez, *Kunst der Islam. Völker*, Abb. 52) met de Minaret van de Ibn-Tulun Moskee te Caïro (Diez, Abb. 57). — **109** Andræ, *Die jüngeren Ischtar Tempel*, p. 122. — **110** *Propyläen-Kunstgesch.*, II, fig. p. 503; Delitzsch, *Babel und Bibel*, 1921, Abb. 40 *Der Engel des Lichts im Kampf mit dem Drachen*. — **111** *AJA* 30, 1927, p. 101—102 (Weidner, *AFO* III, 1926, p. 1—6, niet bb.). *MDOG* 44, 1910, p. 45 v. — **112** Martiny (*Gegensätze*, p. 31 v.) wijst op de tegenstelling, doch blijft bij details (bouwceramiek, poortstieren etc.). — **113** Vgl. schrijvers *Prothuron*, 1936, p. 46—47. — **114** Perrot-Chipiez, II, p. 324 v. — **115** *FuF* 4, 1928, p. 343—344 (oriënteering naar de windrichtingen); *FuF* 5, 1929, p. 270—271 (waaruit de goden zich openbaren). Verder: *Babylon*, p. 24, *passim*;

Antiq. 9, 1935, p. 319. — **116** *MKM*, passim. — **117** Weissbach in *OLZ*, 37, 1934 (k. 218—232, rec. *MKM*), 232. Andræ (*Die jüngeren Ischtar Tempel*, p. 130) neemt de astron. oriëntatie aan. — **118** *Innenstadt*, p. 141 v.; *MDOG* 64, 1926, p. 30 v. — **119** *OLZ* 25, 1927, k. 1038 v.; *Die jüngeren Ischtar Tempel*, p. 8 v.; vgl. Martiny, *Gegensätze*, p. 5 v. — **120** Furlani, *La Religione Babilonese-Assira*, II, 1929, p. 380 noot 3. — **121** *ZDMG* 91, 1937, p. 49. — **122** *Churritisch-Mitannisch*: Moortgat, *Die bildende Kunst des alten Orients und der Bergvölker*, 1932, p. 96 v.; dezelfde, *Bildwerk und Volkstum Vorderasiens*, 1934, p. 26 vv. (zie rec. Hrozný in *ArO* 7, 1935, p. 221); Wachtsmuth in *FuF* 7, 1931, p. 170—71. Zie over Churri en Mitanni, *ArO* 1, 1929, p. 91—110 (Hrozný). Hethietisch: Möhlenbrink, *o. c.*, 64 vv. (afleiding *Herdhaus*-tempel van paleistempel in Boğazköy; reeds chronologisch onmogelijk). — **123** Vgl. Andræ, *ZDMG* 91, 1937, p. 56 over de kassietische lange as-*cella* van den Innin-tempel te Erech (15de eeuw v. Chr.). — **124** Inschrift van Nabonidus (Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, 1906, p. 282). — **125** Zie hierover, Jeremias *o. c.*, p. 51, *passim*; dezelfde, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur* [2], 1929, p. 32, *passim*. Over de beteekenis der ziqqurat ook: Dombart, *Sakralturm*, I, 1920; S. Smith, *A Babylonian Fertility Cult* (*JRAS*, 1928, p. 849—68; over de '*gigunu*'). — **126** *OLZ* 30, 1927, k. 1035; *Gotteshaus*, p. 2 v., 14 v. — **127** Uit opgravingen staat vast, dat slechts een klein aantal tempels een ziqqurat had; de bekende *ziqqurati* liggen bijna steeds gescheiden van den tempel; de groote tempel van Kiš werd door Nebukadnezar herbouwd, zonder uitvoering der *ziqqurati*. De inschriften: '*Es werden nämlich, wie es scheint, nur Tieftempel* (bîtu) *oder ihre Cellen* (papāḫu) *als Wohnsitze von Gottheiten bezeichnet*' (Schott, *ZA* 40, 1931, p. 10, ook p. 14). [Dat ik van Schott's artikel kon kennis nemen, dank ik aan de welwillendheid van Ir. Forbes, Amsterdam]. Zie ook de weerlegging door Möhlenbrink, *o. c.*, p. 133 v. — **128** Möhlenbrink, *l. c.*; Furlani, *Religione Babilonese* II 1928, p. 382 noot 7 ('*non credo*'), *La Religione degli Hittiti*, 1936, p. 407 noot 4 ('*È inammissibile*'). —

DE OPGRAVINGEN IN 1936—1937 EN HUN BETEEKENIS VOOR DE KENNIS DER PERIODE VAN 3000—1400 V. CHR.

zie platen XXXV—XXXVI

Door het nieuwe materiaal is het nu mogelijk een ontwerp te maken van de geschiedenis der beschavingen van drie perioden, waarvan wij er een in groote lijnen, ja zelfs gedeeltelijk in bijzonderheden meenden te kennen, terwijl wij van de twee anderen slechts door intuïtie ons een beeld konden maken.

De periode die wij meenden te kennen was die waarin het 3de in het 2de millennium overgaat, de periode van Babel en Ḫammurabi. Een rijke hoeveelheid van inschriften, een overvloedig archæologisch materiaal (evenwel niet uit Babel zelf) lieten zeker lacunes open, maar deden toch soms het idee rijzen dat nieuwe gezichtspunten daaromtrent uitgesloten waren. Dat dit slechts een waan was, bewezen de opgravingen te Mari onder Parrot; van de nieuwe geschiedkundige gegevens door hemzelf aan de gevonden brieven ontleend, geeft de Heer Dossin in zijn artikel (blz. 360) een duidelijk beeld, maar ook van zuiver archæologisch standpunt komt de eene verrassing na de andere. Bij de ontgraving van het paleis, waarvan nu tweederde gedeelte, 2 ha, met 220 kamers en hoven aan het daglicht gebracht zijn (*AfO* 12, 1937, 86) vonden de Franschen muurschilderingen, die ons dwingen zullen het geheele probleem der antieke schilderkunst opnieuw aan de orde te stellen. Het zijn niet alleen geometrische figuren in rood en zwart, maar ook grootsch opgezette scenes in het midden van den wand, ingelijst door apotropaeische fabeldieren te midden van wuivende palmen. De afbeeldingen zijn ontleend aan het hofleven zelf: ontvangst ten hove, een offerstoet van den koning en zijn hofdignitarissen, en van belang vooral, een afbeelding van de investituur van den koning met de teekenen van zijn waardigheid, scepter en ring, door Ištar. Zij wordt geassisteerd door drie goden, terwijl onder dit tafereel godinnen met het stroomende water en de tak der vruchtbaarheid de welvaart verzinnebeelden, die onder den nieuwen vorst met zijn koninklijke helpers heerschen zal (*ILN* 30/10-'37). — De nieuw gevonden ziggurat met den tempel, waar het heilige huwelijk gevierd kon worden, verdedigd door 14 leeuwen in brons geeft bovendien een beeld van het karakter van den godsdienst der bewoners.

Brengen de schilderingen onze gedachten vanzelfsprekend naar Kreta, dan zijn wij midden in het probleem dat de onderzoekingen naar de tweede periode: de jaren van 1500 v. Chr. kenmerkt. Rās eš-Šamra had veel Myceensch aardewerk gebracht, zelfs graven met hun bogenbouw van Myceensch karakter. De vraag rees nu of dit een geisoleerd iets in Syrië was, of dat ook verder langs de kust en in binnenland sporen van Myceensch karakter te vinden waren. Sir Leonard Woolley heeft zich tot taak

gesteld hier nader licht te brengen. Hij groef daartoe op verschillende plaatsen o. a. reeds in 1936, in Tell Atḫana, aan den Orontes, gelegen tusschen de kust en Aleppo. De bouwgeschiedenis van een terrein kon hij in vier *stadia* die de eeuwen van 1600—1200 omvatten, nagaan: Cyprisch en Myceensch aardewerk wijzen in de eerste plaats weer naar het Westen; naast dit terrein werd een paleis met een fraaie ingang uit de 16de eeuw blootgelegd (*Times* 12/6-'37). — Veel verder schijnt toch die infiltratie niet gekomen te zijn, althans in Tell ↄaǧr Bazār, in het gebied van het Ḫabūr gebied ± 85 km van Tell Halab, vertoont de cultuur van de stad uit deze peiode een geheel eigen karakter; deze stad is uit de periode der Mitanni, zooals blijkt uit een spijkerschrifttablet waarop naast Mitanni- Semietische namen voorkomen (M. E. L. Mallowan, *ILN* 27/3-37).

Maar ook gedurende het 3de millennium was deze stad bewoond; met de Sumerische beschaving stond zij in contact, al was het misschien alleen maar langs den weg van den handel (*bulla* met Sumerisch opschrift). — Ook voor dit tijdsbestek en de eeuwen daaraan voorafgaande, de z.g. vroegdynastische en Ǧemdet Naṣr periode brengt Mari nieuwe gegevens. De nieuw blootgelegde lagen van den Ištar-tempel gaan in hun oudste formatie tot ± 3000 v. Chr. terug. Zij wijzen ook nu weer naast verschillen op de eenheid van de 'Mesopotamische' beschaving; drie graven met boogbouw, sporen van menschenoffers doen ons Ur in de gedachte komen. Een dezer graven kan men door middel van vergelijking met de 'second archaic shrine' uit Tell Asmar zelfs op 3100 dateeren. — Prof. Frankfort sloot de opgravingen van het *Oriental Institute*... van Chicago af. Tell Agrab en Ḫafadje waren de opgravingsterreinen, resp. aan den naderen zorg van S. Lloyd en P. Delougaz toevertrouwd. In Tell Agrab werd de vroegdynastische tempel nader onderzocht. De Ǧemdet-naṣr periode was door een aantal fragmenten o.a. van steenen vazen met dierenfries vertegenwoordigd, maar ook de vaas (Plaat XXXVI *d*) wijst niet alleen door haar techniek (type: '*scarlet ware*'), maar ook door de wijze van afbeelding van het hoofd der aan den tempelritus verbonden vrouw in die richting terug. Een van de koperen beeldjes (*c*), ook vroegdynastisch, heeft ook dien vogelkop. Van dezelfde techniek is het model (± 7,5 cm hoog) van een vierspan met strijdwagen. Door deze vondst is nogmaals bewezen, dat het paard in Mesopotamie in deze oude tijden een onbekende is (*a*, *b*) (*ILN* 6,-11-'37). — In Ḫafaǧe werd in den Sin-tempel de onderzoekingen verder voortgezet; vijf lagen uit de Ǧemdet Naṣr periode bleken de oudste te zijn; als illustratie van het artikel van den Heer Busink brengen wij op plaat XXXV eenige afbeeldingen, in de hoop dat deze 'vakman' ook dezen tempel nog eens nader bespreken zal. De Uruk-periode was door een paar zegels met mooie voorstellingen van leeuwen en andere dieren vertegenwoordigd (*ILN* 13-11-'37).

Tot slot Uruk/Warka. De opgravingen van de 8ste en 9de campagne munten door de zuiverheid waarmede het detail-onderzoek ingesteld werd, uit (*Achter vorläufiger Bericht... Uruk/Warka*, APAW 1936, n⁰ 13 (Berlijn 1937), 9de camp. *AfO* 12, 1937, 87—89). Daar de hier bereikte resultaten slechts in grooter verband kunnen behandeld worden, hopen wij in een afzonderlijk artikel hier later op terug te komen. — Wijzen wij tenslotte nog op het feit dat de opgravers Uruk bij het karteeren van den omtrek in Redan Šarki een terrein vonden, waar de oudste beschaving van zuidelijk Mesopotamië, die van Tell el ᶜObaid, haar sporen achtergelaten heeft.

Naschrift. Zie nu ook M. E. L. Mallowan, The excavations at Tall Chagar Bazar and an archaeological survey of the Ḫabur region, second campaign 1936 *Iraq* 4, 1937, 91,—178 (de Sumerische bulla, pl. XIII B). — C. J. Gadd, Tablets from Chagar Bazar (*Iraq* 4, 1937, 178—185). Van de 26 namen zijn er 8 Ḫurrietisch, 3 Amorietisch. De tabletten wijzen in de richting van de eerste dynastie van Babel.

Leiden B. A. VAN PROOSDIJ

ELAM

I. DE HISTORISCHE ROL VAN ELAM

De studie van de geschiedenis, de taal en de cultuur van Elam is, zooals de ontwikkeling van onze kennis van het oudste Vóór-Azië aan de hand der archæologische vondsten dit medebracht, steeds ondernomen door hen, die als archæoloog, als Assyrioloog of Sumeroloog, als Iranist, als Oud-Testamenticus, en later als linguist met dit gebied in aanraking kwamen, en die begrepen, dat dit kleine land en zijn bewoners aan hun studie onmisbare elementen leverde, zonder dat het ooit in het middelpunt der algemeene belangstelling kwam te staan. Elam bleef door zijn geographische positie en zijn nooit overwegend politiek belang op den achtergrond. Evenwel, het blijft deze bescheiden plaats hardnekkig innemen tot in het verste verleden; het vergezelt ons van de historische tijden door de schemertijden terug tot in de praehistorie. Anders dan zoo vele volken en gebieden, die eerst in den loop der geschiedenis aan de peripherie van Babylonië of van Egypte komen opzetten, doen Elam en de Elamieten van den vroegsten aanvang af hun aanwezigheid in min of meer sterke mate voelen. Daarbij is het een van de oude gebieden, die het langst hun nationale eigenheid en hun taal bewaard hebben; ondanks de nabijheid van het cultuurland in het Westen en later van de zich op de hoogvlakten in het Noorden ontwikkelende beschavingsvormen, baant het eigene zich met taai conservatisme voortdurend weer een weg, totdat eerst in den Mohammedaanschen tijd de taal als laatste overblijfsel van een traditie van minstens 4000 jaren verdwijnt.

Zoo is de oudste geschiedenis van Vóór-Azië ondenkbaar zonder het bestaan van Elam. Maar ook onze kennis zelf van die geschiedenis zou zonder wat in Elam gevonden is bedenkelijk meer fragmentair zijn. In Elam zijn immers documenten te voorschijn gekomen, zooals de wetten van Ḫammurabi en andere, die van essentieele beteekenis zijn voor ons inzicht in de historische en sociale ontwikkeling van Babylonië zelf. Voor het meerendeel zijn die monumenten op plundertochten meegevoerd naar Susa, vanwaar sommige dan in veel later tijd weer naar Babylonië zijn teruggebracht. Telkens wanneer in het tweestroomenland de politieke macht gedaald was, had Elam niet alleen een eigen dynastie of eigen dynastieën, maar gelukte het ook aan ondernemende aanvoerders uit dit gebied hun macht over Babylonische steden uit te breiden. Zoo vinden wij bijv. in de eeuw vóór Ḫammurabi, dus omstreeks 2150, Elamieten als heerschers in de steden Larsa en Isin. En toch schijnen althans in historische tijden Elamietische taal en cultuur nooit naar het Westen te zijn verbreid. Nergens in Babylonië en Assyrië zijn Elamietische inscripties gevonden en de Elamietische goden komen alleen maar voor in teksten, waarbij Elamieten betrokken zijn.

Elam's voornaamste vindplaats van archæologisch materiaal is Susa. Op geen andere plaats is er verder gegraven dan in het oostelijker gelegen Mal-Amir, en bij Bender Busjir, waar op het eiland Rêsjir in den ouden tijd de stad Liyan lag. Bij toeval zijn hier de eerste vondsten gedaan door den Franschen reiziger Jean-Baptiste Tavernier (1605—1689), later gepubliceerd door F. Lenormant in 1871. Later is hier van 1909 tot 1911 gegraven door Pézard [1]). De eerste publicatie, waarin Elamietische teksten (uit Persepolis) voorkomen, n.l. de reizen van Chardin, is in Amsterdam in 1711 verschenen. Het lijdt geen twijfel, dat nog op veel andere plaatsen van Elam belangrijke vondsten te doen zouden zijn, want niet alleen in de Assyrische documenten worden talrijke Elamietische steden genoemd, maar de Elamietische teksten zelf geven nog vele stedennamen, waarvan de ligging onbekend is.

Susa, de oude koningsstad, is sedert Loftus in 1851 er de eerste opgravingen deed, allengs van grooter archæologisch belang geworden dan de meeste plaatsen in Vóór-Azië. Na Loftus' en Williams' bezoek bleef het arbeidsveld weer braak liggen tot de expedities van Dieulafoy in 1885—1886, waaraan het Louvre o.a. de uit geëmailleerde tegels bestaande muurversiering van het Achæmenidenpaleis te danken heeft. Daarna begonnen in 1897 de opgravingen van de '*Délégation en Perse*', die

[1]) *Public. de la Mission Archéologique de Perse*, Tome XV, *Mission à Bender-Bouchir*, par M. Pézard, Paris 1914.

sindsdien tamelijk regelmatig zijn voortgegaan, behalve dat van 1914 tot 1921 ten gevolge van den oorlog het werk heeft stilgelegen. In dien tijd zijn de ruïnes zelfs geoccupeerd geweest door de kwartieren van een eskadron sepoys [1]), wat ongetwijfeld niet bevorderlijk was voor de goede conserveering van de overblijfselen. De epigraphische resultaten zijn meegelegd in de door V. Scheil bezorgde monumentale uitgaven der '*Mémoires de la Délégation de Perse*' [2]).

De ruïnes van Susa liggen daar, waar de rivier de Kercha (Choaspes) en de in den Karun stroomende rivier van Dizful (Coprates) elkander het dichtst naderen, tot een afstand van ongeveer 4 km. Langs den westelijken voet van de ruïnes stroomt bovendien de Šawur, welke door Loftus is geïdentificeerd [3]) met den in de Alexandercampagnes genoemden Eulæus (Ulây), die toenmaals met de Kercha in verbinding moet hebben gestaan. Maar het is vooral van groot belang vast te stellen, dat Susa niet in eigenlijk alluviaalland ligt, maar reeds op de uitloopers van de randbergen, die hier in N.W.-Z.O. richting het Iraansche plateau begrenzen. Het ligt dus in een geheel andere geographische omgeving dan de oudste Sumerische steden, die alle op het alluviaalgebied langs de oevers van den ouden Tigrisloop lagen. Geen ander punt vereenigde zoo volmaakt als Susa de nabijheid zoowel van de zee als van de bergen en tegelijk de ligging aan een eenigszins belangrijke rivier. De afstand van de zee in Z.W. richting kan in de oudste historische tijden weinig meer dan 60 km hebben bedragen, misschien niet verder dan het tegenwoordige Ahwaz. Dit beteekent, dat Elam toenmaals een betrekkelijk smalle kuststreek was, zich uitstrekkend van weinig benoorden Susa in zuid-oostelijke richting en allengs smaller wordend tot aan de streek van Busjir (Liyan); alles te zamen een lengte van ± 500 km. Het cultuurcentrum was evenwel in het Noorden, waar steeds de belangrijkste steden van het latere Chuzistan zooals Šušter en Dizful (Djundai-Sjapur) gelegen hebben. Waarschijnlijk was Elam ook reeds in die oudste tijden van het Sumerische land gescheiden door woestijnen, al is het mogelijk, dat deze nog meer een moeraskarakter hadden.

Deze geographische feiten maken begrijpelijk, dat, zooals uit de archæologische vondsten en uit de historie blijkt, Elam altijd veel afhankelijker is geweest van het bergland in het Noorden en Oosten dan van het cultuurland in het Westen, en ook dat, wanneer van Elam zelf invloed uitging, dit alleen mogelijk was door den ruggesteun van de ten deele waarschijnlijk rasverwante bergvolken. Hüsing heeft terecht de volken van den Zagros in zijn studie van Elam betrokken [4]).

Maar nooit is in historischen tijd Elam's invloed naar het Westen lang en overwegend, gelijk reeds werd opgemerkt. Mogen wij in praehistorischen tijd zulk een invloed aannemen? De vondsten schijnen te bevestigen, dat Elam reeds in ouder tijden cultuurland is geweest dan Babylonië. Tot die oudere tijden zou behooren de beschavingsvorm, waarbij de archæologisch Susa I genoemde ceramiek behoort. Deze vondsten zijn sedert 1907 door de Morgan gedaan, die ook een jonger cultuurstratum Susa II onderscheidde, tusschen welke beide dan nog een intermediair stratum, aangeduid als Susa I^{bis}, scheen te moeten worden aangenomen. Na 1927 zijn de opvattingen eenigszins herzien ten gevolge van de voortgezette opgravingen van de Mecquenem in Susa en van Contenau in Nihawend; de stijl Susa I^{bis} wordt nu beschouwd als te behooren tot een oudere beschaving, die aan het gansche Iraansche hoogland eigen was en waarvan Susa I een volmaaktere voortzetting was [5]). Susa II daarentegen is reeds het gevolg van cultuurvermenging met het oude Sumerische gebied, waar, zooals vooral in Lagaš, ceramiek van hetzelfde type gevonden is. Ook al kunnen wij over den absoluten datum weinig zeggen, zoo valt toch te constateeren, dat Elam in zijn oudste cultuurphase samengaat met het hoogland en zich daardoor zelfstandig tegenover de Sumerische

[1]) *Revue d'Assyriologie*, XIX, 1922, p. 109.

[2]) Publicaties van 1900 tot 1933 door V. Scheil in de *Mémoires de la Délégation de Perse*.

[3]) W. Kennett Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana*, Londen 1856, p. 427. Ook de Karun zelf, waarin het water van dezen stroom ten slotte terecht komt, heet Eulaeus.

[4]) G. Hüsing, *Der Zagros und seine Völker* (Der Alte Orient, IX 3/4, 1908).

[5]) Volgens een mondelinge inlichting van Sir Aurel Stein zijn de vondsten van de Susa I-ceramiek gedaan onder omstandigheden, die het twijfelachtig maken, dat deze ceramiek werkelijk van de oudste bewoners van *deze* plaats afkomstig is. Al deze overblijfselen lagen slechts op één plek bij elkander en kunnen zeer goed van een verder afgelegen plaats hierheen gebracht zijn. Direct verband tusschen de oudste bewoners van de plaats Susa en de over de geheele Iraansche hoogvlakte verbreide ceramiek van het type Susa I is dus nog niet aangetoond.

beschaving plaatst [1]). Een tweede element van cultuurzelfstandigheid is de taal. Daar komt nog een derde element bij, n.l. het schrift, want het z.g. proto-Elamietische beeldschrift toont, gelijk bekend, geen overeenkomst met het oudste Sumerische beeldschrift. Wij weten, dat dit proto-Elamietische schrift gebruikt is door den te Susa heerschenden Koning BA-ŠA-*šu-ši-nak*, die gedateerd moet worden in den tijd van het machtsverval van het rijk van Sumer en Akkad, dus kort na 2500 v. Chr. Genoemde koning schreef Akkadisch en waarschijnlijk Elamietisch in proto-Elamietisch schrift, wat wegens het aanwezig zijn van tweetalige teksten al tot eenig succes in de ontcijfering geleid heeft [2]), maar het is niet te zeggen uit welken tijd de oudste proto-Elamietische inscripties stammen. In ieder geval is het feit van haar bestaan iets origineels. Het blijkt, dat de proto-Elamietische teekens zich, evenals de Sumerische teekens, tot een syllabisch alphabet van dezelfde structuur hadden ontwikkeld. Het zou dus mogelijk zijn aan te nemen, dat het proto-Elamietische schrift een voorlooper van het Sumerische schrift is geweest en zelfs een geestelijke vader.

Indien dus van Elam belangrijke cultuurinvloeden naar het Westen zijn uitgegaan, dan moeten zij in de vóór-historie gezocht worden. De zeer onzekere veronderstellingen over de rassen, die oudtijds Elam bevolkten en met name het probleem of in die zeer oude tijden Semieten daar al een bevolkingsgroep uitmaakten is in dit opzicht van minder gewicht [3]). Want het schijnt wel te mogen worden aangenomen, dat de vreemde elementen steeds na korter of langer tijd geassimileerd en geëlamiseerd werden. Mogen al in de oudste tijden Semietische theophore namen in Elam optreden, steeds weer handhaaft het oude Elamietische eigen pantheon zich met groot conservatisme in den cultus en in de naamgeving [4]). Maar anderzijds vinden de Elamietische goden geen gastvrijheid in Babylonië, gevolg van de geographisch-politieke onmogelijkheid de militaire macht van Elam voor langeren duur naar het Westen uit te breiden.

De historie van de betrekkingen tusschen Elam en Babylonië toont eeuwenlang een zich herhalende opvolging van gebeurtenissen: plunderingen door Elamieten, expedities tegen hen door de stadkoningen, onderwerping van Elam, wanneer in Babylonië een belangrijk machtscentrum ontstaat, vrijmaking van het juk wanneer die macht vervalt, en opkomst van zelfstandige dynastieën in Elam zelf. De binnenlandsche geschiedenis van Elam is minder duidelijk, ten gevolge waarschijnlijk van de omstandigheid, dat alleen van de dynastieën in Susa door de opgravingen iets meer bekend is, terwijl toch wel mag worden aangenomen, dat Elam soms gelijktijdig verscheidene heerschers in de verschillende steden gekend heeft. Bovendien moeten hier de betrekkingen tot de volken in het noordelijke en oostelijke bergland een belangrijke rol gespeeld hebben. Wij weten hierover niet veel, al is het wel waarschijnlijk, dat de politieke toestand van het achterland voor Elam van veel vitaler belang is geweest dan die van Babylonië. Verscheiden dynastieën schijnen door hoofden van bergstammen te zijn gesticht [5]). En men mag ook niet vergeten, dat het met de eigen cultuur van Elam pas voor goed gedaan was, nadat zich door de vorming van het Achæmeniedenrijk een zoo sterke politieke macht aan de N.-O. grens had ontwikkeld, dat deze nu, ondanks de traditioneele verovering van de Elamietische kuststreek, voor het eerst er in slaagde haar eigen Iraansche cultuur in de stroomgebieden van Choaspes en Eulæus te brengen, zij het ook niet zonder ook Elamietische beïnvloeding te hebben ondergaan.

De eerste historisch-zekere verovering van Elam van uit Babylonië is die door Sargon en zijn opvolgers (28ste eeuw v. Chr.). Van Naram-Sin's verdragsverhouding tot Elam legt een kleitablet getuigenis af, waarop voor de eerste maal een archaïsche vorm van spijkerschrift voor de taal der Elamieten gebruikt wordt. In dezen tijd begint de Semietische invloed in Elam, die ook uitkomt in de Akkadisch (en Proto-Elamietisch) geschreven documenten van den reeds genoemden koning BA-ŠA-*šu-ši-nak*. Na hem moet de politieke afhankelijkheid van Babylonië, in den tijd van Dungi, weer grooter zijn geweest, hoewel ook dan een dynastie in Susa bekend is, n.l. die

[1]) Vgl. ook A. Moortgat, *Die Bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker*, Berlijn 1932.

[2]) F. Bork, *Die Strichinschriften von Susa*, 1924. De documenten zijn bekendgemaakt door V. Scheil in *Tome* VI (1905) en XVII (1927) van de *Mémoires de la Miss. Arch. de Perse*.

[3]) E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I, p. 508.

[4]) C. van Gelderen, *Elamietische goden en koningen*, *Stemmen des Tijds*, 1924.

[5]) Zoo de dynastie van Kutur-Nachunte ± 2280, vgl. Meyer, *Gesch. des Alt.*, I 602.

van Hutrentepti. Weer later, in de 23ste eeuw, valt de inval van den Elamiet Kutur-Nachunte in Isin en Uruk, gevolgd door overheersching van Babylonische steden door Elamietische heerschers, terwijl in Susa zelf een niet geheel onafhankelijke (maar afhankelijk van wien?) dynastie heerscht, die als voorvader Silhaka heeft. Van enkelen dezer vorsten zijn inscripties over [1]). Deze tijd is waarschijnlijk zeer belangrijk voor Elam's inwendige geschiedenis, maar een bevredigende coördinatie van de bestaande gegevens stuit nog op groote moeilijkheden. Tijdens de dynastie van Babel, onder Ḫammurabi en zijn opvolgers, wordt Elam dan weer onderworpen; in dezen tijd treden de Kassieten of Kossæers reeds op het antieke wereldtooneel [2]). In de 18de eeuw veroveren zij zelfs Babylonië en zullen zij ook tegelijkertijd wel weer groote politieke veranderingen veroorzaakt hebben. In ieder geval komt Elam nu politiek geheel los te staan van Babylonië, waarvan het zuidelijk deel meer en meer in verval was gekomen, terwijl het Noorden onder de heerschappij der vreemde overheerschers een voor de wetenschap nog vrij duister tijdperk ingaat, dat eerst eenigszins wordt verlicht wanneer de Assyrische macht opkomt.

Eerst omstreeks 1300 v. Chr. treedt dan in Susa een inheemsch Elamietische dynastie op, die na de Kassietenperiode aan Elam politieke zelfstandigheid schijnt te hebben gegeven. De stamvader schijnt te zijn Ike-Halki en de vorsten noemen zich 'koningen van Ančan en Šušun', beide in dezen tijd reeds oeroude namen, evenals de landsnaam *Hatamti*, die de inheemsche vorm van het Semietische *Elamtu* schijnt te zijn [3]). De meest op den voorgrond tredende figuren uit deze dynastie zijn Humbannumenna, kleinzoon van Ike-Halki, en later in de eerste helft der 12de eeuw Šutruk Nahunte, die Babylon veroverde, hoewel ook in dezen tijd van werkelijk politieke machtsuitbreiding buiten Elam geen sprake schijnt geweest te zijn. Wel is het een tijd van opleving van eigen cultuur; de koningen der genoemde dynastie, beginnend met Humbannumenna, schrijven hun eigen Elamietisch met een eigen karakteristieken vorm van het Babylonische spijkerschrift en hun inscripties toonen ons de oude Elamietische goden in eere.

Na deze Elamietische renaissance is weer tamelijk weinig over Elam bekend. Enkele inscripties (zooals die van Mal-Amir) bewijzen, dat nog steeds de litteraire traditie gehandhaafd bleef. Maar dan komt Elam plotseling weer voor het voetlicht als tegenstander van het Assyrische wereldrijk. Evenals steeds, wanneer aan Tigris en Euphraat een centrum van macht was, moest Elam het onderspit delven. In 648 v. Chr., onder Assurbanipal, vielen de Assyriërs na veel wederwaardigheden Elam binnen en verwoestten Susa.

In dezen tijd was de macht van Assyrië reeds van alle zijden bedreigd. De voornaamste vijanden waren de Iraansche Mediërs, die als heeren van het Iraansche plateau nu op hun beurt de historische missie van inbezitneming van Elam zouden vervullen. Deze verovering is evenmin zonder wapengeweld gegaan en moet omstreeks 593 v. Chr. hebben plaats gehad [4]); zij vindt haar weerklank in de profetieën der profeten Jeremia en Ezechiel. Toch zal dit op lange na niet de eerste maal zijn geweest, dat Elam van uit het Noorden bedwongen werd. Alleen waren nu de toestanden in zoover veranderd, dat de verovering niet van stamverwante bergvolken uitging, maar vanuit een veel verder noordelijk gelegen centrum, door een politieke macht van eerste grootte. Aan de verovering door het nieuwe rijk der Iraniërs waren echter gebeurtenissen voorafgegaan, die evenmin in de historie van Elam ongewoon zullen zijn geweest. Een deel der Iraniërs had zich n.l. reeds veel vroeger op hun randgebieden gevestigd. Dit waren geen anderen dan de latere Perzen, die onder den

[1]) De beste Elamietische bronnen voor deze en de volgende periode zijn in transcriptie samengesteld door G. Hüsing in *Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams* (Assyriologische Bibl. XXIV. Band) I Teil, Leipzig 1916. Textenuitgave, hoofdzakelijk berustend op Scheil's publicaties, in *Corpus Inscriptionum Elamicarum* door F. W. König, I *Die altelamischen Texte*, Hannover 1932.

[2]) De taalverwantschap tusschen Kassieten en Elamieten, waaraan Hüsing zulk een groote beteekenis hechtte, evenals aan die met bepaalde Kaukasische talen (*Memnon*, Band IV, 1910, p. 22) behoeft in dit historisch overzicht geen rol te spelen.

[3]) De bezwaren van Hüsing tegen de door Scheil voorgeslagen lezing *ha-tam-ti* in plaats van *ha-pir-ti* (*Die einheimischen Quellen*, p. 89) schijnen m. i. nog niet voldoende weerlegd te zijn.

[4]) Bespreking der hiermede samenhangende historische problemen door J. Prašek, *Geschichte der Meder und Perser*, Gotha 1906, I p. 157 vlg.

naam *Parsuaš* optreden als bondgenooten van den Elamietischen koning tegen Sanherib van Assyrië, dus omstreeks 700 v. Chr. Deze Parsuaš moeten kort te voren uit hun vroegere woonplaatsen in den Zagros naar het Zuid-Oosten verhuisd zijn. In den loop der 7de eeuw moet zich hun politieke macht bevestigd hebben onder de aanvoerders, die de stamvaders van het Achæmenidengeslacht zijn geworden: Achæmenes en Theispes. Verschillende teekenen wijzen erop, dat deze Perzen niet onbeïnvloed zijn gebleven door de hoogere Elamietische cultuur, die zich immers altijd min of meer in de oostelijke bergen had uitgestrekt. Dat namen als Cyrus (*Kuruš*) Elamietisch zijn is nog niet bewezen, maar het feit, dat Cyrus en zijn voorvaders zich 'koningen van Anšan' noemden, bewijst het overnemen van Elamietische traditie, althans in de titulatuur. Over de vraag welke streek met Anšan bedoeld wordt is altijd veel te doen geweest; in het geval van Cyrus is er nauwelijks twijfel mogelijk, dat Anšan het bergachtige gebied ten Z. O. van Elam was, dus Persis [1]). In hoever de uit de Achæmeniden-sculpturen bekende typisch Perzische dracht door de Elamietische beïnvloed is zou nog te onderzoeken zijn. Herzfeld heeft zelfs getracht aannemelijk te maken, dat ook het oud-Perzische spijkerschrift van het Elamietische spijkerschrift zou zijn afgeleid; wat de vormen betreft is dit wel zeer onwaarschijnlijk [2]) en ook in de schrijfgewoonten is niet veel overeenkomst te bespeuren. Maar dat de Achæmenidische koningen het noodig vonden al hun bekendmakingen ook in een Elamietische versie te geven zegt genoeg voor de nawerking van de Elamietische traditie. Ten slotte wijst ook de ontwikkeling, die de Iraansche taal in Persis genomen heeft, op beïnvloeding door een substraat, dat Elamietisch of een daarmede verwant dialect is geweest (verdwijnen van het genus-onderscheid, eigenaardig gebruik der relatieve pronomina). Hierbij moet echter opgemerkt worden, dat de Achæmenidisch-Elamietische inscripties zelf vermoedelijk in hun syntaxis — evenals in hun woordenschat — sterk door het oud-Perzisch beïnvloed zijn (bijv. in het optreden van het genitief-suffix *-na*); maar *dit* Elamietisch is waarschijnlijk ook geen juiste weergave meer van de werkelijk gesproken taal.

Na Cyrus' overwinning op de Meden (550 v. Chr.) was het ook met de politieke zelfstandigheid van Elam spoedig gedaan. Wanneer precies de Perzen aan de daar nog heerschende inheemsche dynastie een einde hebben gemaakt is niet bekend, maar ongetwijfeld zal de onderwerping van Elam hun minder moeite hebben gekost dan van de andere van Medië afhankelijke landen, zooals Armenië en Lydië. Zij waren wat hun cultuur betreft zelf half-Elamieten en Cyrus maakte dan ook Susa tot een van zijn koninklijke residenties. Hiermede was de politieke rol van Elam uitgespeeld; de rebellen, die zich onder Darius als koning van Elam opwierpen, schijnen zonder veel moeite bedwongen te zijn.

Ook de traditioneele cultuurhaard van Elam was uitgebluscht, waartoe de gestadige aanslibbing aan zijn kusten en de daardoor veroorzaakte grootere isolatie van zijn centrale steden zal hebben bijgedragen. De Iraansche beschavingsvorm, nu vast gevestigd in het Noorden en Oosten, was van nu af aan de sterkere. Het is niet geheel duidelijk welke rol hier nog gespeeld is door den vermoedelijk Iraanschen stam der Chwâža (Grieksch Οὔξιοι), die hier in den Achæmenidentijd optreden en naar wie het land later Chûzistan genoemd is; zij hebben in ieder geval nooit politieke beteekenis gehad en zijn altijd min of meer afhankelijk van de Achæmeniden geweest. Ook de inheemsche taal, het Elamietisch, dat nog in het Pinksterverhaal (Handelingen 2[9]) afzonderlijk genoemd wordt, is later bij de Arabische geographen als *Chûzî* bekend. Herzfeld is van meening, dat dit in dezen tijd niet anders geweest kan zijn dan een Iraansch dialect [3]), maar de bewoordingen, waarin over die taal gesproken wordt, wijzen op een van het Perzisch geheel verschillende taal.

Ten slotte nog een opmerking over de betrekking tusschen I r a n i ë r s en E l a m i e t e n, die hoewel negatief, niet zonder belang schijnt. Het is deze, dat de geheele Avesta-literatuur niets van Elam schijnt te weten. 'Schijnt te weten', want er komen in den Avesta nog vrij veel land- en plaatsnamen voor, die niet te localiseeren zijn. Voor zoover geographische aanduidingen voorkomen, die in het Iraansche land zelf thuis hooren, is men vrij zeker omtrent de identificatie, zoo wat betreft de in den

1) Aldus laatstelijk Herzfeld, *Archæological History of Iran*, Londen 1935, p. 24.
2) *Jaarbericht* n⁰. 4 van 'Ex Oriente Lux', p. 250. 3) *Arch. Mitt. Iran*, VII (1934), p. 43.

Mihr Yašt genoemde landstreken, die Mithra overziet, wanneer hij op de toppen van den hoogen Hara verschijnt, en de rivieren van Sīstān, die in het Kansavya-meer stroomen, uit Yašt XIX. De minder bekende namen behooren thuis in de randgebieden, zooals het land Mazana, d. i. Mazandarān, waar een bepaald soort dæmonen woont. Ook Babel wordt een enkele maal genoemd in de Yašts. Op zichzelf behoeft het dus niet te zijn uitgesloten, dat de Avesta ook Elamietisch gebied kent. Maar geen der landnamen laat vooralsnog identificatie met Elamietisch gebied toe. Deze omstandigheid schijnt de conclusie te rechtvaardigen, dat zuidelijk Iran zeer zeker niet het tooneel van den arbeid der Avesta-compilatoren kan geweest zijn en nog minder de plaats van oorsprong van de oudere Avesta-teksten. Dit is nu wel nooit uitdrukkelijk beweerd, maar het kan toch geen kwaad in dit verband de afwezigheid van toespelingen op Elam te constateeren. De Zoroastrische invloeden, die, na het bekend worden van de laatste Xerxes-inscriptie van Persepolis [1]), moeilijk ontkend kunnen worden in de omgeving van Darius en Xerxes, zijn in ieder geval uit het Noorden of Noord-Oosten in Persis gekomen; of de Parsuaš, de latere Perzen, ook nog deel hebben gehad aan de vóór-Zoroastrische epische traditie van de Yašts is bij het ontbreken van alle gegevens niet uit te maken.

II. DE ACHÆMENIDISCH-ELAMIETISCHE INSCRIPTIE DAR. SUSA j. [2])

Het volgende is een poging tot reconstructie van den Elamietischen tekst van een door V. Scheil in *Tome* XXI der *Mémoires de la Mission Archéologique de Perse, Mission en Susiane* (Inscriptions des Achéménides de Suse), Parijs 1929, p. 44—47, gepubliceerde, drietalige inscriptie, van welke de Elamietische tekst het best bewaard is. Deze tekst is ook behandeld door W. Brandenstein in *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band XXXIX, Weenen 1932, p. 44—52 [3]). Zij is vooral belangrijk door eenige nieuwe woorden en zinswendingen; de inhoud is een bouwinscriptie, zooals die in verschillende kortere en langere versies voorkomen — al naar de beschikbare ruimte het telkens toeliet —: de koning wijst op het onvergelijkelijke karakter van de werken, die hij heeft uitgevoerd en dankt dit aan Ahuramazda.

De Oud-Perzische, Elamietische en Akkadische versies van deze inscriptie komen blijkbaar voor op drie zijden van de basis van een zelfde kolom; Scheil geeft eigenlijk geen enkele verdere bijzonderheid daarover en vermeldt ook niet de afmetingen, wat voor de reconstructie van belang zou zijn [4]).

De Elamietische versie is in vijf regels, van welke de geheele rechterhelft en het linkergedeelte van de linkerhelft bewaard zijn; op iederen regel behoeft dus slechts ongeveer een vierde van het geheel te worden aangevuld. Daardoor moet de Elamietische versie de basis zijn van de reconstructie, ook van den Oud-Perzischen tekst, die uit zes regels bestaat, van welke een deel van de linkerhelft bewaard is en van den uit vijf regels bestaanden Akk. tekst, waarvan ongeveer het linksche derde gedeelte over is.

Gelijk telkens bij dergelijke reconstructie-pogingen blijkt, kan alleen een graphische reconstructie overtuigen wat betreft de mogelijkheid van de voorgestelde vulling der ruimte, een methode welker niet-aanwending zooals bekend Scheil soms tot materieel onmogelijke reconstructies heeft gevoerd. Vandaar, dat de reconstructie van den spijkerschrifttekst hier is bijgevoegd (Fig. 9).

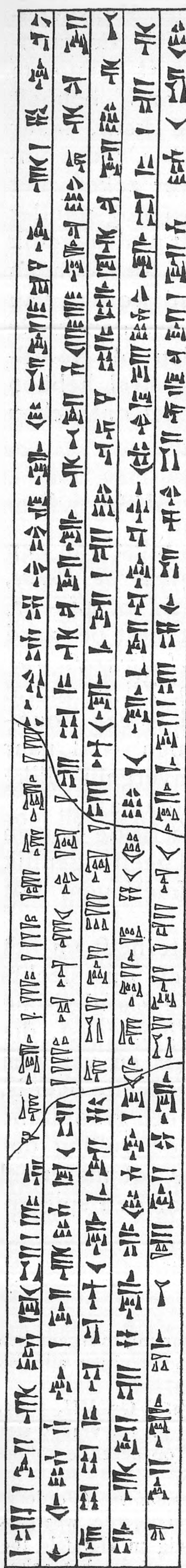
In transcriptie [5]) luidt zij als volgt:

1) *Jaarbericht* n⁰. 4 van 'Ex Oriente Lux', p. 253.

2) Deze aanduiding is van Brandenstein in zijn in den text genoemde publicatie en door mij overgenomen in '*A classified List of the Achaemenian Inscriptions*' (Ann. Bibl. of Ind. Arch. III, 1931). Ik citeer alle El. teksten naar de daarin gegeven afkortingen; de regels zijn steeds die van de El. versie.

3) Bovendien zijn punten uit de Elamietische versie besproken door Weissbach in Arch. f. Or. VII, 1933, p. 39, 45 en Herzfeld, *A. M. I.* III, 1931, p. 46 vlg. 4) Herzfeld, *A. M. I.* III, 1931, p. 10, vraagt zich zelfs af of de drie versies wel bijeenbehooren; vermoedelijk staan zij inderdaad bij elkander op dezelfde kolombasis. Uit wat volgt moge ook blijken, dat zij in het algemeen denzelfden inhoud hebben.

5) In het algemeen is Weissbach's transcriptie uit *Die Keilinschriften der Achaemeniden* (Vorderas. Bibl. 3) Leipzig 1911, gevolgd, behalve dat i. p. v. *za, zi; ca, ci* geschreven is. De veranderde weergave van sommige teekens (bijv. *po* voor *pa*, *r* voor *ir*, *ke* voor *gi*), welke Brandenstein, König en Herzfeld toepassen, benadert ongetwijfeld de werkelijke uitspraak beter, maar is slechts fragmentarisch, zoodat het geheel der transcriptie er niet door gediend wordt. Deze nieuwere inzichten kunnen bij de niet-lapidaire texttranscriptie nog altijd tot hun recht komen.

[Fig. 11]

1. *! ú ! da-ri-ya-ma-u-iš ! c.* [1]) *! ir-ša-[ir-ra ! c. ! c.-ip-ir-ra ! c.] -mu-ru-un hi uk-ku-ra mi-iš-da-aš-ba ša-ak-ri ! ha-ak-ka-man-*
2. *nu-ši-ya a-ak ! da-ri-ya-ma-u-iš [! c. na-an-ri hi-ma !]ú ap-pa hu-ut-da-ra hu-be da-a-ki lu-ra-ka in-ni hu-ut-da*
3. *sa-ap ap-pa-na-ka (an) u-ra-mas-da ha-[ni-iš-da ci-la !]ú (an) u-ra-mas-da ! ú-in ka-ni-ša ap-pa lam-*[2])*ma hu-ut-da-in hu-be*
4. *mar-ri-da ú-ca-ra-um-mi a-ak ! r[uh-ir-ra (id.) ca-u-mi-] in ! u-ra-mas-da-na ak-ka hi* UL-HI *(id.) ci-ya-man-ra ap-pa ! ú hu-*
5. *ut-da-ra mar-be-ip-da pir-ra-[iš-da ! ú (an) u]ra-mas-da ! ú-un nu-iš-gi-iš-ni ku-ut-da ! da-a-ya-u-iš-mi.*

Stilistische slordigheden in dezen tekst zijn, dat in regel 1 de verticale 'spijker' vóór *ša-ak-ri* 'zoon' ontbreekt en dat op regel 4 de naam *u-ra-mas-da* wordt voorafgegaan door een verticalen spijker in plaats van door het determinatief *an*, zooals behoorde. Deze afwijkingen zijn te gering om op rekening van de plaatseconomie in den regel gezet te worden.

De reconstructie is ten deele met behulp van de overgebleven fragmenten van den Oud-Perzischen en den Akkadischen tekst gemaakt, hoewel de teksten in de drie talen niet in alle details aan elkander beantwoorden. Dit gebrek aan volledige overeenstemming is steeds het gevolg van het rekening houden met de beschikbare plaatsruimte; juist bij een niet zeer lange, maar ook niet zeer korte, inscriptie als deze valt de invloed van de plaatsruimte goed te bestudeeren. Het Oud-Perzisch namelijk, dat wegens het alphabetisch karakter van zijn schrift meer ruimte inneemt dan het Elamietisch, beslaat zes kolommen, maar heeft daardoor ook gelegenheid iets meer te geven. Of eigenlijk is het andersom, want het Oud-Perzisch moet gelijk overal als het origineel beschouwd worden.

De vertaling van den Elamietischen tekst luidt: 'Ik ben Darius, de groote koning, de koning der koningen, de koning op deze aarde, zoon van Hystaspes, de Achæmenide. En Darius de koning spreekt: Wat ik hier gedaan heb, dat heb ik niet op andere wijze(?) gedaan.

Zooals het Ahuramazda behaagde, zoo heeft Ahuramazda mij vriendelijk behandeld. Wat ik bedacht te doen, dat is alles ten goede. En de mensch — door den wil van Ahuramazda — welke dit paleis ziet, dat ik gemaakt heb, die is onder allen bevoorrecht. Moge Ahuramazda mij beschermen en mijn land.'

De invulling op regel 1 is geheel zeker, aangezien het hier een tientallen malen voorkomende vaste protocolaire formule betreft, die ten overvloede nog door den Oud-Perzischen tekst wordt bevestigd. Met Brandenstein is *c.-ip-ir-ra* gelezen en niet *c.-ip-in-na*, omdat in de Susa-inscripties verder alleen de uitgang *ir-ra* in deze formule wordt aangetroffen. Gelijk door Hüsing's onderzoekingen vaststaat is *-ir-ra* een oudere correctere vorm, waarin het *r*-element een soort klasse-suffix is, dat de klasse van *cunkir* weer opneemt. De uitgang *-in-na* is een in het Achæmenidische Elamietisch vaak optredende genitivus-achtige uitgang, die in het oude Elamietische systeem met zijn klasse-suffix-systeem [3]) niet past. In ieder geval komt door deze zekere

[1]) Weergave van het ideogram, dat hier waarschijnlijk *cunkir* is te lezen.
[2]) Op het voetspoor van Hüsing, *Die Einheimischen Quellen*, p. 92 vlg. i. p. v. *el.*
[3]) Hierover G. Hüsing, *Über die Sprache Elams* in *Schles. Ges. für vaterl. Cultur*, Jahresbericht 1908, IV Abh. b., p. 11 vlg.

reconstructie de lengte van den regel vast te staan. Wij kunnen er namelijk niet aan twijfelen, dat de twee door Scheil gegeven helften van de inscriptie inderdaad tot één exemplaar behooren, want regel 2 sluit precies bij het eind van regel 1 aan; zoo is het ook met alle volgende regels.

De uitdrukking *mu-ru-un hi uk-ku-ra* is de kortste vorm, waarin deze juist in het Elamietisch tegenover het Oud-Perzisch zoo gevarieerd optredende formule [1]) kan voorkomen [2]). *ra* is hier nog altijd het op *cunkir* betrekking hebbende klasse-suffix.

In de lacune van regel 2 zijn de teekens *! c. na-an-ri* protocollarisch zeker. Er blijft dan eigenlijk nog maar ruimte voor twee teekens, waarvoor ik op Scheil's voetspoor *hi-ma* 'hier' zet; het is duidelijk, dat er voor het *da-a-ya-u-iš*, dat Scheil hierop laat volgen, in het geheel geen plaats is. Hierop heeft Brandenstein al gewezen (p. 45), maar diens *mar-ri-da hi* is eveneens te lang. Wel zou men kunnen overwegen of er wellicht - *šu-ša-an* 'in Susa' heeft gestaan, zooals in Dar. Sus. f. 20 [3]); er zijn daar echter vier teekens noodig, wat te veel lijkt; ook voor het Oud-Perzisch schijnt *çūšāyā* te lang, tenzij men de langere regels van Kent accepteert.

da-a-ki lu-ra-ka op regel 2 is nog niet volkomen duidelijk. Het eerste woord komt voor in Bis. III 69 en Xerx. Pers. h. 35 met het suffix *da* 'ook' en beteekent daar telkens 'iets anders' of 'andere dingen'. *lu-ra-ka* is in het Elamietisch verder onbekend [4]); de lezing *ra* schijnt echter zeer onzeker (zie Scheil's afschrift), en zoo men mocht aannemen, dat *lu* eigenlijk *ci* moest zijn (de drie liggende keilen moeten dan vóór de drie staande komen), zou men kunnen lezen *ci-la-ka* 'wijze, manier' en zou dus de heele uitdrukking beteekenen 'op andere wijze'. In ieder geval zal *ka*, evenals *ki* in *da-a-ki*, het veel voorkomende individualiseerende klasse-suffix *k* zijn. Ook Kent reconstrueert in den Oud-Perzischen tekst: [*an*]*iyaϑā* 'otherwise', waarin ik hem gaarne zou volgen, liever dan Brandenstein's [*paruv*]*iyaϑā*. Het bezwaar is alleen, dat de hier bewaarde Akkadische tekst *mim-ma-ša la ap-pi-it-ti*[*e-pu-uš-šu*] biedt, wat volgens Prof. V. Christian (geconsulteerd door Brandenstein) beteekent 'davon habe ich nicht sofort gemacht'. Scheil vertaalt eveneens 'd'emblée'. De eenige mogelijkheid van combinatie der verschillende uitdrukkingen zou zijn aan te nemen, dat 'niet anders' een idiomatische uitdrukking is, te vergelijken met 'niet zoo maar', 'nicht von ungefähr'.

De reconstructie van de lacune in regel 3 schijnt mij vast te staan door vergelijking met N R. a. 31, waar staat *sa-ap ! ú ha-ni-ra ci-la*, Oud-Perzisch *yaϑā mām kāma āha* 'zooals het mij behaagde'. Hetzelfde moet gestaan hebben in den geschonden tekst van Bis. III 63. In plaats van *sa-ap* staat in onzen tekst het ook in Dar. Susa i. 4 voorkomende uitvoeriger *sa-ap ap-pa-na-ka*, dat misschien een meer generaliseerende beteekenis heeft en identiek is met *sa-ap ap-pa-an-ka*, dat verder herhaaldelijk voorkomt (Bis. I 48, 52, 56). Verder behoeft men *ha-ni-ra* slechts in den derden persoon om te zetten, wat *ha-ni-iš-da* geeft (relatieve vorm van *ha-ni-iš*); dit vult juist de lacune. Dezelfde vorm heeft waarschijnlijk gestaan, maar zonder *ci-la*, in het begin van reg. 15 van Dar. Susa f.: *(an) u-ra-mas-da 15 [sa-ap ha-ni-iš-da - mu-ru-u]n hi. . . .*

ap-pa lam-ma hu-ut-da-in op regel 3 wordt door Weissbach (*Arch. f. Or. F.* VIII 1930, p. 39) verklaard met 'was ich dachte: ich mache es'. Brandenstein, hoewel met de vertaling in het algemeen instemmend, vindt deze grammatische verklaring blijkbaar te simplistisch. Inderdaad schijnt *hu-ut-da-in* niet te moeten worden opgevat als een 1ste persoon enkelvoud, maar eerder als een infinite ww.-vorm op *n*, die Hüsing gerundium noemt en die wel is waar ook aan de praesensconjugatie ten grondslag ligt, maar toch in veel gevallen zijn infiniet karakter behoudt, vooral na een vervoegden ww.-vorm als in dit geval. Ik zou de constructie op één lijn willen stellen met de in de Bisutun-inscripties vaak voorkomende uitdrukking *ši-in-nu-ik . . . ša-par-rak-um-me hu-ut-ti-man-ra* (Bis. I 75; II 51; III 13, 14) 'hij kwam aan . . . om slag te leveren' of *ši-in-nu-ip ša-pa-rak-um-me hu-ut-ti-nu-un-ú-ba* 'zij kwamen aan om slag te leveren' (Bis. I 25, 29,

[1]) Vgl. Herzfeld, *A. M. I.* III, 1931, p. 78 vlg.
[2]) R. G. Kent, in zijn reconstructie van den Oud-Perzischen tekst (*Journ. Am. Or. Soc.* LI, 1931, p. 214) maakt in het Oud-Perzisch de formule langer door er *vazrkāyā* bij te voegen; daardoor wordt de hypothetische lengte van alle regels van den Oud-Perzischen tekst langer. Ik kan hem daarin niet volgen.
[3]) Scheil, *M. M. A. P.* XIV, 1933, Pl. III: [*hi — UL-HI ap-pa ! ú -š*]*u-ša-an hu-ut-da-ra*.
[4]) In het Oud-Elamietisch komt een stam *lu* voor, die 'eeuwig' schijnt te beteekenen; vgl. o. a. F. W. König, *Drei altelamische Stelen* (*M. V. A. G.* deel 1) Leipzig 1925, p. 47. Dan ware de beteekenis van het duistere woord misschien 'ooit'.

33, 41, 46). Ook *hu-ut-ti-man* en *hu-ut-ti-nu-un* zijn hier dergelijke gerundia, waarvan voorloopig in het midden gelaten worde of zij met *hu-ut-da-in* identisch zijn. Het verschil is alleen, dat in onzen tekst geen klasse-suffix (als in de voorbeelden *ra* en *ú-ba*) achter het gerundium staat. Aangezien het hier een relatieve zin is, zou men hier eigenlijk nog eerder *-ra* verwachten. Intusschen heerscht in het Achaem. El. nooit groote regelmatigheid in het al of niet plaatsen dezer suffixen, en misschien hebben hier overwegingen van ruimte-economie gegolden. In den Oud-Perzischen tekst heeft hier blijkbaar eenvoudigweg *akunavam* gestaan.

In regel 4 heb ik mij door de vertaling van *ú-ca-ra-um-mi* met „ten goede" aangesloten bij Herzfeld's '*zu vergelten*', zie *A. M. I.* III, p. 117 vlg.

In de lacune van regel 4 kan natuurlijk niet *da-ri-ya-ma-uš ! c.na-an-ri* staan, zooals Scheil aanvult, daar dit veel te veel plaats in zou nemen. Ook Brandenstein heeft dit reeds opgemerkt; hij laat de lacune open. Nu staat in den Oud-Perzischen tekst inderdaad [*ϑātiy d*]*ārayavauš Xš.*; hier was meer plaats. Van het eerste teeken van de lacune is de eerste helft over; deze eerste helft kan inderdaad op *da* wijzen, maar zij is ook het begin van het Elamietische ideogram *ruh*, „mensch" dat evenals de eigennaam Darius door een verticalen keil wordt voorafgegaan. Reconstrueert men dus *! r*[*uh-ir-ra* (*id*)], dan blijft daarachter nog juist plaats voor de blijkens het vervolg absoluut vereischte teekens [*ca-u-mi*]. Ook in N. R. a. 46 en Xerx. Pers. h. 42 (dit is de nieuwe Xerxes-inscriptie, die Herzfeld in *A. M. I.* VIII 1936, p. 56 vlg. gepubliceerd heeft) wordt mensch in dezen algemeenen zin gebruikt.

Dit *! ruh-ir-ra* moet dan subject zijn van het op regel 5 gereconstrueerde *pir-ra-*[*iš-da*], welke reconstructie berust op het in den Oud-Perzischen tekst bewaarde *frašta*. Ook Brandenstein heeft zoo gelezen, maar voor [*a-ak*], dat hij erop laat volgen, is geen plaats. In het Elamietisch staat dus, dat de mensch, die het paleis ziet, *frašta* is. In Darius Susa a, waarvan alleen de Oud-Perzische tekst bestaat, noemt Darius zichzelf *frašta* (*frašta ϑadayāmaiy* 'ik verschijn als fr.'). De scherpzinnige verklaring, die Brandenstein p. 21 van Oud-Perzisch *frašta* geeft en die hem doet vertalen: 'einer der es erreicht hat' weet ik door niets beters te vervangen. Alleen zou men wel gaarne etymologischen samenhang met *frašam* [1]) (in Xerx. Pers. f. regel 37 staat *fraϑram*) willen aannemen. Ik vertaal dan ook 'bevoorrecht', en aangezien degeen, die het paleis ziet, deze kwaliteit heeft, moet in het Oud-Perzisch *ϑadayā-* eerder als 3de pers. dus *ϑadayātaiy* aangevuld worden. In het Elamietisch ontbreekt het ww. Verder beteekent *mar-be-ip-da* 'allen'. In Bis. II 56 en Dar. Pers. f. 13/14 en 21 is het telkens appositie n.l. van *taš-šu-íb* 'volk' en van *nap* 'goden'. Hier staat het zelfstandig en kan het als tot het volgende woord in genitief-relatie staande worden opgevat, dus 'de bevoorrechte van allen' of 'onder allen bevoorrecht'. Het Oud-Perzische *vīsahya frašta* beantwoordt daar volkomen aan, evenals in Dar. Susa a.

Het laatste deel van regel 5 is de bekende formule, waarin Ahuramazda's bescherming wordt ingeroepen. Zooals overal moet deze formule met *! ú* beginnen, waarvoor inderdaad juist plaats is in den tekst vóór het begin van den naam [(*an*) *u*]*-ra-mas-da*.

In aansluiting op het voorafgaande moge hier ten slotte mijn reconstructie van den Oud-Perzischen tekst volgen, voor de rechtvaardiging waarvan naar het bovenstaande verwezen moge worden.

1. [adam d]ārayavauš Xš. vazrka Xš. Xš.yānā[m Xš. ahyāyā B.yā vištāspahyā
2. puça] haxāmanišiya ϑātiy dā[rayavauš Xš. idā tya adam akunavam
3. ava an]iyaϑā naiy akunavam yaϑā[auramazdām [2]) kāma āha ava-
4. ϑā mā]m A M. dauštā āha tya aku[navam ava visam hučāram akunavam ϑa-
5. atiy d]ārayavauš Xš. vašnā AM.hā hya[ima hadiš vainataiy tya manā ka-
6. rtam] vīsahya frašta ϑadayā[taiy mām AM. pātuv utāmaiy D.m.]

'Ik ben Darius, de groote koning, de koning der koningen, de koning van deze aarde, zoon van Hystaspes. Darius de koning spreekt: Wat ik hier gedaan heb, dat heb ik niet op andere wijze gedaan. Zooals het Ahuramazda behaagde, zoo heeft Ahuramazda mij vriendelijk behandeld. Wat ik deed, dat alles deed ik ten goede. Darius de koning spreekt: Door den wil van Ahuramazda, wie dit paleis ziet, dat ik gemaakt heb, die moge onder allen bevoorrecht schijnen. Moge Ahuramazda mij beschermen en mijn land.'

Leiden-Oegstgeest J. H. KRAMERS

[1]) Over dit woord Herzfeld *A. M. I.* III, p. 1 vlg.; zie ook *A. I. W.* 1006.
[2]) Hier moet voor de ruimte-economie de volle schrijving van den naam worden aangenomen.

OVER BEVLOEIING IN DE OUDHEID

Afkortingen:

ŠL = Deimel, *Šumerisches Lexikon* (zie *Jbr.* n⁰. 1, pg. 7, n⁰. 5, pg. 363 v.)
B = Burrows, *Archaic Texts from Ur* (zie *Jbr.* n⁰. 4, pg. 207)
F = Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk* (zie *Jbr.* n⁰. 4, pg. 207)

Wanneer Thales van Milete betoogt, dat het „Water" is, „datgene, waaruit al het geschapene bestaat, waaruit het in den beginne is voortgekomen en waarin het uiteindelijk zal ondergaan", dan spreekt hij daarmede een waarheid uit, die zelfs de meest eenvoudige mensch van zijn tijd op grond van eigen waarneming van het natuurgebeuren om hem heen zou onderschrijven, al had hij daarbij ook de wijsgeerige bedoeling van Thales' woorden niet begrepen.

Immers 72 $^0/_0$ van de oppervlakte van onze aarde wordt door water ingenomen en het is een zoo belangrijke factor in het natuurgebeuren van verleden en heden, dat dit wel niemand zal ontgaan. Zeeën, rivieren, sneeuw, hagel, ijs en regen hebben ieder op hun manier bijgedragen tot de vorming en vervorming van onze aardkorst, ze bepalen levensmogelijkheid en levensvorm van de menschen in hooge mate. Dat het water daarom ook bij den primitieven mensch reeds een voorname rol speelde, spreekt wel vanzelf. De beteekenis, die het in diens gedachtenwereld innam, kan men nog eenigszins peilen, als men nagaat, welke rol aan het water in mythe en godsdienst werd toegedacht. Dit is o.a. door Ninck (96) nader toegelicht.

Uiteraard heeft de mensch reeds vroeg pogingen in het werk gesteld het water evenals zoovele natuurelementen te dwingen hem bepaalde diensten te bewijzen. Beperken wij ons hier, evenals in ons verdere betoog, tot het stroomende water, dan kon de mensch het water verschillende functies doen verrichten.

Allereerst kon het water als zoodanig onmogelijk gemist worden in de menschelijke huishouding; evenals de dieren was ook hij gebonden aan het drinkwater en waar dit ontbrak, kon hij slechts tijdelijk blijven. Het spreekt vanzelf, dat het opsporen van drinkwater, het slaan van bronnen of putten en de daaruit zich ontwikkelende drinkwatervoorziening door middel van waterleidingen, aquaducten, drinkwaterzuivering etc. veelal ervaringen opleverde, welke bij het gebruik van water bij irrigatie hun nut afwierpen. We zullen echter op het drinkwatervraagstuk niet ingaan, daar het een onderwerp op zichzelf vormt, dat door het oudere werk van Corazza (29) en door nieuwere publicaties van Richter (104), Ellis (41), Bräunlich (13) e.a. wordt behandeld.

In de tweede plaats kan het water den mensch worden dienstbaar gemaakt als medium voor vervoer en transport door middel van schepen en vlotten, een gebruik, dat ook reeds uit praehistorischen tijd dateert.

Ten derde kon het water als energiebron worden gebruikt. Dit geschiedde op geringe schaal reeds in de Oudheid, we herinneren slechts aan waterwielen, automaten en dergelijke, waarbij van water als drijfkracht werd gebruik gemaakt. Tot groote ontwikkeling kon men hier pas sinds de laatste eeuwen geraken en daardoor de 'Witte Steenkool' naast de meer gebruikelijke zwarte brandstof stellen.

Ten slotte blijft dan over de regeling van ontwatering en bevloeiing, ook wel drainage en irrigatie genoemd, door welk middel men het in de hand had onvruchtbaren of onbebouwbaren bodem voor de productie van voedingsmiddelen geschikt te maken. Men bedoelt immers met irrigatie '*the artificial application of water to land*', zooals de *Encyclopaedia Brittanica* het kernachtig uitdrukt. In het algemeen zal men irrigatie dus niet toepassen in streken met voldoenden regenval; als grens is een hoeveelheid van 15—17″ regen per jaar te stellen. Dit is juist in het Nabije Oosten zeer vaak het geval en wel in die gebieden, welke vroeg een rol in de cultuurgeschiedenis spelen.

De vruchtbaarheid van het Nabije Oosten is onverbreekelijk gekoppeld aan de irrigatie; het klimaat dezer streken heeft meestal zeer heete zomers en de regenval is veelal onvoldoende voor bebouwing van den grond, hoe vruchtbaar die overigens ook moge zijn. Irrigatie is, zooals de definitie het al aangeeft, evenzeer gebonden

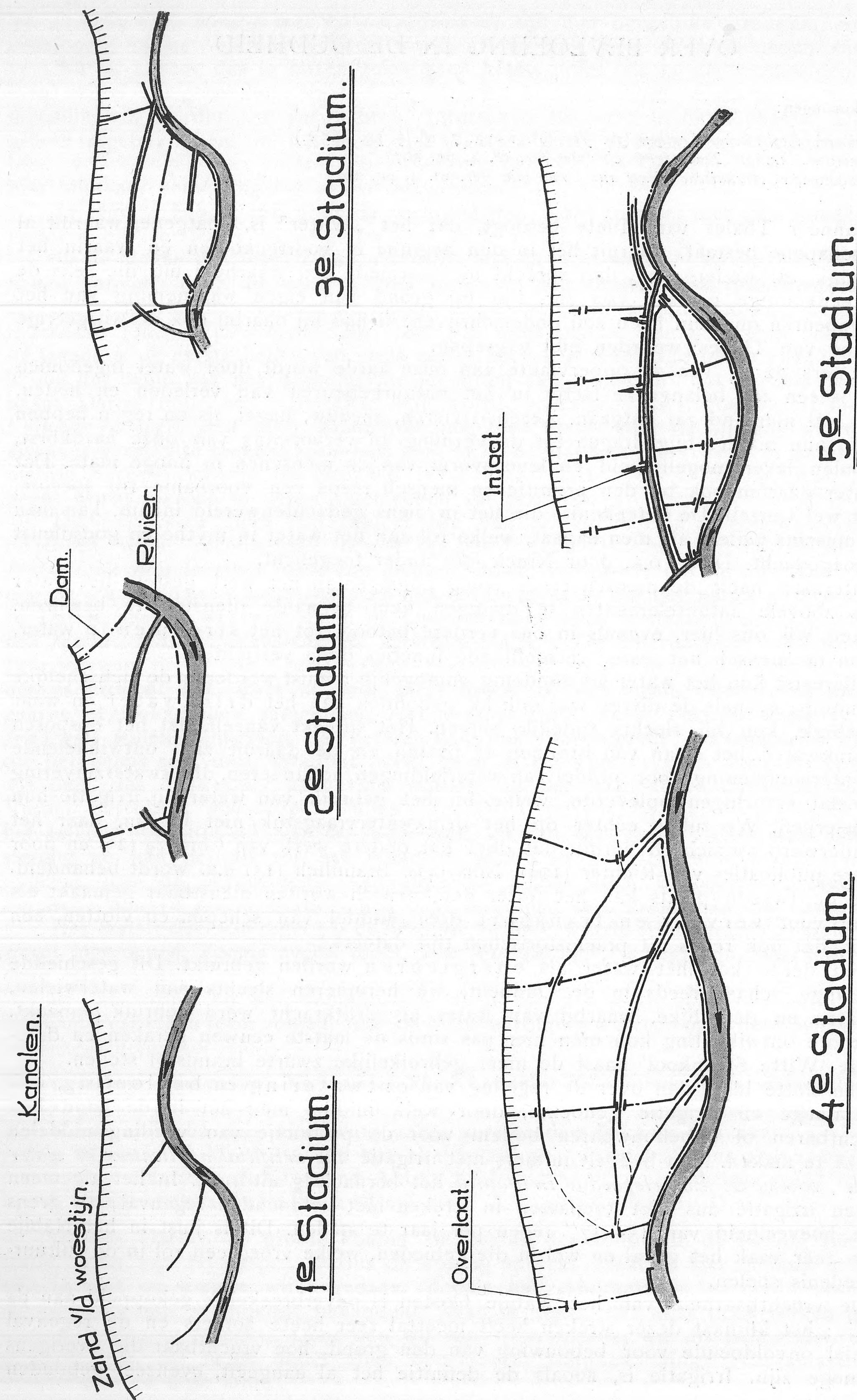

Fig. 12
Bassin-irrigatie (blz. 407)

aan het water als aan den grond. Noodzakelijk is een ruime hoeveelheid zoet water voor de bevloeiing; ruim, omdat niet alleen bij de distributie van het water over de akkers reeds 50 % er van, maar ten slotte van het gebruikte deel nog eens de helft verloren gaat voor de irrigatie als overmaat: immers het is onmogelijk het water zoo te distribueeren, dat het geheel en al voor de landbouwproducten wordt gebruikt. Tenslotte komt dus slechts een kwart van het oorspronkelijk gedistribueerde water tot zijn recht. Deze cijfers zijn het resultaat van nauwkeurige moderne metingen (17, 41). Wanneer wij thans in de volgende regelen willen onderzoeken, hoe men in prae-klassieken tijd deze kunstmatige bevloeiing van het land in het Nabije Oosten bewerkstelligde, dan moeten wij voorop stellen, dat zulks nog pas in uiterst vage lijnen ons voor oogen staat. In de toekomst zal nog veel bij opgravingswerk en tekstonderzoek in deze richting kunnen worden gespeurd. Wij bezitten wat Egypte betreft vele papyri uit Hellenistischen tijd, die licht op dit vraagstuk werpen en gezien het zeer conservatieve karakter van alle takken van den waterbouw door den geheelen loop der geschiedenis, zijn we hier meer dan op eenig ander gebied gerechtigd de vormen en verschijnselen uit klassieken tijd als veel vroeger gevonden te beschouwen.

Alvorens verder te gaan, moeten wij er den nadruk op leggen, dat de gegeven definitie in zooverre misleidend is, dat er onvoldoende nadruk is gelegd op de drainage van het land. De drainage is echter onverbrekelijk verbonden met bevloeiing, zooals uit den loop van ons betoog ook zal blijken. Zoowel aan- als afvoer van het water moeten even deskundig worden geregeld. I. We zullen thans eerst moeten nagaan aan welke physischgeographische factoren de irrigatie is gebonden en wat hare sociale gevolgen zijn (pg. 433); II. dan zullen we de moderne irrigatievormen kort bespreken om kort in te gaan op het ontstaan der irrigatie en hare vroege vormen, de hulpwerktuigen daarvoor gebruikt (pg. 436), III. om ten slotte te komen tot een bespreking van de ontwikkeling der irrigatie in de voornaamste landen der *Ancient East* en de bijzonderheden, die we over condities en ontwikkeling kunnen verzamelen (pg. 444). Zullen we daarbij soms ook naar verder verwijderde streken afdwalen, dan zal dit zijn om te zien, hoe men daar soortgelijke condities heeft benut of wel aanverwante systemen ontwikkeld heeft.

I. Dat zulke analogieën zonder meer mogelijk zijn, behoeft ons niet te verwonderen. Immers meer dan eenige andere tak der antieke techniek is de irrigatie *erdgebunden*. In hooge mate worden ontwikkeling en vormen der irrigatie bepaald door materieele omstandigheden en voor zoover de menschelijke geest heeft ingegrepen door bepaalde systemen toe te passen, worden slechts betrekkelijk eenvoudige waterbouwkundige principes toegepast, die door een uiterst simpele waarneming der natuur konden worden geleerd. Van berekening of theorie op het gebied der waterbouwkunde zijn we in de door ons te behandelen periode natuurlijk nog ver af. Zooals op de meeste gebieden der prae-klassieke wetenschap en techniek zijn waarneming, correlatie en toepassing nog op zuiver practische basis geschoeid. We mogen in dit verband nog eens herinneren aan de volgende uitspraken van Marquardt (79), n.l., dat in iedere periode een bepaalde technische daad een functie is van alle in die periode bekende technische feiten, en dat tevens diezelfde daad steeds wortelt in de haar voorafgegane. Hoe eenzijdig de wetenschap schijnbaar in een bepaalde periode moge uitgroeien, zij blijft steeds een onverbrekelijk geheel.

Welke zijn dan de voornaamste materieele factoren, welke de mogelijkheid en den vorm der irrigatie bepalen?

In de eerste plaats moeten we noemen de geheele geologische structuur van het land en wel in het bijzonder afwateringssystemen, loop der rivieren en ligging der waterscheidingen. Men raadplege voor verdere details het voortreffelijke boek van Prof. Dr. G. B. Escher, *Algemeene Geologie* (4de dr., Wereldbibliotheek Amsterdam, 1934), die deze vraagstukken zeer bevattelijk behandelt en de verdere belangrijke literatuur geeft.

In een geaccidenteerd terrein als het Nijldal heeft de rivier zich een bed gevormd in het smalle dal tusschen de hooge woestijnplateau's. Hoe geheel anders is de situatie in het oude Sumer! Daar stroomen de rivieren door een uitgestrekte vlakte en haar beddingen liggen hooger dan het omringende land. Telkens treden de rivieren uit hun bed en verleggen hun loop. Ook hier evenals in Egypte indijken en regelen van

TABEL I

BEVLOEIINGSOMSTANDIGHEDEN DER OUDSTE CULTUURCENTRA

CENTRA	EGYPTE	MESOPOTAMIË	HOANGHO-VALLEI (CHINA)	INDUSVALLEI (BR. INDIË)
Algemeen klimaattype	Subtropisch	Vasteland type	Gematigd vasteland	Subtropisch
Gem. regenval per jaar	8—12″	8.5″	20″	10″
Gem. zomertemp. Gem. wintertemp.	110° F. 53° F.	120° F. 40° F.	80° F. 23° F.	115° F. 60° F.
Overstroomings-periode	Aug. tot begin October	April tot begin Juni	Juli tot Sept.	Mei tot Aug.
Seizoen na overstrooming	Winter	Zomer	Winter	Droge periode
Herkomst water	Afrik. meren en Abessinië	Armeensch hoogland	Kunlun gebergte	Hindukush en Himalaya
Toename aangevoerd water tijdens overstrooming (gem.)	4 ×	8 ×	16 ×	3.5—4 ×
Stijging rivier	5—7 m	5 m	4—7 m	4—5 m
Hoeveelheid slib per 100.000 water	170	755	1000—2000	435
Aard van het slib	Klei met max. 20% zand	Leem met veel kalk	Löss	Zeer fijne klei, géén zand
Profiel van de riviervallei	Concaaf	Zeer flauw concaaf	Vlak	Flauw convex
Helling naar zee	1 : 13.000	1 : 26.000	1 : 35.000	1 : 7.000
Omliggend land langs riviervallei	Zand en kalksteen heuvels	Zout- en gipshoudende mergel	Löss-vlakte	Kalk- en zandsteenformatie
Irrigatietype	Bassin irrigatie	Permanente irrigatie	Permanente irrigatie	Permanente irrigatie
Oogsten per jaar	Één	Twee	Drie in 2 jaar (door rotatiesysteem)	Twee

den loop der rivieren, doch vooral om het overstroomingsgevaar te keeren. Belangrijker is naast dit algemeene karakter het profiel van het rivierdal, zoowel dwars op de rivier als in hare lengte, en wel speciaal in verband met de verspreiding en den afvoer van het irrigatiewater. Voorts speelt ook de aard van den bodem een belangrijke rol, immers, hij moet geschikt zijn voor den landbouw. Welke granen of andere planten zullen worden verbouwd met behulp van irrigatie is weer een functie van klimaat en flora van het betrokken land.

Behoudens den regenval, die immers bepaalt òf men irrigatie zal toepassen, is beslissend de hoeveelheid van het door de rivieren aangevoerde water. Daarnaast spelen temperatuur en verdamping van het water een rol, ook de aard der daarin opgeloste zouten en vooral ook jaargetijde en duur van overstrooming of was. Komt deze immers op een ongunstig moment, dan zou irrigatie niet baten; komt ze op een gunstig oogenblik, dan bestaat er kans, dat méér dan één oogst per jaar kan worden binnengehaald.

Tenslotte kan, indien de overstroomde bodem niet zelf van groote vruchtbaarheid is en alleen water noodig heeft, van belang zijn het zand- en slibgehalte der rivieren, samenstelling en fijnheid der korrels van deze vruchtbaarheidbrengende laag.

Uit dit korte overzicht ziet men, hoezeer de oudste landbouwculturen van het Nabije Oosten aan de rivierdalen gebonden waren. In Tabel I zijn de bovengenoemde condities (zoover bekend) vastgelegd, wat betreft eenige der belangrijkste oude cultuurcentra. Bij hunne afzonderlijke bespreking zullen we gelegenheid hebben de reeds dadelijk in het oog loopende verschillen en hunne gevolgen nader te bespreken. Tevens kunnen we thans de vroeger gegeven definitie van irrigatie aanvullen en verbeteren. In verband met bovengenoemde factoren en het feit, dat irrigatie toch om der wille van de landbouw wordt toegepast, kunnen we met Brown zeggen (17): 'Irrigation is the artificial process of supplying water to crops in countries where the rainfall is insufficient or comes in the wrong season'.

Welke zijn nu de *sociale gevolgen*, welke regelmatig toegepaste irrigatie met zich mede brengt?

We zagen reeds, dat de oudste gebieden, waarin irrigatie in het groot werd toegepast, lagen in de zones met droge halftropische klimaten. Daar moet wel bijzonder de tegenstelling met het steppen- en woestijngebied worden gevoeld, als men de zoo rijke zegeningen van het bevloeide gebied aanschouwde. Doch zelfs deze minder gezegende gebieden kunnen in den landbouw met succes worden betrokken. In het algemeen bevatten deze gronden namelijk vrij veel zout, dat door toevoer van overvloedig water kan worden uitgewasschen om daardoor aan den landbouw een rijken bodem terug te geven. Daartegenover staat, dat de meest eenvoudige vorm van kunstmatige irrigatie vereischt het graven van kanalen, latere meer ontwikkelde systemen tevens nog dijken, stuwmeren, waterreservoirs enz.; alles werken, die een groot grondverzet beteekenen. Een dergelijk werk is ondenkbaar in een kleine gemeenschap, tenzij op zeer bescheiden schaal. Het vereischt en bevordert gemeenschappelijken arbeid en kweekt daardoor coöperatiezin en verlangt organisatie, wil het althans een grooter gebied omvatten. Irrigatie is dus in de eerste plaats mogelijk, wanneer er een voldoende georganiseerd staatsgezag bestaat, doch werkt dan ondersteunend voor dit gezag en den opbouw van de organisatie door dit gezag. Immers, de groote grondwerken werden oudtijds meestal in den vorm van corvée uitgevoerd, waarvoor een uitgebreide arbeidsverdeeling en contrôle noodig was, wilde het werk in den voorgeschreven tijd gereed zijn. Door het geheele land diende het werk te worden aangepast aan de organisatie der omgrenzende districten, den tijd der overstrooming en de daarop volgende jaargetijden, dit laatste in verband met de te verbouwen of uit te planten gewassen. In direct verband staan daarmede de zich onder den invloed der irrigatie ontwikkelende landmeting en de daarmede verbonden mathematica, die speciaal op het berekenen van bouwlandoppervlakten (meetkunde!) en de te heffen belastingen was ingesteld; maar ook het waarnemen der jaargetijden had hier bijzonderen zin, omdat het van zoo groot belang was op het juiste moment die maatregelen te nemen, die was of daling der rivieren vereischten. Dit laatste was weliswaar reeds een functie van den primitieven landbouw, doch juiste tijdmeting kreeg door irrigatie een extra stimulans.

Belangrijk zijn ook de gevolgen op technisch gebied. In de eerste plaats heeft de irrigatie natuurlijk stimuleerend gewerkt op het zoeken en vinden van middelen om het bevloeiingswater uit rivier of kanaal verder omhoog te heffen en dan over het te bevloeien gebied te verdeelen. Zeer zeker heeft ook de ervaring van het verzet van groote grondmassa's in de ontwikkeling der architectuur een rol gespeeld. Dit is vooral in Mesopotamië duidelijk, waar de kunstmatige tempelberg zulk een groote rol speelt in het stadsbeeld. Doch ook de oudste Egyptische bouwkunst werkt vaak met groote aardmassa's bekleed met steen.

Ten slotte moeten we niet vergeten, dat door de irrigatie het rendement van den landbouw enorm werd vergroot en de bestaansmogelijkheid voor een dichtere bevolking werd geschapen. Het is zeker een opmerkelijk feit, dat de vroegste steden in het gebied der oudste irrigatiesystemen zijn ontstaan. Er bestaat zeker verband tusschen de oudste steden en grootte en aard der van daaruit beheerschte bevloeiingsgebieden. Indirect heeft deze concentratie van groote bevolkingsgroepen in door bevloeiing vruchtbaar gemaakte riviervalleien weer een intenser verkeer ten gevolge tusschen meer gebieden dan in vroegere primitieve cultuurstadia van den landbouw. Immers de meeste riviervalleien waren arm aan hout, gesteenten en ertsen, die de thans opkomende bouwkunst en metallurgie begonnen te gebruiken; men was dus gedwongen voor deze grondstoffen naar de meer beboschte bergstreken te gaan om de begeerde producten in ruil voor landbouwproducten te verwerven. Zoo speelt de irrigatie een belangrijke rol in de ontwikkeling van het sociale leven en in de vestiging van een centraal gezag.

We raken hier tegelijkertijd het kernpunt van de vraag, hoe het verval der oude irrigatiesystemen in de gebieden van het Nabije Oosten toch is veroorzaakt. Er is over deze vraag veel nagedacht (6), doch zooals het meer met dergelijke complexe vraagstukken gaat, is het meestal onmogelijk een bevredigende en eenvoudige oplossing te geven, die in alle gevallen past. De oorzaken voor het geleidelijk verval der irrigatie kunnen natuurlijke zijn, d. w. z. gelegen zijn in onvoldoende zorg voor onderhoud en uitdiepen der kanalen, een minder geschikt bevloeiingssysteem, waardoor de bodem verzout en onvruchtbaar wordt; of wel door geleidelijke klimaatswisseling van het rivierengebied neemt de beschikbare waterhoeveelheid af; of wel zandverstuivingen zijn den landbouwer te sterk en veranderen een eens vruchtbaar gebied geleidelijk in een woestijn. Het uitslijten van vroegere stroomversnellingen kan de mogelijkheid op eenvoudige wijze water uit de rivieren te tappen afsnijden, zooals ons in het geval van den Euphraat bekend is.

Dit alles kan funest zijn, niettemin bestaat de mogelijkheid, dat de mensch door zijn technische vindingrijkheid deze moeilijkheden in sommige gevallen overwinnen kan. Veel ingrijpender zijn echter sociale factoren: verval van een centraal gezag en ontvolking van een irrigatiegebied. Vooral het eerste is, zooals we zagen, een levensvoorwaarde voor irrigatie. De organisatie der irrigatie is in handen van een kleine klasse menschen. Wordt deze door verval van het centrale gezag verstrooid of door invallende volkeren vernietigd, dan is de kans op verval der irrigatie groot. Vooral bij verovering van een land door invallers zonder begrip van het belang van irrigatie kan onherstelbare schade worden gedaan. Sprekende voorbeelden hiervan zijn in den loop der geschiedenis in Mesopotamië terug te vinden.

II. Er zou over deze sociale zijde der irrigatie, waarvan we enkele belangrijke gevolgen opsomden, nog veel te zeggen zijn. We moeten ons echter thans wenden tot een bespreking der belangrijkste irrigatiesystemen. Het meest eenvoudige irrigatiesysteem bestaat hierin, dat met behulp van menschenkracht en eenvoudige werktuigen of andere hulpmiddelen het water van bron of rivier naar het bouwland wordt gevoerd. Dit beteekent natuurlijk een steeds herhaalde inspanning, welke een prikkel moet zijn geweest het werktuig te verbeteren. Deze hulpwerktuigen, die wij kennen als schepemmer, *shādūf* of *sakijeh* en wier vorm en ontwikkeling we nog nader zullen bezien, vormden al spoedig niet meer iets bijkomstig, doch het hulpmiddel bij uitstek. Dit is zeker het geval, zoodra het bevloeien van meer dan locaal belang werd. Eerst in het stadium van een grootere sociale organisatie was het belangrijk genoeg en ook mogelijk irrigatie op meer permanente basis te schoeien. We zagen reeds welk een belangrijke rol de physische geographie van een gebied

bij de keuze van een irrigatiesysteem vormt. Globaal kunnen we zeggen, dat in het Nabije Oosten irrigatie in geaccidenteerd terrein niet vaak werd toegepast. In het algemeen vindt men daar terrasbouw, de meest natuurlijke aanpassing van den landbouw aan de ongunstige terreinsomstandigheden. Op eenvoudige wijze wordt het water van bron of beek door en over deze terrassen gevoerd. Het is b.v. de klassieke irrigatievorm in Palestina. Daar zullen we het nader bespreken en vele parallellen uit andere streken kunnen aanhalen. Immers de terrasbouw is een zoo natuurlijke vorm, dat hier niet aan de diffusie van een bepaald systeem moet worden gedacht; we vinden het in Oude en Nieuwe Wereld verspreid in streken, waartusschen contact niet waarschijnlijk mag worden geacht, een zelfstandig ontwikkelen van een zelfden vorm, zooals dat in den landbouw vaker voorkomt, omdat de natuurlijke mogelijkheden slechts zeer beperkt zijn.

Zien wij af van de streken, waar om het heuvelachtig karakter terrasbouw wordt toegepast, dan wordt in de Oudheid irrigatie steeds gevonden in riviervalleien, soms in vrij breede vlakten tusschen minder vruchtbare steppen of woestijnen gelegen, soms in smalle rivierdalen in heuvelachtig land. De groote cultuurcentra, die ons zullen bezig houden, liggen in de dalen van groote rivieren (Nijl, Tigris en Euphraat, Indus), welke dalen meestal in dwarsprofiel zwak concaaf tot bijna vlak zijn. Dit is, volgens experts als von Eyth, Brown en Willcocks, het gevolg van natuurlijke irrigatie. Wanneer op bepaalde tijden door een tamelijk regelmatig wassen der rivieren breede strooken land worden overstroomd, dan zou namelijk het volgende gebeuren. Het overvloeiende water voert slib mede. Onder bepaalde omstandigheden zet zich vlak langs den rivieroever het zwaarste deel van het slib af en bereikt dit deel van het slib niet het achter de oevers liggende land. De rivier bouwt dan als het ware haar eigen dammen op en het gevolg hiervan kan zijn, dat de overstroomingen in omvang verminderen en het slib nu verder zeewaarts wordt gevoerd dan voorheen en zelfs z.g. deltavorming optreedt, zooals we dat in Mesopotamië zoo sterk zien.

Bij de zeer vlakke rivierdalen liggen meestal de beddingen der rivieren boven het niveau der omringende vlakte en dijkdoorbraken zijn zeer veelvuldig, de rivieren verleggen daarbij hun bed naar een nieuw, iets lager liggend tracée. Door deze verplaatsing der rivieren door de vlakte in den loop der tijden wordt deze laatste geleidelijk opgehoogd.

Zoo kleven er dus aan natuurlijke irrigatie tal van risico's voor oogst en leven van den primitieven landbouwer. Logisch gevolg hiervan is, dat hij zich van deze bedreigingen trachtte vrij te maken en hij daartoe, geleid door zijn waarneming van de natuurverschijnselen, methoden koos om het rivierwater in door hèm gekozen banen te leiden. Lag de rivier hooger dan de vlakte, zooals in Mesopotamië, dan kon hij het overstroomingsgevaar gedeeltelijk bezweren door de oevers der rivieren te versterken, door de natuurlijke dijken te versterken. Had de rivier zich 'ingedamd', dan kon hij de hooge oeverstrook doorgraven en dan het water in de daarachter gelegen velden voeren. Was er voldoende rivierwater door dijk of kanaal binnengelaten, dan sloot men gat of kanaal weer met aarde, en voerde later het overtollige water benedenstrooms weer in de rivier, voor zoover het niet door verdamping of opslorping in den grond was opgenomen. Dit eenvoudige schema ontwikkelt zich dan tot den eenvoudigsten vorm van bassin-irrigatie. Hierbij is het land langs de rivieren door dwars daarop staande dammen in bassins verdeeld en uit de rivier wordt naar ieder bassin een toevoerkanaal gevoerd, terwijl een spuikanaal, hetzij naar een lager gelegen bassin, hetzij direct benedenstrooms naar de rivier voert. Uit het toevoerkanaal kan door een reeks kleinere kanalen en slooten het water zoo gelijkmatig mogelijk verdeeld worden over het bassin. Doch hiermede ontkomt men niet geheel aan dezelfde bezwaren als bij natuurlijke irrigatie. Ook hier krijgen de hooger gelegen oeverstrooken minder water, het land daarachter meer water. Water en slib worden weer onregelmatig verdeeld over het land. Een verdere vervolmaking van het bassinsysteem is dan de verdeeling van het land langs de rivier in twee strooken door dammen evenwijdig aan den loop der rivier. Men krijgt dan een lager gelegen uiterste strook en een langs de rivier gelegen hooge strook. Verhoogt en versterkt men dan nog de rivieroevers, dan heeft men twee strooken van bassins gekregen, die men dan afzonderlijk door toevoerkanalen van water kan voorzien. Iedere strook heeft dan een afzonderlijk te regelen waterstand.

TABEL II

VERGELIJKING DER BEVLOEIINGSOMSTANDIGHEDEN IN EGYPTE EN MESOPOTAMIË

	EGYPTE	MESOPOTAMIË
Tijd van de overstrooming	Augustus tot begin October	April tot begin Juni
Klimaat	Gematigd tropisch	Vasteland klimaat
Gem. zomertemperatuur	110° F.	120° F.
Gem. wintertemperatuur	53° F.	40° F.
Seizoen na overstrooming	Winter	Zomerhitte
Oogstmogelijkheden in verband met overstrooming	Tijdig voor winter- en zomergewas	Te laat voor wintergewas, te vroeg voor zomergewas
Aard van den was en val	Langzaam, duidelijke teekenen vóór was en val	Snelle abrupte was en val
Profiel riviervallei	Concaaf, hellend naar zee Geen stagnant water	Zeer vlak, flauw hellend naar zee. Poelen en moerassen
Omgeving vallei	Kalk- en zandsteenheuvels	Verweerde, zout- en gipshoudende mergellagen
Aard en hoeveelheid van het rivierslib	Voldoende en zoutvrij slib Weinig verstoppen der kanalen	5 × zooveel, zouthoudend slib, snel dichtslibben kanalen
Irrigatietype	Bassin irrigatie	Permanente irrigatie Uitgebreid kanalensysteem
Gevolgen van de irrigatie	Als gevolg irrigatie en aard van den bodem tendenz voor uitloogen zout uit bodem Weinig last aanslibbing kanalen	Tendenz voor ophoopen zout en alkali in bodem Groot gevaar dichtslibben van het kanaalsysteem

Een laatste verbetering is dan, dat men het water niet achtereenvolgens door verschillende bassins voert, doch ieder bassin afzonderlijk voedt uit een langs de keten van bassins gelegen lateraal kanaal. Uit een of meer voedings- of laterale kanalen kan men dan ieder bassin de juiste hoeveelheid water geven; zoo worden dus als het ware een reeks bassins tot een hoogere eenheid samengevoegd en de toe- en afvoer van het water gezamelijk geregeld.

Voor bassinirrigatie is een groote hoeveelheid water noodig, n.l. 7500—15 000 m³ water per ha, waarbij dan gerekend wordt op een onder water zetten tot een diepte van 1—2 m. De grootte der bassins is sterk wisselend naar gelang der terreinsomstandigheden; tegenwoordig wisselt hun grootte in Egypte b.v. van 1200—20 000 ha. Brown meent, dat de bassins in het oude Egypte in het algemeen klein waren.

Tegenover dit bassinsysteem staat de z.g. permanente irrigatie (*perennial irrigation*). Hierbij wordt het te bevloeien land doorsneden door een veel uitgebreider net van kanalen, dat een zeer groot aantal kleine velden besproeit. De hoofdkanalen kunnen van de kleinere worden afgedamd of door sluizen worden gescheiden, indien de constellatie dit verlangt. In ieder geval is bij dit systeem de bedoeling niet één overstroomingsperiode te benutten voor het land, doch het benoodigde water in kleinere hoeveelheden met geregelde tusschenpoozen op het land aan te voeren. Men laat b.v. slechts 500—1500 m³ water per ha per keer toe, doch herhaalt dit eenige malen per jaar.

Dit systeem vindt b.v. in Mesopotamië toepassing, waar immers het bed der rivieren hoog ligt en dus zelfs gedurende de droge periode water kan worden aangevoerd. Men houdt geen hoogen waterstand op de velden, doch beschermt door een doelmatige verdeeling van het water en hooge dijken deze velden tegen de hooggewassen rivieren. In dit systeem past ook het gebruik van stuwmeren of reservoirs. In Mesopotamië heeft men zoo b.v. sinds menschenheugenis de natuurlijke depressies aan den rand van de woestijn als reservoirs gebruikt en daarin het rivierwater tijdelijk opgespaard om het te gelegener tijd door het kanalensysteem over het land te voeren. Welk van deze twee belangrijke systemen in een bepaald land wordt toegepast, hangt onder meer van de geographische condities af. Ieder der irrigatiesystemen heeft zijn voordeelen, zooals uit TABEL II is af te leiden. Men bedenke daarbij, dat daarin tevens de physisch-geographische factoren van Egypte en Mesopotamië opgenomen zijn en deze dus bovenbedoelde verschillen iets vertroebelen. De voornaamste voordeelen van de bassinirrigatie zijn een kort kanalensysteem, eenvoudig onderhoud, weinig kans op verzouten en geringere gevoeligheid voor verwaarloozing; de permanente irrigatie laat daartegenover meer dan één oogst per jaar toe, waartegenover weer groot onderhoud van een veel langer kanalensysteem en kans op verzouten. De vermeerderde opbrengst van den bodem is echter dikwijls een te groote verlokking en men stapt dan toch maar over de nadeelen heen, zooals bij de invoering van permanente irrigatie in Egypte sinds Hellenistischen tijd (en thans in versneld tempo!).

Andere irrigatiesystemen waren in de Oudheid mogelijk geweest, indien men de kunst had verstaan stuwdammen door rivieren te leggen en aldus kunstmatig een hoog waterniveau te scheppen. Een eenvoudig systeem is b.v. dat der *water meadows*. Het door een dam opgestuwde water wordt bovenstrooms van den dam over het land gevoerd en daar verdeeld, hetzij door het zijn natuurlijken loop te laten, hetzij door het in een kanalensysteem te voeren. Dit systeem is in de Oudheid zeker gebruikt, doch kon, als gezegd, geen groote uitbreiding verkrijgen, omdat men geen voldoende sterke dammen kon bouwen om den druk van het rivierwater te weerstaan. Bovendien kan men thans door nauwkeurige karteering te voren het nut van een bepaalde opstuwing voor een bepaald gebied bepalen en zoo ook de juiste plaats voor den stuwdam kiezen. De primitieve stuwen, gemaakt van steenen en takken, zooals deze nog in verschillende streken als Zuid Spanje etc. worden gevonden, zijn zelden in staat het water hooger dan 1.50—2 m op te voeren. We kunnen dus ermede volstaan deze irrigatiemethode te vermelden. In de ontwikkeling der irrigatie speelt zij geen rol, evenmin als andere systemen als *warping*, etc.

We komen thans tot de vraag, waar en wanneer irrigatie voor het eerst is toegepast en welk systeem eventueel het oudste der twee is. Omtrent de eerste toepassing van irrigatie zijn reeds vele meeningen verkondigd. Daar is in de eerste plaats Perry, die betoogt, dat graanbouw reeds in de vroegste tijden aan irrigatie gebonden was. De Nijlvallei was volgens hem hiervoor wel het meest aangewezen punt wegens de groote regelmatigheid der overstroomingen, de geschiktheid van het daarop volgende seizoen voor den landbouw, de mogelijkheid van het daarna uitzaaien onder niet te groote hitte. Hij vermoedt, dat de oude Egyptenaren de irrigatie het eerst hebben toegepast en dat ze van uit de Nijlvallei aan andere volkeren is geleerd. Deze stelling is in het licht van het huidige bewijsmateriaal niet meer houdbaar. De meeningen van Willcocks (130) en Brown (18), welke door Perry worden aangehaald, zijn niet voor kunstmatige irrigatie bedoeld, zij bewijzen uitsluitend, dat de natuurlijke irrigatiemogelijkheden in Egypte bijzonder gunstig waren en dat in het oude Sumer en Akkad de strijd tegen de rivieren een veel moeilijker taak was. Op dit essentieele verschil der natuurlijke irrigatie in deze gebieden komen we nader terug. Voor zoover ons huidig inzicht in deze dingen gaat, kunnen we slechts constateeren, dat de kunstmatige irrigatie in het door ons besproken gebied zich vrijwel tegelijkertijd in Egypte, Mesopotamië, Noord Syrië en Perzië manifesteert. De redenen hiervoor zijn de volgende.

Gordon Childe, die zeer terecht de meening van Perry bestrijdt door te wijzen

op het feit, dat irrigatie der Nijlvallei in de oudste tijden niet zoo eenvoudig was, omdat deze toen meer een moeras was en dus de mensch voor de groote taak stond dit moeras te draineeren en de wilde dieren, die daarin huisden, uit te roeien, is wel al te pessimistisch, als hij vervolgt (25): 'it is unprofitable to speculate how, where and when cultivation of cereals began, slightly less futile to inquire how the primary form of food-production was completed and transformed into mixed farming'. Er is wèl een periode aan te geven, waarin waarschijnlijk voldoende drang heeft bestaan om de natuurlijke irrigatie door het ingrijpen van den mensch uitbreiding te geven, een periode, waarin volgens Perry een genie op het idee zou zijn gekomen het water door middel van kanalen over de akkers te verspreiden. Zeker kunnen we met Gordon Childe en vele anderen aannemen, dat er een lange periode is verloopen tusschen den eersten landbouw en de oudste bevloeiing. Dat de mogelijkheden irrigatie toe te passen sterk aan de natuurlijke omstandigheden gebonden zijn, hebben wij reeds betoogd. Hiervoor bevat het moderne anthropologische materiaal bewijzen te over. Ieder volk in primitieve omstandigheden en een bepaald klimaat vindt in den loop zijner ontwikkeling zekere voor de hand liggende natuurlijke hulpmiddelen om irrigatie toe te passen. Perry zelf wees reeds op het voorbeeld der Hadendoa in de oostelijke woestijn en op dat der Arabieren in den Sinaï, welke beiden gebruik maken van de zeldzame regens om in de sliblagen, die in de wadi's door het regenwater van de hellingen worden gebracht en afgezet, hun graan etc. uit te zaaien en dit dan zonder veel bewerking te laten rijpen. Soms wordt daarbij aan het in de wadi's stroomende water door kleine dijkjes of walletjes een zekere geleiding gegeven. Het is niet onmogelijk, dat de bewoners der Nijlvallei dit vroeger ook toepasten. We moeten daarbij bedenken, dat in het latere Neolithicum algemeen een geleidelijk droger worden van het klimaat wordt aangenomen; daarbij komt dat ook het archæologisch materiaal ons den indruk geeft, dat vroeger de Nijlvallei veel vochtiger was, bovendien de bevolking voornamelijk de randen en de wadi's bewoonde en pas later in de Nijlvallei afgedaald is, toen verdere uitdroging de hooger liggende gebieden onbewoonbaar maakte en de mogelijkheid bood de vallei te draineeren.

Overigens hebben vele volkeren de noodzaak van irrigatie ondervonden. Zoo bouwen b.v. de Kazakken in Siberië in den drogen zomer dammen in de rivieren en leiden het opgestuwde water door kanalen over hunne velden om na bevloeiing de dammen weer door te steken. Hetzelfde doen de Payute in Amerika, die lage dammen van steenen en takken construeeren, een eenvoudige vorm van stuwdammen, zooals men die nog in Zuid Spanje kan vinden (zie boven blz. 439). In de valleien van de Andes zijn zoowel de Inkas als vroegere bewoners van deze streken er toe overgegaan het water der rivieren op te stuwen en ook door terrasbouw van dit water zooveel mogelijk gebruik te maken. De Hopi- en Yuma-Indianen gebruiken het weinige water, dat hun bronnen en beekjes oplevert, in zeer zorgvuldig geconstrueerden terrasbouw. Bovendien werkt de verbreiding van een bepaalde cultuur van een gewas dikwijls sterk de toepassing van irrigatie in de hand. Dit geldt b.v. bij het verbouwen van de Taro, welke cultuur zich van uit Zuid-Oost-Azië naar Westen en Oosten heeft verspreid tot in Polynesië en in dit laatste eilandenrijk aanleiding was tot het ontwikkelen van een irrigatie op terrassen. Deze voorbeelden kan men met de gegevens van Forde (48) b.v. nog aanzienlijk uitbreiden.

We kunnen in ieder geval als vaststaand aannemen, dat in het latere Neolithicum in verschillende streken op bescheiden schaal van natuurlijke irrigatie op diverse wijzen werd gebruik gemaakt in den landbouw. Er zijn tot nu toe nog geen voldoende bewijzen aangevoerd, dat dit een gevolg van de diffusie van één idee is geweest. Wanneer men nu deze natuurlijke irrigatie is gaan uitbreiden door een kunstmatige, en wanneer men dus de natuurlijke irrigatie is gaan systematiseeren en mechaniseeren, is in ieder geval wel ongeveer aan te geven. Forde stelt voorop, dat de noodzaak voor kunstmatige irrigatie vooral gevoeld zou worden in een droog klimaat met een beperkte distributie van landbouwmogelijkheden, doch met de mogelijkheid van een uitbreiding van het natuurlijk overstroomde gebied zonder al te groote beletselen als wilde vegetatie, die moest worden opgeruimd. Aan deze voorwaarden voldeden de riviervalleien van het Nabije Oosten tegen het einde van het Neolithicum in ieder geval klimatologisch. Buitendien woonden in deze valleien stammen, die reeds gedurende generaties een

regelmatig gemengd landbouw- en veeteelt-bestaan hadden geleid. Belangrijk is nu, dat de archæologische onderzoekingen ons hebben geleerd, dat de bevolking, die in de oudste tijden vrijwel constant was, tegen het einde van het Neolithicum, dus even vóór de praedynastische periodes, sterk begon toe te nemen (in Egypte gedurende *Naqada II*, in Mesopotamië gedurende de *Uruk-periode*). Een gevolg van deze bevolkingstoename was, dat de oogst onvoldoende voedsel opleverde en er dus een prikkel bestond het bouwland door bevloeiing uit te breiden. Tevens was het door kunstmatige irrigatie weer mogelijk meer monden te voeden en werden dus de bestaansomstandigheden zekerder. Bovendien zet in dezelfde periode de opbouw van een centraal gezag in, welke dan natuurlijk vooral in het laatst der praedynastische periode tot de vestiging der eerste groote sociale groepeeringen leidt. We zagen reeds, hoe noodig een centraal en sterk gezag is voor het welslagen van een grootsch irrigatiesysteem. Het rooien van de overtollige vegetatie in de riviervalleien, de constructie van kanalen en dijken, dat alles was over een grooter gebied een te moeilijk en omvangrijk werk om in het oude systeem van kleine stammen of clans te volbrengen. Pas de eerste rijken in Egypte en Mesopotamië brachten de noodige zekerheid en leiding voor het welslagen van deze groote werken. Kortom kort vóór het einde van het Neolithicum en het begin van den Kopertijd vinden we vereenigd klimatologische omstandigheden, bevolkingsaantal, ontwikkeling van landbouw, sociale organisatie, alle factoren dus om kunstmatige irrigatie mogelijk te maken en te stimuleeren. Men mag dus met eenige zekerheid de eerste kunstmatige irrigatie dateeren in het einde van het vierde millennium voor Christus, en wel in de riviervalleien van Nijl, Tigris en Euphraat en Indus (?). Voor de Noord-Syrische en Perzische rivierdalen waren de klimatologische omstandigheden waarschijnlijk iets gunstiger, doch ook hier moet toen al kunstmatige irrigatie voor een grootere bevolking althans plaatselijk zijn noodig geweest. Al hebben we dan de periode van oorsprong eenigszins vastgelegd, op de vraag 'waar?' meenen we met Gordon Childe het antwoord schuldig te moeten blijven, om de eenvoudige reden, dat er geen 'waar' is. Men stelt zich dikwijls 'vindingen' als de irrigatie te veel voor als moderne uitvindingen op technisch gebied, waar men in meer of mindere mate een bepaalden persoon en plaats voor de uitvinding kan aanwijzen. Wij moeten ons echter bij bewerkingen als irrigatie, de meeste bewerkingen in landbouw, metallurgie of mijnbouw niet een voorstelling van een dergelijke 'plotselinge' vinding maken, doch veeleer moet men irrigatie etc. zien als het resultaat van het telkens weer probeeren en experimenteeren van een reeks boerenbevolkingen, die ieder zoo goed mogelijk van de natuurlijke omstandigheden en hulpmiddelen, om hen heen aanwezig, trachtten gebruik te maken om meer, beter en eenvoudiger graan te verbouwen door de natuurlijke bevloeiing uit te breiden en te regelen.

De omstandigheden van zeer verschillenden aard, die wij opsomden, werkten er toe mede, dat in de groote zeer oude culturen van het Nabije Oosten overal de irrigatie reeds in het begin der werkelijke cultuurperiode in verschillende vormen wordt aangetroffen, zonder dat met gegronde redenen is aan te toonen, dat hier van prioriteit of ontleening sprake is. Dit geldt dus tevens voor het 'hoe?'.

Verder op deze problemen in te gaan heeft geen zin, daar het bewijsmateriaal voorloopig nog zeer onvoldoende is; trouwens dit geldt voor de meeste aspecten van den vroegsten landbouw. Ongetwijfeld ligt hier nog een rijk terrein van waarneming bij opgravingen en tekstonderzoek open. Wij willen echter niet nalaten te wijzen op een materiaal, dat ons eventueel nog waardevolle inlichtingen kan opleveren, n.l. het schrift in zijn vroegste pictographische vormen. Het zijn vooral de Sinologen geweest, die hiervan voor de oudste cultuur van China dankbaar gebruik hebben gemaakt. Wij herinneren in dit verband aan verschillende onderzoekingen van Karlgren, Wieger en een belangrijke publicatie van Forke (*Der Ursprung der Chinesen*, 1925). Het moge bekend worden geacht, dat het schrift in zijn meest primitieven vorm een beeldschrift was, dat hetzij direct het object, dat men bedoelde weer te geven, wilde afbeelden, dan wel soms als symbool voor een eigenschap of abstract begrip moest dienen. In het afgebeelde nu kan men dikwijls nog duidelijk voorwerpen of vormen herkennen, die ons belangrijke inlichtingen kunnen verschaffen over de cultuur der periode, toen dit schrift in gebruik kwam.

Zoo is b.v. het teeken voor water in vrijwel alle oude schriften weergegeven door één of meer golvende lijnen: ⥮, ꟷ, a: *mū;* in hieroglyphenschrift 𓈖, *moe;* in het Chineesch 氵, 水, *choei.* Vooral in het Chineesch vindt men tal van frappante complexe teekens, telkens met het teeken 'water' samengesteld. Wij willen hier citeeren 派, *kanaal* ('vloeiend', plus 'water'), 坔, *moeras* ('aarde' plus 'water'). Uit het teeken 'rivier' 巛, 川, vormt men b.v. 甽, slooten of kanalen ('rivier' plus 'akker'). Weer een ander teeken, dat oorspronkelijk een afgedamde rivier voorstelt, 巛, 𡿧 wordt later in de beteekenis van 'ramp' gebezigd. In het teeken 凵, *greppel* is nog duidelijk de oorspronkelijke afbeelding te herkennen.

In het oudste Egypte was men al even *water-minded.* Het teeken voor kanaal *mr:* 𓈘 (oudste vorm 𓈗) schijnt vroeger identiek te zijn geweest met een teeken 𓈇 (𓈇) dat later als determinatief voor 'land' werd gebruikt. Aan het feit, dat de wegen in Egypte natuurlijk ondergeschikt waren aan de irrigatiekanalen, herinnert het teeken 'weg' *w3t,* 𓈐 (𓈐), dat een dijk met daarnaast groeiende vegetatie schijnt voor te stellen, zooals Ed. Meyer reeds veronderstelde.

In het oudste pictographische stadium van het spijkerschrift zijn ook verschillende teekens, die duidelijk verband houden met water en irrigatie. Behalve het teeken voor 'bron' ⊡ (𒆠) komt b.v. een oud teeken vóór 'overstroomen' ⊞ (𒀀), dat een kanaal schijnt voor te stellen dat om een veld stroomt, terwijl een ander teeken 'kanaal' 𒀀 𒁀, i d, eveneens deze combinatie 'water'-'veld' vertoont ⊠.

Het is uiteraard onmogelijk hier alle teekens te bespreken van dezen aard. Enkele speciaal voor de irrigatie belangrijke worden nog vermeld. Hier zij slechts opgewekt, ook langs dezen weg meer bewijsmateriaal te zoeken voor ons onderwerp, een zaak, die vanzelfsprekend aan deskundigen moet worden overgelaten.

Alvorens meer gedetailleerd op irrigatie in verschillende landen in te gaan, rest ons nog iets te zeggen over de hulpmiddelen, die men in de Oudheid ter beschikking had. Voor zoover daarover gegevens ter beschikking staan, hebben wij deze methoden voor het opvoeren van water samengevat in TABEL III. We bespraken reeds, dat meer effectieve middelen als stuwdammen, etc. waarschijnlijk eerst in Hellenistischen tijd meer werden toegepast en dan nog slechts op bescheiden schaal. Vóór dien tijd is schijnbaar wel gebruik gemaakt van een natuurlijke 'stuw' als bij stroomversnellingen optreedt, doch wij kennen geen positieve berichten over vroege stuwdammen van groot formaat. Over de ontwikkeling der overige hulpmiddelen staan ons ook nog al te spaarzame en dikwijls foutieve gegevens ter beschikking. Zoo vindt men b.v. vermeld, dat de *shādūf* eerst door Sanherib (705—681 v. Chr.) in Mesopotamië zou ingevoerd zijn uit Egypte. Daartegenover beschikken we over een onloochenbare afbeelding van een *shādūf* op een veel ouderen zegelcylinder (Delaporte, *Cat. Cylindres Orient. Louvre,* Vol. Acquis. No. A-156). Spiegelberg meent b. v., dat zoowel *shādūf* als *sakijeh* in oud Egyptische teksten vermeld worden, hoewel het groote woordenboek van Erman-Grapow hieromtrent niets geeft. Dit alles maakt, dat hier nog veel studie noodig is om tot oplossing te komen. Daarbij zal het vooral interessant zijn na te gaan, in hoeverre voor deze hulpmiddelen wel nader één land van oorsprong is aan te geven. De rol, die Perzië hierin speelt, is voor de geschiedenis der irrigatie van groot belang. Noemen de Engelschen niet algemeen de *sakijeh Persian wheel?* Dit slaat vermoedelijk op het feit, dat dit werktuig Britsch Indië heeft bereikt van uit

TABEL III
DE BELANGRIJKSTE WERKTUIGEN VOOR WATEROPVOER IN DE OUDHEID

	NOMENCLATUUR	MAX. OPVOER-HOOGTE	VOLDOENDE AANVOER VOOR ha BOUWLAND
A. Intermetteerende aanvoer, gebruik van één vat			
a. met de hand			
1. hoos of waterschep	*Swipe* (Eng.), *Wasserschleuder* (D) / *Nattal* & *Naṭaleh* (Arab.)	1 m	
2. lederen emmer of vat	*Dalu* (Arab.), *Delī* (Hebr.)		
b. met trekdieren (rund of kameel)			
3. emmer met katrolbeweging	*Dschird* (Arab.), *Mhote* (Br. Indië)	?	0.4—1.5
trekhelling zelfledigende emmer	*Draught plane, Zugbahn, Gisd* (Iraq), *Dschird* (Arab.), *Kabalai* (Br. Indië)		
c. half mechanisch			
4. schepemmer aan balansstang met contrawicht	*Shadoof* (Eng.), *Schöpfschwengel* (D), *Sādūf* (Arab.), *Dālija* (Iraq), *Picottah* (Malabar), *Lāt* (Br. Indië), *Tolleno* (lat.), κηλώνειον, προβολή (?) *Kilōn* (Laathebr.)	$1^1/_2$ m	
balanceerende vorm met menschelijk gewicht als contrawicht	Per man/dag enkele shāduf 2700 l „ „ „ 3 traps 1650 l *chaṭṭara* (Arab.)	$1^1/_2$ m $4^1/_2$ m	0.4—1.5 0.4—1
B. Ononderbroken aanvoer.			
5. Schroef van Archimedes schroef zonder einde	κοκλιας 3 m lang, 30 cm ϕ	1 m	
6. Waterrad	*Waterwheel* (Eng), *Wasserrad* (D),		
a. aangedreven onder de as door waterkracht	*Undershot wheel* (Eng.), *Tiefliegendes Heberad* (D), *nā'ūra* (Arab.), *noria* (Lat.)		
b. met tredmolen aandrijving	*daulāb, dūlāb* (Arab.)		
c. pottenrad	*Persian wheel* (Eng.), *Schöpfwerk* (D), *sāqija, sakijeh* (Arab.), *harat* (Br. Indië), ὄργανον (?), μηχανή (?)	4—5 m	2—5
d. vakkenwiel, velgenrad	*compartiment wheel* (Eng.) *tābūt* (Arab.)		

Perzië. Aan den anderen kant hebben we zekere aanwijzingen, dat een bepaald soort waterleiding, de *qanat*, in Perzië is gevonden. In hoeverre Perzië als bron of als verbindingsland tusschen Mesopotamië en Indusvallei een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling weten we niet, doch ook van irrigatiestandpunt is het antwoord op dezelfde vraag zeer belangrijk. Dit geldt dan bijzonder voor Noord Perzië, immers zouden volgens Pumpelly de vroegste bewoners van Anau reeds irrigatie hebben toegepast bij hun graanbouw. Bovendien zegt Sayce (107), dat de aangrenzende streken van Centraal Azië (welke direct contact hebben met de voor Voor Azië zoo belangrijke toegangspoort Noord Perzië) een voor klimaatsverandering zeer gevoelig gebied is. Hier zou volgens hem irrigatie van zeer ouden datum zijn en wanneer ze klimatologisch onmogelijk werd, moesten volksverhuizingen het gevolg zijn. Zoo kan ook de ontwikkelingsgeschiedenis der hulpmiddelen medewerken die der irrigatie tot een oplossing te brengen.

Deze hulpmiddelen (TABEL III) zijn te verdeelen in twee groepen, n.l. die welke een ononderbroken waterstroom leveren, en die, welke onderbroken werken, meestal met één vat. Deze laatste groep is ongetwijfeld de oudste en eenvoudigste; haar meest effectieve vertegenwoordiger, de *shādūf*, is ook thans nog wijd en zijd in gebruik, doch reeds vóór onze jaartelling moeten deze werktuigen, die alleen een klein oppervlak van water konden voorzien, op den achtergrond zijn geraakt. Ze zijn ongetwijfeld voor tuinbouw of voor de kleinste onderdeelen van het irrigatieschema steeds in gebruik gebleven; doch voor het voeden van groote irrigatiekanalen zijn de instrumenten van de tweede groep belangrijker en oeconomischer. Enkele details over hunne verbreiding in de vroegste Oudheid zijn ons bekend en worden nog vermeld. Algemeen verbreid is de opvatting, dat waterrad en pottenwiel eerst in Hellenistischen tijd in gebruik zijn gekomen. Bewijzen hiervoor ontbreken echter en de groote omvang der irrigatie vóór dien tijd maakt dit ook niet al te waarschijnlijk. Wel geldt dit voor de z.g. 'schroef van Archimedes', waarvan Price (*Proc. Soc. Antiquaries* 2e. Series XVI, p. 277) werkelijk een exemplaar in Egypte vond. Van den *shādūf* staat vast, dat hij reeds in het Oude Rijk in Egypte voorkomt (Quibell & Green, *Hierakonpolis* Vol. II, 1902, Pl. 74 & 75). Door drie *shādūf*'s in serie te laten werken, kon men hiermede ten slotte een opvoerhoogte bereiken als met de verschillende vormen van waterraderen zonder natuurlijk bij benadering een gelijke waterhoeveelheid te kunnen opvoeren. Voor zoover dus hydrostatische middelen niet de irrigatie te hulp konden komen, heeft men zich vooral in de latere perioden voor groote waterhoeveelheden van instrumenten van de tweede groep moeten bedienen. De meeste dezer hulpmiddelen zijn thans nog in de wereld van den Islam in gebruik waar reeds in de bloeiperiode van het Khalifaat (en waarschijnlijk reeds vroeger tijdens het Hellenisme!) vele mechanische verbeteringen der meer primitieve instrumenten zijn uitgedacht, vooral wat betreft de aandrijving door tredraderen of door waterkracht. Interessant materiaal is hierover verzameld door Wiedemann (129) (zie ook 35 en 40).

III. Indien wij thans enkele woorden wijden aan de gegevens omtrent de verschillende deelen van het Nabije Oosten wat betreft ons onderwerp, dan zullen we ons eerst wenden tot P a l e s t i n a. Dit is niet zoo zeer, omdat wij over dit gebied zoo veel weten of omdat hier vroeger zulk een belangrijk irrigatiegebied lag, verre van dat! Want het land Palestina was, in tegenstelling met Egypte en Mesopotamië, ja zelfs met Syrië een 'dor land' en had dus sterke behoefte aan 'waterwellingen' (Jozua 15[19]). Op een heeten, drogen zomer met een gemiddelde temperatuur van 80—90° F. volgt dan weliswaar een regentijd, die van eind October tot Paschen duurt en waarin gemiddeld 28″ regen valt, doch het land, vooral het binnenland, is sterk geaccidenteerd. De Jordaanvallei is b.v. sterk convex, ook vroeger moet hier weinig mogelijkheid geweest zijn een groot oppervlak te bevloeien. De bronnen zijn spaarzaam en slechts door terrasbouw langs de heuvelhellingen kan men het land bebouwen, op enkele gunstiger streken na. Hier en daar was het mogelijk eenvoudige stuwdammen te maken, de Heilige Schrift noemt b.v. dammen en stuwmeren bij Gibeon (2 Sam. 2[13]), Hebron (2, Sam. 4[12]) en Jerusalem (Neh. 3[16]; Pred. 2[6]). In Syrië was het op grooter schaal mogelijk zoo het land te bevloeien, getuige waarschijnlijk zeer oude stuwen bij Homs in de Orontes en in de Kuwek bij Aleppo (36, 83, 117). In het algemeen had

de landbouw in Palestina meer het karakter van tuinbouw (31, 121). Veel genoemd worden emmers en kruiken voor het begieten der tuinen, de terrassen werden besproeid uit de gekanaliseerde beekjes (Spreuken 17[14] en 18[4]), het land is ingedamd in smalle, langwerpige strooken en één per 14 dagen wordt het water over deze bedden gevoerd. In Zuidelijk Judea is het kanalensysteem wat uitgebreider in verband met de topographie; bij Samaria zijn b.v. thans nog de bedden zeer klein. Tredrad en *shādūf* zijn lang bekend en gebruikt. Buitendien heeft hier de topographie zeer medegewerkt tot het ontwikkelen van waterleidingen als aquaducten, zooals bij het meer van Tiberias en de watertunnels, waarvan we de techniek bij de opgravingen van zoovele steden als Jerusalem, en Megiddo (75) kunnen bewonderen. In het algemeen zal in een geaccidenteerd terrein als Palestina een groote prikkel aanwezig zijn het water van grooten afstand door middel van dergelijke kunstwerken naar velden en strategisch gekozen woonplaatsen te voeren. Een zelfde ontwikkeling zien we ook in Assyrië en andere streken. Geheel onafhankelijk ontwikkelden b.v. de bewoners van de A n d e s v a l l e i e n in Zuid Amerika, waar de topographische omstandigheden dikwijls nog moeilijker zijn, een uitvoerig systeem van terrasbouw en bouwden in de weinige daarvoor geschikte riviervalleien naast de natuurlijke irrigatie een kanalensysteem om het bevloeibare gebied uit te breiden. Omstreeks 1400 legt de Inca Viracocha een irrigatiekanaal van 3.5 m breedte bij 3.5 m diepte aan van 225 km lengte om het water van Parcu naar Cotapampa te voeren. De veroverende Spanjaarden stonden verbaasd van de vlijt, waarmede iedere berghelling in terrassen was verdeeld en bebouwd, kleine stuwen in bergbeekjes hielpen het water gemakkelijk verdeelen (84). Dit alles is na de verovering door de Spanjaarden sterk achteruitgegaan, deels door het vervallen van het sterke centrale gezag der Incas, die de corvée ook voor irrigatiedoeleinden hadden gebruikt.

Om dichter bij huis te blijven, moet ook in de Oudheid terrasbouw in Z u i d A r a b i ë een groote rol hebben gespeeld. Volgens Tkatsch (118) is zoowel uit de traditie en overblijfselen van deze irrigatiewijze als uit de vele voorbeelden in het oude waterrecht een weerklank hiervan te vinden. Op grond van dergelijke berichten en de weergave van terrassen voor de teelt van wierookstruiken in het land Punt op Egyptische reliëfs vermoedt Schmidl (108) dan ook, dat men het land Punt in Zuid Arabië moet zoeken.

In hoeverre terrasbouw ook in P e r z i ë is toegepast, is onbekend. Het land had misschien vroeger een vochtiger klimaat, doch weinig rivieren hebben een zoodanig verval, dat zij zich leenen tot het voeden van een irrigatiesysteem. Men hielp zich in die streken, waar landbouw meer dan een bescheiden omvang nam, met een merkwaardig systeem van tunnels, welke water aftapten uit de breuken in de lagen onder de voetheuvels en het eerst ver ondergrondsch voerden naar de velden om dan ten slotte in kanalen over te gaan. Een dergelijk kanaal (*qanat* of *kariz* geheeten) kon soms 15—20 km lang zijn, als tunnel gegraven om het water naar vruchtbaren grond te voeren. Herodotus vermeldt reeds deze „flauw hellende, met klei bekleede tunnels" (III. 9). We weten niet zeker, of deze watertunnels van Perzischen oorsprong zijn, doch de natuurlijke omstandigheden doen wel vermoeden, dat ze in dit land zijn gevonden. Het is onbekend, of ze reeds in het oude Assyrië zijn gebruikt, hoewel thans de stad Arbela door twee zulke *qanat*'s van water wordt voorzien. De *qanat* is thans een verbreid middel voor watertransport van Mesopotamië tot Baluchistan, Afghanistan en Turkestan in het Oosten. In de Oudheid schijnt deze vorm reeds vroeg naar het Westen te zijn gedrongen, getuige de toepassing in de Daklah Oase en el-Kargah. Men meent wel, dat deze verbreiding aan de Perzen zou zijn te danken, doch dit wordt weerlegd door een inscriptie uit de tiende eeuw v. Chr. op den tunnel in Daklah! (*JRGS* 1932, p. 382). Hoe dit ook zij, deze vorm van waterleidingen is ver naar het Westen gedrongen over Egypte. Men vindt ze nu in de Sahara (Frobenius, *Das unbekannte Afrika*, pgg. 60 en 62), Zuid Marokko, Garama en Tripolitana onder den naam *fogarra*. Naar Zuid en Oost Arabië schijnen ze eerst in Sassanidischen tijd gebracht te zijn. Daarentegen moet de verbreiding naar Indië veel vroeger zijn geschied, indien wij althans de *qanat* moeten terugvinden in het bericht van Strabo (*cap.* 707), dat volgens Megasthenes (omstreeks 300 v. Chr.). daar het water in 'gesloten' kanalen werd getransporteerd.

Overigens weten we van de irrigatie van het oude Voor-Indië betrekkelijk weinig. De streek, die ons het meest interesseert, omdat ze de vroegste beschaving heeft gekend en contact had met Mesopotamië, n.l. de Indusvallei, heeft men wel eens '*Mesopotamia between Sarasvati and Indus*' genoemd. In hoeverre deze vergelijking vroeger opging, weten we niet; thans geldt ze zeker niet. Het Noordelijk deel van Voor Indië vindt, wat Rajputana en Centraal Indië betreft, zijn kracht in een enorm aantal stuwmeren. Beekjes worden afgeleid of afgedamd, kleine dammen dwars over valleien geslagen en zijn deze kleine stuwmeren eenmaal vol slib geraakt, dan wordt een nieuwe dam boven- of benedenstrooms geslagen. Het hierdoor voor den landbouw bevloeide gebied beslaat niet minder dan 1580 vierkante mijl. In de Punjab en in Kashmir bestaat echter een uitgebreid kanalensysteem dat de oppervlakte van ca 2000000 sq. m bouwland bevloeit. Drie groote kanalen voeden een net van totaal 4500 km lengte. In hoeverre deze moderne irrigatie op oudere systemen gebaseerd is, is nog onvolledig bekend. In de Indusvallei wordt b.v. het onderzoek daarnaar sterk vertroebeld, doordat het waterniveau 10—15 voet is gestegen, hoewel daarbij de ligging van het rivierbed ten opzichte van het omringende land niet schijnt te zijn gewijzigd. In ieder geval is onjuist dat de '*Aryans*' de kennis omtrent irrigatie aan de Euphraatvallei zouden hebben ontleend, zooals Havell (62) veronderstelde. Het is zeker, dat b.v. een stad als Mohenjo-Daro voor den landbouw reeds veel vroeger afhankelijk was van den was van den Indus. Merkwaardig is echter, dat men daar tot nu toe nog geen spoor heeft gevonden van kanalen om de irrigatie te verzorgen. De meening van Mackay is hierover (80): 'This apparent lack of any preparation for dry seasons together with the representation of forest-loving animals on the seals seem to point to the view that the rainfall in Sind and the Punjab must have been much heavier.' De oudste vermelding van irrigatie vinden we in de Ṛgveda, terwijl de Brāhmaṇas bemesten noemen als aanvulling van irrigatie. Duidelijker worden de berichten eerst, wanneer we de Maurya periode (3de eeuw v. Chr.) hebben bereikt. Hoezeer de latere berichten ook den toestand onder Chandragupta en zijn opvolgers mogen hebben geïdealiseerd, een grond van waarheid zullen deze berichten zeker wel bevatten, omdat we soortgelijke berichten uit klassieke bron bezitten. We vermeldden reeds, dat Megasthenes de *qanat*'s toegepast vond in Indië en dezelfde reiziger spreekt uitdrukkelijk over de vruchtbaarheid van Indië en de twee oogsten, die men daar door irrigatie verkrijgt. Deze irrigatie zou volgens hem gecontroleerd worden door de ἀγρόνομοι (Megasth. XXXIV, 1), een bericht, dat waarschijnlijk als een bewijs mag worden geacht voor hetgeen Kauṭilya mededeelt. Volgens hem zou onder Chandragupta irrigatie een staatszaak zijn geweest en was er een speciale organisatie voor aanleg en onderhoud van kanalen, sluizen en waterreservoirs of stuwmeren, welke organisatie ook belast was met landmeting en kadaster en moest zorgen voor het regelen van de waterverdeeling. Dat deze zorg tot uiting kwam in de belasting, verraadt ons een passage van Kauṭilya, waarin gesproken wordt over de belastingen, welke de boeren op het Kroondomein moeten opbrengen. Behalve de gebruikelijke 20 of 25 °/₀ van den totalen oogst vinden we nog een extra heffing van 20 °/₀ op land met de hand besproeid, 25 °/₀ als het water wordt gedragen, een derde als het water wordt opgepompt (?) en 25 °/₀ als het water door bevloeiing over het land wordt verdeeld. Daarnaast maakte men groote waterreservoirs voor drogere tijden, een werk, dat steeds als een voorname plicht der vorsten wordt genoemd (Mahā-Bhārata, Sabhā-p. V, 77) en voor een ieder als zeer verdienstelijk wordt aangemerkt. Dat dit niet bij vrome wenschen bleef, blijkt uit het feit, dat een provinciale gouverneur onder Chandragupta een groot reservoir, genaamd Sudarsana, liet aanleggen door bij Girnar de rivier af te dammen. Deze dam bestond tot ca 150 n. Chr., werd toen herbouwd en weer gerepareerd in 458. Ook onder invloed van het Boeddhisme heeft deze zorg voor de watervoorziening zich met het gezag over heel Indië verspreid. De edicten van Açoka vermelden als hoogste plaatselijke autoriteiten belast met landmeting, vestiging en irrigatie de *rājūkas* (Bühler, *Z D M G* 47, 466) en de *Dhammapada* (Spreuk 80) noemt 'kanaalbouwers' (*nettika*), welke irrigatiewater leiden, 'waarheen zij willen'. Met de verovering van Ceylon wordt op dit eiland een periode ingeluid van intensieve irrigatie en constructie van tal van stuwmeren (15). Over het algemeen schijnt men steeds verschillende varianten van permanente irrigatie te hebben toegepast. Als hulpmiddelen kende men het waterwiel

en wel, zooals reeds vermeld is, het pottenrad (*Persian wheel*). Zoo vermeldt het bekende tooneelstuk *Het Leemen Wagentje* (Vert. Vogel A'dam 1897, p. 162) een *kūpa-yantra* of letterlijk 'put-machine'; verder komt de term *jala-yantra-cakra* (lett. 'water-machine-wiel') voor (Böhtlingk, *Indische Sprüche*, No. 963), terwijl in het Pāli het waterwiel '*arghaṭṭa*' wordt genoemd. Dit was in het begin der vorige eeuw nog het voornaamste middel tot wateropvoer; tevens maakte men gebruik van natuurlijke irrigatie en waar mogelijk, werd in meer heuvelachtige streken het regenwater, dat door de valleien naar beneden stroomde, in een kanalensysteem over de velden geleid.

Vóór wij echter tot de bespreking van de irrigatie van Mesopotamië overgaan, zal het nuttig blijken de geschiedenis der bevloeiing in China kort te bezien, en wel omdat dit land hydrographisch gesproken sterke overeenkomst vertoont met Mesopotamië en de Lage Landen bij de zee. In China is het de HoangHo vallei, die onze aandacht vraagt, niet alleen, omdat er juist de irrigatie sterk overeenkomt met Sumer, doch, omdat daar de oudste beschavingscentra van China waren. Door deze wijde loessvlakte banen zich de HoangHo en hare groote zijrivieren een weg naar zee; deze loessvlakte, door diezelfde rivieren geschapen, is nog heden ten dage het tooneel van groote dijkdoorbraken en overstroomingsrampen. Deze worden veroorzaakt door redenen in TABEL I te vinden, en wel den enormen was der rivieren, gepaard gaande met een record hoeveelheid slib, dat uit het achterland wordt medegevoerd. Hierdoor gelijken de gezwollen rivieren dikwijls meer op modderstroomen en bereikt de vloed niet in zijn volle sterkte de zee, doch zijn de dijken reeds eerder onder den grooten druk bezweken. Verscheidene malen heeft de HoangHo zijn monding verlegd bij een dergelijke doorbraak. Moge dus het vlakke land en het stroomverval der rivieren analogie met Holland vertoonen, noch een dergelijke was noch een zoo hoog slibgehalte der rivieren doet zich bij ons voor. Van ouds was het niet moeilijk uit de rivieren, welker bed door het afgezette slib bij de geringe stroomsnelheid in de vlakte eenige meters hooger ligt dan het omringende land, door aftakking van kanalen water voor bevloeiing te onttrekken. Veeleer was het hier, zooals we ook in Mesopotamië zullen vinden, een *strijd* tegen *het water*, niet *een strijd* om *het water*, zooals in Palestina. Vroeg is hier dan ook al sprake van een kanaal van de King-ho naar de Lo-ho om het teveel aan water uit de eerste rivier af te leiden (240 v. Chr.). Bijzonder veel aandacht wordt besteed aan aanleg en onderhoud van dijken en dammen (77, 78). Niet alleen in groote dikte trachtte men meer zekerheid te verkrijgen; boven het laagwaterpeil heeft men alle versterkingsmethoden toegepast, die ook de Hollandsche waterstaatsingenieur kent. Onder de regeering van Keizer Wu-ti schijnt voor het eerst de steenbezetting van den dijkwand te zijn toegepast (ca 100 v. Chr.) (114). Voor een bescherming onder water en een degelijke fundeering der dijken vond men in China echter geen oplossing en men kon zoodoende het gevaar van dijkbreuk slechts gedeeltelijk voorkomen. Het is uit deze feiten althans gedeeltelijk te begrijpen, dat men in de oudste perioden vaak hulpeloos stond tegenover dergelijke steeds wederkeerende natuurrampen en de groote kosten, die dijkherstel medebrachten. We moeten in dit licht ook de overlevering bezien, dat Keizer Yau zijn minister Kun strafte, toen hij door het bouwen van dammen de groote overstroomingen van de Hoang-ho wilde tegengaan, en wel 'omdat hij wilde ingrijpen in den natuurlijken loop der dingen'. Kun's zoon Yü, de stichter van de Shia-dynastie, wordt in de Shu King geprezen als de eerste, die op groote schaal dijken liet aanleggen en bij een geweldige overstroomingsramp plannen maakte de rivier uit te baggeren. Hij zag zeker juist in, dat de groote hoeveelheid slib feitelijk de oorzaak der rampen was.

Was dus het onttrekken van water aan de rivieren geen probleem en kon men door dit water in reservoirs op te zamelen blijkbaar sinds menschenheugenis permanente irrigatie toepassen, de grond, die men wilde bevloeien, had eveneens bijzondere eigenschappen, die den landbouw ten goede kwamen. Deze vruchtbare aarde komt in zeer dikke lagen voor en houdt bijzonder goed water vast. Als hulpwerktuigen werden bij de irrigatie naast meer primitieve middelen ook waterwielen gebruikt. Terrasbouw komt in meer geaccidenteerd terrein als b.v. in de provincie Shantung voor. De landbouw in China is nog dikwijls feitelijk op den voet van tuinbouw geschoeid, na het opkweeken uit zaad of anderszins worden de jonge planten stuk voor stuk uitgeplant (86). Men krijgt dan ook na moeizaam werk hoog rendement.

Dit tuinbouwstadium is de landbouw ook in vele landen van het Nabije Oosten dikwijls niet te boven gekomen. Ondertusschen staat vast, dat in de vroegste tijden evenals nu ook dikwijls zonder irrigatie werd verbouwd. Het klimaat is echter zeer droog gedurende herfst, winter en een deel van de lente. Het is daarom ook niet verwonderlijk, dat sinds de Shang-dynastie in de tweede en derde maand geregeld regenorakels worden gevonden bij de vroegste geschreven stukken. Onder deze oude *bone-characters* zijn er enkele, die ons verraden, dat er in die tijden (sinds de 16de eeuw v. Chr.) reeds irrigatie werd bedreven. Er is een complex teeken, samengesteld uit de teekens 'stroomend water' en 'veld' gevonden en ook een, bestaande uit 'water' en 'rijst' (30). Tijdens deze Shang-dynastie (1766—1122 v. Chr.) moet volgens overleveringen uit later tijd een eenheid voor bouwland zijn vastgesteld van 1.67 ha, verdeeld in 9 perceelen. De wegen rekende men administratief onder dijken, een feit, dat we ook in het Oude Egypte vinden. We zijn uiteraard beter op de hoogte van de daden van de daaropvolgende Chou-dynastie (1122—249 v. Chr.). De broeder van den eersten Keizer Wu Wang, n.l. Chou Kung, wordt dadelijk genoemd als iemand, die zich voor irrigatie zeer verdienstelijk maakte. Onder deze dynastie wordt het toezicht op de irrigatie aan ambtenaren opgedragen, wier taak het is om te zorgen, dat de oogst zoo groot mogelijk zij. We vermeldden een eenheid van bouwland verdeeld in 9 perceelen; dit komt niet tot uiting in het teeken 'veld', ⊕, 田. Drie maal dit teeken vormt een nieuw teeken voor 'platteland'. Evenzoo kennen we een teeken 'grenzen', 畕 (later 畺), dat men interpreteert als twee velden gescheiden door kanalen of, zooals er zeggen, door lage dammen (Wieger!). Ook in het teeken voor deze kleinste landeenheid geschreven 里 (later 里) komt geen indeeling in negen stukken tot uiting. Het grondteeken 'akker' geeft misschien een veld met kruis van greppels weer. Het negenvoudig verdeelde veld leidt Mencius af uit het oude teeken 'bron', 井 (later 井) en gebruikt dit als sluitsteen in zijn theorie van staatssocialisme. Het zou dan een achttal akkers voorstellen, gegroepeerd om een gezamelijke bron als natuurlijke eenheid. In hoeverre dit juist is, is een probleem, dat buiten ons onderwerp staat, al zij het ons vergund op te merken, dat dit sterk wordt betwijfeld (30, 77). In ieder geval blijkt uit het vroege schrift niet precies welke vorm van irrigatie werd toegepast. De Chou-dynastie heeft zich sterk toegelegd op irrigatiewerken. In 540 v. Chr. wordt begonnen aan het beroemde Keizerskanaal en tusschen 500 en 350 valt de bouw van een reeks groote reservoirs ten behoeve van de irrigatie, waarbij op zeer knappe wijze van de natuurlijke omstandigheden is gebruik gemaakt. In de derde eeuw v. Chr. volgen irrigatiewerken in de provincie Shantung, terwijl de volgende dynastie, de Han-dynastie (202 v. Chr. tot 220 n. Chr.), met het gezag ook de zorg voor bevloeiing naar het Zuiden medebrengt.

Een veel gematigder geographisch beeld vertoont Mesopotamië, hoewel verschillende omstandigheden sterk op die der HoangHo vallei gelijken. Het klimaat is een droog, uitgesproken vastelandstype; hoewel het zuidelijk gelegen Sumer een draaglijker klimaat heeft, hebben b.v. Assyrië en Akkad een kouden, stormachtigen winter. Het Tweestroomenland is minder afgesloten en is tevens œconomisch minder zelfstandig als Egypte. De randgebieden bevatten weinig ertsen en bouwmaterialen, die men ver uit de bergen moet halen, boomen zijn waarschijnlijk steeds vrij zeldzaam geweest. Mesopotamië is veel vlakker dan Egypte en gelijkt daarin op de Chineesche loessvlakte; de rivieren voeren een veel grootere hoeveelheid slib aan. Het land moet daarom in oorsprong, voor zoover ons huidig inzicht reikt, steeds het karakter van een wijde alluviale, boomlooze vlakte hebben gehad, welke tusschen de rivieren zeer weinig concaaf is en daardoor de gelegenheid biedt voor de vorming van stagneerende plassen en moerassen. Geleidelijk hoogen de rivieren het land op en heeft de monding der rivieren zich naar het Oosten verplaatst met een snelheid van 2.5 km per eeuw. De oudste overblijfselen van menschelijke nederzettingen liggen diep onder het huidige maaiveld (bij Kish bv. 25 voet). Behoudens bijzondere omstandigheden is ook hier landniveau in overeenstemming met het waterpeil der rivieren gestegen. Ook hier evenals in China vele dijkdoorbraken en verleggingen van het stroombed. Dit is b.v. duidelijk geïllustreerd door het feit, dat vroeger Sippar, Nippur, Ur en Uruk aan den Euphraat moeten hebben gelegen. Ook hier liggen de rivieren en kanalen boven het landniveau. Wilde men de vruchtbaarheid van den bodem, die de klassieke schrijvers als Herodotus en Theophrastus (*Hist. Plant.* VIII, 7. 4—5 spreekt van 50—100-voudigen oogst!) in sterke bewoordingen roemen, benutten, dan is het noodig den loop der rivieren te regelen en voor irrigatie en drainage van deze vallei te zorgen. Gezien de bovengenoemde hydrographische omstandigheden beteekent dus *irrigatie in Mesopotamië strijd* tegen *het water*. De oudste bewoners van deze overzichtelijke, symmetrische vlakte zijn steeds sterk beheerscht geweest door maat en getal. Zij bonden den strijd aan tegen den hydrologischen chaos, die misschien deels in de 'zondvloed'-legenden wordt gesymboliseerd, draineerden de moerassen en legden kanalen aan. Getal en maat groeiden uit den wil astronomisch den was der rivieren te beheerschen en het land na iedere overstroomingsperiode na te meten en te verdeelen, grondverzet uit kanaalbouw enz. te meten. In hoeverre hier, in tegenstelling met Egypte, aan het water en de goden daarmede verbonden destructieve eigenschappen worden toegeschreven, in hoeverre Ea en zijn zoon Ningiršu, god der bevloeiing, Tiamat, etc. veeleer gevreesde machten waren, die men moest bezweren door offers, zou het onderwerp eener interessante studie kunnen zijn [1]).

Reeds de oudste bewoners hebben sporen nagelaten van drainage der moerassen, kanaalbouw en fundatie van rieten zinkstukken voor hunne hutten. Irrigatie gaat hier zeker terug tot de al-ʿObaid-periode. Voor wij tot de geschiedkundige ontwikkeling in Mesopotamië overgaan, moeten wij nog enkele topographische details behandelen, die van het grootste belang zijn. De Tigris begint eerder te wassen dan de Euphraat en voert ongeveer 2.5 maal zooveel water aan, doch de reden, waarom ook in de Oudheid slechts de oostoever van den Tigris door deze rivier is bevloeid, schuilt in de bijzondere omstandigheid, dat het bed van den Euphraat hooger ligt dan dat van den Tigris, zoodat dus het water van den Euphraat, hoewel slechts 40 % van dat van den Tigris, wordt gebruikt om de vlakte tusschen de rivieren te bevloeien evenals den westoever van den Euphraat. Het bed van den Tigris ligt dieper in de vlakte ingesneden en deze rivier wordt dan ook slechts op enkele plaatsen, b. v. bij Baghdad gebruikt om haar oostoever te bevloeien. Een zeer ongelukkige omstandigheid in Mesopotamië is het ongunstige seizoen van den was der rivieren, immers daarna volgt onmiddellijk de gloeiende zomerhitte. Hierdoor is het onmogelijk op eenigszins groote schaal van de natuurlijke irrigatie gebruik te maken. Men is daarom door de natuur gedwongen dezen strijd tegen zomerhitte en water reeds vroeg op te nemen, wilde men door landbouw de groeiende bevolking voeden. Over de mogelijkheid en grenzen der irrigatie in Mesopotamië zijn vele uiterste meeningen verkondigd. Willcocks (131) heeft indertijd berekend, dat de aangevoerde waterhoeveelheid in Mesopotamië in den winter een oppervlakte van 2 800 000, in den zomer (dus na de overstroomingsperiode) van 1 200 000 ha zou kunnen bevloeien, onder de gunstigste omstandigheden. In zooverre zijn dus de matelooze verwachtingen van Sprenger (116) onjuist, zooals Wagner (123) terecht betoogde.

Daartegenover staat echter, dat met zorgvuldige bevloeiing deze bodem inderdaad zeer vruchtbaar is; al zijn ook de klassieke schrijvers al te uitbundig in hun lof, de profeten Jeremia (51^{13}; 51^{42-43}; 51^{36}) en Jesaja (21^{1}) prijzen terecht Babylon, dat zoo zeer tegen Palestina afstak in dit opzicht. Het was daarom den Sumeriërs

[1]) Vergelijk ook de *Jbr.* n⁰ 2, pg. 43 genoemde studies.

en hunnen eventueelen voorgangers zeker duidelijk, dat hun welvaart afhing van den watertoevoer. Men koos (voor zoover wij weten) dadelijk de permanente irrigatie en zoo ontstond een uitgebreid systeem van dijken parallel en loodrecht op den loop der rivieren, groote kanalen van de rivier afgetakt, stuwen in de rivieren en reservoirs, om het verzamelde water op te bergen tot nader gebruik. Van de kanalen werden verder een reeks van zijkanalen en slooten afgetakt, welke van de hoofdkanalen waren afgesloten door dammen (later misschien door sluizen), die telkenjare enkele malen moesten worden geopend en gesloten. Reeds Strabo, die een goed inzicht in de plaatselijke omstandigheden blijkt te hebben (XVI. 1. 9—14, capp. 740—742) wijst op de noodzaak van dammen, die snel geopend en gesloten kunnen worden in belang van irrigatie en scheepvaart. Het belang der kanalen voor verkeer is reeds den ouderen onderzoekers der topographie van Mesopotamië opgevallen. Zoo merkt b.v. Bewsher (5) op, dat alle groote steden aan kanalen lagen. Strabo heeft ook juist het gevaar van dit uitgebreide kanalensysteem gezien. Hij zegt n.l., dat de grond in Babylon zacht is en gemakkelijk te bewerken, doch even gemakkelijk door het water wordt medegesleurd, hij had er aan toe kunnen voegen, dat de tamelijk groote slibhoeveelheid in het rivierwater in het kanalensysteem door de verminderde stroomsnelheid snel zal bezinken. De kanalen moeten dus regelmatig worden uitgebaggerd en het slib werd dan op de dijken geworpen, die dus geleidelijk tot geweldige aardmassa's groeiden. Dossin heeft in deze 'bergen' wel de oorspronkelijke beteekenis van *šadū* willen zien, dat dan later werkelijk 'berg' is geworden (34). In ieder geval doet zich op een gegeven oogenblik de toestand voor, dat het te veel arbeid kost het uitgebaggerde slib over deze hooge dammen buiten bereik van het water te brengen. Het is dan loonend geworden een nieuw kanaal parallel aan het oude te graven. Het oude, aan weer en wind prijs gegeven, wordt geleidelijk aan ons onderzoek onttrokken, omdat men den grond ook voor bouwland zal effenen. Herzfeld (65) wees er reeds op, dat zelfs de allergrootste kanalen om deze reden misschien niet langer dan 1000 jaar bestaan. Het verdient dus nog nader onderzoek of inderdaad met Bewsher mag worden verondersteld, dat nog een groot aantal oude kanalen van 6—25 m breedte bestaan of zijn te herkennen, voerende van den Euphraat naar een arm van deze rivier, naar den Tigris of naar zee. De voorbeelden, die hij aanhaalt, zijn van recenten datum; de overblijfselen, die hij zag misschien veel jonger dan hij dacht. Zelfs in luchtfoto's zijn oudere kanalen bij Ur moeilijk zonder meer te herkennen van die van oud-Arabischen oorsprong bij Basra. Overblijfselen van breede dijken zijn dus niet altijd bewijzen voor groote, breede kanalen. We kennen wel de namen van vele kanalen, waaronder de Shaṭṭ el-Hai, Shaṭṭ al-Nil en Naarmalcha wel de grootste zijn; Meissner somt een groote lijst op (88, vol. II, 375), doch de juiste topographie is nog niet voldoende opgelost. Ditzelfde geldt voor de reservoirs, die men ongetwijfeld in daarvoor door de natuur aangewezen plaatsen moet zoeken. Ze hadden in verband met het vele aangevoerde slib het nadeel, dat, als het water er te lang in bleef staan, dit, zooals de Arabieren het zoo goed uitdrukken, 'dood' zou worden. Het was dus noodig ze op dié plaatsen aan te leggen, waar ze voor de distributie van het water gunstig lagen. Evenmin weten we zeker of kunstmatige dammen in de rivieren werden aangelegd. Audebeau Bey (6) vermoedt, dat vroeger van de opstuwing van het water van de natuurlijke stroomversnellingen in den Euphraat bij Hit en Anah is gebruik gemaakt om daarboven het rivierwater af te voeren. Deze auteur schrijft aan het uitslijten dezer stroomversnellingen een deel van het verval der irrigatie in dit land toe, omdat hierdoor de mogelijkheid van wateraanvoer aanmerkelijk beperkt werd. Xenophon schijnt een stuw te vermelden, 76 m breed en 7.50 m hoog, om de Saklawieh te voeden.

Behalve dit probleem zal ook nog moeten worden bestudeerd in hoeverre de permanente bevloeiing in Sumer en Akkad uit een aantal locale systemen is ontstaan en in hoeverre deze eventueel afhankelijk waren van elkaar. Is er verband tusschen den voortdurend oplaaienden strijd der verschillende stadstaaten en hun landhonger of liever in dit verband gezien 'waterdorst' en hoe is het mogelijk geweest, dat een dergelijke verdeeldheid van het land door zoovele eeuwen heen slechts nu en dan door een sterk centraal gezag werd onderbroken, terwijl juist een centraal gezag zoo noodig is voor een doelmatige inrichting van het irrigatiesysteem. Ook hiervoor moet de topographie van het oude kanalensysteem nieuw bewijsmateriaal brengen.

Wat betreft de middelen tot wateropvoer tot in de kleinste kanalen of slooten (voor zoover noodig!) weten wij slechts met Herodotus (I. 193), dat dit met de hand of met *shādūf*'s geschiedde. De *shādūf* wordt niet alleen in jongeren tijd afgebeeld (Paterson, *Palace of Sennacherib* pl. 32 f.), doch, als gemeld, reeds op zegels van de archaïsche periode (Ward, *Seal Cylinders*, 1910, fig. 397). Gompertz veronderstelt, dat de terrassen van Babylon's hangende tuinen met de schroef van Archimedes werden bevloeid; bewezen is dit niet (55). Wanneer het waterwiel zijn intrede deed in deze streken is ook onbekend. Koldewey vermoedt, dat van ouds ook *trekbron* en de zelfloozende waterzak bekend waren, zooals ze thans nog wijd verbreid zijn in Mesopotamië. Bij het nagaan van al deze vraagstukken is het van belang te weten, dat in het algemeen een kanaal een strook van ongeveer 600 m breedte ter weerszijden kan bevloeien. Dit geldt niet alleen voor Mesopotamië, doch ook voor de streek rond het oude cultuurcentrum Susa, waar een gebied van 15—20 km langs Kerkha en Karun in cultuur is geweest door bevloeiing door een kanalensysteem.

Het verval der irrigatie moet worden toegeschreven aan het verval van het centrale gezag in Mesopotamië, ontvolking door de voortdurende oorlogen vooral na het begin onzer jaartelling en de daarmede gepaard gaande verplaatsing van het cultuurcentrum, verwaarloozing van het onderhoud der kanalen en uitslijten der stroomversnellingen in den Euphraat. De doodsteek is zeker gebracht door de invallen der Mongolen.

Van de oudste tijden der irrigatie weten we ook in Mesopotamië niet veel. Dat ze een belangrijke rol speelde, is zeker, getuige reeds de vele begrippen, die daarmede samenhangen en hunne uitdrukking vinden in het schrift. Een serie verwante teekens bv. heeft zoowel betrekking op wegen als op kanalen. In de eerste plaats , (*ŠL* 12), dat van 'tweesprong' is geworden tot 'scheiden, splijten, richten, openen'. Afgeleid hiervan worden beteekenissen als 'doorbreken van water, doorbraak, openen van sluizen (dammen?)'. Het teeken , beteekent oorspronkelijk 'kruisen' en dan later 'klein kanaal, sloot, irrigatiekanaal' (*ŠL* 12) (*B* 126). Dan is er het teeken (*ŠL* 83) voor 'goot', 'greppel', dat vaak naast en voor , 'tak', 'twijg' werd gebruikt. Het is duidelijk een beeld van de aftakking van slooten van een kanaal, dus evenals de andere twee geïnspireerd door een net van kanalen en de daaraan vastgeknoopte begrippen. Een geheele reeks teekens zijn verwant of afgeleid van , 'vat' (*ŠL* 483), archaïsch □ □ (*B* 261), dat zeer vroeg wel wordt gebruikt voor het bijna gelijkvormige ○ (*F* 753), dat echter het latere ◇, '3600' is. Het teeken 'vat' beteekent ook 'afsluiten, omsluiten, vasthouden'. We wezen reeds op het verwante teeken 'bron' , daar (blz. 442) is ook het afgeleide 'rivier', (*ŠL* 484), dat tevens 'zoetwaterafgrond (*apsû*), oceaan' kan beteekenen. Deimel leidt deze laatste twee teekens af van een drietal vrijwel gelijke archaïsche teekens, o.a. (*B* 263). Een andere interessante groep van teekens , (*B* 61) (*F* 260) geeft het latere , (*ŠL* 105. I) 'veld, vlaktemaat'. Men moet daarin zien een afgebakend veld met slooten en toevoerkanalen. In combinatie met 'water' krijgt men , 'overstroomend land'. Er werd verder door de Sumeriërs onderscheid gemaakt tusschen g a n - i d, d.w.z. land langs de rivier gelegen, en g a n - g a, daarachterliggend land. Het teeken voor 'kanaal' (*SL* 234) wil Deimel terugvoeren tot een archaïschen vorm , dien hij als een soort visch uitlegt. Thureau Dangin heeft echter betoogd, dat dit eigenlijk beteekent 'dijk'

(RA XXIX, 1932, 24), men vindt b.v. de uitdrukking *iku u palgu* voor 'dijk en kanaal'. Dergelijke dijken worden ook als grensdijken tusschen stadsgebieden (Lagaš—Umma). Daar is ook naast het op blz. 442 geciteerde 'overstroomen' (*B* 273), dat Deimel o.i. ten onrechte een afbeelding van een *Widderhorn* noemt. De verklaring volgens Meissner als veld omspoeld door een kanaal komt ons veel waarschijnlijker voor, ook als men bedenkt, dat dit teeken later ook 'overstroomen, overschrijden, overweldigen, afgrenzen, afteekenen' beteekende. In combinatie met 'aarde' kreeg men een complex teeken voor 'moeras'. Interessant is ten slotte nog (*ŠL* 376) (*B* 195) (*F* 385) 'besproeien', maar vooral 'terras, ophooging met aarde'. Deimel meent in den archaïschen vorm een houtblok geschraagd door drie paaltjes te moeten zien, dat dan den dijkvoet beschermde tegen waterdruk (*Orientalia* VI, 3, 1937, 276). In een combinatie met 'water' kreeg men dan (*ŠL* 376) (*B* 196).

Tot zoover dit materiaal, dat nog lang niet is uitgeput, doch hier voldoende heeft bewezen, dat de details van irrigatie in velerlei vorm aan de oude Sumeriërs van de vroegste periode, die schrift kenden, bekend waren. Het nu volgende historische materiaal is onvoldoende om de verdere ontwikkeling te vervolgen. Een viertal bloeitijden zijn uit de feiten terug te vinden. De eerste dezer perioden valt in de eeuw tusschen 2800 en 2700 v. Chr. Hier noemen de teksten allereerst Ur-Nina of Ur-nanše, aan wiens beleid vele kanalen en reservoirs hun ontstaan danken met het doel de jaarlijksche overstrooming van den Euphraat te regelen. Eannatum wordt speciaal genoemd in verband met een reservoir Lumma-dim-dug. Ook Entemena van Lagaš en Urukagina moeten vele kanalen hebben gegraven, de eerste zou de schepper van de Shaṭṭ el-Hai zijn geweest.

Van den grooten Sargon I is een merkwaardig bericht overgebleven, dat verhaalt, hoe hij bij zijn verovering van Ulchu de kanalen om deze stad liet dichtgooien, tegelijk met het vernietigen der stad, wel een bewijs, hoeveel waarde men toekende aan het irrigatiesysteem voor het bestaan eener stad.

De tweede periode van bloei valt tijdens de z.g. Derde dynastie van Ur (ca 2300 v. Chr.), waarin de mededeelingen over nieuwe kanalen en herstelwerken zoo veelvuldig worden, dat ze tot de volgende onrechtvaardige verzuchting van Meissner hebben geleid (88, vol. 2, p. 368): 'Es scheint als ob die hohe Herrn von nun an geglaubt haben, dass allein ihre Kanalanlagen und sakralen und profanen Bauten für die Nachwelt Interesse verdienen'; onrechtvaardig, omdat immers irrigatiewerken een levenskwestie voor Mesopotamië waren! Een interessante bijdrage van Fish (46) heeft hierop veel licht geworpen, doch wij moeten met den auteur betreuren, dat de teksten weinig technisch inzicht in de oude werkwijzen geven, doch alleen belangrijke philologische en topographische details hebben opgeleverd. Bij de opsomming van naar goden personen of steden genoemde kanalen wordt vaak de nadruk gelegd op den 'mond' (ka), welke in vele gevallen een sluis of overlaat (?) schijnt geweest te zijn. Verder is er vaak sprake van den 'staart' van een kanaal (kun), hetgeen zeer waarschijnlijk een basin of waterreservoir voorstelt. Speciale vijvers voor drinkwater gereserveerd, werden nag-tar genoemd. Men onderscheidt blijkbaar twee soorten van kanalen (e en pap) en daarnaast slooten (*U; ŠL* 787). Ook Fish ziet slechts een afdoende oplossing

voor de vele open vraagstukken in het zorgvuldig nagaan van den ouden loop der kanalen en hun verband met den Euphraat.

De derde periode omvat vooral de regeering van Ḫammurabi (ca 1975 v. Chr.) wiens laatste negen jaren geheel waren gewijd aan de verbetering van het kanalensysteem, o. a. den watertoevoer van Uruk verbeterende. Hem worden vele groote kanalen toegeschreven o. a. het Groote Kanaal van Babylon. Belangrijk is vervolgens het feit, dat in zijn bekende code ook reeds codificatie op dit gebied voorkomt. Onderhoudsplicht der kanalen, bescherming van den pachter tegen overstroomingen (Codex Ḫamm. § 45), garantie van voldoenden wateraanvoer (CH. § 48) wijzen op het groeiende belang van waterrecht. Ook œconomische zijden der irrigatie worden duidelijker, al geldt dit vooral in latere perioden. Na de eerste dynastie van Babylon komt na en door de invallen der Kassieten een belangrijke verwaarloozing, die eerst door de Assyrische heerschers weer geheel is ingehaald. Deze hadden zich ook in hun moederland Assyrië op bescheiden schaal aan de irrigatie gewaagd, hoewel dit land door de winterregens minder behoefte heeft aan irrigatie, welke van haar kant risico's uitsluit.

Vooral Assur-nāṣir-pal II (883—853 v. Chr.) en dan Sanherib en Assurhaddon (680—669 v. Chr.) hebben hier het initiatief genomen. Bij de residenties Niniveh en Chorsabad kwamen grootsche tuin- en parkaanleg, welke water ontvingen uit een reeks stuwdammen en kanalen, in deze zevende eeuw aangelegd. Enkele dezer kanalen hebben geheel het karakter van de latere aquaducten met hunne gemetselde bedding en overbruggingen van ravijnen (68) en kunnen de vergelijking met Grieksche waterleidingen van hetzelfde type met glans doorstaan. In deze latere periode duiken ook berichten op over het extra belasten van voor andere dan irrigatiedoeleinden gebruikt water (*BE* IX. 73).

Het aanleggen van kanalen wordt in Nieuw-Babylonischen tijd zelf speculatie voor bankiers en grootgrondbezitters. Zoo hooren we, dat de bankiers van het huis Muraššu een tarief van 25 % heffen voor geleverd water. De belasting van het bouwland hield rekening met de ligging ten opzichte van het irrigatiewater, daarnaast had het kanalennet nog steeds zijn oude beteekenis voor het transport behouden. Er zijn nog vele details, waarop we hier niet kunnen ingaan, in de bibliographie te vinden.

Als laatste land zullen we kort bespreken Egypte. We gaven voor verschillende landen een korte karakteristiek van de plaats, die de irrigatie in het leven inneemt en zouden deze voor Egypte willen formuleeren 'de strijd met het water om het land'; een inzicht, dat Strabo had, toen hij opmerkte, dat 'de Egyptenaren met de rivier ijverig trachten de natuur te overwinnen' (*cap.* 788). De bevloeiing is in Egypte zoo alles overheerschend, dat de seizoenen b.v. achtereenvolgens 'Overstrooming', 'Tevoorschijnkomen (van het land)' en 'Watergebrek' heeten. Dit is ook zeker niet verwonderlijk voor een betrekkelijk klein land, dat toch in Romeinschen tijd een bevolking van ca 7 000 000 menschen heeft gevoed, en bovendien nog belangrijke hoeveelheden graan exporteerde, hoewel tegenwoordig veel graanbouw heeft moeten plaats maken voor katoenbouw. Ook in het hiernamaals bestond voor den ouden Egyptenaar irrigatie (*Doodenboek, capp.* 6 en 125) en Osiris wordt al in zeer oude bronnen met de wateren der overstrooming gelijkgesteld. Curieus is het te lezen, dat Achnaton de overstrooming toeschrijft aan natuurlijke oorzaken, geleid door zijn god Aton. En als bijzonder krachtige verwensching komt in het graf van Amenophis, zoon van Hapu (tijdens Amenophis III) voor: 'Hem worde geen water uit den was der rivieren gegeven!'.

Wij wezen op de foutieve opvatting, als zou de Nijl geheel Egypte overstroomen zonder medewerking van den mensch. Weliswaar is de was bij de eerste stroomversnelling nog ca 15 m; bij de Delta ligt hij tusschen 6 en 8 m. Dit maakt, dat dus een deel van het land steeds buiten het natuurlijk bereik der rivier ligt en onder alle omstandigheden van irrigatie afhankelijk is, de Egyptenaar noemde dit land *k3t* (Gr. ἄβροχος γῆ: Arab. *Sharaki*-land). Het gewone bouwland heette *ḫrw* (Gr. σπορίμη γῆ), bevloeid land *nḫb* (Gr. βεβρεγμένη γῆ; Arab. *Rai*-land). Op 15 Augustus ongeveer bereikt het water door de geopende dijken het land en bleef daar ter hoogte van ½—2 m ongeveer 6—8 weken staan. Na afloop van dezen tijd zakte de rivier en het water werd van de velden afgevoerd. Audebeau Bey (6) heeft gewezen op het belang van die periode na den oogst, gedurende welken de grond door de zonnehitte kan

scheuren, zelfs vrij diepe spleten vormt. Hij achtte dit een voornaam punt, omdat hierdoor de grond diep wordt opengewerkt, eventueel zout kan uitzweeten en vooral de grond geaereerd wordt. De irrigatie kan dan de zouten uitspoelen en den grond goed met water doordrenken. De permanente irrigatie had dit voordeel niet.

Het is te begrijpen, welk een belang werd gehecht aan het waarnemen van den was der rivier, een waarneming, die reeds vroeg met z.g. Nilometers werd verricht (9, 10, 11) en in samenwerking met de astronomische waarneming de grondslagen voor onzen kalender en jaarindeeling heeft helpen opbouwen. Van dezen was hing af, in hoeverre het land voldoende kon worden bevloeid en de nederzettingen op kleine 'oerheuvels' uit den watervloed zouden oprijzen. Het eerst geadopteerde systeem schijnt de bassinirrigatie te zijn geweest. Wij mogen dit misschien terugvinden in het feit, dat het teeken [hieroglyph], [hieroglyph], dat een complex van akkers gescheiden door kanalen schijnt voor te stellen (hoewel Kees (71) hierin een afbeelding van een tuin verdeeld in bedden ziet) zoowel voor *sp. t* 'provincie, nome' als *ḥ sp* 'tuin' geldt. We stellen ons echter voor, dat de oudste agrarische eenheid van hooger orde, wat deze nome toch moet geweest zijn, een gebied omvatte met één gemeenschappelijke bevloeiing, kortom, wat wij in Holland een waterschap noemen, al gaat het daarbij om drainage.

Omtrent de grootte dezer bekkens of bassins zijn we niet voldoende ingelicht, door verschillende experts wordt deze echter op 12—80 km^2 geschat, d. w. z. ongeveer twintig maal zoo klein als tegenwoordig (109). Of ten slotte reeds in het oude Rijk permanente irrigatie is toegepast in de omgeving van Memphis en Abydos, moeten we voorloopig op gezag van Gompertz (55) aannemen. Tegenwoordig is dit laatste systeem zeer verbreid in verband met den katoenbouw als het z.g. '*sefi*'-systeem. Van de groote kanalen willen we vooral het Josefskanaal (*Bahr Jūsūf*) noemen, waarvan te weinig bekend is, dat dit een natuurlijke kronkelende waterloop is, die vroegtijdig door den mensch met den Nijl is verbonden en tot in het Fayum doorgetrokken. Overigens heeft het smalle Nijldal er niet toe bijgedragen, dat zeer groote kanalen werden gegraven, de meeste zijn onbenoemd gekomen en verdwenen in den loop der geschiedenis. Over de *qanats* in de oases van el-Kargah en Daklah en de mogelijkheid hunner verspreiding van uit Perzië hebben we reeds gesproken (zie ook Beadnell, *An Egyptian Oasis*, p. 170). Omtrent de geschiedenis van de middelen tot wateropvoer zijn we slecht ingelicht. Daar staan aan een zijde verschillende auteurs, die b.v. de *sakijeh* als een Hellenistische vinding beschouwen; andere weer houden ze voor zeer oud, Daressy wil het in enkele passages van het *Doodenboek* identificeeren evenals Spiegelberg (115), zoodat het dus zeker in de IV[de] dynastie bekend was geweest. De *shādūf* is zeker zeer oud, in de XVIII[de] dynastie is hij algemeen in gebruik bij den tuinbouw (Erman, *Ægypten*, Taf. 35. 1). Voor tuinbouw komt anders zeer veel voor het begieten met kruiken aan een juk over den schouder gedragen (Newberry, *Beni Hassan*, Vol. I, pl. 11 en 29) (el-Bersheh Pl. 26).

Uiterst belangrijk in de organisatie der bevloeiing was het feit, dat hiervoor belasting in den vorm van corvée aan den koning werd opgebracht. Deze corvée viel in de maanden April—Juni en omvatte vooral graafwerk voor het onderhoud van kanalen, slooten en sluizen. Dijken werden opgeworpen en versterkt. Ze hadden gewoonlijk een talud van 1 : 3 bij een kruinbreedte van 4 m en een hoogte van 1 m boven hoogwater. Vooral uit Hellenistischen tijd zijn we over deze details uit papyri ingelicht, verzameld in het voortreffelijke werk van Schnebel (109) en de vele artikelen van Boak (7, 8) en Westermann (124—128). De sterke detailleering, die we in dien tijd constateeren, en de geperfectionneerde techniek zijn zekere bewijzen, dat vele details uit veel vroegere tijden moeten dateeren, gezien het conservatieve karakter der waterbouwkundige techniek. We zullen dan ook enkele punten in vogelvlucht aan ons voorbij laten gaan. Dammen (*χῶμα*) worden onderscheiden in ringdijken (*περιχώματα*) en dwarsdammen (*δραπλεύρισμος, διάχωμα*). Met mand en spade opgeworpen, worden ze versterkt door vlechtwerk of palen en soms beplant met boomen. Misschien kende men de steenbezetting, een dergelijken dijk noemde men volgens Schnebel *ἔμβλημα*. Groot onderscheid wordt in de verschillende categorieën van kanalen gemaakt. De Nijl en de grootste kanalen noemde men *ποταμός*, de hoofd aan- en afvoerkanalen noemde men *διῶρυξ*, zijkanalen voor den toevoer *ὑδραγωγός, εἰσαγωγός*; afvoerkanalen van secundairen rang *ἐξαγωγός*, terwijl nog tallooze benamingen voor slooten en greppels bestonden. Toezicht op de

irrigatie was opgedragen aan een college van ambtenaren met een ingenieur; de maanden van hoogwater waren speciaal gewijd aan inspectie der dijken en kanalen. In Hellenistischen tijd werd het werk vaak door aannemers uitgevoerd, wier taak soms zeer omvangrijk was, zooals eenige rekeningen in *P. Petr.* III, 40 laten zien. Daaruit blijkt, dat een aannemer een achttal contracten voor een totaal grondverzet van 292 733 m^3 had uit te voeren. Helaas zijn dergelijke interessante details uit vroeger tijden zeer zeldzaam.

We vermeldden, dat vermoedelijk in praedynastischen tijd de irrigatie met kunstmatige bevloeiing is uitgebreid. De vereeniging van Egypte onder één centraal gezag was de sluitsteen voor den bloei der bevloeiing. Reeds op een knotsknop van den Koning 'Schorpioen' wordt de koning afgebeeld, terwijl hij de kanalen opent voor het rivierwater. De Palermosteen geeft de maximum-hoogte van den Nijl, in verschillende jaren weer en we hooren, hoe onder de regeering van Zoser zeven jaar achtereenvolgens de was van den Nijl onvoldoende was en hongersnood in het land heerscht. Het woord 'kanalen' komt in de Pyramideteksten reeds veelvuldig voor. Sinds de eerste dynastie schijnt ook reeds belasting te zijn geheven in evenredigheid met den was van de rivier. Een zekere organisatie van de bevloeiing schemert door de officieele titels, die we uit het Oude Rijk kennen. Pirenne vermeldt b.v. uit de eerste en tweede dynastie een 'maître des suivants des canaux' (*cherp sjemsoe meroe*) en een 'scribe du lac' (*sesj sje*) en dan leefde in de V[de] dynastie een zekere Ra-Our, die verklaart 'maître des châteaux de l'Eau' (*cherp het moe*) te zijn geweest. Verder schijnt ook tijdens de III[de] en IV[de] dynastie het Fayum in cultuur te zijn gebracht[1]).

De volgende tijden brengen geen berichten tot wij uit de IX[de] en XI[de] dynastie hooren, dat de locale vorsten van Siut irrigatiekanalen aanlegden en het bestaande systeem belangrijk uitbreidden. Een bloeiperiode komt dan met het straffere centrale gezag van de XII[de] dynastie. Reeds onder Amenemhat I wordt een zekere Chnoemhotep belast met de administratie van een provincie en hem tegelijkertijd het toezicht op de bevloeiing uitdrukkelijk opgedragen. Amenemhat III is zeer intensief werkzaam op dit gebied. Hij schijnt het prototype te zijn van de 'Sesostris'-sage, zooals Herodotus ons die vertelt (II. 4 en 99). Zijn belangstelling is vooral uitgegaan tot het Fayum en oudere schrijvers als Brown (18) en Petrie (100) hebben de theorie opgebouwd, dat hij door afsluiting van dit dal door een dam een stuwmeer van deze natuurlijke depressie heeft gemaakt om na afloop van de overstrooming het opgestuwde water voor bevloeiing van de omgeving van Memphis te gebruiken. Niets blijkt na grondig onderzoek van Caton Thompson (23, 24, 25), Gardner (51) en Sandford (106) minder waar. Hoewel vele details nog niet voldoende opgehelderd zijn, komt de geschiedenis van het Fayum toch in groote lijnen hierop neer: het Fayum is een natuurlijke depressie door den Nijl gevormd in Post-Palæolithischen Tijd. In het Palæolithicum is het niveau van deze rivier sterk gezakt en het Fayum daardoor vrijwel aan zijn lot overgelaten. De verbinding door de Bahr Jusuf is vervolgens door alluviale sedimenten dichtgeslibd, waarna het Fayum meer tot het z.g. 20 m niveau is ingedroogd, reeds vóór het Neolithicum. In historischen tijd is er dus in de Fayum nooit een 'high level Lake' geweest. Het werk van de XII[de] dynastie heeft zich zeer waarschijnlijk bepaald tot de uitbreiding van het bevloeide areaal in het Fayum misschien met behulp van een stuw en sluizen (?). Overigens is pas in Hellenistischen tijd de groote expansie van de irrigatie in het Fayum gekomen onder energieke leiding der dynastie der Ptolemæen. Dit blijkt b. v. uit het feit, dat in het Fayum 66 Grieksche plaatsnamen voorkomen naast maar 48 oudere. De berekeningen, welke Mehmke (85) opstelt over het verband tusschen bevloeid areaal en nationaal vermogen in Egypte, zijn dan ook door foutieve gegevens onjuist, hoe interessant overigens zijn poging is.

Een glimp van de andere zijde van de corvée krijgen we uit een passage van het bekende *Gesprek van een levensmoede met zijn ziel*, waarin gesproken wordt 'van de moede lieden, die op de dijken sterven!' Dan gaat met de invallen der Hyksos en het verval van het centraal gezag het gordijn weer neer. Eerst de XVIII[de] dynastie

[1]) De titel, dien iedere vizier droeg, n.l. *ʿd mr*, beteekent letterlijk 'hakker van kanalen', wat niet alleen toezicht op zulk een belangrijk werk beteekenen moet, maar misschien letterlijk mag worden opgevat bij een ceremonie van 'de eerste spadesteek', zooals wij die op bovengenoemde knotskop vonden afgebeeld.

en vooral Tothmes III beroemt zich weer op zijn zorg voor de bevloeiing. Onder Horemheb wordt aan den Vizier van het Zuiden speciaal het toezicht op watervoorziening en irrigatie opgedragen. Onder Sjesjonk I (ca 935 v. Chr.) wordt ten slotte een speciale 'directeur der bevloeiingswerken' benoemd.

Dit is de magere oogst van gegevens tot we aan de Ptolemæen komen. Deze vorsten hebben zeer veel belangstelling voor de bevloeiing gehad. Een zeer intensieve uitbreiding der cultuurgronden in het Fayum geschiedde reeds onder Ptolemæus Philadelphos en Euergetes I, Ptolemæus II legde den nadruk op de wijncultuur in het Fayum, Ptolemæus III neemt maatregelen tegen te lagen was van den Nijl en zijn gevolgen. Uitvoerige gegevens staan ten dienste in de literatuur, die wij aanhaalden. Interessant is nog, dat uit dezen tijd vele ingenieurs, belast met irrigatievraagstukken, bij name bekend zijn, zoo ook onder anderen de 'architecton' Eleon, verder Petechonsis en Theodorus. Deze gegevens vallen echter buiten het onderwerp van dit artikel.

Er rest nog na te gaan, waaraan het verval der irrigatie in Egypte moet worden toegeschreven. Dit verval moet in den laat-Romeinschen tijd geleidelijk zijn ontstaan. Schuld zijn in de eerste plaats verval van het centrale gezag en geleidelijke ontvolking door slechte œconomische omstandigheden. Vooral verkeerde belastingpolitiek, met name onder de Byzantijnsche keizers is de hoofdschuldige. Slecht onderhoud der kanalen en zelfs het voor de Delta zoo ingrijpende verzouten der Bittermeren zouden geen beletsel zijn geweest als de eerstgenoemde factoren niet hadden bestaan.

Dit korte overzicht van het bevloeiingsvraagstuk in de prækIassieke Oudheid pretendeert, vooral door gebrek aan juiste gegevens, niet meer te zijn dan een inleiding tot de in de bibliographie opgesomde literatuur. Het moge echter den indruk geven, hoe uit simpele waarnemingen en gebruik maken van natuurlijke omstandigheden met eenvoudige hulpmiddelen in de vroege Oudheid in het Nabije Oosten bevloeiingssystemen tot stand zijn gebracht, welker bestaan diep heeft ingegrepen op sociaal gebied en ook stimulans is geweest op geestelijk terrein. De irrigatie als moeder der geometrie, dat is een nieuwe lezing van de woorden van Kepler:

"Wer könne also leugnen, dass die menschliche Natur allein, auch ohne jede grübliche rationelle Überlegung, die Grundwahrheiten der Geometrie lehre?"

Amsterdam R. J. FORBES

BELANGRIJKE PASSAGES VAN CLASSIEKE AUTEURS BETREFFENDE IRRIGATIE IN HET NABIJE OOSTEN

ARRIANUS	Boek VII, 7. 21	over Mesopotamië
DIODORUS	I. 42. 6; I. 51	
HERODOTUS	II. 14, 19, 93, 97	over Egypte
	II. 149	over het Moeris Meer
	I. 193	over Mesopotamië
	III. 9	over qanats in Perzië
HERO ALEXANDRINUS	Bk. 9 en 10	over middelen van watertransport geeft tevens extracten van Philo Ktesibios en Vitruvius
PLINIUS	*Hist. Nat.* V. 9; XXXVI. 16	
POLYBIUS	X. 28	
STRABO	XV. I. 50; cap. 707	over qanats in Br. Indië
	XVI. 1. 9—14; capp. 740—742	over Mesopotamië
	XVII. 1. 3—5; capp. 786—790	over Egypte
	XVII. 1. 37; cap. 811	over het Moeris Meer
THEOPHRASTUS	*Hist. plant.* VIII. 7. 4—5	over Mesopotamië
VITRUVIUS	Boek VIII	over het water

BIBLIOGRAPHIE

1 BANERJEE, N. C., *Economic Life and Progress in Ancient India* (Vol. I, 1925, p. 121)
2 BARNETT, L. D., *Antiquities of India* (London, 1913, Warner) p. 102, 107
3 BAROIS, J., *Irrigation in Egypt* (Washington, 1889)
4 BERGER, SUZ., *A note on some scenes of landmeasurement* (J. Egypt. Archaeology XX, 1934, 1/2, 54—56)
5 BEWSHER, J. B., *On Part of Mesopotamia* (J. R. Geogr. Soc. 37, 1867, p. 160—182)
6 AUDEBEAU BEY, C., *Les irrigations dans le monde antique* (Egypte, Mésopotamie, Palestine) (Revue Gén. des Sciences XLIII, 1932, 272—282)
7. BOAK, A. E. R., *Irrigation and Population in the Fayum* (Geogr. Review 1926, p. 353)
8 —— *Notes on canal and Dike-work in Roman Egypt* (Ægyptus VII, 1926, 3/4, 215—219)
9 BORCHARDT, L., *Nilmesser und Nilstandsmarken* (Berlin, Akad. d. Wiss., 2 Hefte, 1906—1934)
10 —— *Zu den beim Gebel Silsile neugefundenen Nilmessern* (Z. f. aegypt. Sprache 72, 1936, 137—139)
11 —— *Nachträge zu Nilmesser und Nilstandsmarken* (Sitzber. Preuss. Akad. Wiss. phil. hist. Klasse, 1934 11—13, 194—202)
12 BOURDON, CL., *Anciens canaux, anciens sites et ports de Suez* (Mém. Soc. R. de Géogr. d'Egypte VII, Caire, 1925)
13 BRÄUNLICH, E., *The well in ancient Arabia* (Asia Major Verlag, Leipzig, 1926, 159 pp.).
14 BRESCH, R., *L'eau dans le monde romain* (L'eau XXV, 1932, 3 C)
15 BROHIER, R. L., *Ancient irrigation works in Ceylon* (Colombo, Govt. Press., Ministr. of Agric. and Lands, 2 vol., 1934/36, 4/6 each)
16 BROSSÉ, L., Syria IV, 1923, p. 234
17 BROWN, SIR R. H., *Irrigation, its principles and practice as a branch of engineering* (Constable, London, 1920, 3rd. Edit.)
18 BROWN, R. H. *The Fayum and Lake Moeris* (Stanford, London 1892)
19 BRUNHES, JEAN, *L'irrigation, ses conditions géographiques, ses mondes et son organisation dans le péninsule ibérique et dans l'Afrique du Nord* (Naud, Paris, 1902)
20 BRUNN, W. VON, *Neues über eine sehr alte Wohnungs- und Städtekultur in Indien* (Technikgeschichte XXV, 1936, p. 144—145)
21 BRYAN, K., *Floodwater farming in Southern New Mexico* (Geogr. Review XIX, 1929, p. 453)
22 CALDERINI, A., *Ricerche sul regime delle acque nell'Egitto greco-romano* (Aegyptus II, 1920, p. 37 & 189)
23 CATON-THOMPSON, G. & GARDNER, E. W., *Recent work on the problem of Lake Moeris* (Geogr. J. 73, 1928, p. 20)
24 —— The Desert Fayum (Royal Anthrop. Instit., London, 1934, 2 vols.)
25 —— Kharga Oasis (Antiquity V, 1931, p. 221—226
26 CHILDE, V. GORDON, *Man makes himself* (Watts, London 1936)
27 —— *New Light on the Most Ancient East* (London, 1934)
28 CONTENAU, G., *Manuel d'Archéologie Orientale* I (1927), 66 ff.
29 CORAZZA, O., *Geschichte der artesischen Brunnen*, ein Versuch die Geschichte dieser Brunnen von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart darzustellen (Wien, 1901, 119 p.)
30 CREEL, H. G., *The Birth of China* (J. Cape, London, 1936)
31 DALMAN, G., *Arbeit und Sitte in Palästina*, Vol. II *der Ackerbau*, p. 219
32 DARESSY, G., *L'eau dans l'Egypte ancienne* (Mém. Instit. d'Egypte, 1915)
33 DELATTRE, A., *Les travaux hydroliques en Babylonie* (Revue des Questions Scientifiques, XXIV, 1888, 451—507)
34 DOSSIN, G., *Le dieu Gibil et les incendies de végétation* (Revue Hist. des Relig. janv.—févr. 1934, p. 28—62)
35 DRACHMANN, A. G., *Hero's and Pseudo-Hero's adjustable syphons* (J. Hell. Studies Vol. 52, 1932, p. 116)
36 DUSSAUD, R., *La digue du lac de Homs* (Monum. et Mém. Vol. 25, 1921/22, p. 133)
37 EBELING & MEISSNER, *Reallexicon der Assyriologie* (Artt. *Bewässerung, Bewässerungsmachine, Brunnen*)
38 EBERHARD, W., *Zur Landwirtschaft der Han Zeit* (Mitt. Seminars Orient. Sprachen XXXV, 1932; Ostasiat. Studiën p. 74—105)
39 EBERT, *Reallexikon der Vorgeschichte*

(Artt. *Bewässerung und Wasserversorgung, Kanal*)
40 EGGERS, G., *Wasserversorgungstechnik im Altertum* (Technikgeschichte Bd. XXV, 1936, p. 1—13)
41 ELLIS, A. J., *The divining rod, a history of waterwitching.* (U. States Geol. Survey, Water Supply Paper 416, New Edit. 1934, 6)
42 ETCHEVERRY, B. A. & HARDING, S. T., *Irrigation practice and engineering* Vol. I. *Use of irrigation water and irrigation practice* (Mc Graw Hill, New York 1933)
43 EYTH, MAX, *Das Wasser im alten und neuen Aegypten* (In "*Lebendige Kräfte*", J. Springer Verlag, Berlin 1905, p. 27—75)
44 —— *Das Wasser im alten und neuen Aegypten* (Bayer, Ind. Gewerbeblatt 1902, Nos. 6—9)

45 FELDHAUS, FRANZ, *Ahnen des Wasserrades* (Die Umschau XL, 1936, Heft 24, p. 472—476)
46 FISH, T., *Aspects of Sumerian Civilisation during the Third Dynasty of Ur. III. Rivers and canals* (Bull. John Rylands Libr. XIX, 1935, 98)
47 FLACHSBART, O., *Historische Probleme der Wasserwirtschaft. mit einer Vorbemerkung über den Gegenstand technischer Geschichte* (Dtsche Wasserwirtschaft XXIII, 1928, 150-153, 169-174)
48 FORDE, C. DARYLL, *Habitat, Economy and Society* (Methuen, London, 1934)
49 FROBENIUS, L., Das Unbekannte Afrika (Beck, München, 1923) p. 60—62

50 GALLING, K., Biblisches Reallexikon (1934)
51 GARDNER, E. W., The origin of the Fayum Depression (Geogr. J. Vol. 74, 1929, 371—383)
52 GARIS DAVIES, N. DE, *The Tomb of Nefer-Hotep at Thebes* (New York, Metropol. Museum, 1934)
53 GARRISON, F. H., *The history of drainage, irrigation, sewage disposal and water supply* (Bull. N. Y. Acad. Medicine Vol. V, 1929, 887—938)
54 GOETZE, A., *Kleinasien* (Handbuch der Altertumswissenschaft III, I, III, 3, 1933, p. 181)
55 GOMPERTZ, MAURICE, *Corn from Egypt* (Beginning of Things Series, Howe, London, 1927)
56 GRADMANN, R., *Die Steppen des Morgenlandes* (Geogr. Abh. Dritte Reihe, Heft 6; Engelhorn, Stuttgart, 1934)
57 GROHMANN, A., *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* Vol. II (Schriften Phil. Fak. Dtsche Univ. Prag XIII, 1933, 19 ff.)
58 GUTHE, S., *Z.D.P.V.*, 1881, p. 334
59 —— *Z.D.P.V.*, 1915, p. 42

60 HARTMANN, FERNANDE, *L'agriculture dans l'ancienne Egypte* (Paris, Imprim. réunis, 1923)
61 HAUCK, A., *Realenz. f. Prot. Theologie* (3. Aufl.) (Artt. *Euphrat, Palästina, Wasserbauten*)
62 HAVELL, E. B., *History of the Aryan Rule in India* (Harrap, London 1918)
63 HERTZ, A., Die Kultur um den persischen Golf (Klio Beihefte XX, 1930)
64 HERZFELD, E., *Mythos und Geschichte* (Iranische Forsch. VI, 1934, 42)
65 —— *Ueber die historische Geographie von Mesopotamien* (Petermanns Mitt. 55, 1909, p. 345)
66 HIRTH, F., *The Ancient History of China* (Columb. Univ. Press, New York, 1923)
67 HOMMEL, FR., *Ethnologie und Geographie des Alten Orients* (Handbuch der Altertumswissenschaft III, I, I, 1926, p. 263

68 JACOBSEN, TH. & SETON LLOYD, *Sennacheribs Aquaduct at Jerwan* (Orient. Inst. Publ. Vol. XXIV, 1936, $ 5.—)
69 JASTROW, M., *The civilisation of Babylonia and Assyria* (Lippincott, London, 1915)
70 JOHNSON, A. C., *Roman Egypt* (Economic Survey of Rome Vol. II; Hopkins Press, Baltimore, 1936)

71 KEES, H., *Aegypten* (Handbuch der Altertumswissenschaft III, I, III, 1 (1932), p. 27 & 30)
72 KENNY, E. I. A., *The ancient drainage of the Copais* (Ann. Arch. & Anthr. XXII, 1935, p. 189)
73 KLOESS, *Aus der Wasserwirtschaft der alten Zeit* (Z. d. Ges. Wasserwirtschaft 1912, p. 142)
74 KRAUS, S., *Talmudische Archaeologie* (Vol. I (1910) p. 78; Vol. II (1911) p. 163)

75 LAMON, R. S., *The Megiddo Watersystem* XII (Orient. Inst Publ. Vol. XX, 1935)
76 LEHMANN-HAUPT, C. F., *Corp. Inscr. Chald.* Nos. 34—52 (Mit Komm.)
77 LI, H., *Die Geschichte des Wasserbaus in China* (Technikgeschichte (Beitr., Gesch. Techn. Ind.) XXI, 1931—32, p. 59—73)
78 —— *Ueber das Gou-Shue System sowie die Reglung des Huang-ho* (Wissenschaft Bd. X, Heft 4, Verlag Commercial Press, Shanghai)
79 LOZACH, J., *Le Delta du Nil*, étude de géographie humaine (Paris, 1936, 304 pp. 8/6)

80 MACKAY, E., *The Indus Civilisation* (Lovat Dickson, London 1935, p. 174)
81 MARSHALL, J., *Mohenjo Daro and the Indus Civilisation* (Cap. X, 1931)
82 MARQUARDT, *Ueber die geschichtlichen Grundlagen unserer Wasserwirtschaft* (Dtsche Wasserwirtschaft XXIII, 1928, p. 17—30, 35—47)
83 MAZLOUM, S., *L'ancienne canalisation d'eau d'Alep* (Docum. d'Etud. Orient. Inst. Franc. Damas Vol. V, 1936)
84 MEANS, P. A., *Ancient civilisations of the Andes* (Scribners, London, 1931)
85 MEHMKE, R. L., *Beitrag zur Geschichte des Wasserbaus im alten Aegypten* (Beitr., Techn. Ind. XVI, 1926)
86 —— *Arbeitsgesinnung im Wandel der Zeiten* (Dtsche Psychologie Bd. V, Heft 6, Marhold, Halle, 1930)
87 MEISSNER, B., *Lexicographisches* IV (Mitt. V. A. Ges. XV, 1910, p. 517)
88 —— *Babylonien und Assyrien* (Winter, Heidelberg, 1920—23, 2 vols.)
89 MERCKEL, C., *Die Ingenieurstechnik im Altertum* (Berlin 1899)
90 MERLICEK, Ed., *Beitrage zur Geschichte der Wasserwirtschaft* (Wasserwirtschaft XXIV, 1931, 33—35, 89—90, 120—122)
91 MÖHLMANN, *Die Entwicklung des Niederländischen Deichwesens im Laufe der Jahrhunderte* (Z. f. Bauwesen Bd. 80, 1930, 259—264)
92 MORET, H. *Histoire de l'Orient* I (1929) p. 257—258
93 MORGAN, J. DE, *Miss. Scient. Perse* I, p. 300

94 NEWMAN, J., *The agricultural life of the Jews in Babylonia between the years 200 C.E. and 500 C.E.* (London, 1932, pp. 17, 40, 51 and 82)
95 SAN-NICOLO, M. & A. UNGNAD, *Neubabylonische Verwaltungs- und Rechtsurkunden* Vol. I, 1935, n⁰ 663.
96 NINCK, M., Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten (Leipzig, 1921)

97 OBERMEYER, J., *Die Landschaft Babyloniens in Zeitalter des Talmuds und des Goanats* (Schriften Ges. Förd. Wiss. d. Judentums XXX, 1929, p. 52 & 118)
98 PASSA, JAUBERT DE, *Recherches sur les arrosages chez les peuples anciens* (Paris, Vve Bouchard-Huzard, 1846/47, 4 vols)
99 PAULY-WISSOWA-KROLL, XVI 1441—1449. F. H. WEISZBACH, *Naarmalcha*
100 PETRIE, SIR W. FL., Social Life in Ancient Egypt. (Constable, London, 1923)
101 POCHAN, ANDRÉ, *Note sur le sujet de la gorge d'Illahun, déversoir discuté du lac Moeris* (Bull. Inst. d'Egypte XVIII, 1935/36, p. 131—136)

102 RATHJENS, *Rathjens-Wissmannsche Südarabien-Reise* Bd. III, *Landeskundliche Ergebnisse* (Hamburg, 1934, p. 61)
103 REULEAUX, *Ueber das Wasser* (Berlin, 1870)
104 RICHTER, J., *Zur vorgeschichtlichen Brunnenkunde* (Mitt. Anthr. Ges. Wien Vol. 53, 1923, p. 49)
105 RIVERS, W. H. R., *Irrigation and the cultivation of the taro* (In "Psychology and Ethnology", London, 1926)

106 SANDFORD, K. S. & ARKELL, W. J., *The origin of the Fayum Depression* (Man, April 1929, p. 578—584)
107 SAYCE, R. U., *Primitive arts and crafts* (Cambr. Univ. Press, 1933, p. 220)
108 SCHMIDL, M., *Die Grundlagen der Nilotenkultur* (Mitt. Anthr. Ges. Wien 1935, p. 86—127)
109 SCHNEBEL, M., *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ægypten* (Beck, München, 1925)
110 SCHNEIDER, A., *Die sumerische Tempelstadt* (Staatswiss. Beitr. IV, 1920, p. 43)
111 SCHÖN, JOH. G., *Ueber Strassen- und Wasserbau der Alten* (Wien 1885)
112 SETHE, K., *Untersuchungen III*, 1905, p. 103
113 SHU CHUNG SHU, *Irrigation in Ancient China* (in Chinese) (Bull. Nat. Research Inst. Hist. Phil. Acad. Sinica Vol. V, Part 2, 1935, 3/6)
114 SOCIÉTÉ DES NATIONS, *Rapport des Experts sur les Questions Hydrauliques et Routières en Chine* (Publ. n⁰. C 91. M. 34. 1936. VIII, Genève, 1936)
115 SPIEGELBERG, W., *Zwei „Ausdrücke der Bewässerung* (Z. f. ägypt. Sprache, 53, 1917, p. 113)

116 SPRENGER, A., *Babylonien, das reichste Land der Vorzeit* (Samml. Vortr., hg. v. Frommel und Pfaff XV, 1886)
117 THOUMIN, R., *Notes sur l'aménagement et la distribution des eaux à Damas et sa Ghouta* (Bull. Etud. Orient. IV, 1934, p. 1—26)
118 TKATSCH, J., *Realenz. des Islams* (art. *Saba*)
119 TRESSE, R., *L'irrigation dans la Ghouta de Damas* (Geuthner, Paris 1929)
120 UNGER, E., *Babylon* (1931, cap. XI)
121 VOGELSTEIN, H., *Die Landwirtschaft in Palästina zur Zeit der Misnah* (1894; p. 10)
122 WADDELL, G., *On Egypt by Aristides of Smyrna* (Bull. Fac. Arts, Univ. of Egypt Europ. Sect. Vol. II, 1934, 2, p. 121—166)
123 WAGNER, HERM., *Die Ueberschätzung der Anbaufläche Babyloniens und ihr Ursprung* (Nachr. Kgl. Sächs Ges. Wiss. Gött. Phil. hist. Kl. 1902)
124 WESTERMANN, W. L., *The dry land in Ptolemaic and Roman Egypt* Class.) Philology 1922, p. 21)
125 —— *"Inundated Land" in Ptolemaic and Roman Egypt* (Classical Philology 1920, p. 120; 1921, p. 169—188)
126 —— *The irrigation system of Egypt* (Classical Philology 1919, p. 158)
127 —— *Aelius Gallus and the reorganisation of the irrigation system under Augustus* (Classical Philology 1917, p. 237)
128 —— *Dike corvé in Roman Egypt* (Aegyptus Vol. VI, 1925, p. 121—129)
129 WIEDEMANN, E. & HAUSER, F., *Ueber Vorrichtungen zum Heben von Wasser in der islamischen Welt* (Beitr. Gesch. Techn. Ind. VIII, 1918, p. 121)
130 WILLCOCKS, SIR W., *Egyptian Irrigation* (London and New York 1899)
131 —— *Irrigation in Mesopotamia* (London, 1917, 2nd. Edit.)
132 WILLIS, J. C., *Agriculture in the Tropics* (Cambridge 1909)
133 YEIVIN, S., *The Ptolemaic System of Water Supply in the Fayum* (Ann. Serv. Antiq. Egypte XX, 1930, p. 27—30)

OPENBARE EN PARTICULIERE VERZAMELINGEN IN NEDERLAND

AANWINSTEN VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN, OVER 1936

EGYPTISCHE AFDEELING

Door aankoop werden verkregen:

1 een groot houten beeld van een vrouw, die naar de markt gaat, vergezeld van een kalf, uit het Middenrijk,
2 een zwart steenen beeldje van een zittenden man, uit het Middenrijk,
3 een klein steenen koningsbeeldje uit den vóórtijd,
4 een palet van leisteen in diervorm en eenige terracotten uit den praehistorischen tijd,
5 eenige Koptische beenen vrouwenbeeldjes en sierplaatjes.

Ten geschenke werden ontvangen:

1 van den heer W. Spijer te Amsterdam het onderstuk van een bronzen ceremonieelen standaard, een bronzen schorpioen, benevens een aantal gietvormen van terracotta voor amuletten of zegels uit Tell el-Amarna,
2 van iemand, die onbekend wenscht te blijven: een halsketen van kralen van faience.

EGYPTISCH VROUWENBEELDJE UIT HET MIDDENRIJK

Zie Plaat XXIX

Tegelijk met den zwart granieten kop, in het vorig Jaarbericht (blz. 262, Pl. XVII) beschreven en afgebeeld, heeft het *Reuvensfonds* uit de voormalige *collectie Von Bissing* aangekocht een Egyptisch vrouwenbeeldje uit het Middenrijk om het eveneens aan het *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* aan te bieden. Het is hoog: 0.155 m en stelt een vrouw voor, gekleed in een lang nauwsluitend gewaad, de armen recht naar beneden langs het lichaam hangend; op het hoofd draagt zij de lange pruik. Het voetstuk met de beide voeten is modern. Het nummer uit den catalogus is F 1937/7 z.

Leiden W. D. VAN WIJNGAARDEN

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

SUMERISCHE EN BABYLONISCH-ASSYRISCHE OUDHEDEN

Zie Plaat XXXVII—XL

Met vriendelijke permissie van Dr Holwerda vervolgen wij in dit *Jaarbericht* onze publicaties van de aanwinsten der jonge Voor-Aziatische afdeeling, die door mij in het voorjaar van 1932 uit Iraq werden meegebracht. Het hier volgend overzicht betreft dus niet aanwinsten over het afgeloopen jaar, maar een oudere groep, waarvan reeds in dit *Jaarbericht* N^0 1, blz. 12 een beknopte optelling werd gegeven, waarvan de enkele stukken echter nog nooit afgebeeld of nader beschreven zijn. Onze bedoeling is in deze *Jaarberichten* op deze plaats doorloopende mededeelingen te doen over het bezit van het Rijksmuseum van Oudheden juist ook op dit terrein, zonder dat wij aan deze mededeelingen en illustraties reeds een definitief karakter zouden willen toekennen. Reeds door gebrek aan plaatsruimte moeten wij de literatuuropgaven, de optelling van analoge voorwerpen in andere verzamelingen en de historische en archæologische gevolgtrekkingen zooveel mogelijk beperken.

ASSYRISCH RELIËF UIT HET PALEIS VAN KONING ASSURNĀṢIRPAL

Zie plaat XXXVII

Dit mooie reliëf, dat ik in Baghdad voor het Museum kocht, is blijkbaar afkomstig uit het paleis van den Assyrischen koning Assurnāṣirpal (883—859 v. Chr.) in Kalḫu, thans Nimrud, dus van dezelfde vindplaats als het reliëf van Tiglatpileser III in het Museum (vgl. *Jaarbericht* N° 4, blz. 262 vv.). Het is helaas slechts een fragment, waarvan de maten thans zijn: grootste hoogte 42 cm, grootste breedte 37 cm. In het Britsch Museum (No. 98061, *Assyrian Saloon Basement*, vroeger *Nimrūd Gallery*, 38) vindt men een volledig pendant, gepubliceerd o.a. door H. R. Hall, *Babylonian and Assyrian Sculpture in the British Museum* (1928), pl. XXI *a*, waarvan de maten zijn: hoogte en breedte 76,2 cm. De voorstelling is die van een genius of beschermgeest, die de kunstmatige bevruchting van een dadelpalm (in het Akkadisch *tarkibtum*) verricht (of wellicht eerder van een ceder of pijnboom [1]).

In dit verband is wellicht een vraag aan onze Nederlandsche lezers en leden (in de eerste plaats aan de directeuren der kleinere musea) geoorloofd. Er zijn plannen voor een spoedige samenvattende publicatie van alle Assyrische reliëfs (ook van de fragmenten) in Nederlandsch bezit. Deze publicatie zal geschieden in het *Archiv für Orientforschung* en wel op dezelfde wijze als soortgelijke publicaties daar reeds o.a. voor Italië en voor Engeland hebben plaats gehad. Mededeelingen hieromtrent stel ik op prijs. Dr Weidner meende op grond van oude aanteekeningen, dat zich in Den Haag nog een stuk van een reliëf en een stuk van de *standard-inscription* van Assurnāṣirpal moest bevinden. Waar zijn deze stukken?

SUMERISCHE EN BABYLONISCHE AMULETTEN

Zie Plaat XXXVIII

Deze kleine, maar zeer belangwekkende verzameling kocht ik samen van denzelfden persoon. Vermoedelijk zijn alle stukken, op de beide eerste (*a* en *b*) na, uit de vroegdynastische periode (dus uit de eerste helft van het derde millennium v. Chr.) en van dezelfde vindplaats afkomstig. Als vindplaats voor zulke stukken komt in de jaren vóór 1932 (dus vóór het begin van de opgravingen van het *Oriental Institute* onder leiding van Prof. Frankfort) in de eerste plaats Chafadje of een der omliggende heuvels in aanmerking [2]).

a) Kopje van een vrouw, uit been; hoogte 5,5 cm. Fijn bewerkt, het gelaat en face. Men lette op het kunstige kapsel. Dit stuk is toch wel uit een jongere periode afkomstig, evenwel m.i. niet Hellenistisch.

b) Een der bekende *Lamastu*-amuletten, uit zandsteen met kwarts, hoogte 5,6 cm, breedte 3,7 cm. In de voorzijde is met enkele lijnen op primitieve manier een menschelijke figuur gekrast, waarschijnlijk een afbeelding van den vrouwelijken dæmon *Lamastu* (welke naam vroeger verkeerd *Labartu* werd gelezen). Op de achterzijde een lijnen-ornament, waarmede wellicht watergolven bedoeld zijn. Vgl. soortgelijke amuletten uit Assur (uit de periode van omstreeks 1100 v. Chr.) bij Ebeling, *KAR Heft* 3, N° 85 en 86.

c) Duif, in den vorm van een hanger uit kiezel, met een oor op den rug. Hoogte 3,5 cm. Een soortgelijk exemplaar, met vleugels, b.v. bij Woolley, *Ur Excavations*, vol. II, pl. 219 (Ur 8397). De duif (in het Akkadisch *summatu*) was een der heilige dieren van Ištar. De Sumerische naam is tu, eigenlijk tur: een klanknabootsend woord, vgl. ons 'tortel'.

[1]) Vergel. voor zulke magische handelingen bij den gestileerden heiligen boom echter ook: C. J. Gadd, *The Assyrian Sculptures* (British Museum, 1934), p. 51—53.

[2]) De stukken werden door mij gekocht in Mosoel, zoodat een Assyrische vindplaats (wellicht *Kujundjik*??) ook niet zou zijn buitengesloten. De nauwkeurige mineralogische bepalingen zijn te danken aan den heer J. Bolman.

d) Vaasje uit zandsteen met kwarts, met de voorstelling van drie olifanten. Vgl. de lijnteekening hiernaast (Fig. 13). De voorstelling is onhandig, echt archaïsch; de slurf kan echter niet worden miskend. Hoogte slechts 3 cm. Dit vaasje bevat vermoedelijk de oudste voorstelling van den olifant, die uit Sumer bekend is. Het woord am-si en het gebruik van ivoor waren reeds eerder bekend. Onwillekeurig denkt men aan de voorstellingen uit Mohenjo-Daro, vgl. H. F. Friederichs in *Der Alte Orient* 32, 3/4, 1933, p. 18 v.

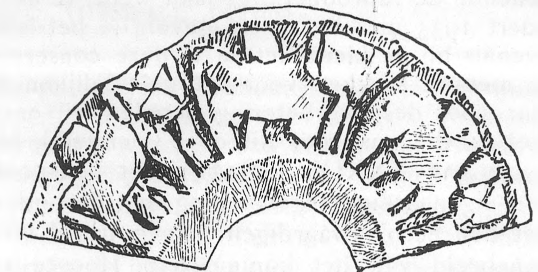

Fig. 13

e) Leeuwenkop en face, uit kalk-zandsteen. Hoogte 1,6 cm. Hanger, doorboord. Vgl. voor soortgelijke voorstellingen van dieren uit versteende schelpen ('petrified shell') reeds uit de Djemdet Naṣr-periode de gegevens bij Mrs Douglas van Buren, *AfO* 11, 1936, 15 v. en fig. 19 v. Waarschijnlijk is dit stuk de kop van een Imdugud-Vogel: het bekende 'wapendier' van Sumer, den adelaar met den leeuwenkop.

f) Schaap (?), uit ivoor; hanger, doorboord. Hoogte 3,4 cm. Analoog b.v.: Woolley, *a. w.*, II, pl. 221 (Ur 17657).

g) Ram, met gebogen horens, uit kiezel, gedeeltelijk doorboord. Hoogte 3 cm.

h) Liggende leeuw (?), uit witte kiezel, met opvallend kleinen kop, sterken nek, met manen (?). Hanger, doorboord. Hoogte 2,4 cm.

i) Pad, gevormd uit grijsachtige klei. Lengte 4,5 cm, breedte (met de pooten) 3,6 cm. Vgl. de gegevens over den kikker en de pad bij Landsberger, *Fauna*, p. 140 v. Wellicht was bedoeld de onhandige voorstelling van een schildpad. De schildpad (in het Sumerisch balgi, in het Akkadisch *šeleppû* en *raqqu*) was in Sumer welbekend.

j) Belangwekkend amulet uit lichtgroen mikroklien (Amazonensteen), aan den benedenrand doorboord met 7 gaten. Lengte en breedte 2,5 cm. Op de voor- en achterzijde is dezelfde voorstelling ingegrift: de koning, die een overwonnen vijand neervelt, en achter hem staande een genius of dæmon met leeuwenkop. Ter wille van deze voorstelling verdient dit stuk later afzonderlijke en duidelijker publicatie.

k) Amulet uit bruine kiezel, met ingegrifte lijnen, die slechts ornamenteel karakter schijnen te hebben. Ruitvorm, doorboord. Lengte 3,5 cm, breedte 2,5 cm.

l) Figuurtje van een aap, uit zwarte onyx, vroeger verguld, sporen nog aanwezig, fijn bewerkt, hoogte slechts 2,2 cm. Vgl. het geheele materiaal over apen in Sumer (die in de Babylonische vlakte alles behalve inheemsch zijn geweest, evenmin als b.v. de olifant) bij Mrs Douglas van Buren, *AfO* 11, 1936, p. 19 f.; vgl. ook Frankfort, *OIC*, N°. 17, p. 71, fig. 61.

m) Driehoekig stukje roode silex (vuursteen), versierd met ornamenteele lijnen. Lengte 1,2 cm. Wellicht stuk van een leeuwenkop, zooals *e*?

n) Visch, uit grijze kalksteen. Lengte 8 cm. Belangwekkend, daar mij iets soortgelijks uit Mesopotamië niet bekend is. De sacrale beteekenis van de visch is nog onvoldoende onderzocht (vgl. o.a. H. Holma *Kleine Beiträge* p. 28, noot 4). De visch was het dier van den god Ea; bepaalde bezweerders droegen bij het ziekbed een vischmasker.

o) Varken, uit roode zandsteen, doorboord. Lengte 5 cm. Vgl. de talrijke gegevens bij Mrs Douglas van Buren, *AfO* 11, p. 24 v.; voorts (ook over de Sumerische uitdrukkingen šaḫ en šubur) bij Landsberger, *Fauna*, p. 100 vv.

BEELDWERKJES VAN TERRACOTTA

Zie plaat XXXIX en XL

Dit is een vervolg op ons overzicht in Jaarbericht N°. 4, blz. 265 v. (plaat XXIII en XXIV), Wij hopen, dat spoedig door den Directeur in overleg met de autoriteiten een weg zal worden gevonden om de voorwerpen in het laboratorium te Berlijn te

laten reinigen en branden en tevens het vriendelijk aanbod, dat van Berlijn uit betreffende de reproductie gedaan werd, te aanvaarden. De stukken in de *Werkkamer* zijn sedert 1933 met het beste gevolg in het laboratorium van prof. Brittner 'opgebakken'. Evenals bij de kleitabletten is deze conserveering ook bij de terracotta's noodzakelijk, als men de stukken voor den geleidelijken ondergang wil bewaren. Bij voorbaat dankbaar voor deze verbetering bepalen wij ons weer tot een beknopte toelichting bij de photo's, die ons voor dit doel vriendelijk ter beschikking werden gesteld.

PLAAT XXXIX, a) Sater met bokspooten en staart en een langen staf in de hand. Een eigenaardige tegenstelling met de onderste helft van het lichaam vormt het hoofd met den eerbiedwaardigen langen baard en met de hooge tiara en de horens als het zinnebeeld van het koningschap. Hoogte 15 cm, breedte 7 cm. Hetzelfde stuk vindt men ook elders: van vele terracotta's bestaan immers meer exemplaren, daar de matrijs meer dan eens werd afgedrukt. Inderdaad vindt men in het werk van Mevrouw Douglas van Buren, *Clay Figurines of Babylonia and Assyria* (1930), p. 109, N°. 1014 en pl. LIV, fig. 258 alle noodige gegevens omtrent deze voorstelling, die Enkidu, den vriend van Gilgameš, moet verbeelden.

b) Soortgelijke primitieve figuurtjes van vrouwen worden bij alle opgravingen gevonden, waarbij de praehistorische lagen worden bereikt. Of men er een sacraal karakter aan moet toekennen, is niet geheel zeker, hoewel waarschijnlijk. De hoogte en de grootste breedte zijn 5,5 cm. Vgl. voor zulke primitieve borstbeeldjes van vrouwen: Mrs D. van Buren, *a.w.*, pl. I—VII.

c) Nog duidelijker en mooier is het tweede exemplaar, waarvan de vindplaats met zekerheid vaststaat: de Tell Asmar, dus het oude *Ašnunna*. In dit geval vraagt men zich af, of de strepen aan den hals en de kin als een aanduiding van een baard moeten worden opgevat. Dan zou de sacrale beteekenis niet twijfelachtig zijn en wij zouden hier een der oudste voorbeelden hebben van de (hermaphrodiete) *Ištar barbata*: de godin met den baard.

d) Een fragment van dezelfde voorstelling als *a*: de sater *Enkidu* met de bokspooten en den staart. Hoogte 9 cm, breedte 6.5 cm.

e) Vrouwtje met de handen voor de borst gevouwen, lang haar. Uit roodachtige terracotta. Hoogte 6 cm, breedte 4 cm.

PLAAT XL, a) Hoofd en bovenlichaam van een vrouw, in profiel, met pruik en halssieraad. Hoogte 6 cm, breedte 6,5 cm. Bijzonder fijn bewerkt; de photo is hier, zooals in andere gevallen, te onduidelijk.

b) Moeder en kind. Hoogte 7,5, breedte 4,5 cm. Deze overoude voorstellingen (o.a. ook pl. XL *e*) zijn indertijd op de Amsterdamsche tentoonstelling van dien naam ingezonden. Hoewel slechts bescheiden kunstwerken, zijn de origineelen aanmerkelijk indrukwekkender dan de photo's.

c) Dit geldt ook van deze godsdiensthistorisch belangwekkende voorstelling: De godin Ištar met de goddelijke tiara en met stralen (of zijn het wellicht korenaren?) opkomende uit haar schouders. Vgl. voor een soortgelijke (niet identieke) voorstelling: Mrs D. van Buren, *a.w.*, pl. XXII, fig. 109. Hoogte 8 cm, breedte 7 cm.

d) Vrouw met gevouwen handen. Het gelaat is bijzonder fijn bewerkt. Hoogte 11 cm, breedte 5 cm. Roodachtige kleur.

e) Moeder met kind (zuigeling). Waarschijnlijk hebben ook deze voorstellingen een sacrale beteekenis: Ištar met Tammuz; vgl. de zonneschijf (?) rechts boven (evenals ook in *b*). Hoogte 12 cm, breedte 6 cm. Het gelaat van de moeder is helaas verminkt. Belangwekkend (op de photo weer onduidelijk) is ook het gewaad: een in vier afdeelingen (en waarschijnlijk in verschillende kleuren) om het lichaam gewonden plaid ('Wickelkleid'). Het geheele beeldje heeft den vorm van een stoel, met twee pooten op de achterzijde.

f) Hond, en wel een groote dog. Hoogte 9,5 cm, breedte 8 cm. Ovale vorm, kleur roodachtig. Vgl. als analogieën (niet identiek): Mrs D. van Buren, *a.w.*, pl. XLIII, fig. 208 en pl. XLIV, fig. 212, en verdere gegevens over honden en hondenrassen bij dezelfde schrijfster, *AfO* 11, 1936, p. 11 vv. De hond was het dier van de godin *Gula*.

Leiden F. M. TH. BÖHL

ASSYRIOLOGISCHE WERKKAMER

Behalve enkele kleitabletten uit Djocha (Umma) en Drehem zijn de belangrijkste aanwinst acht kleikegels uit Telloh (Lagaš) van den bekenden vorst Gudéa, omstreeks 2300 v. Chr. Deze stukken moeten nog gereinigd worden; dan zullen de opschriften duidelijk aan het licht komen. De vier kleinere (lengte 11 en 10 cm) dragen het welbekende opschrift, dat men bij Thureau-Dangin, *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* (p. 142 t) terugvindt (de beide grootere daarvan in een kolom en de beide kleinste in twee kolommen), en waarvan de vertaling luidt: '(1) Voor *Ningirsu*, (2) den sterken krijgsman (3) van *Enlil*, (4) heeft *Gudéa*, (5) de vorst (6) van Lagaš, (7) alles zooals het behoort ten uitvoer gebracht; (8) zijn tempel *É-ninnû*, (9) (waarvan de naam luidt) De stormvogel schittert, (10) heeft hij gebouwd (11) en hersteld.'

De vier groote exemplaren (lengte 16 à 17 cm) dragen een inscriptie, die tot nog toe slechts op tichels (in het Louvre) bekend was (Thureau-Dangin, *a.w.*, p. 140 o): '(1) Voor *Nin-dara*, (2) den koninklijken heer, (3) zijn koning, (4) heeft *Gudéa*, (5) de vorst (6) van Lagaš, (7) zijn tempel in *Girsu* (8) gebouwd.'

Deze kleikegels werden bij wijze van mozaïek bij dozijnen tegelijk tot ornamenten gerangschikt. Vandaar, dat zij in bijna even groote hoeveelheden gevonden worden als de tichels, die dan ook meestal dezelfde inscripties dragen.

Verschillende van zulke kegels uit de 23ste eeuw v. Chr. werden ook gekocht door de Universiteit van Pretoria. De belangrijkste daarvan vertoont een nog onbekende combinatie der inscripties (Thureau-Dangin, *a.w.*, p. 140 q en r).

BIJBELSCH MUSEUM (Stadhouderskade 137, Amsterdam-Zuid)

Een belangwekkende aanwinst is de collectie modellen van Egyptische voorwerpen van den Heer TANG, die voor het Bijbelsch Museum kon worden gekocht. Het zijn ongeveer 60 stuks, waarvan enkele groote, zooals een model van den tempel te Karnak, een doodenkamer, voorts ook nabootsingen van voorwerpen uit het graf van Toet-anch-Amoen, die ter bezichtiging tentoon zijn gesteld.

PRIVÉ-COLLECTIE VAN DEN HEER P. BRANDT, Amsterdam-Zuid

Behalve het gepolychromeerde houten masker, dat wij in Jbr. n° 4 als plaat XX publiceerden, bevat de privé-collectie van den heer Brandt te Amsterdam eenige vermeldenswaardige Egyptische Oudheden. In de eerste plaats zij gewezen op een staande vrouwenfiguurtje 10,5 cm, uit de praedynastische periode afkomstig, tentoongesteld op de Tentoonstelling van Ant. Voorwerpen, Oct. 1931, *Rijksmuseum* te Amsterdam (Catal. n° 206 A (?)). Twee albasten vazen (0,15 en 0,15 cm) dateeren vermoedelijk uit de periode van de XIIde dynastie, terwijl een zittende bronzen Horus (hoog 8 cm) de kunst van het nieuwe Rijk vertegenwoordigt. Van een zevental voorwerpen uit den Saitischen tijd zij vermeld een staande bronzen Osiris (0,13 cm hoog), een beeldje dat door ruiling met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werd verkregen (aldaar n° A 683). Louristan bronzen, koptische weefsels en Perzisch aardewerk (uit Sultanabad) maken deze collectie tot een veelzijdige.

F. M. TH. B.

VERZAMELING W. A. VAN LEER**)

8* GEDEELTE VAN EEN GRAFWAND uit Sakkara, waarop waarschijnlijk een reeks van voorstellingen, op het dagelijksch leven der Egyptenaren betrekking hebbend, aangebracht was. Op dit stuk zijn twee dergelijke scènes door een verticale lijn gescheiden; de beelden aan weerszijden daarvan staan geheel los van elkaar. Professor W. Freiherr VON BISSING, die dit stuk in het *Bulletin van de Vereeniging tot bevordering van de kennis van de antieke beschaving*, IX/1, 1934, p. 3/4 beschrijft, zegt onder andere: 'für den Ägypter des Alten Reiches bildet eben eine Wand keine notwendige Einheit'.
Links ziet men een slagersknecht, die het schenkelstuk van een geslachten stier of kalf vasthoudt, terwijl de slager zelf dit met zijn mes van het lichaam hakt. Van dezen laatsten persoon is nog juist een spoor van de linkerhand aan de linkerzijde van den voet zichtbaar, bij de knie van den gezel komt de punt van het mes, waarmede de handeling verricht wordt, zichtbaar.
Boven den poot bevindt zich eenigszins beschadigd de hiëroglyph ; daarboven ziet men nog sporen van een , het woord is dus *ndr*: pak aan, grijp vast. Blijkens de richting van het schrift wordt het gesproken door een meer links staande, nu verloren figuur. Hierop volgt de tekst: . Deze woorden spreekt blijkens de richting de persoon die de schenkel vasthoudt. Ze kunnen antwoord op den toeroep van den ander zijn (Ik doe mijn best of iets dgl.) of eveneens een imperatief gericht tot den ander (Doe maar net zooals ik of iets dgl.) De vertaling moet als zoo dikwijls bij deze korte bijschriften onzeker blijven. Deze woorden worden nog versterkt door het daarop volgende gezegde: , een uitdrukking, die volgens Erman[1]) gevoegd wordt bij of na die woorden, die een uitnoodiging tot een krachtprestatie bevatten.
Rechts van de verticale lijn is een fluitspeler, waarschijnlijk zittend, afgebeeld, want zijn hoofd komt slechts tot het middel van den slagersknecht. De tekst daarboven luidt: *fluitspelen voor de 'Ka'*, dit wil zeggen, voor de ziel van den doode. Rechts daarvan staat het woord *schoon*, het is niet duidelijk of dit op de *Ka* of op het fluitspel slaat, of bij een andere (verloren) inscriptie behoort.

Kalksteen, Oude Rijk, 43 cm breed, 30 cm hoog.
Eertijds verzameling VON BISSING, daarna *Museum Scheurleer* onder *S 1131*.

PLAAT XXX

**) Aanvulling op: W. A. VAN LEER, *Egyptische Oudheden* (Mdl. E.O.L. no. 3, 1936)
[1]) A. ERMAN, *Reden, Rufe und Lieder auf Gräberbildern des Alten Reiches*, Abhandlungen der Preuss. Akad. der Wiss. Jahrg. 1918. Phil. Hist. Klasse no. 15.

8** VERZONKEN RELIËF, behoorende tot een serie van vijf[1]) kalksteenen reliëfs uit het graf van den opzichter der goudsmeden van het huis van *Men-ma-at-re*, *Sai-em-petref* De gestorvene, in wiens graf deze serie de wanden tooide, was verbonden aan den staf van den doodentempel van Seti I (1313—1292 v. Chr.) te Abydos, zoodat ze volgens Professor VON BISSING, waarschijnlijk uit Abydos afkomstig is. De reliëfs zijn door PROF. DR H. P. BLOK eerst in het *Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving* 1, 1926, vervolgens uitvoeriger in de *Acta Orientalia* 10, 1932, beschreven. Onderstaande beschrijving is, behoudens eenige kleine wijzigingen, aan de laatste ontleend.

De voorstelling is in twee vakken verdeeld. In het midden van het bovengedeelte is de gestorvene met den *cherep*-staf[2]) in de hand afgebeeld, rechts van hem zijn zuster, die hem een hand geeft. Zij draagt den zalfkegel en een lotos in haar kapsel. Beide personen zijn op lage leunstoelen gezeten, vóór hen staat een met brooden beladen offertafel. Links van hen staat hun zoon *Amenmose* als priester kaalhoofdig, hun met de linkerhand een wierookhouder, een zoogenaamden *arm van* [den god] *Sjoe* reikend. In de rechterhand houdt hij een kruik waaruit water loopt, in den vorm van de hiëroglyph (*kbḥ* 'koel zijn' 'plengoffer brengen'[3]). Boven deze groep staat een 'centrifugaal' opschrift, over

Fig. 10

14 kolommen verdeeld, hetwelk bij de achtste kolom van links begint en naar rechts als volgt leest:

Wijlen de opzichter der goudsmeden van het huis van Men-ma-at-re, Sai-em-petref [en] *zijn zuster, de meesteres van het huis, wijlen*... (onleesbaar), *zalig*.

De tekst luidt dan vanaf de zevende kolom naar links:

Te offeren wierook, rein en koel water, duizend aan brooden, duizend aan wijn, duizend aan [*ossen*], *duizend aan ganzen, duizend aan alle goede en reine zaken, van welke leeft de god, aan wijlen Sai-*[*em*]*-pet*[*ref zalig*].

De eerste kolom links geeft tenslotte den naam van den priester, die het doodenoffer brengt, n.l.: *Zijn zoon voortgekomen uit zijn lichaam* (= zijn bloedeigen zoon), *Amenmose*.

[1]) Een dezer reliëfs is nu in het bezit van Dr H. C. Jelgersma te Oegstgeest.
[2]) *ḫrp* = leiden. [3]) *cf.* G. van der Leeuw, *Refrigerium* (Mnemosyne III Series, 3, 1936, 125).

Het reliëf is op enkele plaatsen beschadigd, waardoor de tekst eenigszins geleden heeft. De oneffenheden van den steen zijn in vroeger aangebracht plamuur bijgewerkt, zooals in het voorschoot van den priester duidelijk te zien is. Het is niet uitgesloten, dat deze bewerking reeds in den aanvang geschiedde; in den loop der eeuwen is een kleurverschil ontstaan tusschen den origineelen steen en het bijgewerkte gedeelte.

Het benedengedeelte geeft opnieuw den gestorvene met zijn zuster weer. Zij zijn nu op den grond gezeten, de man is kaalhoofdig, zoodat hij waarschijnlijk een priesterfunctie bekleedde; de vrouw draagt dezelfde kleeding als in de bovenste helft van het reliëf. Zij legt de hand op den rechterschouder van den man, haar naam Na-sjait[1]), , is hier duidelijk leesbaar. Links brengen twee zonen en twee dochters hun ouders verschillende offergaven. De kinderen schrijden een weinig voorovergebogen voort, zeer gevoelig heeft de onbekende beeldhouwer hiermede hun deemoedigheid en eerbied voor hun ouders tot uiting gebracht. Zooals op zoovele van deze voorstellingen komt het 'Eert uw vader en uw moeder' hier treffend tot uitdrukking.

Vooraan staat de reeds genoemde Amenmose, die zijn vader een blad met spijzen aanbiedt; vervolgens komt met drie lotosbloemen de dochter *Ptah-in-soe*, . Zij wordt gevolgd door een broeder wiens naam slechts gedeeltelijk leesbaar is nl. .... *sa.s* die een bloem en een puntig offerbrood draagt, en door een zuster *Kedi-nemhoe*[2]), , die twee bloemen in de hand houdt. De afgebeelde is duidelijk een vrouw, noch de naam, noch het determinatief wijzen daar echter op.

Onder het blad met spijzen staat als tekst:

Fig. 11

Het aanbrengen van vruchten, groenten en spijzen door zijn zoon van zijn lijf (= zijn bloedeigen zoon), *Amenmose.*

Voor de namen Sai-em-petref, Na-sjait, Amenmose, Ptahinsoe, Kedi nemhoe zie RANKE, *o.c.* blz. 299,9; 213,10 (Zusätze XXV); 29,8; 415,19; 337,5; 337,9.

Kalksteen, 57 cm breed, 76 cm hoog.
Eertijds verzameling VON BISSING, daarna *Museum Scheurleer* onder nummer *S, 523.*

PLAAT XXXI

[1]) Professor BLOK merkt op, dat de vrouw van Hoenefer, een Koninklijk schrijver onder Seti I (1313—1292 v. Chr.), wiens doodenpapyrus het Britsch Museum bezit, denzelfden naam draagt (E. A. WALLIS BUDGE, *Facsimiles of the papyri of Hunefer* etc., 1899).

[2]) Professor BLOK merkt aangaande dezen naam op, dat de uitdrukking *Ked nemhoe*: die de geringen opbouwt, voorkomt in een reeks lofprijzingen van Ramses II in de zoogenaamde *Inscription dédicatoire* l. 38 uit Abydos.

8*** VERZONKEN RELIËF, den schrijver Ta voorstellend in aanbidding voor den god Anoebis. Links op den voorgrond ligt de god als jakhals op een stelling, direct boven hem is het *Oedzat*-oog als amulet afgebeeld. Rechts van hem knielt Ta, de armen ootmoedig tot hem opgeheven. Het gezicht is levendig en herinnert eenigszins aan de Hethieten (Chatti), die op reliëfs uit den tijd van Ramses II weergegeven zijn; het voorschoot is gedetailleerd en fraai bewerkt. Tusschen beide figuren is een groote kruik onder een bloeienden lotosstengel afgebeeld.

Over de volle breedte van het reliëf loopt de tekst, door verticale lijnen in zeven gelijke en één breedere kolom verdeeld. De woorden, welke op den afgebeelde betrekking hebben, beginnen bij de derde kolom en luiden naar rechts lezend:

Het geven van aanbidding aan de Ka van Anoebis, heer Imjoet (bijnaam van Anoebis), *hoofd van de raadszaal der goden, heer van het land.*

De titels breken abrupt af midden in den titel, heer van het [heilige] land = necropolis. Hierop volgen termen uit het doodenboek:

Uitgaan en ingaan in de onderwereld [en] de gestalte aannemen van den Benoe[1]) (de Egyptische vogel Phœnix) *voor de ka van den schrijver Ta zalig.*

De tekst begint dan opnieuw bij de tweede kolom, terwijl hij nu op Anoebis betrekking heeft; hij wordt naar links gelezen en luidt:

Anoebis op zijn berg, heer van de necropolis, groote god, heer van de doodenstad van Gizeh.

Zoowel de stijl van het reliëf als de naam Ta geven duidelijk aan, dat het grafreliëf uit de XIX^de dynastie (1350—1205 v. Chr.) dateert. RANKE, *Personennamen* 376, 11 vermeldt o.a. twee Thebaansche graven, n°s 23 en 34, beide met den naam Ta, het eerste uit de regeering van Ramses II (1292—1229 v. Chr.), het andere onder die van Meneptah (1225—1215 v. Chr.).

Kalksteen, 62 cm breed, 53 cm hoog.
Eertijds verzameling VON BISSING, daarna *Museum Scheurleer* onder *S 529.*

PLAAT XXXII

[1]) De beeldhouwer, die dit stuk vervaardigde, maakte een fout tegen de grammatica, door het mannelijk zelfstandignaamwoord *Benoe* door toevoeging van de letter *t* vrouwelijk te maken!

CONGRESSEN

HET XX[STE] INTERNATIONALE CONGRES DER ORIENTALISTEN

In aansluiting aan het XIX[de] congres dat te Rome plaats had (zie *Jrb.* n° 3, 143) zal het XX[ste] congres van 5—10 September 1938 te Brussel plaats hebben. Het secretariaat van 'E O L' stelt zich gaarne beschikbaar voor nadere inlichtingen, aan hen die dit congres willen bijwonen.

IIE CONGRÈS MONDIAL DU PÉTROLE

Parijs, Juni 1937

Een van de secties van bovengenoemd congres was gewijd aan 'de geschiedenis en archæologie van de petroleum'. Aan Ir. Forbes, den 'technicus' onder onze leden, die zoo warm samenwerking tusschen philologen/archæologen en 'vakmenschen' bepleit heeft, zal eveneens het feit dat hij tot tweeden voorzitter gekozen werd, groote voldoening gegeven hebben.

Van de verschillende referaten vermelden wij de volgende:

1. R. I. Forbes: Overzicht van de geschiedenis van de petroleum vóór 1860;
2. E. Herzfeld: De arische mythe van de naphtha;
3. A. Séquin: Onderzoek naar de petroleum in de Egyptische oudheid; 4. dez.: .... in Westelijk Azië; 5. dez.: .... bij de oudste bewoners van de bekkens van Euphraat en Tigris; 6. dez. .... bij de Phœniciers en Hethieten;
8. L. Lockhart: De petroleum in Perzië in de Oudheid;
11. du Mesnil de Buisson: De opgravingen te Doura/Europos en de naphtha.

Ook dit congres was dusdanig georganiseerd, dat de resumé's der lezingen van te voren den congressisten toegestuurd was, terwijl J. Fontain als rapporteur optrad.

v. P.

HET VIJFDE CONGRES VOOR PAPYROLOGIE

Oxford Augustus—September 1937

Van 30 Augustus tot 3 September van het afgelopen jaar vond te Oxford het tweejaarlijks internationaal papyrologencongres plaats, het vijfde na die van Brussel Leiden, München en Florence. Een enkele nabetrachting is ook in het jaarbericht van E. O. L., al is de papyrologie voor de meeste lezers een grensgebied hunner belangstelling, op zijn plaats. Want het was in alle opzichten een geslaagd congres en enkele factoren, die tot dit welslagen bijdroegen, mogen hier kort genoemd worden.

Allereerst de papyrologie zelve. Voor een bijeenkomst als deze is het een gunstige omstandigheid, dat het aantal harer beoefenaren betrekkelijk gering is, zodat dit congres met zijn ongeveer 180 leden (echtgenoten en familieleden van deelnemers meegerekend) nog enigszins te overzien was en de mogelijkheid bestond, althans met een groot aantal der aanwezigen persoonlijk kennis te maken. Ten tweede, wat van veel meer belang is, zijn de papyrologen van zeer verschillende terreinen van de studie der Oudheid afkomstig; zo bestond het gevaar der al te grote eenzijdigheid bij dit congres, dat schijnbaar slechts voor een hulpwetenschap der klassieke studie georganiseerd was, niet of nauwelijks. Immers naar de waarde van de papyrologie als zelfstandige tak

van wetenschap, zoals Sir Frederic Kenyon in zijn inleidende rede opmerkte, vraagt men aan het begin van een papyrologencongres liever maar niet. Maar zij verschaft dan toch een gemeenschappelijk uitgangspunt en dat is, blijkens de groeiende belangstelling, al ruim voldoende.

Problemen van conservering en ontcijfering, die eigenlijk de enige gemeenschappelijke zijn, kwamen niet ter sprake (en lenen zich daar ook minder toe); de practische quaesties van publicatie der teksten en organisatie der papyrologie slechts weinig. Alleen op de laatste dag, in een voordracht: *„Die zukünftige Gestaltung der nicht-literarischen Papyrus- und Ostraka-Publikationen"*, besprak Walter Otto de wenselijkheid van meer uniforme publicatie's, van een centrale voor papyrologie, die op de hoogte zou zijn van al het werk, dat in de diverse verzamelingen aan de gang is; ook het tere punt der uitwisseling van bij elkaar behorende papyrusfragmenten kwam ter sprake. Discussie over deze wensen en voorstellen was door gebrek aan tijd niet mogelijk; zij zou helaas echter niet tot grote practische resultaten geleid hebben. Vooral wat het laatste punt betreft is het niet de gezindheid van de papyrologen, die de doorslag geeft! Desondanks was het verheugend, dat ten minste in deze kleine kring werkelijke internationale gezindheid heerste.

Ook de vraag van de steeds nodiger, maar ook steeds moeilijker wordende systematische catalogus van papyri werd ter sprake gebracht. Voor de Ptolemaeïsche tijd mogen wij nu onze hoop vestigen op de *'classified hand-list of papyri'* waarover C. Bradford Welles op de *business-meeting* aan het slot van het congres sprak.

Het zou onmogelijk zijn, zelfs van de belangrijkste gehouden voordrachten een kort resumé te geven, en gelukkig is het ook onnodig, daar zij, dank zij een edelmoedig aanbod van de *Fondation Reine Elisabeth*, voor zover zij niet elders gepubliceerd worden, in boekvorm zullen verschijnen. Ik kan dus hier volstaan met te zeggen, dat zij, behalve de verslagen aangaande het werk in verschillende musea en instituten, terecht alle gewijd waren aan problemen, waarvoor de papyrologie slechts het bovengenoemde uitgangspunt bood; en het is verheugend te kunnen constateren, dat zij zich niet beperkten tot de détailquaesties, waarvoor de papyroloog krachtens temperament en métier een zekere voorliefde heeft, maar ook verder strekkende historische problemen behandelen.

Anders dan te München (het congres te Florence heb ik niet bijgewoond) was geen centraal thema gesteld; het gevolg was, dat de voordrachten, al waren zij naar hun karakter in verschillende secties verdeeld, in geen enkel opzicht een eenheid vormden. Tijdens de *business-meeting* kwam ook de inrichting van het programma voor het volgend congres (de uitnodiging van de Oostenrijkers, dit te Weenen te houden, werd met algemene stemmen aanvaard) ter sprake. Ook hier kwam men niet tot een oplossing; er bleken zowel voor de te München gevolgde methode (langere voordrachten om een centraal thema; daarnaast korte mededelingen) als van de Oxfordse voorstanders te zijn.

Hoe belangrijk echter de inrichting van het wetenschappelijk programma ook is, andere factoren droegen niet minder tot het slagen van het congres bij. Oxford is een congresstad bij uitnemendheid en de inrichting van het programma voor deze dagen bood aan de deelnemers ook vele mogelijkheden. De lijst van te houden voordrachten was niet al te groot en liet voor andere, niet minder belangrijke dingen, voldoende tijd over. De talrijke ontvangsten (namens de Universiteit van Oxford; namens de Engelse regering; door *Queens' College* ter nagedachtenis van Grenfell en Hunt, die daar gewerkt hebben; in de tuinen van St. Johns') brachten de deelnemers op ongedwongen wijze en veel bij elkaar; de practische combinatie van een genummerde deelnemerslijst met genummerde insignes maakte vooral den jongeren leden de kennismaking gemakkelijk. De bizonder hartelijke gastvrijheid van de Engelse collega's, die ons op zeer ruime wijze lieten genieten van het vele dat Oxford biedt, en de uitstekende organisatie maakten, dat ook zij, die Oxford, Engeland en het papyrologencongres voor het eerst bezochten, zich volkomen thuis voelden. En dat is het beste, wat men van een dergelijke bijeenkomst zeggen kan. Want ten slotte komt men toch evenzeer om de papyrologen als om de papyrologie; het persoonlijk contact, vaak ook alleen reeds de simpele kennismaking, is de grootste winst, die men er van overhoudt. Hiervoor gelegenheid te scheppen, de leden vrij maar niet los te laten, is de eigenlijke opgave van de organisatoren. En hierin, zoals in andere dingen, zijn onze Engelse gastheren ten volle geslaagd.

Er rest mij slechts te vermelden, dat Nederland vertegenwoordigd was door Prof. Cohen, Prof. en Mevr. Van Groningen, Mej. Wegener en ondergetekende, en dat Prof. Van Groningen en Mej. Wegener in het Engels voordrachten hielden, respectievelijk over: *P. Oxy. 1416 and the History of the Gymnasiarchy* en *Notes on the phylai of the Metropoleis.*

Amsterdam ELIZABETH VISSER

HET TWEEDE HISTORISCHE CONGRES DER TURKSCHE REPUBLIEK

(20—26 September 1937 te İstanbul)

Het tweede Turksche Geschiedenis-Congres, georganiseerd door de *Türk Tarih Kurumu* (Turksche Geschiedenis Commissie), werd in tegenstelling met het eerste niet te Ankara, doch te İstanbul gehouden. Een groot aantal geleerden uit Europa waren tot deelname en tot het houden van voordrachten uitgenoodigd. Na de aankomst der buitenlandsche gasten op Zaterdag 18 September werd den Zondag daarop een boottocht gemaakt met het jacht van den President der Republiek *'Ertogrul'* door den Bosporus, waarbij aan boord een thé werd aangeboden.

Aan het congres was een tentoonstelling der Turksche geschiedenis verbonden, die in tegenwoordigheid van Kamâl Atatürk den 20sten September werd geopend. Deze tentoonstelling was met veel zorg georganiseerd en kan als zeer geslaagd beschouwd worden. De indeeling, entourage, opstelling en catalogiseering konden wedijveren met die van tentoonstellingen in West Europa, een succes, dat zeer zeker aan den organisator ervan, Prof. Dr H. H. von der Osten [1]), en zijn staf te danken was. De verschillende perioden der Turksche geschiedenis — wat men daaronder verstaat is natuurlijk een der vele aanvechtbare punten der tegenwoordige Turksche wetenschap — waren chronologisch gerangschikt. Eerst kwam het palæolithicum (met afbeeldingen van rotsteekeningen); daarna photo's van en voorwerpen uit de archæologische ontdekkingen in Turkistan, Iran, Iraq, Anatolië en Egypte. Wij zagen een geslaagde copie van den oorlogsgod aan de zoogenaamde koningspoort van Ḫattušaš, de oude Hethietische hoofdstad, een model, dat de uitgestrektheid van deze stad en de geraffineerde vestingwerken — de Hethieten waren uitstekende vestingbouwers — ten duidelijkste weergaf. Er waren spijkerschrift-tabletten uit de factorijen der Assyrische kooplieden, die circa 2000 v. Chr. in Klein Azië den handel grootendeels in handen hadden. Bijzonder aardig was de afdeeling met ceramiek uit Alaça-Hüyük, een maquette van de citadel van Zincirli, hiëroglyphenschrift uit Djerablous enz., voor het grootste deel in bruikleen van het museum te Ankara. Een aantrekkelijk onderdeel was het door Prof. Bossert samengestelde paviljoen der Myceensche, Aegæische en Kretenzische oudheden, grootendeels uit het museum te İstanbul, waar men in een beperkte ruimte door een zorgvuldige selectie der voorwerpen een indruk van deze beschavingen kon krijgen. De rest der tentoonstelling was gewijd aan de Grieksche, Hellenistische, Romeinsche en Byzantijnsche perioden met voorwerpen uit het museum te İstanbul, alsmede een groot aantal vitrines met documenten en voortbrengselen uit de latere eeuwen tot op heden toe. Het midden van de troonzaal van het Dolma Bahçe Saray, de plaats van tentoonstelling en congres was geheel gewijd aan de wordingsgeschiedenis der Turksche republiek en aan zijn leider: Kamâl Atatürk.

Het congres zelf werd ook in tegenwoordigheid van den President, vele ministers en verdere autoriteiten in de ontvangzaal van het Dolma Bahçe Saray geopend. De voorzitter van de Turksche Geschiedenis Commissie hield een toespraak, waarin hij in de Turksche taal het doel en de beteekenis van het congres uiteen zette. De minister van onderwijs, Saffet Arakan, wees op het belang van de archæologie voor de wetenschap en de noodzakelijkheid de nieuwste gegevens in de Turksche taalstudies te verwerken. De secretaris-generaal van de Turksche Taalkundige Commissie betoogde, dat de Indo-Europeesche en Semietische talen denzelfden grondslag zouden hebben als het Turksch (!). Prof. Pittard, die uit naam der gasten sprak, wees er op, dat de Turken vroeger Hethieten werden genoemd en dat de Turksche geschiedenis in zijn geheel beschouwd ook Europeesche geschiedenis was! Uit de toespraak van Mevrouw Afet bleek wel zeer duidelijk hoe actief Turkije in de laatste jaren aan de opgravingen heeft deelgenomen. Jammer, dat wij ook weer de tirade over de bakermat der Turksche beschaving te hooren kregen.

[1]) Deze hield op het congres een voordracht over de cultureele indeeling van Klein Azië in het 3de millennium.

Bij het geven van een overzicht der zittingen van het congres willen wij ons beperken tot die voordrachten, die op het terrein van Voor Azië en Egypte liggen. W. ANDRAE, *Die monumentale Kunst der Sumerer;* K. BITTEL, *Bestattungsbräuche prähistorischer Zeit in Anatolien;* W. BRANDENSTEIN, *Der Stand des Etruskerproblems;* W. DÖRPFELD, *Erforschung von Troja;* H. G. GÜTERBOCK, *Hethitische Geschichtsschreibung;* F. HANCAR, *Die neuen äneolithischen Funde Kleinasiens im Lichte kaukasischer Urgeschichtsforschung;* B. LANDSBERGER, *Grundfragen der Geschichte Vorderasiens;* A. M. MANSEL, *Die Frage der Achäer in der Geschichte des Ägäischen Meeres;* A. W. PERSSON, *Les relations entre la Grèce et l'Asie Mineure aux temps préhistoriques, surtout en vue des fouilles projetées à Milas en Carie;* Y. ZIYA, *Nouvelles études archéologiques et les Subars.* In het bijzonder willen wij hier naar voren brengen de voordrachten van E. PITTARD, *Les relations anthropologiques entre l'Asie Mineure et l'Europe à la période néolithique* en S. MARINATOS, *Die Insel Kreta im 2. Jahrtausend v. Chr. und die kretisch-anatolische Welt.* De eerste liet zich verleiden tot de volgende passage: 'Geheel Europa, geheel de beschaafde wereld moet Anatolië beschouwen als heiligen grond, waaruit wij de bestanddeelen hebben ontvangen van onze hedendaagsche cultuur. De Europeanen, die hier aanwezig zijn, zijn teruggekomen in het land hunner voorvaderen'. De laatste, wiens lezing wij toevallig niet bijwoonden, zou gezegd hebben, dat Azië de wieg der menschheid is, doch dat Klein Azië de bakermat der beschaving is. Commentaar is hier wel overbodig! Wij willen ten slotte nog twee lezingen vermelden, die niet op het bovengenoemde terrein liggen, nl. van I. N. DILMEN over de *plaats en waarde van de zonne-theorie in de Turksche geschiedenisopvatting*, een allerdwaaste voordracht, die echter bij het Turksche publiek zeer insloeg, en daarnaast van R. HARTMANN, *Die neue Türkei im Rahmen der türkischen Gesamtgeschichte*, een voordracht die niet alleen zeer boeiend was, doch ook wetenschappelijk zeer hoog stond.

Wanneer wij ons de vraag stellen, of dit congres geslaagd mag heeten, dan is het antwoord hierop van Turksche zijde zeker bevestigend. Het niet-uitgesproken doel van het congres was toch den Europeanen te laten zien, hoe zelfstandig zich de Turksche geschiedeniswetenschap ontwikkeld had en daarin is men volkomen geslaagd. Van het standpunt der Europeesche gasten is het antwoord stellig ontkennend. Men had sterk den indruk, dat men zich niet openlijk kon uitspreken en dat er concessies werden gedaan aan de nieuwste richting der Turksche wetenschap. Ook van vrije gedachtenwisseling was geen sprake, hoewel dit toch een eerste vereischte zou geweest zijn. — Rest ons nog te vermelden, dat de Nederlandsche zaakgelastigde, Mr B. P. Baron van Harinxma thoe Slooten, zeer veel belangstelling voor het congres aan den dag legde en dat er tijdens de congresweek een ontvangst op de legatie plaats vond.

A. A. KAMPMAN

'DOORNER ARBEITSGEMEINSCHAFT'

De jaarlijksche bijeenkomst op Huize Doorn van 28 tot 31 October werd geopend met een referaat van Z. M. Keizer Wilhelm over de werkzaamheden van dit gezelschap sedert de oprichting in het voorjaar 1925. Naar aanleiding van dit koperen feest zal een feestbundel verschijnen, waarvan de bijdragen door de aanwezige leden (de hoogleeraren Frobenius, Otto, Vollgraff, Freiherr von Heine-Geldern, Reinhardt, Naumann, Lommel, Kerényi, Böhl, voorts Dr. Jensen en Dr. Rhotert) aan den Voorzitter, Z.M. Keizer Wilhelm, werden aangeboden. Van de lezingen waren ook voor ons terrein belangwekkend die van Prof. von Heine-Geldern (Weenen) over de sacrale bouwwerken van Zuid-Oost-Azië, en van Dr. Rhotert (Frankfurt/Main) over de Noord-Afrikaansche praehistorie.

F. M. TH. B.

ALGEMEEN OVERZICHT. In 1937 is het aantal contribuanten geklommen van 710 tot 990, terwijl verscheidene begunstigers hun bijdrage hebben verhoogd, hetgeen ons tot groote dankbaarheid stemt. Vooral in het buitenland nam het aantal begunstigers belangrijk toe. De financiëele toestand is ook dit jaar gunstig te noemen, zooals uit de hierbij afgedrukte winst- en verliesrekening en balans te zien is. Op de statuten van het Gezelschap zal de Koninklijke goedkeuring, aangevraagd worden.

STUDIEKRINGEN EN CORRESPONDENTSCHAPPEN. Het aantal studiekringen bleef dit jaar gelijk, echter werden er nieuwe correspondenten benoemd in Amsterdam, Haarlem, Leiden, Alexandrië, Pretoria en Batavia. Getracht zal worden in alle belangrijke plaatsen een correspondent te verkrijgen. De studiekring te Rotterdam kwam te staan o. l. v. Dr F. K. H. Kossmann. De studiekringen organiseerden tezamen 29 lezingen, waarvan 7 in samenwerking met andere vereenigingen. Het bezoek aan de lezingen is goed te noemen.

LEZINGEN. In 1937 werden door de studiekringen de volgende lezingen georganiseerd:

Amsterdam	20 Januari	Ir. R. J. Forbes, *Metalen in den Amarna-tijd*;
Amsterdam	5 Februari	Prof. Dr J. Simons S. J., *Palestina en de Exodus*;
's-Gravenhage	11 „	Prof. Dr D. Cohen, *Hellenistische Cultuur*;
Nijmegen	13 „	H. Asselberghs, *Over de vervaardiging van reliefs in de mastaba's*;
Nijmegen	20 „	Dr S. Marinatos, *Oud-Kretische Cultusplaatsen en Heiligdommen*;
Leiden	25 „	Ir R. J. Forbes, *Metalen in de Amarna-brieven*;
Groningen	3 Maart	S. Dasberg, *Typen van uitspraak van het Hebreeuwsch*;
's-Gravenhage	11 „	Dr A. de Buck, *Egyptische Praehistorie*;
Amsterdam	15 „	Prof. Dr D. Cohen, *Nieuwe opvattingen omtrent Ichnaton*;
Amsterdam	17 „	H. Asselberghs, *Over de vervaardiging van reliefs in de mastaba's*;
Nijmegen	19 „	A. A. Kampman, *Hethieten, Assyriërs en Egyptenaren*;
Amsterdam	20 April	Prof. S. R. K. Glanville, *Recent excavations in Egypt*;
Leiden	21 „	Prof. S. R. K. Glanville, *The development of building in Ancient Egypt*;
Leiden	22 „	Prof. S. R. K. Glanville, *Recent excavations in Egypt*;
Nijmegen	29 „	Dr A. H. Edelkoort, *De opgravingen in Palestina en de tijd der koningen van Israël*;
Amsterdam	4 Mei	Ir R. J. Forbes, *Antieke geologie en de oudste aardolieindustrie*;
's-Gravenhage	4 „	Prof. Dr A. W. Bijvanek, *Kretenzische kunst*;
Rotterdam	5 „	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Opgravingen in Mesopotamië*;
Amsterdam	18 „	Dr A. H. Edelkoort, *De opgravingen in Palestina*;
's-Gravenhage	29 „	Dr J. H. Kramers, *Nederland-Turkije in de Gouden Eeuw*;
Amsterdam	26 October	Dr A. de Buck, *Het Egyptische Doodenboek*;
Nijmegen	4 November	Dr A. de Buck, *De Egyptische prophetische literatuur en haar verhouding tot de propheten van Israël*;
's-Gravenhage	8 „	Prof. Dr J. Simons S. J., *De steden van het Oude Testament*;
Rotterdam	25 „	Dr A. de Buck, *Het Egyptische Doodenboek*;
Amsterdam	1 December	Dr W. van Bemmelen, *Pyramiden als koningsgraven*;
Leiden	2 „	Prof. Dr C. U. Ariëns Kappers, *De anthropologie van het oude Nabije Oosten en in verband met de tegenwoordige bevolking*;
's-Gravenhage	9 „	Ir R. J. Forbes, *De aardolie-industrie in de oudheid*;
Amsterdam	14 „	Prof. Dr C. U. Ariëns Kappers, *De bevolking van het Nabije Oosten, vroeger en thans*;
Nijmegen	16 „	Dr J. H. Kramers, *Godsdienst en mythe bij de oude Perzen*;

SAMENWERKING MET ANDERE INSTELLINGEN. Het meerendeel dezer lezingen werd door de studiekringen zelf georganiseerd. Bij de volgende bijeenkomsten werkten wij op aangename wijze samen met zustervereenigingen: Lezing Dr S. Marinatos (20-2) met de *Societas Classica*; Lezing Prof. Dr D. Cohen (15-3) met de *Vereeniging Nederland-Egypte*; Lezing Prof. S. R. K. Glanville (20-4) met *Nederland-Egypte* en het *Genootschap Nederland-Engeland* en op 22-4 met het *Oostersch Genootschap*; Lezing Ir R. J. Forbes (4-5) met de *Geologische Vereeniging*; Lezing Dr J. H. Kramers (29-5) met de *Nederlandsch-Turksche Vereeniging*; Lezing Prof. C. U. Ariëns Kappers (14-12) met den *Leeskring Hedendaagsche Cultuur*.

PUBLICATIES. In 1937 verscheen *Jaarbericht* nº 4. In de *Rondschrijvens* nrs 26—43 werden de inleidingen tot de lezingen onzer sprekers opgenomen. Het overzicht over de *Opgravingen in Medinet Habu* ging dezer dagen ter perse. In voorbereiding is een *voorwerk* voor de eerste vijf Jaarberichten, alsmede *indices* en *chronologische tabellen*. Het aangekondigde werk van F. Thureau-Dangin, *Textes mathématiques babyloniens* zal binnenkort van de pers komen. Ook dit jaar konden wij aan onze contribuanten tegen een geringe vergoeding een aantal speciale boekjes aanbieden; het bleek dat hiervoor veel belangstelling bestond, zoodat wij hiermede zoo mogelijk zullen voortgaan.

Winst- en Verliesrekening over het vereenigingsjaar
1 September 1936—31 Augustus 1937

Verliezen		Winsten	
1. Contributie aan het O.G.	f 250.—	17. Subsidie van het O.G.	f 225.—
2. Herdruk Jaarbericht nº 1	- 100.—	18. Subsidies lezingen	- 127.50
3. Publicatie Jaarbericht nº 4	- 1 350.—	19. Contributies 1936—1937: a. Leden f 347.08; b. Donateurs - 212.50; c. Begunstigers - 1 934.94	- 2 494.52
4. Publicatie Egyptische Oudheden (eerste termijn)	- 50.—		
5. Verzending en bindwerk	- 379.05		
6. Organisatie der lezingen	- 376.14		
7. Druk- en stencilwerk	- 247.58	20. Contributies 1937—1938	- 260.—
8. Abonnementen en lidmaatschappen	- 21.85	21. Advertenties	- 116.50
9. Porti en propaganda	- 145.70	22. Verkoop publicaties a. Publicaties E.O.L. f 511.85; b. Commissie-boeken 76.25	- 588.10
10. Onkosten der redactie	- 71.70		
11. Reiskosten	- 32.10		
12. Afrekening commissie-boeken	- 4.25	23. Diversen	- 9.75
13. Kantoorbehoeften	- 56.58	24. Saldo vorig vereenigingsjaar	- 9.58
14. Algemeene onkosten	- 49.43		
15. Afdracht Reservefonds	- 687.03		
16. Voordeelig saldo	- 9.54		
	f 3 830.95		f 3 830.95

Balans per 31 Augustus 1937

Debet		Credit	
1. Kas en giro	f 9.54	6. Crediteuren	f 683.15
2. Reservefonds	- 1 545.03	7. Kapitaal	- 2 987.07
3. Debiteuren	- 285,65		
4. Voorraad publicaties	- 1 750.—		
5. Bibliotheek	- 80.—		
	f 3 670.22		f 3 670.22

De kas-commissie:
(w. g.) R. J. FORBES
(w. g.) J. JANSSEN

Leiden, 18 December 1937
De secretaris-penningmeester:
(w. g.) A. A. KAMPMAN

STAAT VAN LEDEN ENZ.

COMMISSIE VAN ADVIES: Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Groenhovenstraat 18, Leiden
Dr A. de Buck, De Mey van Streefkerkstraat 1A, Leiden

BESTUUR: B. A. van Proosdij, voorzitter, Roodborststraat 16, Leiden
A. A. Kampman, secretaris-penningmeester, Roodenburgerstraat 41, Leiden, gironummer 229501
J. M. A. Janssen, 2de secretaris, Hooigracht 15, Leiden.

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE: Roodenburgerstraat 41, Leiden; Assistente: Mej. H. M. Bleyie

STUDIEKRINGEN: Leiden: o.l.v. B. A. van Proosdij, Roodborststraat 16, Leiden
Groningen: o.l.v. D. H. Groen, Nieuwe Kerkhof 37, Groningen
Nijmegen: o.l.v. Prof. J. Cools O.P., Driehuizerweg 145, Nijmegen
Amsterdam: o.l.v. Ir R J. Forbes, Haringvlietstraat 11, Amsterdam-Z.
's-Gravenhage: o.l.v. K. C. A. Collette, van Pabstlaan 36, Voorburg
Rotterdam: o.l.v. Dr F. K. H. Kossmann, Nieuwe Markt 1, Rotterdam-C.
Utrecht: o.l.v. Prof. Dr Joh. de Groot, Willem de Zwijgerlaan 3, Utrecht

CORRESPONDENTSCHAPPEN: Alexandrië: Dr W. Doorenbos, Rue Ekbal 5, Alexandrië
Amsterdam (Sted. Univ.): S. Simons, Schagchelstraat 28, Haarlem
Amsterdam (Vrije Univ.): H. H. Grosheide, Amsteldijk 85, Amsterdam
Arnhem: Dr J. J. Koopmans, Boulevard Heuvelink 122, Arnhem
Batavia: Dr A. J. Bernet Kempers, Museum, Koningsplein, Batavia
Bergen-op-Zoom: Dr. A. N. Borghouts, Auvergnestraat 16
Dordrecht: Dr J. Nat, Cronjéstraat 2 rood, Dordrecht
Haarlem: J. P. Lettinga, Clivialaan 27, Heemstede
Kampen: S. J. Ridderbos, Vloeddijk 61, Kampen
Luik: Prof. Dr G. Dossin, Wandre bij Luik
Maastricht: Ir F. B. J. M. Moubis, Tongerschestraat 8, Maastricht
Pretoria: Prof. Dr B. Gemser, Universiteit, Pretoria

LEDEN-MEDEWERKERS:
Alexandrië: Dr W. Doorenbos
Amsterdam: Mej. H. Boas, Ir R. J. Forbes, H. H. Grosheide, I. L. Seeligmann, Mej. C. E. Visser
Amstelveen: Mevrouw Dr A. N. Zadoks-Josephus Jitta
Berkenwoude: Ds P. A. H. de Boer
Blija: Ds Kr. Strijd
's-Gravenhage: L. G. Leeuwenburg, Prof. Dr C. W. Lunsingh Scheurleer, Dr Th. C. Vriezen
Groningen: Dr M. A. Beek
Haaren: Prof. Dr W. Grossouw
Haarlem: H. de Greeve Pr.
Hooge Zwaluwe: Ds A. R. Hulst
Jerusalem: Prof. Dr J. Simons S.J.
Leiden: Mej. L. R. van den Bergh, Th. Folkers, J. M. A. Janssen, A. A. Kampman, C. Los, B. A. van Proosdij
Nijmegen: Prof. Jos. Cools O. P.
Oxford: Mrs. N. Griffith, Prof. Dr E. van der Meer O.P.
Rome: Mrs Dr E. Douglas—van Buren
Steggerda: Ds K. Roubos
Voorburg: K. C. A. Collette
Weerselo: Ds H. A. Brongers
Wichmond: Ds J. M. Gerritsen
Zandvoort: A. E. Thierens
Zeist: J. G. Guttling Jr, Mej. Dr A. Roes

LEDEN-BEGUNSTIGERS:
Amsterdam: W. C. Brezisinska Smithuijzen, G. A. Dunlop, H. van den Eerenbeemt, R. Kan, H. K. van der Kolk, W. J. G. van Meurs, M. Odewald, J. Oderwald, Dr G. Oorthuijs, A. M. v. d. Zanden
Arnhem: Dr J. J. Koopmans
Baarn: J. L. Pierson
Batavia: J. F. L. Blankenberg, Th. A. Busink
Bergen-op-Zoom: A. N. Borghouts
Bloemendaal: Ir W. L. Brocades Zaalberg
Bussum: Mevr. A. G. de Meester—Kollewijn
Dordrecht: Ds A. J. W. van Ingen
Ginneken: V. C. H. J. Baron de Constant Rebecque
Gouda: Openbare Leeszaal en Boekerij
's-Gravenhage: I. Hartog, Mr Dr C. Huysman, L. Levisson, C. C. van Slooten
Groningen: Rijksuniversiteitsbibliotheek
Heilo: P. A. de Lange
Hilversum: Prof. P. van der Wielen
Leiden: Rijksuniversiteitsbibliotheek, Jhr Prof. Dr W. J. M. van Eysinga
Naarden: Ir H. Eilers
Oss: Ds Mr F. C. M. Boenders
Potchefstroom: Prof. S. du Toit
Pretoria: Lector Dr A. van Selms
Rotterdam: R.K. Lyceum voor Meisjes, Mr G. H. Lambert
Schiedam: N. C. Eijsbergen
Utrecht: Mevr. Jhr R. Schorer—van Eijsinga

CORRESPONDEERENDE LEDEN:
Ankara: Prof. Dr B. Landsberger
Berlijn: Prof. Mr Dr Paul Koschaker
Leipzig: Prof. Dr Johannes Friedrich
Parijs: F. Thureau-Dangin
Praag: Prof. Dr Bedřich Hrozný
Utrecht: Henri Asselberghs

DONATEURS:
Amsterdam: D. H. van Dam, W. A. van Leer, Edwin vom Rath
Bennebroek: Mevr. Cat. Bar.esse von Pannwitz
Brussel: Fondation Egyptologique „Reine Elisabeth"
Doorn: Hofmarschallamt Haus Doorn
Eindhoven: Dr A. F. Philips
's-Gravenhage: Z. E. Nikolas G. Khalil Bey, Mevr. H. van den Bergh-Ornstein, Jhr Mr C. H.

J. van Haeften, Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
Heemstede: Mr J. Enschedé
Leiden: Assyriologische Werkkamer, Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Dr A. de Buck
Londen: Prof. Dr H. Frankfort
Monaco: Dr A. Bredius
Parijs: Dr S. van den Bergh
Rotterdam: Mr K. P. van der Mandele
Uithoorn: Dr G. A. H. IJsselmuiden
Wassenaar: S. van den Bergh Jr

Buitenland

Alexandrië: Dr W. Doorenbos (*lid*)
Algiers: Prof. Mr G. H. Bousquet
Ankara: Dil-Tarih-Coğrafija Fakültesi
Antwerpen: Hoofdbibliotheek der stad, Dr W. Couvreur
Athene: Archäologisches Institut des Deutschen Reiches
Bazel: Schriftleitung der Ciba-Rundschau, J. W. Beijen
Berlijn: Aegyptologisches Seminar der Universität, Archäologisches Seminar der Universität, Bibibliothek der Staatlichen Museen, Preussische Staatsbibliothek, A. C. Bakels, Prof. Dr M. Freiherr von Oppenheim, Frau Geheimrat B. Strauss—Springmann, Dr E. F. Weidner
Bhavnagar: A. Arensen
Bonn a. Rh.: Prof. Dr A. Baumstark, Orientalisches Seminar
Bourgh-la-Reine: Ir J. Jannette Walen
Bratislava: Knihovna univerzity Komenského
Brno: Zemská u universitní knihovna
Brussel: Fondation Egyptologique „Reine Elisabeth" (*donateur*), Koninklijke Bibliotheek van België, Redactie van de Chronique d'Egypte, L. J. Elferink, W. M. Staring, Prof. Dr B. van der Walle
Boedapest: Fövárosi Nyilvános Könyvtár, Dr Antal David
Cambridge: Harvard University Library
Chicago: The University of Chicago Libraries
Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana
Clarens: Dr Th. G. van Vogelpoel
Davos-Platz: Dr J. K. de Cock
Debreczen: Prof. Dr Kállay Kálmán
Facous: Pater Jacob Muyser
Florence: Dr B. Jasink
Frankfurt a. M.: Bibliothek der St. Georgen
Freiburg i. d. Schw.: Prof. Dr. F. M. Braun O.P., Prof. Dr M. van den Oudenrijn O.P.
Gent: Kunsthistorisch Instituut der Universiteit
Giessen: Orientalisches Seminar, Prof. Dr Wilhelm Rudolph
Göttingen: Universitäts-Bibliothek, Orientalisches Seminar
Halle: Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
Heidelberg: Universitäts-Bibliothek
Istanbul: Türk Tarih Kurumu, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Prof. Dr Helmuth Th. Bossert, Mr B. P. Baron van Harinxma thoe Slooten
Jena: Archäologisches Seminar der Universität
Jerusalem: Prof. Dr J. Simons S.J. (*lid*)
Kaïn: Rév. Père Prof. A. G. Barrois
Kairo: Association des Amis de l'Art Copte
Kopenhagen: Dr Otto Koefoed Petersen, Prof. Dr O. Neugebauer
Laken: H. de Vis
Lausanne: Prof. Dr A. Noordtzij
Leipzig: Aegyptologisches Institut der Universität, Deutscher Palästina-Verein.
Leuven: Bibliotheek van het Theologisch College, Prof. Dr J. Coppens, Pater Dr C. van den Eynde O.P., Prof. Dr B. L. van Helmond O.P., Dr W. Peremans
Londen: Prof. Dr H. Frankfort (*donateur*), Mr C. J. Gadd, Prof. Alan H. Gardiner, Prof. S. R. K. Glanville.
Luik: Mej. Hélène Danthine, Prof. Dr G. Dossin, Institut Supérieur d'Histoire de l'art et d'archéologie de l'Université de Liège
Manchester: Prof. T. Fish
Marburg: Orientalisches Seminar, Prof. Dr Carl Frank, Vorderasiatisches Seminar
Monaco: Dr A. Bredius (*donateur*)
New York: The Brooklyn Museum Library
Oberaudorf a. I.: Prof. Dr F. W. Freiherr von Bissing
Oxford: Prof. G. R. Driver, Mrs N. Griffith (*lid*), Prof. Dr E. van der Meer O.P. (*lid*)
Parijs: Dr S. van den Bergh (*donateur*), M. J. Dresden
Potchefstroom: Prof. S. du Toit (*lid-beg.*)
Praag: National- und Universitätsbibliothek, Orientální Ustáv v. Praze, Seminar für Semitische Philologie und Islamkunde der deutschen Universität
Pretoria: Prof. Dr B. Gemser, Lector Dr A. van Selms (*lid-beg.*), Ds P. I. D. Weiss
Rome: Prof. Dr F. Ceuppens O.P., Mrs E. Douglas—van Buren (*lid*), Prof. Dr G. Duncker O.P., Dr H. M. R. Leopold
Stanford-le-Hope: Ir S. F. van Royen
Tübingen: Prof. Dr E. Littmann
Ukkele: Dr J. W. Bierma
Uppsala: Kungl. Universitetes Bibliothek
Warschau: Prof. Dr Stefan Przeworski
Weenen: Aegyptologisches Institut der Universität, National-Bibliothek, Orientalisches Institut der Universität, Dr F. W. König
Zürich: Prof. Dr J. G. Lautner

BEGUNSTIGERS:

Nederland

Achel: St. Benedictus Abdij der Paters Trappisten
Achlum: Ds H. Bogers
Achterveld: Dr A. van de Born
Aerdenhout: A. de Bijll Nachenius, J. Göbel, Mevr. Dr M. Hudig—Frey
Alkmaar: S. P. Groen, Dr J. C. Kamerbeek
Almelo: Mr G. D. B. ter Braake
Almen: Ir J. Th. Joosting
Amersfoort: Ds K. J. van den Berg, Dr R. Miedema, Ds J. Pannebakker, Dr F. C. Unger, C. Wijker
Amsterdam: Allard Pierson Stichting, Het Amsterdamsch Lyceum, Bibliotheek der Universiteit, Bibliotheek der Vrije Universiteit, St. Ignatius-College, Bijbelsch Museum, Rijksacademie van Beeldende Kunsten, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, R.K. Lyceum voor Meisjes, Vereeniging van Vrienden der Aziatische Kunst, Dr L. Alma, A. Andriesse, A. Ariëns Kappers, Prof. Dr C. U. Ariëns Kappers, Mej. T. Asser, P. Auerbach, Prof. Dr H. A. van Bakel, J. A. Bank, Mej. A. E. Bedet, A. M. Bent, E. Besse, Dr J. C. J. Bierens de Haan, Mej. B. Binger, Mr A. J. B. Blaisse, J. F. Blom, H. Boezeman, W. C. Bonebakker, T de Boone, H. M. Braaksma, P. Brandt, S. J. Bouma, Prof. Dr D. Cohen, J. Coops, Mr D. Crena de Jongh, Mej. S. M. Damen, Ds H. Dekker, N. Douwes, Dr J. D. Dozy, Mevr. W. L. de Dreu—van Lierop, Ds F. Dijkema, Ds H. Dijkstra, Dr A. H. Edelkoort, Mej. C. Eitje, Dr W. J. M. Engelberts, H. F. Eyhuisen, Ds T. Ferwerda, J. W. A. Geel, S. Breemer, Prof. Dr C.

van Gelderen, A. C. van Geytenbeek, Mej. J. Groneman, J. M. van Hardeveld, Mevr. J. Hartogh-Fuld, E. Heldring, C. Hillen Jr, Dr J. D. Hintzen, Prof. Mr H. R. Hoetink, D. A. Hoogendijk, Mevr. M. A. Höweler—de Bruyn, Mr H. J. Hülsman, Dr B. Israel Ricardo, Dr I. de Iongh, A. de Jong, Ds J. Kapteyn Dzn, B. M. Keezer, Mr R. E. Kielstra, F. S. Kloosterman, J. Knoef, C. W. Krings, Dr N. D. van Leeuwen, F. L. W. Maandag, J. Melkman, L. Mirandolle, Ds W. H. A. Nelck, L. B. van Nierop, Dr D. R. Nijk, Mej. J. Ooyman, Ir L. L. E Ornstein, Mr P. Otten, Prof. Dr J. L. Palache, Dr S. P. Peppink, L. Polak, Meyer J. Premsela, J. Prins, J. D. D. Pruissen, W. Redelmeier, P. J. Reimer, Mevr. A. E. Roodenburg-Joosten, Mr A. E. von Saher, Mr G. J. Salm, A. Sarlouis, Dr J. C. Schippers, S. Seeligmann, Prof. Dr A. Sizoo, W. Spijer, Mr R. van Steeden, Prof. Dr P. Stegenga, Mej. H. van den Stempel, Ir A. de Stoubendorff, Mevr. Mr A. Swets-Tadema, G. Trouw, Dr W. J. Vetter, Prof. Dr H. Th. van Vollenhoven, Ir G. C. van Wageningen, G. Warnink, Dr J. C. Went, Dr A. J. Westerman Holstijn, Dr B. Wielenga, Dr Alfred Wiener, Jhr Dr P. J. van Winter, Prof. Dr R. H. Woltjer, Dr. I. A. Wijsenbeek, Ir E. J. IJzerman.

Amstelveen : W. Stern

Apeldoorn: Bibliotheek van de Theologische School der Chr. Gereformeerde Kerken, Stedelijk Gymnasium, Dr C. J. Bleeker, Dr P. de Koning, Dr K. J. Popma

Arnhem : Dr C. Albers, Dr H. C. Feenke, Dr J. H. Goedhart, F. W. van der Haagen, E. Menthen, Ds H. Snijder, J. Vredenburg, Dr P. J. Waardenburg

Baarn : Baarns Lyceum, Mevr. E. Boas—Kogel, Ds I. Kievit, A. Pierson, Prof. Dr J. Wille

Bennebroek : D. Lekkerkerker, H. Meyer

Bentveld: Dr S. Simons

Bergen (N.-H.) : Dr J. Hemelrijk

Bergen op Zoom : Ir A. J. L. Juten, Ds P. Prins van Wijngaarden

Berkel-Enschot (N. B.) : A. Kerssemakers

Berlicum: Ds E. J. B. Janzen

De Bilt: Dr H. G. Beijen, Dr H. E. G. van de Meene, M. J. Top

Bilthoven: Prof. Dr J. G. van Appeldoorn

Blaricum: Prof. Dr G. van Rijnberk

Bloemendaal : Prof. Dr G. A. van den Bergh van Eijsinga, Ds J. C. van Dijk, Dr W. H. Chr. van Esveld, N. van Gelder, Dr C. A. Mees, E. A. Veltman

Boskoop: Dr D. Jacobs

Boxtel : Pater Wijnhoven

Breda: Dr Ph. G. Gunning, Mej. Dr P. W. Moens, Dr J. H. Waszink

Buitenpost: Dr C. J. Goslinga

Den Burg : Dr A. Vis

Bussum: J. H. Jongkees, J. C. M. Krook, O. D. ter Meulen, Prof. Dr J. W. Pont, Mej. Dr Em. Schelts van Kloosterhuis, C. Wesseling Jr

Castricum : Dr N. Westendorp Boerma

Culemborg : Pater Dr A. J. Roos

Cuijck : Bibliotheek van het Klooster St Agatha der Kruisheeren

Dedemsvaart : Ds P. van der Sluys

Delden: Ds J. P. Enklaar

Delft : Prof. Dr Ir J. Boeseken, Ds J. Fokkema, Dr W. Gaade, Dr W. H. Gispen, Ds L. J. Lammerink, Mevr. I. C. E. Peelen, L. A. Snijders, C. Spoor, Prof. Dr Ir H. J. Waterman

Doetinchem : Mevr H. van Gorkom—van Hasselt, J. A. van Velze

Dokkum : Dr J. H. Kroeze

Dordrecht : W. den Boer, A. Heyboer, E. B. Kamperman, B. J. Katan, Dr J. Nat, Mej. P. A. L. Snouck Hurgronje, J. van Waalwijk van Doorn

Driebergen : Prof. Dr B. Alfrink, M. v. Notten

Driehuis : Missiehuis der Missionarissen van het H. Hart, G. H. van Leeuwen

Egmond-Binnen: St. Adelberts Priorij

Eindhoven : Gymnasium Augustinianum, Th. H. M. van den Donk, Dr J. C. B. Eijckman, Dr H. J. J. Höppener, Mevr. Ir E. Kann, Mevr. A. M. Mulder—Swanenburg de Vlije

Ellecom : Mevr. E. Massink

Elspeet : Ds J. H. van Paddenburgh

Enschede : Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Harry ter Kuile

Ermelo : J. van den Berg

Elst : Dr G. Smit

Garijp : Ds K. Minnema

Geleen (L.) : Studiehuis der Paters Ongeschoeide Carmelieten

Gemert: J. B. Meekers

Gendringen : Dr J. van Dorp

Gennep : C. de Wit

Ginneken : H. J. Voskuil, Maj. d. Inf. O.I.L. b.d.

Gorinchem: Dr L. Rank

Gouda: Dr A. A. W. M. Lievegoed

's-Graveland : G. Leonhardt

's-Gravenhage : Bibliotheek der Nieuwe of Litteraire Societeit, St. Aloysius College, Eerw. Broeders der St. Vincentius School, Gemeente Museum, Vereeniging tot bevordering van de kennis der Antieke Beschaving, Vrijzinnig Christelijk Lyceum, C. Adriaanse, Mr Dr D. Albers, S. Anholt, Dr J. A. van Arkel, Dr A. A. Bake, H. A. Bakker, Dr W. van Bemmelen, Mr G. F. W van Berckel, Ds A. de Bondt, Ir G. J. van den Broek, Mevr. Mr L. J. Brugmans—Martens, Mej. Dr N. A. Bruining, Ir A. J. P. van den Burgh, J. Burgy, Mej. C. M. Cremers, Mej. C. van Diggelen, Mej. H. J. Dolk, Ir E. J. van Doorn, Mej. M. A. van Dijk, P. H. L. Eggermont, Th. van Erp, Luit. Kol. b.d., Mevr. A. van Essen—van Tienhoven van den Bogaard, Mej. D. H. M. Feber, Gesandschaftsrat Dr G. P. Feine, Dr M. H. H. Franssen, J. van Gelder, Mej. J. M. van Goor, Mr C. Greve, J. J. Grobben, Prof. Dr Ir H. F. Grondijs, Mr P. G. van Harpen Kuijper, Mr F. J. Heeris, Dr M. M. den Hertog, J. B. van Heutsz, K. Chr. Hoekstein, Dr J. Hofker, D. van Hoytema, A. J. Jansen, Dr K. H. E. de Jong, M. B. Keezer, IJ. Kooistra, Mej. A. Koolen, N. Koomans, Alfred Koppel, Dr Alb. C. Kruyt, Dr J. H. Kuijjer, W. Lans, F. Lugt, I. Maarsen, A. J. de Mare, Hans Martin, P. van der Meer, Dr C. J. A. Meerdink, Mevr. E. van der Mersch—Schuurman, Mej. A. Mesters, Mej. C. C. de Monchy, H. A. D. Nelemans, Dr Ir F. J. Nellesteyn, Ds Jac. van Nes Czn., F. L. van Nierop, H. Offerhaus, T. Offeringa, Mr F. D. E. van Ossenbruggen, Mej. F. H. A. van den Oudendijk Pieterse, M. C. Perk, H. W. van Pesch, Dr A. Pit, A. C. van der Poel, Mej. Dr A. J. Portengen, Ds J. Ravesloot, Mevr H. Rueb—van Dorp, Mr C. J. M. Schaepman, Georg Schneider, A. Schoenlicht, Mej. E. L. Serton, Mr J. J. ten Siethoff, M. Speyer, Mr B. Spier, J. W. Teilers, Mr T. M. E. Baron Testa, Dr B. J. Q. van Tilburg, C. R. Tybout, C. F. Ph. D. van der Vecht, Maj. K.N.I.L. b.d., Mr J. D. Verbroek, Th. A. Verdenius, Mevr. C. Vis—Janssen van Raaij, Mr Dr L. E. Visser, A. W. Volz, N. D. G. van der Werff, Maj. der Art. b.d., I. M. van Wijhe, Dr W. J. de Wilde, Dr J. van IJzeren, Dr F. W. Zeylmans van Emmichoven, Dr W. Zwier Wzn.

Groningen: Christelijke Hoogere Burger School, Kweekschool m. d. Bijbel, Prof. Dr L. H. K. Bleeker, G. J. Boissevain, Mr R. Bolt, D. Cohen, Mevr. Dr L. M. Coster—Wijsman, S. Dasberg, A. van Dokkum, T. J. Drent, Dr M. Engers, Dr A. E. van Giffen, D. H. Groen, H. W. Hielkema, Prof. Dr G. van der Leeuw, W. P. J. Osinga, Prof. Dr A. G. Roos, Dr J. C. Roose, A. Scholtens, Prof. Dr J. H. Semmelink, Dr S. Tromp de Ruiter, Prof. Dr J. Th. Ubbink, S. F. van Veenen, J. W. Verdenius, K. Weert, Dr A. A. Weinberg, Ds J. Schoneveld

Haaren : Bibliotheek van het Groot Seminarie

Haarlem : Stads Bibliotheek en Leeszaal, Stedelijk Gymnasium, R.K. Lyceum, Ph. Beek, G. K. Beute, Dr Hermann Burg, Zr Dr Christina, Mr M. A. van Eck, Pastoor F. Filbry, A. de Fouw, H. J. Heule, Mej. C. H. Klinkenberg, Dr F. C. Kuipers, P. C. Loof, Dr K. H. Miskotte, H. Nijboer, E. E. van Offeren, Mevr. Wed. M. R. Robbers—ten Oever, S. Simons, Prof. Dr J. H. Thiel, S. Ph. de Vries Mzn, Ds G. J. Waardenburg, L. van Weezel

Haastrecht : Bibliotheek der Paters Passionisten

Halfweg: E. Estié

Harderwijk: Dr J. W. van den Bosch

Hattem: J. Jaspers

Hedel (G) : D. J. Baarslag Dzn

Heemstede : Bibliotheek van het Seminarie „Hageveld", J. J. Granpré Molière, Ir H. C. Jansen, J. P. Lettinga, Ir L. W. Nijboer

Heerlen : Openbare Leeszaal, R.K. Gymnasium „St. Bernardinus van Siena", J. C. de Groot

Heeswijk : Pater C. A. van Liemd C.O.P.

Heilo : Mr F. A. Josephus Jitta, G. J. H. von Meijenfeldt

Hengelo (O.) : Mr Dr M. G. ten Cate, Mej. Dr M. A. Koops

's-Hertogenbosch : Pater Dr Anacletus, Dr J. Brinkhoff, S. Heertjes, Mej. A. Hoedemakers, Dr W. Theunissen

Hillegersberg : Mej. M. Jansen, W. J. C. van Prooijen, J. J. Siezen, C. W. Streef, Dr M. H. A. L. H. van der Valk

Heumen : Dr P. Smit

Hilversum : Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Prof. Dr G. Chr. Aalders, Dr O. Damsté, Prof. Dr J. H. Gunning Wzn, Dr J. van der Hoeven Leonhard, W. F. Leemans, E. Loeber Dr F. W. C. L. Schulte, J. M. Smorenburg, R. J. A. van Velden

Hoogezand: L. Alons

Huizen (N.-H.): Ds G. Lans

Hulst : Maristenklooster St. Jozeph

Kampen: Bibliotheek der Theologische School, T. J. A. Delhaas, Prof. Dr S. Greydanus, Dr J. J. Itjeshorst, Prof. Dr J. Ridderbos

Kollum : Ds P. E. C. Boonstra

Koudekerke (W): A. C. Heij

Landsmeer : Mevr. E. C. J. Odinot—Prins

Laren (G): Dr O. Noordmans

Leeuwarden: Buma Bibliotheek, Mej. A. Boerema, O. A. Bouma, G. Kaastra, A. S. Levisson, Nanne Ottema, H. Plantinga, Prof. Dr C. G. Wagenaar

Leiden : Instituut Kern, Handelswetenschappelijke Bibliotheek, Leidsch Historisch Dispuut „Robert Fruin", Oostersch Genootschap in Nederland, Rijksmuseum van Oudheden — Dr J. van Alphen, Mevr. Prof. Dr S. Antoniades, Dr C. van Arendonk, Prof. Dr J. N. Bakhuizen van den Brink, A. Barendrecht, Prof. Dr C. C. Berg, R. Blaauw, Mej. J. S. B. Böhl, Mej. A. B. Bosscher, Dr D. E. Bosselaar, A. C. Bouwman, Mej. Ch. van Braam Houckgeest, H Brander, Mej. H. Bruining, Mej. C. L. D. C. Bruins, T. Bruinsma, Dr H. E. Buiskool, C. H. Bürgermeister, Prof. Dr A. W. Bijvanck, Mevr. G. C. du Croix, A. H. Dalmeyer, Prof. Dr M. David, Mej. E. P. Dietz, Prof. Dr J. J. L. Duyvendak, J. van Dijk, Prof. Dr B. D. Eerdmans, Dr D. Friedmann, J. Ginsberg, Mej. W. A. V. de Haze Winkelman, Deken A. Homulle, J. H. C. Kern, R. A. Kern, J. C. Kist, Prof. Dr H. Kraemer, A. Krantz (dipl. ing.), Prof. Dr W. B. Kristensen, Prof. Dr N. J. Krom, Ds. D. Kuilman, P. A. Lefeber, E. S. de Lint, Mej. C. E. te Lintum, Mej. M. J. van Lohuizen, H. M. Markusse, Ds C. de Meyere, Mej. A. Mohr, H. de Nie Jr, Prof. Dr A. W. Nieuwenhuis, J. A. van Nieuwenhuizen, E. D. Ninck Blok, Ir H. van Oerle, Prof. Mr J. C. van Oven, G. Quispel, Prof. Dr J. Rahder, Dr J. Riemens, Prof. Dr Ph. S. van Ronkel, Mej. H. J. Roosenburg, B. L. Sanson, Mej. C. J. M. Schulten, A. A. C. Sier, Mej. V. R Spatkova, W. H. Stenfert Kroese, Prof. Dr G. J. Thierry, W. A. Versteeg, Mej. E. H. Verwey, A. Visser, Prof. Dr J. Ph. Vogel, Dr J. A. Vollgraff, C. J. J. G. Vosmaer, Prof. Dr J. de Vries, J. J. van de Wall, W. Th. van der Windt, Mej. T. G. Wybenga, Dr C. J. Wijnaendts Franken, J. Zandee

Leimuiden: Ds J. G. Aalders

Lekkum : Dr S. Cuperus

Leusden: Ds P. Hofstede

Lonneker: J. H. van Heek

Loosduinen: A. Endtz

Maarssen : Ds A. van der Kooij

St. Maartensdijk (Z): Ds Joh. de Bres

Maassluis : D. J. Verboom

Maastricht : Dr E. G. Courrech Staal, Dr J. J. de Jong, Dr A. Kessen, Ir F. B. J. M. Moubis, Mr F. M. J. H. van Oppen, Dr L. de Vreese

Merkelbeek : Carmelietenklooster

St. Michielsgestel (N.-B.): Dr C. J. M. J. van Beek

Middelburg : Dr L. A. J. Burgersdijks Jr

Midwolda : Ds S. J. Hoekstra

Mierlo-Hout : A. H. J. Schouten

Mook : Bibliotheek van het Klooster der Paters Passionisten Mater Dolorosa, O. A. E. Baron van Verschuer

Naarden : C. P. H. Groenendaal, Dr R. N. J. Saal, Ir H. W. Slotboom

Neuzen: Dr L. J. Cazemier

Nijkerk: Ds A. Hoeneveld

Nijmegen: St. Alfonsusseminarie, Eerw. Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis, Prof. Dr L. Bellon, Pater A. Brenninkmeyer, Dr H. Diepen, Pater J. Eyuckeler, Prof. Dr Desiderius Franses O. F.M., P. Gerrits, Jhr J. A. I. H. Graafland, Pater Dr A. van der Griendt, Prof. Dr Heinisch, Mej. G. Jansen, Prof. Dr R. L. Jansen O.P., Pater Dr P. van de Kooij S.C.J., Prof. Dr G. Kreling O.P., Mevr. M. L. J. Leeuwenburg—de Sonnaville, Pater Dr Canisius van Lierde O.E.S.A., E. F. J. Lücker, Eerw. Zr Maria Jozefa, Prof. Dr Alph. Mulders, Huize Nieuwland, Dr C. Pauwels, Dr F. J. Peljak, Mevr. Dr F. J. Peljak, Ph. Rutgers, A. Salomons, Jac. Schiphorst, Pater A. Schooneman, Pastoor A. Suys, Mevr. C. Voss—Lampe, Prof. Dr F. J. de Waele, Pater St. Wevers

Noordwijk : Dr F. C. Wieder

Noordwijkerhout: L. O. Wenckebach

Odoorn : Ds H. van Lunzen

Oegstgeest : Dr D. J. Blok, Prof. Dr H. P. Blok, H. D. Buurman, Luit.-Kol. der Inf., H. Th. Damsté, Dr F. J. Fokkema, Dr J. H. Holwerda,

Mevr. J. J. Irish Stephenson—Hagen, Ds T. J. Jansen Schoonhoven, Prof. Dr J. P. B. de Josselin de Jong, Dr J. H. Kramers, B. J. van Linden van den Hoevell, M. J. F. Robijns
Oisterwijk: Dr E. J. Dijksterhuis, D. A. M. G. Plancken, Maj. der Inf. b.d.
Oldeholtpade: Ds H. Hofstee
Oosterbeek: Dr E. D. Baumann, Dr E. J. Jonkers, J. J. Talsma
Oosterhout: St. Paulus Abdij
Oosterland: Dr W. H. Weeda
Oostkapelle: Ds F. Don
Oss: J. Cunen, J. C. Leuring
Oudenbosch: Ds G. C. Postma
Ouderkerk a. d. IJssel: Ds J. G. Woelderink
Oud-Vossemeer: Ds H. van Elst
Papendrecht: Ir A. Visser
Pey-Echt: Cisterciënser-Abdij
Poeldijk: J. J. Kerbert
Rheden: Ds J. K. Buinink
Rhenen: W. J. Meister
Rolduc: Mgr A. J. M. H. van de Venne
Roosendaal: Father A. Bisschop
Rotterdam: Bibliotheek en Leeszalen der Gemeente, Gymnasium Erasmianum, Rotterdamsch Leeskabinet, Het Rotterdamsch Lyceum — W. L. A. C. M. Arts, Mej. A. J. Backer Dirks, H. Beeke, G. H. Blanken, Dr G. W. van Bleek, J. Bleeker, J. Blom, Prof. Mr M. H. Bregstein, Mej. F. Bremer, Mr F. J. Brevet, A. E. Cohen, G von Collani, A. B. N. Davids, W. P. J. Erkelens, A. van Es, G. E. de Groot, Ir M. Hannik, Mej. W. van Herpen, Ds A. C. G. den Hertog, Ir W. F. van Hoogstraten, Dr R. Jacobsen, T. ten Kate, A. van Kersen, Pater Dr B. Kruitwagen O.F.M., Mr Martin Levie, Ir M. C. A. Meischke b.i., W. C. F. Metz, Dr H. D. E. Milders, Ds Joh. A. Raams, M. Schneider, L. Ph. Spildooren, Dr E. Stein, P. T. Stenstra, J. C. Trimp, L. J. Vorst, D. L. van Wingerden, S. Wijnberg
Ruurlo: Ds C. Ph. F. Abbing
Rijnsburg: D. van Heyst
Rijswijk: I. Snoek
Santpoort: J. P. Buwalda, K. Oud Gzn
Sassenheim: Mej. E. Pijpers
Scheemda: Dr P. Glas
Schiedam: Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Stedelijk Gymnasium, Ds J. W. Tonsbeek
Schoonhoven: Ir A. N. Nolst Trenité
Serooskerke: Ds W. F. M. Lindeboom
Sittard: R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Sluis: Ds M. J. Beukenhorst
Sneek: Ds H. Veldkamp, Dr H. de Vos, T. Wielenga Hzn
Soestdijk: A. Jekel, arts
Soesterberg: Missiehuis St. Jan der Paters van het Goddelijk Woord
Spijkenisse: Ds C. J. Gall
Stadskanaal: Dr K. Sonies
Staphorst: Ds D. Th. Keck
De Steeg: Dr G. Keizer
Steenwijk: Ds J. P. van Leusden
Stein (L): Pater Dr Adr. Drubbel M.S.C.
Stevensbeek: Hoogeerw. Pater Dr H. Warmerdam
Stevensweert (L): E. Wintjens Pr.
Termunten: Ds E. A. A. Snijdelaar
Terwinselen: Dr C. L. Tuinstra
Tiel: Dr J. R. Buisman
Tzummarum: Dr J. Schelhaas Hzn, Ds Joh. van Veen
Uden: College H. Kruis der Kruisheeren
Udenhout: Pater Fidentius
Uitgeest: Ds J. H. Hanneman
Utrecht: Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ds R. E. van Arkel, Prof. Dr H. Bolkestein, Ds H. C. Briët, Prof. Dr A. M. Brouwer, Mej. Dr J. M. van Gelder, Prof. Dr J. Gonda, Prof. Dr Joh. de Groot, Dr G. van Hoorn, Prof. Dr M. Th. Houtsma, Prof. Mr Dr Th. W. Juynboll, Dr H. Kaajan, Dr W. J. Kernkamp, C. Th. Niemeyer, J. de Nooy J. Fzn., Dr H. W. Obbink, Dr Th. W. L. van Ravesteyn, Dr. J. A. Rust, Dr E. Slijper, W. L. A. Vermeulen, Prof. Dr W. Vogelsang, Prof. Dr C. W. Vollgraff, Prof. L. van Vuuren Sr, Prof. Dr H. Wagenvoort, Mevr. H. Waller—Pierson, Mej. C. de Witte, G. van Wijngaarden
Valkenburg: Paters der H.H. Harten
Veendam: Dr H. Schreuder
Velp: S. J. F. Bosch
Velsen: Dr D. J. van Katwijk
Vlaardingen: Ds G. Grootjans Thzn, Ir R. van Hoogstraten
Voorburg: C. J. M. Collette, Gen. Maj. der Art. b.d., O. L. Helfrich, J. A. L. M. Knaapen, C. Pama, Mevr. L. Trienekens—van Meijere
Vreeland: Dr Lic. J. Leunis Koole
Waarde (Z): Ds A. E. V. Hoogenraad
Waddinxveen: Ds L. Vroegindeweij
Wageningen: Bibliotheek der Landbouwhoogeschool, Prof. Dr C. H. Edelman m.i., Dr J. M. van der Hoogt, Ds J. H. van der Wal
Warmond: H. Akersloot, Prof. Dr N. Th. Greitemann
Wassenaar: Sodalicium Clio, M. G. Dozy, Ir P. L. Dubourcq, Mr A. Hijman, A. A. Kampman, Jhr Ir H. Loudon, Mevr. Mr Dr J. C. Overvoorde, Dr W. H. Rassers, D. Riezebos, Mej. C. Snouck Hurgronje, P. C. Veltman, Mej. H. M. Vroom, Mr A. Wurfbain, W. Roessingh
Weert (L): Klooster St. Hieronymus der Paters Franciscanen
Witmarsum: Ds C. J. van Roijen
Winschoten: J. Cohen
Wittem (L): Pater Boddeke
Wormerveer: Ds T. J. de Boer
Wijk aan Zee: M. Foeken
IJlst: Dr N. J. Hommes
IJmuiden: Mr Dr A. van der Flier G.Jzn
Zaamslag: Ds G. W. Korevaar
Zandvoort: Ds N. A. Waaning
Zeist: Mevr. M. A. L. J. Cohen—Cuijpers, Mr N. C. Kist, Mevr. J. Schurink, Prof. Dr H. Visscher
Zetten: Dr J. Lammerts van Bueren
Zoeterwoude: Bibliotheek der Kruisheeren
Zutphen: Stedelijk Gymnasium, Dr J. van der Hoeven, Dr J. J. van Manen, Ds Corn. J. van Paassen
Zwolle: Bibliotheek van het Dominicanenklooster, Dr J. Jansen, Dr A. van Lokhorst, Dr J. Thijs

Nederlandsch Indië

Batavia: Bibliotheek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap, Dr A. J. Bernet Kempers, J. F. L. Blankenberg (*lid-beg.*), Th. A. Busink (*lid-beg.*), Dr K. C. Crucq, P. Tromp
Boven-Digoel: A. E. Salim
Djokjakarta: Djåwå-Instituut
Malang: J. Schneider
Paloppo: Dr J. R. van Blom
Soerabaja: Ds H. A. E. Hildering
Solo: Dr H. J. de Graaf

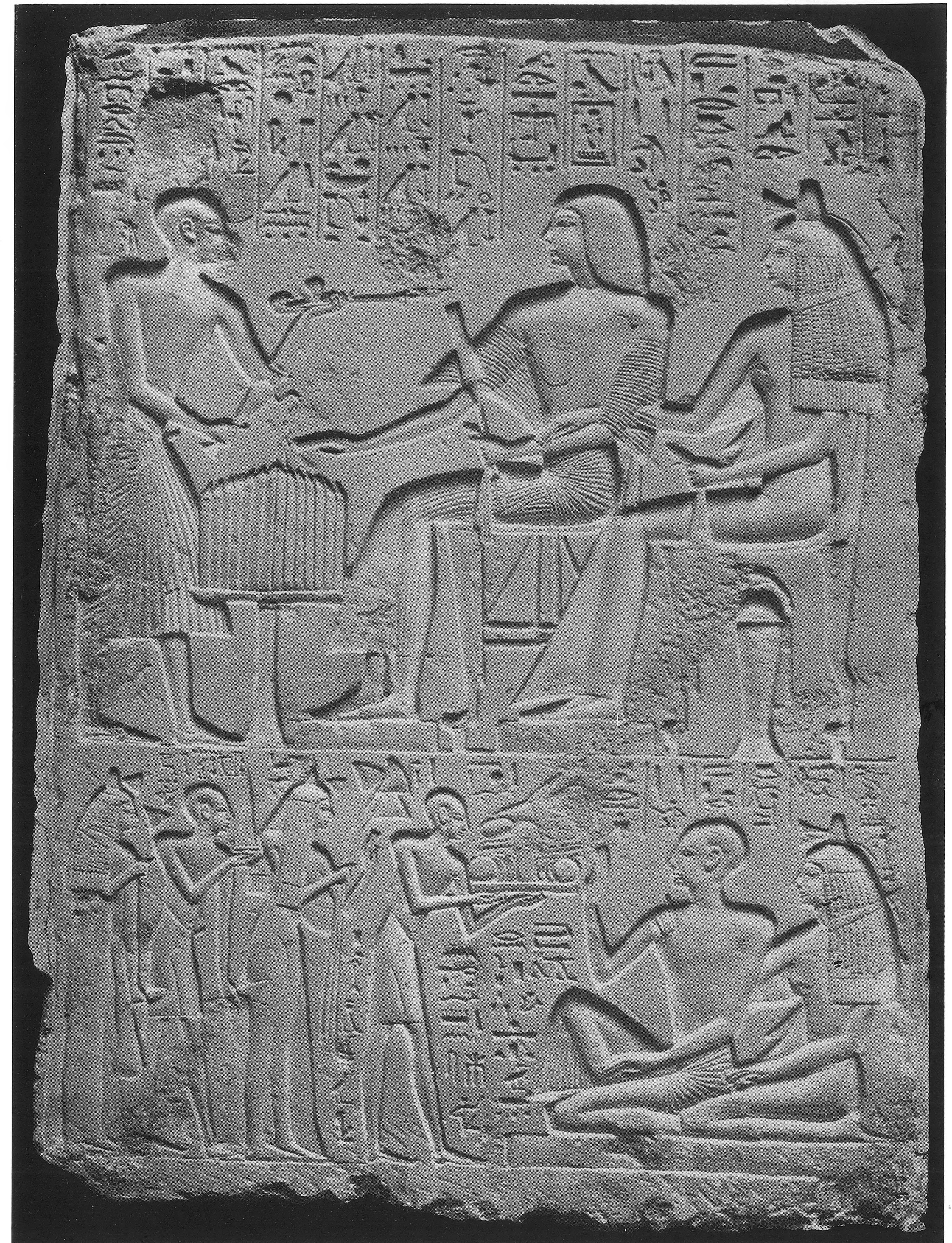
Afgesloten 31 December 1937. Totaal 990 contribuanten

Egyptisch vrouwenbeeldje uit het Middenrijk
Aangekocht door het *Reuvensfonds* voor het *Rijksmuseum van Oudheden*
zie blz. 461

Grafwand uit Sakkara (Oude Rijk)
Verzameling W. A. van Leer Nº 8*
zie blz. 466

Reliëf uit het graf van *Sai-em-petref*
Verzameling W. A. van Leer Nº 8** zie blz. 467

De schrijver Ta in aanbidding voor den god Anoebis
Verzameling W. A. van Leer Nº 8***
zie blz. 469

Abb. 1
Statue des Senwesret-ʿanch (S. 341)
Aus *Syria* XV

Abb. 2
Stele mit Darstellung eines Vertragsschlusses (S. 342)
Aus *ILN* 1936

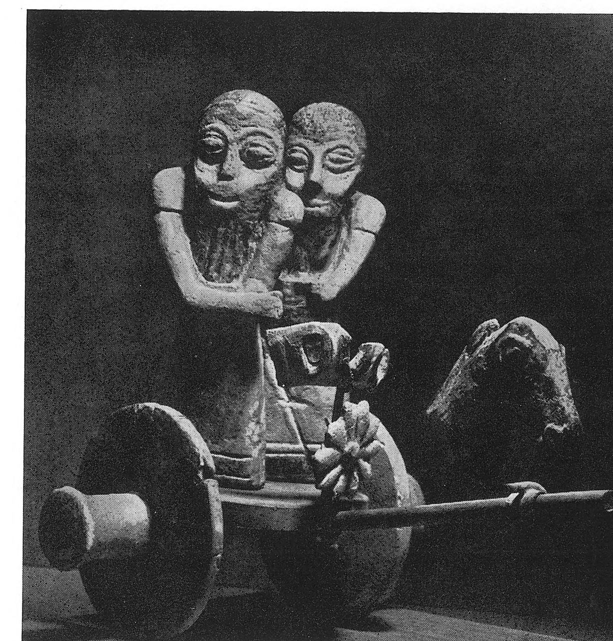

Abb. 3
Zwei Männer auf einem Wagen (S. 342)
Aus *ILN* 1936

Abb. 4. Goldene Schale und goldener Napf (S. 343)
Aus *Syria* XV

Abb. 5. Statuette eines Baʿal (S. 343)
Aus *Syria* XVII

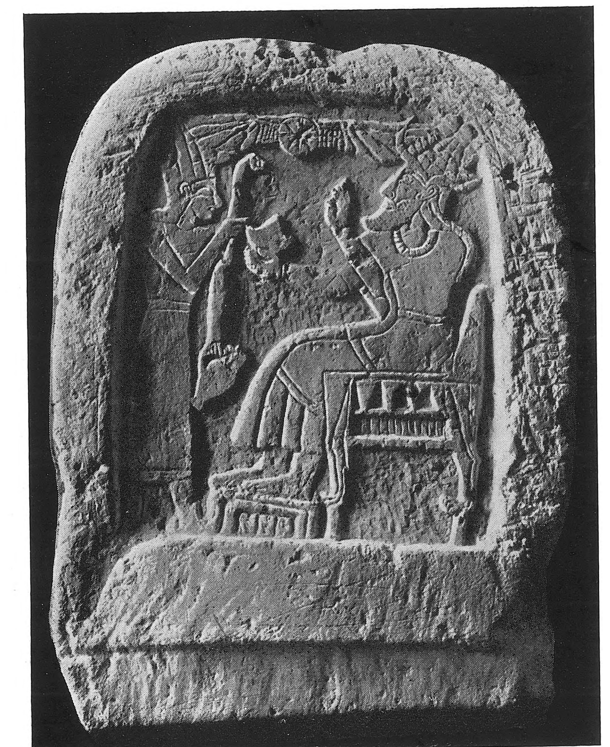
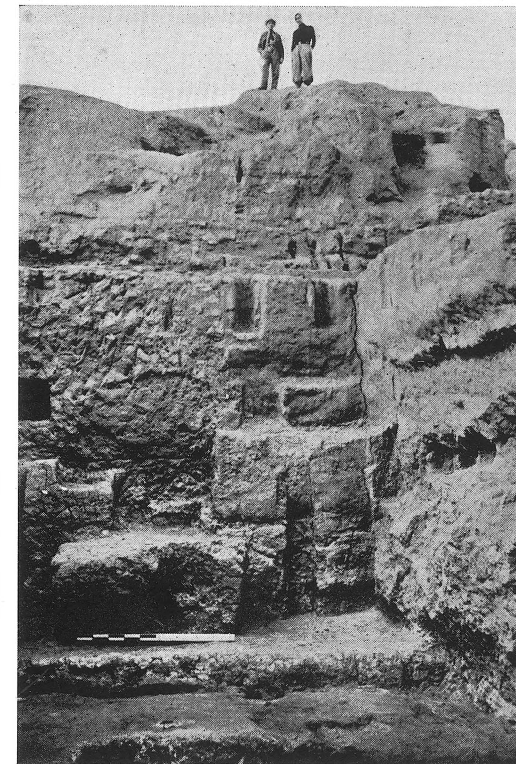
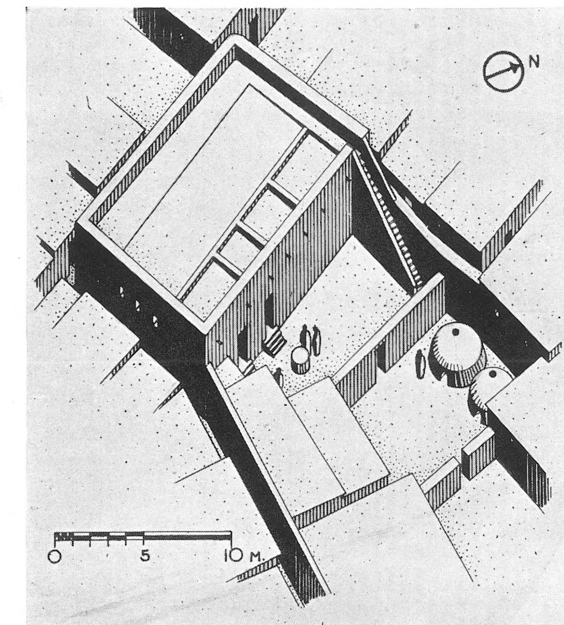

Abb. 6. Stele des Gottes El (S. 343)
Aus *ILN* 1937

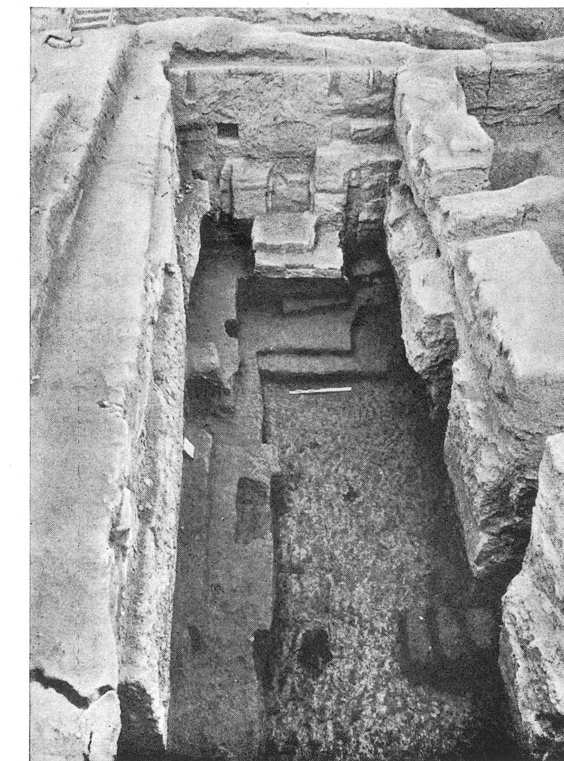
a

d

b

c

Tempel van den maangod te Chafadje
a Doorsnede van den puinhoop. *b* Binnenplaats naast *c* Kapel met dubbel altaar: *d* reconstructie van den tempel op hoogte van b
Oriental Institute ... Chicago, Expeditie 1936/'37; zie blz. 420
Photo's platen XXXV en XXXVI beschikbaar gesteld door Prof. Dr H. Frankfort

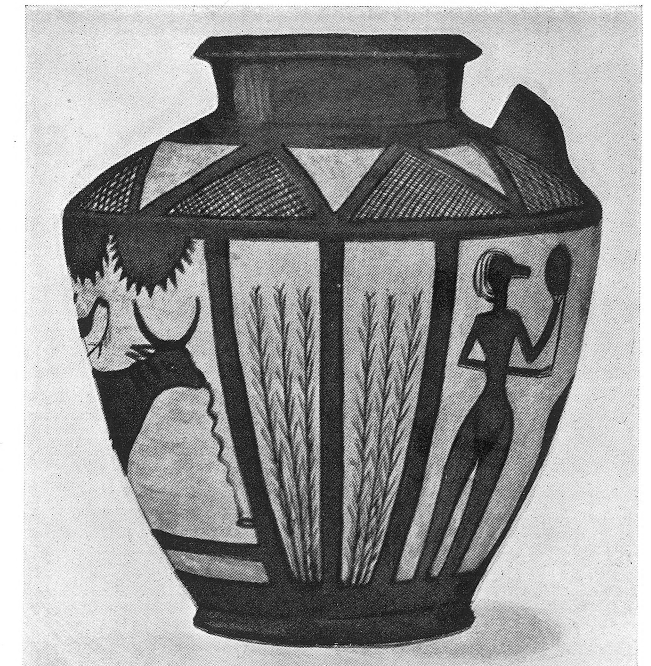
a

b

c

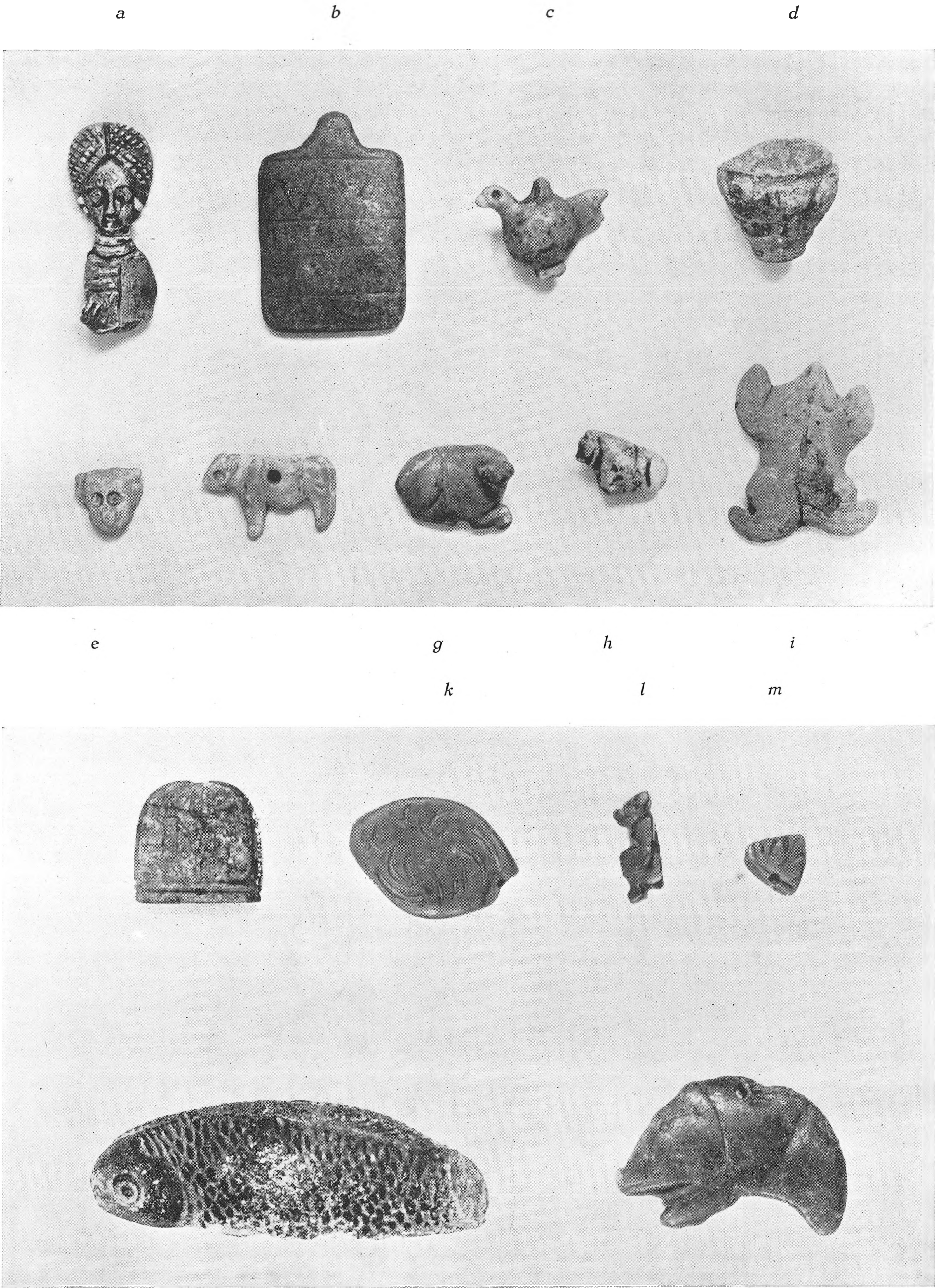

d

Opgravingen *Oriental Institute* ... *Chicago* te Tell Agrab 1936/37
a—b. Vierspan uit den vroegdynastischen tijd; *c.* Koperen beeldjes van twee mannen en een vrouw;
d. Een Djemdet-Nasr „scarlet ware" vaas uit de vroegdynastische periode
zie blz. 420

Assyrisch reliëf uit het paleis van Koning Assurnaṣirpal
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie blz. 462

Sumerische en Babylonische amuletten
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie blz. 462

Beeldhouwwerkjes uit terra cotta
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie blz. 464

Beeldhouwwerk uit terra cotta
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie blz. 464

PUBLICATIES VAN NEDERLANDSCHE UITGEVERS

ALGEMEENE WERKEN

Dr P. HENDRIX, **Russisch Christendom.** Persoonlijke herinneringen, met 16 platen. Prijs *f* 3.25, geb. *f* 3.90. H. J. Paris, Amsterdam.

Het boek is een cri de croyance naar zijn inhoud en naar zijn vorm een stuk lyrisch proza van hoog litterair gehalte. Hier gaat een wereld voor ons open, zelfs voor den theoloog van professie.

N. R. C. van 11-1-'38

Studien, Orientalistische, ENNO LITTMANN zu seinem 60 Geburtstag ... überreicht ... herausgegeben von R. Paret.
1935. 1 pl. en Portret van Prof. Littmann. 8vo. II, 160 pp. *f* 6.—. In buckram *f* 7.50. Leiden, E. J. Brill.

Studien zur Geschichte und Kultur des nahen und fernen Ostens. PAUL KAHLE zum 60 Geburtstag überreicht .... herausgegeben von W. HEFFENING und W. KIRFEL. 1935. 3 tekstfiguren en portret van Prof. Kahle. VIII, 232 pp., *f* 9.—, in buckram *f* 10.50. Leiden, E. J. Brill.

RICHARD HENNIG, **Terrae incognitae,** eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorkolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte. I. Altertum bis Ptolemäus. 1936. XII, 384 pp. 7 platen 8vo. *f* 6.—, Deel II (200—1200 n. Chr.), Deel III (1200—1415). Prijs per deel in buckram *f* 7.50. E. J. Brill, Leiden.

Prof. Dr G. VAN DER LEEUW, **Wegen en Grenzen.** Over de verhouding van Religie en Kunst. Met ill. Prijs *f* 4.90. Geb. *f* 5.90. H. J. Paris, Amsterdam.

Türkische Volksmärchen aus Stambul, gesammelt, übersetzt und eingeleitet von Prof. Dr IGNAZ KÚNOS. XXXII; 410 S. 8vo. Prijs verlaagd van *f* 4.25 tot *f* 2.—.
E. J. Brill, Leiden.

EGYPTE

J. SIMONS S.J., **Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia.**
1937. XX, 224 pp., frontispiece, 6 figs., 23 plans, 36 diagrams, 36 lists, index of names, bound *f* 18.—. Leiden, E. J. Brill.

Dr L. J. CAZEMIER, **Oud-Egyptische voorstellingen aangaande de ziel.** Prijs *f* 2.90. Uitgevers H. Veenman en Zonen, Wageningen.

SYRIË EN PALESTINA

Dr J. SIMONS S. J., **Opgravingen in Palestina.** 411 pgg. en 113 platen en kaarten op kunstdruk. — Ingenaaid *f* 8.75, ingeb. *f* 9.75. Verkrijgbaar bij E. J. Brill, Leiden.

English translation in preparation!

„Met dit boek treedt de lezer 'het archeologische paradijs' binnen. Hij maakt kennis met de pioniers op dit gebied Hij wordt ingeleid in de geschiedenis der Palestijnsche opgravingen. Hij ontvangt een overzicht van drie duizend jaren stoffelijke cultuur".

De Standaard

Dr TH. C. VRIEZEN, **Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de oude Semietische volken.** Prijs *f* 3.90; geb. *f* 4.90. Uitg. H. Veenman en Zonen, Wageningen.

תורה נביאים וכתובים Biblia Hebraica. Edidit RUD. KITTEL. Textum Masoreticum curavit P. KAHLE. Editonium tertiam denuo elaboratum ad finem perduxerunt A. ALT et O. EISSFELDT.
1937. XL, 1460 S. auf Bibeldruckpapier. gr. 8vo. in Leinen. *f* 7.50. Die grosse Masora wird nach Fertigstellung den Beziehen der *Biblia Hebraica* unentgeltlich nachgeliefert. Leiden, E. J. Brill.

Tekst en Uitleg. Praktische Bijbelverklaring door Prof. Dr F. M. TH. BÖHL en Prof. Dr A. VAN VELDHUIZEN †. I. Het oude Testament.

Zoo juist verschenen: **Leviticus** door Dr W. J. DE WILDE. Prijs geb. *f* 2.90. Bij inteekening op de serie *f* 2.75. Bij inteekening op de serie voor inteekenaren N.T. *f* 2.50.

Ter perse: Dr G. VAN DER LEEUW, **De Primitieve Mensch en de Religie.** Anthropologische studie.
J. B. Wolters, Groningen, Batavia.

Dr A. H. EDELKOORT, **Nahum-Habakuk-Zefanja.** Drie Profeten voor onzen tijd. Prijs *f* 2.60, geb. *f* 3.25. H. J. Paris, Amsterdam.

MESOPOTAMIË

J. G. LAUTNER, **Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge.**
1936. XX, 264 pp. 1 plate. 8vo, geb. *f* 10.—. Studia et Documenta ad iura orientis antiqui pertinentia. E. J. Brill, Leiden.

This book is important for students of the history of law and sociologists but just as well for assyriologists but just as well for assyriologists.

Dr A. VAN SELMS, **De Babylonische Termini voor zonde en hun beteekenis voor onze kennis van het Babylonisch zondebesef.** Prijs *f* 2.40. Uitg. H. Veenman en Zonen, Wageningen.

IRAN

Dr F. W. KÖNIG, **Relief und Inschrift des Königs Dareios I am Felsen von Bagistan.** 1938, VIII, 94 S., mit 2 Tafeln, 5 Skizzen und 1 Karte, 8vo. Prijs circa *f* 4.—. Leiden, E. J. Brill.

ḤUDŪD AL'ĀLAM, **The regions of the world,** a Persian geography 372 A.H. = 982 A.D., translated and explained by V. MINORSKY, with the preface by V. BARTHOL'D translated from the Russian.
1937. XXVIII, 524 pp. 12 maps. 8vo. in cloth. Price bound *f* 12.50. Leiden, E. J. Brill.

HOCÉYNE-ÂZAD, **La Roseraie du Savoir.** Quatrains mystiques des meilleurs auteurs persans traduites et annotées. 2me éd. 1937. XXXVI, 360 pages in-8. Prijs verlaagd van *f* 4.— tot *f* 1.75. E. J. Brill, Leiden.

HOCÉYNE-ÂZAD, **L'Aube de l'Espérance.** Choix de poésies des meuilleurs auteurs persans traduites et annotées. 2me éd. 1937. XLI, 286 pages in-8. Prijs verlaagd van *f* 3.— tot ing. *f* 1.75, geb. *f* 2.—.
E. J. Brill, Leiden.

ARABIË

CARL BROCKELMANN, **Geschichte der arabischen Litteratur,** Leipzig 1898—1901. 2 vols. 8vo. XII, 518; XII, 714 pp. bound in cloth. *f* 27.50. For subscribers to the „Supplement Bände", *f* 22.— in cloth. Leiden, E. J. Brill.

CARL BROCKELMANN, **Supplement-Bände zur Geschichte der Arabischen Litteratur.** The supplements will be published in about 37 parts. Now ready Volume I (17 parts). (Price in leather *f* 35.—) and 3 parts of Volume II. *f* 2.— per part for subscribers. The work will be ready in about two years. Leiden, E. J. Brill.

C. SNOUCK HURGRONJE, **Mekka in the latter part of the 19th century.** Daily life, customs and learning. The Moslims of the East-Indian-archipelago. Translated by J. H. MONAHAN. 1931. VIII, 312 pp. and 1 loose leaf with errata. 2 maps (one of which folded). 20 pls. 8vo. in cloth. Prijs *f* 9.—. Leiden, E. J. Brill.

Encyclopédie de l'Islām, dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans, publié avec le concours des principaux orientalistes par M. TH. HOUTSMA, T. W. ARNOLD, R. BASSET, H. BAUER, H. A. R. GIBB, R. HARTMANN, W. HEFFENING, E. LÉVI-PROVENÇAL, A. SCHAADE, A. J. WENSINCK. 4 volumes d'environ 1100 [texte français] pp. à 2 col. reliures demi veau avec coins. Prijs *f* 260.—.

—— Supplément, édité par M. TH. HOUTSMA, A. J. WENSINCK, H. A. R. GIBB, W. HEFFENING et E. LÉVI-PROVENÇAL.
1934— ∞. in-8. la livraison d'environ 65 pp. *f* 3.—. E. J. Brill, Leiden.

D. VAN DER MEULEN and Dr H. VON WISSMANN, Ḥaḍramaut, some of its mysteries unveiled. *Boeiend verhaal van een ontdekkingsreis in Zuid-Arabië.*
1932. XXVI en 248 blz. 10 afb. tusschen den tekst, 1 kl. kaart, 1 groote kaart (78 × 104 cM.), 72 platen. Prijs *f* 9.— geb. E. J. Brill, Leiden.

HET VERRE OOSTEN

BINALA CHURN LANE, **Concepts of Buddhism.** XII and 104 pp. Prijs *f* 2.50 ($ 1.50. 5 *s* 6 *d*). H. J. Paris, Amsterdam.

Dr C. HOOYKAAS, **Over Maleische Literatuur.**
1937, XII, 284 ppg. 8vo. Prijs *f* 5.—, geb. *f* 6.—. E. J. Brill, Leiden.

M. W. DE VISSER, **Ancient Buddhism in Japan,** sūtras and ceremonies in use in the seventh and eighth centuries A. D. and their history in later times.
1935, 2 vols, 8vo. XII, VII, 768 pp. *f* 22.—. In Japansche zijde geb. *f* 25.—. Leiden, E. J. Brill.

G. F. PIJPER, **Fragmenta Islamica,** studien over het islamisme in Nederlandsch-Indië.
1934. XII, 196 pp. in-8. *f* 3.25, geb. *f* 5.—. E. J. Brill, Leiden.

Ik vestig nog eens de aandacht op het belangrijke boek over de nieuwe stroomingen in den Islam en haar invloed op de Mohammedanen in Nederlandsch Indië. De Islam in Nederlandsch Indië is niet dezelfde als die van 25 jaar geleden. Wij staan midden in een overgangstijd, waarin nieuwe krachten zich losmaken en nieuwe problemen worden opgeworpen. Deze studiën zijn in de eerste plaats bedoeld als wetenschappelijke bijdragen tot de kennis van den Islam in Indië. Het boek is met groote helderheid en zakenkennis geschreven en bevat prachtig materiaal uit rijke ervaring van den laatsten tijd.

vervolg pg. 2 van den omslag.

D. Inleidingen en Verslagen der lezingen o. a. **in Rondschrijven:**

n⁰ 10: Prof. Dr D. COHEN, *Alexander in de Siwa-Oase*, 2pgg., *f* 0.10.
n⁰ 11: Dr A. DE BUCK, *De prophetische litteratuur der Egyptenaren en haar verhouding tot de propheten van Israël*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 13: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Babylonische Prae- en Protohistorie*, 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 16: Prof. Dr B. HROZNÝ, *Ueber die hethitischen Hieroglyphen*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 18: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Schets der Mesopotamische Cultuurgeschiedenis*, 4 pgg., *f* 0.20.
n⁰ 19: Prof. Dr J. SIMONS S. J., *Palestijnsche steden op Egyptische tempelmuren*, 2 pgg.. *f* 0.10.
n⁰ 22. Dr J. H. KRAMERS, *Iran in geschiedenis en sage*, 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 23: Ds J. M. GERRITSEN, *Egyptisch tempelritueel*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 25: Prof. Dr A. W. BIJVANCK, *Koptische kunst.*
n⁰ 26: Prof. Dr D. COHEN, *Hellenistische Cultuur*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 28: Ir R. J. FORBES, *Metalen in de Amarnabrieven*, 1 pg. *f* 0.05.
n⁰ 30: Dr A. DE BUCK, *Egyptische Praehistorie*, 2 pgg. *f* 0.10.
n⁰ 31: A. A. KAMPMAN, *Hethieten, Assyriërs en Egyptenaren*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 33: Prof. S. R. K. GLANVILLE, *The Development of Building in Ancient Egypt*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 34: Dr A. H. EDELKOORT, *De opgravingen in Palestina en de tijd der koningen van Israël*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 36: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Opgravingen in Mesopotamië*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 37: Ir R. J. FORBES, *Antieke geologie en aardolieindustrie*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 40: Dr A. DE BUCK, *Het Egyptische Doodenboek*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 42: Prof. Dr C. U. ARIËNS KAPPERS, *De anthropologie van het Nabije Oosten in den ouden tijd en in verband met de tegenwoordige bevolking*, 2de druk, 2 pgg., *f* 0.10.

Voor toezending tusschen cartonnen *f* 0.10 extra

In bewerking:

E. Uitgave n⁰ 1: F. THUREAU-DANGIN, *Textes Mathématiques Babyloniens.* (ter perse).
Uitgave n⁰ 2: J. FRIEDRICH und P. KOSCHAKER, *Hethitische Gesetze* mit philologischem und juridischem Kommentar.
Uitgave n⁰ 3: A. DE BUCK, *Texts of the Egyptian Wisdom Literature.*
Uitgave n⁰ 4: K. BITTEL, *Corpus der Hethitischen Monumental-Denkmäler.*

Printed in the Netherlands by E. J. BRILL